NAAC 2022/ Metrics Level Deviations/Cr3-5 Date:- 29/04/2022

Criteria 3.3.3:	Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years
Findings of DVV	1)Input edited as per given data template, considering only books with ISBN number. 2)Kindly provide Cover page, content page and first page of the selected publication. 3)Kindly provide Web-link of research papers by title, author, Department/ School/ Division/ Centre/ Unit/ Cell, name and year of publication
Response/ Clarification	1) List of books and chapters in edited volumes/books published in national/international conference proceedings per teacher during last 5 years is attached. (**Appendix - I**) 2) Cover page, content page and first page of the selected publications are attached. (**Appendix – II**)

IQAC Coordinator

IQAC
Co-ordinator
Arts and Commerce Degree College
P-Pump, Jawaharnagar
Bhandara

Arts & Commerce College Jawaharnagar Seal Of

Principal

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Appendix-I

Run By Tulsi Bahuudeshiya Shikshan Sanstha, Tumsar

ARTS & COMMERCE DEGREE COLLEGE

(Affiliated to R.T.M - NagpurUniversity) (UGC Recognized & Accredited by NAAC)

3.3.3 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers published in national/ international conference proceedings per teacher during last five years (10)

Sl. No.	Name of the teacher	Title of the book/chapters published	Title of the paper	Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication	ISBN/ISSN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
1	Dr. J. V. Kotangle		नामदेव ढसाळांच्या विद्रोही जाणीवेचा प्रभावी आविष्कार	आंबेडकवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता	आंबेडकवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता	National	2016-17	978-93-5235-973-8	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Nagar Parishadshivajimahavidyalayamovad
2	Mr. M. S. Nakade		बालमजुरी व मानवी हक्क	Human Rights Of The Subjugated	Human Rights Of The Subjugated	National		978-81-927767-7-4	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Bhiwapurmahavidyalayabhiwapur
3	Prof. Hargovind Tembhare		नासिरा शर्मा के साहित्य में मानवतावाद एवं वर्तमान साहित्यिक चुनौतीया	समकालीन साहित्य समाज और संस्कृति वैचारिक चुनोतिया	समकालीन साहित्य समाज और संस्कृति वैचारिक चुनोतिया	National				
4	Dr. N.I. Borkar		Untouchability and Mahatma Gandhi	गांधी विचारधारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था	गांधी विचारधारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था	National		978-93-86011-98-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Mahatma Gandhi Study Centre Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar

5 .	Prof. Hargovind Tembhare		राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे विचार्दर्शन अणि जनतांत्रिक मूल्य व्यवस्था	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे विचार्दर्शन अणि जनतांत्रिक मूल्य व्यवस्था	राष्ट्रपिता महात्मा गांधींचे विचार्दर्शन अणि जनतांत्रिक मूल्य व्यवस्था	National		978-93-86011-98-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Mahatma Gandhi Study Centre Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar
6	Prof. Babudas Damahe		महात्मा गांधींचे उद्योगिक विचार अणि लघुउद्योग	महात्मा गांधींचे उद्योगिक विचार अणि लघुउद्योग	महात्मा गांधींचे उद्योगिक विचार अणि लघुउद्योग	National		978-93-86011-98-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Mahatma Gandhi Study Centre Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar
7	Prof. Deoram Dorle		महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व् ग्राम स्वच्छतेची संकल्पना	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व् ग्राम स्वच्छतेचीसंकल्पना	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व् ग्राम स्वच्छतेचीसंकल्पना	National		978-93-86011-98-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Mahatma Gandhi Study Centre Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar
8	Prof. Kavita N. Badwaik		Gandhian Concept of Trueth And Non-voilence	Gandhian Concept of Trueth And Non-voilence	Gandhian Concept of Trueth And Non-voilence	National		978-93-86011-98-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Mahatma Gandhi Study Centre Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar
9	Dr. R. T. Patle	युगप्रवर्तक क्रांतीवा	महात्मा फुले के विचारो की प्रासंगिकता					978-93-5288-364-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
10	Dr. R. R. Choudhari		श्री चक्रधर स्वामी व त्यांचा महानुभाव संप्रदाय	Dr.Ambedkar As A National Builder	Dr.Ambedkar As A National Builder	International		978-81930336-9-2	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dr.Babasahebambedkargondwana University Teachers Association Chandrapur

11	Mr. S.R. Gondane	युगप्रवर्तक क्रांतीबा	महात्मा जीतीरव फुले यांचे आर्थिक विचार					978-93-5288-364-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
12	Dr. C. P. Sakharwade	युगप्रवर्तक क्रांतीबा	क्रांतीबा जोतीबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार					978-93-5288-364-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
13	Dr. S.D. Waghade	युगप्रवर्तक क्रांतीबा	क्रांतीबा फुले यांची शैक्षणिक विचारक्रांती					978-93-5288-364-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
14	Mr. V. S. Ganvir		Rukmani is a - model for all in Kamala Markandaya's Novel 'Necter in A Sieve'	English Studies In A Transnational Environment : Society, Culture And Language	English Studies In A Transnational Environment : Society, Culture And Language	National		978-81-927767-9-8	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Bhiwapurmahavidyalaya, Bhiwapur
15	Dr. S. N. Ravidas	युगप्रवर्तक क्रांतीबा	महात्मा जीतीरव फुले यांचे आर्थिक विचार					978-93-5288-364-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
16	Dr. A. P. Wanjari		Gender Consciousness in the novel Nectar in a Sieve	Enlish Studies In A Transnational Environment : Society, Culuture And Language	Enlish Studies In A Transnational Environment : Society, Culuture And Languag	National		978-81-927767-9-8	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Bhiwapurmahavidyalaya, Bhiwapur
17	Dr. R. M. Dohane		स्त्री सशक्तीकारणात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका	Varous Aspects Of Dr.Babasahebambedkar's Work	Varous Aspects Of Dr.Babasahebambedkar's Work	National		978-93-84021-53-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Govt. Vidarbha Institute Of Science & Humanities Amravati
18	Miss. P. H. Rahandagale	राष्ट्र उभारणीत महिलांचे योगदान	महिला बचत गट				2017-18	978-81-932125-2-3	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dr.Pandurang B. Barve

19	Dr. R. T. Patle		भारतीय लोकशाहीपुढील आव्हाने	Indi[illegible] Democracy : Challenges And Remedies	Indian Democracy : Challenges And Remedies	National		978-93-87558-03-8	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत). नागपूर
20	Dr. A. S. Mohbansi	भारतीय समाज : संरचनात्मक मुद्दे						978-93-86011-43-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sai Jyoti Publication. Nagpur
21	Dr. A. P. Wanjari		Use of ICT Tools : In English Language Teaching	Revised Methods Of Assessment And Accreditation For Colleges	Revised Methods Of Assessment And Accreditation For Colleg	National		2455-4357	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Bhawabhutimhavidyalaya, Amgaon
22	Dr. R. M. Dohane		२१ व्या शतकातील भारतीय स्त्रीयापुढे आव्हान	Gender Equality & Women Empowe	Gender Equality & Women Empowerment				Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Association Of Interdiciplinary Policy, Research Andaction (Ipra)
23	Dr. S.D. Waghade		स्त्री पुरुष समानता व महिला सबलीकरण	Gender Equality & Women Empowe	Gender Equality & Women Empowe				Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Association Of Interdiciplinary Policy, Research Andaction (Ipra)
24	Dr. N.I. Borkar		महिलांचे कायदेविषयक अधिकार	Gender Equality & Women Empowerment	Gender Equality & Women Empowerment	National			Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Association Of Interdiciplinary Policy, Research And Action (Ipra)
25	Mr. V. S. Ganvir		Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Farmers In India : Issues< Concerns And Solutions	Farmers In India : Issues< Concerns And Solutions			978-81-934270-5-7	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	College Of Social Work, Kamptee
26	Miss. P. H. Rahandagale		जीवनात माहिती साक्षरता व अभ्यास कौशल्याचे महत्व	Libraries And Social Responsibilities In The Democratic World : Information Deeksha For All	Libraries And Social Responsibilities In The Democratic World : Information Deeksha For All	National			Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dr. Ambedkar College Dikshabhoomi, Nagpur

27	Dr. A. S. Mohbansi	भारतीय समाजशास्त्री व परंपरा					2018-19	978-93-86011-82-4	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sai Jyoti Publication, Nagpur
28	Dr. R. T. Patle		भारतीय लोकशाही प्रक्रिया व महिलांचा राजकीय सहभाग	Democracy, Elections And Good Governance	Democracy, Elections And Good Governance	National		978-81-934270-2-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Shivali Publication Nagpur
29	Dr. R. R. Chaudhari		भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक आयोगाची भूमिका	Democracy, Elections And Good Governance	Democracy, Elections And Good Governance	National		978-81-934270-2-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Shivali Publication Nagpur
30	Mr. V. S. Ganvir		Role of ICT in Teaching, Learning	Revised Methods Of Assessment And Accreditation For Cokleges	Revised Methods Of Assessment And Accreditation For Cokleges	National		2455-4375	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Upa E-Journal
31	Dr. S. N. Ravidas	लोकराजा राजश्री	लोकराजा राजश्री छत्रपती शाहू महाराज आणि अर्थकारण					978-81-937477-1-1		Sunanda Dushyantkatare, Yugpravartak Prakashan, Latur
32	Dr. C. P. Sakharwade		जी.एस.टी. चे फायदे आणि तोटे	Impact Of Gst On Indian Economy	Impact Of Gst On Indian Economy	National		978-81-938781-1-8	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dept Of Commerce & Economics Santgadgemaharaj mahavidyalaya. Hingna. Nagpur
33	Mr. M.S. Nakade		पर्यटन उद्योगाचे आर्थिक महत्व	Towards Development Of Tourism In Maharastra State	Towards Development Of Tourism In Maharastra State	National		2319-9318	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Vidyavarta Journal
34	Miss. P. H. Rahangdale		नयी और पुराणी पेंशन व्यवस्था	Pension Scheme For Government Employees : Issues & Concerns	Pension Scheme For Government Employees : Issues & Concerns	National		2455-4375	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Upa Journal

35	Dr. S. D.Waghade		शाशकीय कर्मचार्यांची निवृत्ती वेतन योजना : समस्या	Pens. Scheme For Government Employees : Issues & Concerns	Pension Scheme For Government Employees : Issues & Concerns	National		2455-4375	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Upa Journa
36	Dr. N. I. Borkar	HUMAN RIGHTS AND SOCIETY	मानवाधिकार : बदलते जागतिक परिमाण					978-81-920781-5-1	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dr. Prakash Sonak
37	Dr. A. S. Mohbansi	भारतातील ज्वलंत सामाजिक समस्या					2019-20	978-93-88708-13-5	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sai Jyoti Publication, Nagpur
38	Dr. R. R. Chaudhari		स्त्री - राम गणेश गडकरी यांच्या नाट्यविश्वातील					978-81=942530-3-7	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	सृजनबिंब प्रकाशन, नागपूर
39	Dr. R. T. Patle		गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal
40	Dr. A. P. Wanjari		Gandhiyan Ideology in Raja Rao's Kanthapura	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal
41	Dr. J.V. Kotangle		महात्मा गांधी यांचे मूल्यशिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal
42	Mr. S. R. Gondane		महात्मा गांधी आणि सर्वोदय	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal

43	Dr. N. I. Borkar		महात्मा गांधी आणि सर्वोदय	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal
44	Dr. R. N. Mankar	सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित						978-81-942834-3-0	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	विजयपथ प्रकाशन , नागपूर
45	Dr. S. N. Ravidas	सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित						978-81-942834-3-0	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	विजयपथ प्रकाशन , नागपूर
46	Mr. P.S. Deulkar		ग्रामीण व्यापार उद्योग आणि महात्मा गांधीचे विचार	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य कि संकल्पना	International		2348-7143	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Research Journeyjournal
47	Dr. S. D.Waghade	पोषक आहार आणि आरोग्य	संतुलित आहार : निरोगी जीवनाची गुरुकिल्ली					978-81-943484-5-0	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Dr.Bhartikatekhaye
48	Dr. Hargovind Tembhare	शोध विविधा	परिजात की खोज में नासिरा शर्मा का जीवन				2020-21	978-81-942779-7-2	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Sankalp Prakashan
49	Dr. C. P. Sakharwade		राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे व्यक्तिमत्व व कार्य	Rastrasanttukdojimaharaj : Personality & Work	Rastrasanttukdojimaharaj : Personality & Work			2277-5730	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Ajanta Journal
50	Dr. S. D.Waghade	भारतातील साथी रोगाचा इतिहास उदा. कोविड	कोविड-19 भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी					978-93-89493-12-2	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	डॉ. चंद्रशेखर डी. वाणी , डॉ. शिवाजी वी. पाटील

		-19								
51	Dr. R. M. Dohne	डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य						978-81-949551-6-0	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Lotus 7 Cobra Publishing House, Nagpur
52	Dr. N. I. Borkar		ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन	The Impact Of Covid-19 And Existing Social Problems With Context To Indian Society	The Impact Of Covid-19 And Existing Social Problems With Context To Indian Society	National		2277-5730	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Ajanta Journal
53	Dr. A. P. Wajari	Characters &Tecniques in the Novels of Kiran Desai						978-93-91961-33-6	Arts & Commerce College P.P. Jawaharnagar	Meherbaba Publication

IQAC Coordinator

IQAC
Co-ordinator
Arts and Commerce Degree College
P-Pump, Jawaharnagar
Bhandara

Principal

Principal
Arts & Comm. Degree College
P.P. Jawaharnagar, Bhandara

Appendix-II

शोध विविधा

भाषा, साहित्य एवं मानविकी के पूर्व समीक्षित तथा संदर्भित गुणवत्तापूर्ण शोधपत्रों का पुस्तक अध्याय के रूप में संकलन

Principal
Arts, Comm. College
Bhandara

संकल्प प्रकाशन

₹595/-
ISBN 978-81-942779-7-2

Principal
Arts & Comm. Degree College
P.P. Jaw. Nagar, Bhand..al

ISBN : 978-81-942779-7-2

पुस्तक का नाम :
शोध विविधा

संपादक
डा. राहुल शुक्ला

कापीराइट
© प्रकाशक

प्रकाशक :
संकल्प प्रकाशन
1569/14, नई बस्ती बक्तौरीपुरवा, बृहस्पति मन्दिर
नौबस्ता, कानपुर-208 021 (उ.प्र.)
दूरभाष : 094555-89663, 070077-49872
Email : sankalpprakashankanpur@gmail.com

शब्द सज्जा :
रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर

मुद्रक :
डिवाईन डिजिटल प्रेस, दिल्ली

प्रथम संस्करण 2020

मूल्य : 595/-

Sodh Vividha
Collection of Qualitative Peer reviewed and Referred Research Paper of Languages, Literature & Humanitites in the form of book Cha[illegible]r
Editor : Dr. Rahul Shukla
Price : Five Hundred Ninty Five Only.

जिन खोजा तिन पांइयाँ, गहरे पानी पैठि।
मैं बपुरा बूड़न डरा, रहा किनारे बैठि।।
Errors like straws upon the Surface flow,
One who is in the search of truth Must dive below.

समर्पण

उन तमाम सृजनशील,
प्रतिभाशाली, समर्पित
शोधार्थियों के नाम;
जिन्हें शोध-सृजन की
अपनी अभिव्यक्ति के एक
सर्वसुलभ, सार्थक, सशक्त
मंच की वर्षों से तलाश है...

अनुक्रम

1. रीतिकवि घनानंद की प्रासंगिकता — 09
डॉ. डी. एस. ठाकुर
2. मुक्तिबोध के काव्य में मूल्य-चेतना — 13
डॉ. शेख शहेनाज अहेमद
3. कोई सरहद इन्हें न रोके — 17
('जिस लाहौर नई देख्या ओ जम्याई नई' के विशेष संदर्भ में)
डॉ. नानासाहेब गायकवाड़ 'संगीत'
4. रामकथा के आदर्श पात्रों का चरित्रांकन — 21
(डॉ. रामकुमार वर्मा के एकांकियों के विशेष संदर्भ में)
डॉ. धीरज जनार्धन व्हत्ते
5. रत्नकुमार सांभरिया की कहानियों में स्त्री-विमर्श — 26
प्रा. काळे सुभाष आप्पासाहेब
6. दलित आत्मकथा 'जूठन' का संत्रास — 29
डॉ. एम.एल. पाटले
7. नरेशचन्द्र सक्सेना 'सैनिक' के साहित्य में आदर्श स्थापना : एक अनुशीलन — 33
डॉ. शिवप्रताप सिंह
8. भारतीय संगीत का पौराणिक इतिहास — 37
डॉ. एम.आर. आगर
डॉ. हरिणी रानी आगर
9. भारतीय संस्कृति विमर्श — 40
डॉ. मंजुला पांडेय
10. कविवर पं. अनूप शर्मा : व्यक्तित्व एवं विचारधारा — 46
डॉ. शिवपाल सिंह
11. हरिशंकर परसाई के व्यंग्य साहित्य में चित्रित शैक्षणिक विसंगतियां : एक अनुशीलन — 52
डॉ. पंकज कुमार यादव
12. समकालीन हिंदी कहानी में विद्रोह के स्वर — 58
डॉ. (श्रीमती) परमजीत पाण्डेय
13. धर्मशास्त्रों में सामाजिक समरसता — 63
डॉ. (श्रीमती) अंजू शुक्ला
[illegible] [illegible] महिला-विकास एवं वैश्वीकरण — 68
15. कृष्णा सोबती की कहानियों में मनोवैज्ञानिकता — 72
डॉ. नागलगिद्दे मारुति
16. छत्तीसगढ़ में ग्रामीण तथा नगरीय जनसंख्या का भौगोलिक अध्ययन — 78
श्रीमती अर्चना गढ़वाल
17. गिरिराज किशोर के औपन्यासिक साहित्य में चित्रित आर्थिक परिदृश्य — 83
(पूंजीवाद एवं सामन्तवाद के विशेष संदर्भ में)
डॉ. संदीप कुमार त्रिपाठी
18. भारतीय कृषि-श्रमिकों की दशा : एक अनुशीलन — [illegible]
डॉ. सत्येन्द्र सिंह
19. भारत में समावेशी शिक्षा : चुनौतियां एवं रणनीतियां — 88
आशीष कुमार, अरुण कुमार
20. अठारह सौ सत्तावन का स्वाधीनता आन्दोलन और साहित्य — 9[illegible]
डॉ. राजीव सक्सेना
21. मानवीय मूल्यों की आधुनिक प्रासंगिकता — 103
(कालिदास के रूपकसाहित्य के विशेष संदर्भ में)
डॉ. संतोष कुमार कुशवाहा
22. रामचरितमानस व आधुनिक रामकाव्य में अध्यात्म एवं दर्शन — 107
डॉ. मनोजकुमार त्रिवेदी
23. गोविन्द मिश्र कृत 'पांच आंगनों वाला घर' उपन्यास का शैलीगत अध्ययन — 115
डॉ. तुकाराम चाटे
24. महाकवि बिहारी का सामाजिक –राजनीतिक युगबोध — 120
डॉ. अनिल कुमार पारीक
25. उपभोक्ता सशक्तिकरण (जांजगीर के विशेष संदर्भ में) — 125
डॉ. (श्रीमती) मंजुलता कश्यप
26. पारिजात की खोज में नासिरा शर्मा का जीवन — 133
डॉ. हरगोविंद टेंभरे
27. हिन्दी की वर्तमान दशा और सुधार हेतु सुझाव — 136
डॉ. निधि कश्यप
नीतू गुप्ता
28. भारतीय संस्कृति के लोकप्रतीक — 139
डॉ. (श्रीमती) जयश्री शुक्ला
29. भारतीय संस्कृति की अवधारणा — 143
डॉ. सुनीता राठौर
30. पं० माखनलाल चतुर्वेदी : व्यक्तित्व एवं रचना–प्रक्रिया के विविध आयाम — 148
डॉ. राहुल शु[illegible], सुधीर कुमार

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

में सम्मिलित है। इसलिए ऑनलाईन विवाद समाधान प्रक्रिया (DDR) को अपनाया जाना चाहिए।

अध्ययन क्षेत्र से प्राप्त जानकारी से स्पष्ट है कि अधिकांश उपभोक्ता जागरूक हैं फिर भी उपभोक्ता जागरूकता कार्यक्रम का व्यापक प्रचार–प्रसार किया जाना चाहिए।

संदर्भ

उद्योग व्यापार पत्रिका

1. नवम्बर 2004 – वैश्वीकरण के दौर में उपभोक्ता के हितों की अनदेखी – जी.सी. सुराना, पृ.क्र. 32
2. अप्रैल–जून 2005 – उपभोक्ताओं को लुभाता विज्ञापन – कु. ऋचा त्रिवेदी, पृ.क्र. 29
3. जून 2009 – उपभोक्ता आंदोलन – जागो ग्राहक जागो – राकेश शर्मा निशीथ, पृ.क्र. 11

योजना

4. अक्टूबर 2003 – उपभोक्तावाद और स्वदेशी विकास – कमलनयन काबरा, पृ.क्र. 20
5. फरवरी 2009
   i) उपभोक्ता अधिकारों के प्रति जागरूकता – समस्याएं मुद्दे और चुनौतियाँ – एम.सी. पॉल, पृ.क्र. 06
   ii) उपभोक्ता संरक्षण की राष्ट्रीय नीति – यशवंत भावे, पृ.क्र. 9
   iii) उपभोक्ता कानूनों का विकास – एम.के. सिंह, पृ.क्र. 12
   iv) देश में उपभोक्ता अदालतों की स्थिति – पुष्पा गिरिमाजी, पृ.क्र. 18
   v) सेवापूर्ति के प्रबंधन में उपभोक्ताओं की भागीदारी – जयपाल सिंह, पृ.क्र. 21
   vi) उपभोक्ता अधिकार क्या है?, पृ.क्र. 23
   vii) उपभोक्ता अपना अधिकार जानें – विभा शुक्ला, पृ.क्र. 26
   viii) यूरोप में उपभोक्ता आंदोलन – प्रमोद कुमार अग्रवाल, पृ.क्र. 30
6. दिसम्बर 2017
   i) उपभोक्ता संरक्षण – सुशासन का अनिवार्य घटक – अविनाश के. श्रीवास्तव, पृ.क्र. 9
   ii) उपभोक्ता संरक्षण के प्रयासों का इतिहास – डी.पी.एस. वर्मा, पृ.क्र. 15
   iii) निम्नआय वर्ग उपभोक्ता के लिए न्याय –बी.सी. गुप्ता, पृ.क्र. 1
   iv) प्रौद्योगिक गतिशीलता में तालमेल – सीताराम दीक्षित, पृ.क्र. 23
   v) वित्तीय सेवाओं में उपभोक्ता समावेशन – जी.सुंदरम, पृ.क्र. 29
   vi) उपभोक्ता संरक्षण – नए आयाम, पुष्पा गिरिमाजी, पृ.क्र. 31
   vii) जागरूकता से ही बदलेगी चिकित्सा सेवा की तस्वीर – आशुतोष कुमार सिंह, पृ.क्र. 35
   viii) जागो उपभोक्ता जागो – रहीस सिंह, पृ.क्र. 41
   ix) ग्रामीण उपभोक्ताओं में जागरूकता – राहुल सिंह, पृ.क्र. 45
   x) मानकीकरण और उपभोक्ताओं के हित – मनीष मोहन गोरे, पृ.क्र. 51
   xi) डिजिटल युग में उपभोक्ता संरक्षण – संदीप कुमार पाण्डेय, पृ.क्र.55

सहायक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र–विभाग
ठाकुर छेदीलाल शासकीय स्नातकोत्तर महाविद्यालय, जांजगीर
जिला– जांजगीर चांपा (छ.ग.)
मो.: 9584895167
Email : - kashyapmanju6@gmail.com

Principal
Arts & Comm College
Jawaharnagar

26

पारिजात की खोज में नासिरा शर्मा का जीवन

डॉ. हरगोविंद टेंभरे

सन् 1948 में उत्तर प्रदेश के इलाहाबाद में जन्मीं नासिरा शर्मा को उपन्यास 'पारिजात' के लिए साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया। उनके 10 कहानी–संकलन, 6 उपन्यास और 3 निबंध–संग्रह प्रकशित हैं। वह हिंदी के अलावा फारसी, अंग्रेजी, उर्दू और पश्तो भाषाओं पर भी अच्छी पकड़ रखती हैं।

हिंदी की प्रख्यात लेखिका और साहित्य अकादमी पुरस्कार विजेता नासिरा शर्मा का मानना है कि सन् 1947 में आजादी के बाद से लेकर अब तक सांप्रदायिक दंगे होते रहे हैं। उनकी लेखनी का प्रमुख उद्देश्य हिंदू और मुसलमानों के बीच भेदभाव को कम करना है। वह मानती हैं कि लेखकों और सरकार के बीच टकराहट हमेशा से रही है। यह टकराहट किसी विशेष पार्टी या सरकार के साथ नहीं है।

वरिष्ठ साहित्यकार नासिरा शर्मा के साहित्य अकादमी सम्मान 2016 की घोषणा से साहित्य प्रेमियों में खुशी की लहर तो दौड़ी है, लेकिन भीतर ही भीतर कहीं आक्रोश भी दिख रहा है, कि नासिरा शर्मा को जो सम्मान बहुत पहले मिलना चाहिए था, वो इतनी देर से क्यों दिया जा रहा है? नासिरा जी को यह सम्मान मिलने में कुछ सालों की देर तो हुई, लेकिन सम्मान मिलने की खुशी भी बेपनाह हैं। कुछ लोगों ने 500 पृष्ठ के उनके उपन्यास 'पारिजात' को उनके अन्य उपन्यासों की तुलना में एक कमजोर कृति जरूर माना था और उनके दूसरे उपन्यासों पर ज्यादा नजर थी। खासकर कुईयांजान (सामयिक प्रकाशन) और कागज की नाव (किताब घर) जो मौजूदा समय के दो सबसे बड़े संकटों का महाआयाख्यान प्रस्तुत करते हैं।

साहित्य अकादमी के 60 साल से ऊपर के इतिहास में हिंदी साहित्य में नासिरा शर्मा वह चौथी महिला हैं, जिन्हें साहित्य अकादमी सम्मान मिला है। इसके पहले कृष्णा सोबती, अलका सरावगी और मृदुला गर्ग को यह सम्मान मिल चुका है। साथ ही नासिरा शर्मा पहली मुस्लिम लेखिका हैं, जिन्हें हिंदी का साहित्य अकादमी सम्मान मिला है।

नासिरा शर्मा उन विरले रचनाकारो में से एक हैं जिनकी हर कृति का कैनवास बहुत विराट है और इनमें से किसी एक को चुनने में बड़ी मुश्किल होती है। इनके उपन्यासों में गहरे शोध की छाया है जो कहानी में एक नए किस्म का मेटाफर प्रस्तुत करती है। नासिरा शर्मा के उपन्यास पारिजात के बारे में शायद सबको पता न हो, कि पारिजात एक फूल का नाम है, जिसकी स्मृतियां स्वर्ग से जुड़ती हैं और वही पारिजात इस धरती पर भी कहीं बचा पड़ा है। फूल के उसी पौधे की खोज में लेखिका निकल पड़ती है। अपने उपन्यास को बीच में रोक कर वे पारिजात की खोज–यात्रा शुरू करती हैं। ऐसी कोषिष नासिरा जी ही कर सकती हैं, कि वे उपन्यास में पारि[illegible] को मेटाफर की तरह इस्तेमाल करने से पहले उसके दर्शन कर पूर्ण तसल्ली कर लें। नासिरा शर्मा की कहानियों में स्त्री–पुरुष संबंधों की प्रमुखता देखने को मिलती

है। इनकी कहानियां सिर्फ एक कथामात्र न होकर पूरा का पूरा जिंदगीनामा हैं, जो शब्दों के द्वारा तर्कपूर्ण विस्तृत ब्यौरा प्रस्तुत करती हैं।

उपन्यास लिखते समय पारिजात फूल नासिरा जी के दिमाग में इस कदर बस गया है, कि उसे देखना उनकी अनिवार्यता बन गई थी। उसे देखने के लिए उचित मौसम का इंजतार बहुत धैर्यशाली लेखक ही कर सकते हैं। उपन्यास को बीच में छोड़कर वे निकल पड़ी हैं– दुनिया के इकलौते बचे पारिजात वृक्ष की खोज में। उन्हें वह वृक्ष मिला भी, उत्तरप्रदेश की घाघरा नदी के तट पर स्थित बाराबंकी जनपद के बदोसराय कस्बे के पास, जहां एक शाम वे उसके फूल को खिलते देखती हैं। उन्हें चुनती हैं और दुआ करती हैं कि ये फूल उनके दामन में गिर जायें। अब वे फूल गिरे हैं अकादमी सम्मान के रूप में, पारिजात के नाम। किस्सागोई के फन में माहिर नासिरा जी के इस उपन्यास में पारिजात सिर्फ मेटाफर की तरह नहीं बल्कि नए–पुराने रिश्तों की दास्तान और लुप्त होती संवेदनाओं की पड़ताल है। लखनऊ और इलाहाबाद की जमीन पर बुना गया कथानक है, जिसमें से पारिजात की खुशबू आती है।

नासिरा जी के उपन्यासों की बात करें तो उनमें भारतीय समाज के किसी एक पक्ष विशेष को लेकर चिंतायें नहीं दिखाई देंगी। 'सात नदियां एक समंदर' (1984) ईरानी क्रांति पर लिखा दुनिया का पहला उपन्यास है। 'शाल्मली' (1987) स्वतंत्रता के बाद अस्तित्व में आयी उस महिला की कहानी है जो वैचारिक रूप से परिपक्व है और वैवाहिक जीवन में प्रेम और बराबरी का विष्वास रखती है। इसी तरह 'ठीकरे की मंगनी' (1989) में आजादी के बाद की संघर्षषील लड़की जो अपनी मेहनत और काबिलियत से साबित करती है कि पितृसत्ता में औरत की एक अपनी पहचान भी होती है। 'जिंदा मुहावरे' (1992), 'अक्षयवट' (2003), 'कुंईयाजान', 'जीरो रोड', 'अजनबी जज़ीरा', 'कागज की नाव' सरीखे उपन्यास अलग से रेखांकित किए जाने लायक हैं। नासिरा जी के भीतर जो पत्रकार बसता है, वह उन्हें उंगली पकड़ कर शोध की राह पर ले जाता है। जैसे मोहब्बत पर लिखना हो तो वे ताजमहल की सैर किए बिना नहीं लिखेंगी वैसे ही उनका हरेक उपन्यास उनकी खोज–यात्रा की देन है।

नासिरा शर्मा स्वतंत्र पत्रकार भी रह चुकी हैं। इन्होंने इराक, अफगानिस्तान, पाकिस्तान और भारत के कई राजनीतिज्ञों और प्रसिद्ध बुद्धिजीवियों का साक्षात्कार किया है, जो बहुत चर्चित हुए हैं। साहित्य अकादमी का यह निर्णय कई वजहों से उल्लेखनीय है। साहित्य अकादमी के साठ साल से ऊपर के इतिहास में हिंदी में नासिरा शर्मा चौथी महिला हैं जिन्हें यह सम्मान मिला है। इसके पहले कृष्णासोबती, अलका सरावगी और मृदुला गर्ग यह सम्मान हासिल कर पाई हैं।

निस्संदेह नासिरा शर्मा को यह सम्मान उनके महिला या मुस्लिम होने की वजह से नहीं मिला है। वे अपने आप में एक समर्थ लेखिका हैं, जिन्हें सम्मानित किये जाने के पीछे वजह उनकी लेखनी है, न कि उनका कुछ और होना न होना। समकालीन हिंदी साहित्य और बौद्धिकता के संसार में कुछ गिने–चुने लोग ही होंगे जिनके पास विषयों का इतना बड़ा वितान हो और एक साथ इतनी सारी भाषाओं की समझ हो। हिंदी के अलावा अंग्रेजी, उर्दू, फारसी और पश्तों पर अपने अधिकार के साथ उन्होंने जितना कुछ लिखा है, वह हिंदी साहित्य और समाज के लिए मूल्यवान है। वह ...रत की ही नहीं, एशिया की सांस्कृतिक धरोहर है। 'सात नदियां ... समंदर', 'शाल्मली', ... 'जीरो रोड' जैसे आधा दर्जन से ज्यादा उपन्यासों, 'इब्ने मरियम', 'शामी

का मैदान', 'मरजीना का देष इराक', और 'राष्ट्र और मुसलमान' जैसी ढेर सारी कृतियों के माध्यम से इन्होंने सिर्फ स्त्री लेखन की ही नहीं, साहित्य लेखन की सरहदें भी तोड़ी हैं।

वर्ष 2008 में अपने उपन्यास 'कुंइयांजान' के लिए उन्हें यू.के. कथा सम्मान से सम्मानित किया गया, अब तक दस कहानी संकलन, छह उपन्यास, तीन लेख–संकलन, इनकी सात पुस्तकों का फारसी में अनुवाद हो चुका है। उपन्यास 'पारिजात' का कथानक संस्कृति और परंपरा की बंदिशों के आरपार जाकर संबंधों के नए सूत्र खोजने की कोषिष के बीच बुना गया है। रोहित और रूही और कई अन्य किरदारों के बीच बनी यह कहानी नासिरा शर्मा की जानी–पहचानी सांस्कृतिक चिंताओं का सुराग देती है। नासिरा शर्मा को मिल रहा ये सम्मान बस यह बता रहा है कि हिंदी भाषा और साहित्य का दायरा अब पहले से बड़ा हुआ है। वहां धीरे–धीरे ही सही, मगर सवर्ण और पुरुष वर्चस्व टूट रहा है। इसका कुछ वास्ता शायद इस सच्चाई से भी है कि हिंदी की सवर्ण मध्यमवर्गीय पट्टी अपनी रोटी–रोजगार के लिए अंग्रेजी से जुड़ी है और हिंदी मूलतः उन दलितों–आदिवासियों और पिछड़े वर्गों की भाषा बनकर रह गई है, जिनके हाथ में पहली बार कागज–कलम आए हैं।

नासिरा शर्मा की कहानियां पढ़ते हुए ऐसा बिल्कुल नहीं लगता कि ये कहानियाँ किसी महिला लेखिका द्वारा लिखी जा रही हैं, बल्कि नासिरा जी अपनी कहानियों के हर चरित्र को उस चरित्र में पैठकर लिखती हैं। यह सच है कि अमूमन पूरा हिंदी साहित्य अपने चरित्र में यथास्थिति विरोधी भी है, बाज़ार विरोधी भी और सांस्कृतिक बहुलता के प्रति सदय–संवेदनषील भी, लेकिन नासिरा शर्मा के लेखन में उन सांस्कृतिक तंतुओं को कहीं ज्यादा सघनता से पहचाना जा सकता है जो पूरे भारतीय उपमहाद्वीप ही नहीं, बल्कि इसके पार की पष्चिम एषियाई पट्टी तक पसरे हुए हैं और जिनकी सभ्यतागत रगड़ के बीच इस पूरे समाज की रचना होती है।

संदर्भ :

1. समकालीन कहानी : युगबोध का संदर्भ, पुष्पपाल सिंह, पृ.7,
2. नासिरा शर्मा का कथासाहित्य : वर्तमान समय के सरोकार, डॉ. शेख अफरोज फातेमा, अतुल प्रकाशन, कानपुर, पृ. 246, प्रथम संस्करण, 2012.
3. समकालीन कविता के विविध आयाम, डॉ. अंजनी कुमार दुबे 'भावुक', भूमिका से
4. समकालीनता : कथासंदर्भ, पुष्पपाल सिंह, वातायन, जून 79, संपा. सूर्यप्रकाश, पृ. 29 पत्रिका
5. समकालीन कविता के विविध आयाम, डॉ. अंजनी कुमार दुबे 'भावुक', पृ. 15
6. हिंदी विश्वकोश, श्री. नगेन्द्र वसु, खंड 23, पृ. 588
7. समकालीनता : कथासंदर्भ, पुष्पपाल सिंह, वातायन जून 79, संपा. सूर्यप्रकाश पत्रिका, पृ. 30
8. समकालीनता : कथासंदर्भ, पुष्पपाल सिंह, वातायन, जून 79, संपा. सूर्यप्रकाश पत्रिका, पृ. 31
9. संक्षिप्त हिंदी शब्दसागर, नागरी प्रचारिणी सभा, काशी, पृ. 87
10. मानक हिंदी शब्दकोश, रामचंद्र वर्मा, खंड 1, पृ. 266

सहायक प्राध्यापक, हिंदी–विभाग,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा (महाराष्ट्र)
Mob. 9673178424, Email : hargovindtembhare@gmail.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. Y. Jawaharnagar (Bhandara)

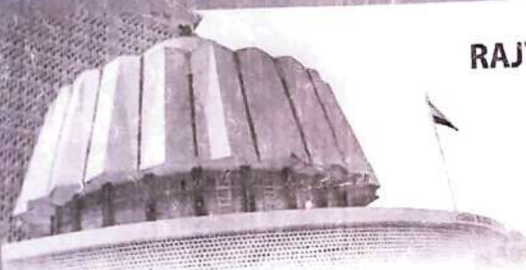

RAJYASHASTRA PRADHYAPAK PARISHAD, NAGPUR

(Vidarbha Prant) Regd. No: F35406 (NGP)

and

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

Taywade College, Mahadula-Koradi, Nagpur

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference

on

"ANALYSIS OF MAHARASHTRA STATE LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTION 2019"

विदर्भ प्रांत

TAYWADE COLLEGE

CERTIFICATE

This certificate is awarded to Mr./Mrs./Prof./Dr. डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले *for attending One Day of* आर्ट एवं कामर्स महाविद्यालय, जवाहरनगर, भंडारा *Interdisciplinary National Conference on the topic "ANALYSIS OF MAHARASHTRA STATE LEGISLATIVE ASSEMBLY ELECTION 2019" on Saturday, 29th February 2020 organized by Department of Political Science, Taywade College, Mahadula-Koradi in collaboration with Rajyashastra Pradhyapak Parishad (Vidarbha Prant) Nagpur. He/She has also presented the research paper entitled* भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका : एक अध्ययन

Dr. Alka Deshmukh President Rajyashastra Pradhyapak Parishad (Vidarbha Prant), Nagpur	Dr. Vakil T. Sheikh HoD. Pol. Sci., Treasurer Rajyashastra Pradhyapak Parishad (Vidarbha Prant), Nagpur	Dr. Sharayou B. Taywade Principal Taywade College, Mahadula-Koradi, Nagpur

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

0/13/21, 10:54 AM
WhatsApp

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor - 6.625 ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International Multidisciplinary E-Research Journal

Peer Reviewed-Referred & Indexed Journal

February - 2020 Special Issue - 240 (B)

Analysis of Maharashtra State Legislative Assembly Election 2019

Executive Editors :
Dr. Sandip Tundurwar
(HoD, PG Dept. of Political Science)
Shri. Binzani City College, Nagpur

Dr. Vakil Shaikh
(HoD, Dept. of Political Science)
Taywade College, Mahadula-Koradi, Dist.-Nagpur

Chief Editor :
Dr. Dhanraj T. Dhangar (Yeola)

Associate Editors :
Dr. Sanjay Nakade
(HoD, Dept. of Political Science)
Dnyanesh Mahavidyalaya, Nawargaon
Dr. Balasaheb Jogdand
(PG Dept. of Political Science)
Sitabai Arts & Commerce College, Akola
Dr. Amar Bondre
(Dept. of Political Science)
VMV Com. JMT Arts & JJP Sci. College, Nagpur
Dr. Dinkar Chaudhari
(HoD, Dept. of Political Science)
Arts & Commerce College, Bhisi

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

For Details Visit To : **www.researchjourney.net**

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
February-2020

28	मुरब्बी राजकीय नेतृत्वाची यशस्वी रणनीती	डॉ. रिता धांडेकर	133
29	महिलांना राजकीय सहभाग महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूकीच्या विशेष संदर्भात	प्रा. विजय कांडलकर	138
30	निवडणूक रणनिती आणि डावपेच	पौर्णिमा मेश्राम	142
31	महाराष्ट्रातील विधानसभा निवडणुक आणि वंचित बहुजन आघाडीची भूमिका	डॉ.भगवान गरुडे	147
32	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक विश्लेषण : २०१९ (१४ वी विधानसभा : खंडीत जनादेश)	डॉ. अर्चना उमरकर	149
33	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक–२०१९ : एक विश्लेषण	डॉ. वकील शेख	152
34	वणी विधानसभा मतदारक्षेत्रातील मतदार वर्तन : एक विश्लेषण	किरण कोंढेकर	156
35	विदर्भातील विधानसभा निवडणुक २०१९ राजकीय पक्षांचे स्थितीचे विश्लेशण	श्री. भास्कर वघाळे	164
36	विधानसभा २०१९ निवडणुकीतील महिलांची कामगिरी	डॉ. विमल राठोड	178
37	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक : २०१९ बदलती सामाजिक समीकरणे	विवेक घोटाळे, मुक्ता कुलकर्णी	182
38	महिलांचा राजकीय सहभाग (२०१९ च्या राज्य विधानसभा निवडणूकीच्या संदर्भात)	डॉ. संजय नाकाडे	190
39	विदर्भातील भारतीय जनता पक्षाच्या प्रभावक्षेत्रातील कमी होणारा अवकाश	प्रा. किशोर नैताम	193
40	महाराष्ट्र विधानसभा २०१९ : दखलपात्र नोटा	डॉ. शरद सांबारे, डॉ. विवेक दिवाण	207
41	महाराष्ट्रातील फेरमांडणीचा प्रयोग : एक मुक्त चिंतन	संदीप तुंडूरवार	212
42	राजनैतिक दलों की वैचारिक निष्ठा एवं विचलन	डॉ. अनुप कुमार सिंह	218
43	महाराष्ट्र विधानसभा चूनाव २०१९ का विश्लेशण	डॉ. किशोर वासनिक	221
44	महाराष्ट्र विधानसभा चुनाव २०१९ एवं महिला उम्मीदवार	डॉ. दिप्ती चौरागडे	226
45	भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका : एक अध्ययन	डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले	231
46	MIM का राजनीतिक प्रभाव एवं राजनीति में योगदान	डॉ. समीना परवीन	234
47	२०१९ ची निवडणूक म्हणजे डावपेच व रणनीतीला उधाण	डॉ. संपदा कुल्लरवार	238
48	महाराष्ट्र विधानसभा निवडणूक–२०१९ : एक विश्लेषण	डॉ. रतन व्ही. राठोड	242
49	A Research Paper on Criteria for Selection of Candidates for Maharashtra Legislative Assembly Elections 2019	**Dr. Pratibha Bhorjar, Mr. Aniket Deshmukh**	246
50	14th Vidhansabha- Fractured Mandate	**Animesh Dongare**	251
51	Role of NOTA in Maharashtra Election : A Study of Assembly Election 2019 Results	**Khyatimaya Tripathy**	254
52	Maharashtra Power Conflict : Prospect and Future	**D. S. Shambharkar**	260

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका : एक अध्ययन

प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी पटले
सहा. प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान, आर्ट एंव कॉमर्स महाविद्यालय,
जवाहरनगर, भंडारा

वर्तमान अध्ययन में मैने भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका को जानने का प्रयास किया है। समाज की सक्रिय सदस्य होने के नाते महिलाएँ एक समय में अनेक सामाजिक भुमिकाओं का निर्वहन करती है। पुत्री,पत्नी, गृहीनी, माता की प्ररिथती के साथ–साथ वर्तमान समय में महिला राजनैतीक क्षेत्र में भी नेतृत्व करती दिखाई दे रही है। इन संस्थागत प्रस्थितियों तथा भुमिकाओं के सुचारू निर्वाहन के लिए समाज, सामाजिक मुल्यों, मान्यताओं के माध्यम से तथा राज्य, संविधान तथा महिला नीति की उपादेयता इस तथ्य पर निर्भर करती है कि स्वंय महिलायें अपने अधिकारों के प्रति कितनी सचेत है, तथा किस सीमा तक उनसे लाभांवित हो रही है। तथा राजनीति में कितना सक्षम नेतृत्व निभाती है, इन्ही प्रष्नों का उत्तर प्रस्तुत शोध निबंध के माध्यम से खोजने का प्रयास किया गया है।

भारतीय संविधान की प्रस्तावना, मुल अधिकार, योजनाओं एंव कार्यक्रम के अंतर्गत विभिन्न क्षेत्रो में विभिन्न कार्यक्रमों द्वारा महिलाओं के सक्षमिकरण के लिये लक्ष्य का निर्धारण किया गया है। महिलाओं के अधिकारो एंव कानुनी अधिकार की सुरक्षा के लिये संसद में सन् 1990 में एक विधेयक के माध्यम से राष्ट्रीय महिला आयोग का गठन किया गया है। सन 1993 में हुए संविधान के 73 वें एंव 74 वें संषोधन द्वारा महिलाओं के लिये स्थानीय निकायों एंव म्युनिसिपल निकायों में सीटों का आरक्षण किया गया है, जिससे स्थानीय स्तर पर महिलाए निर्णय करणे में भागीदार बन सके एंव राजनीती में सक्षम नेतृत्व कर नीव का पत्थर बन सके। भारत द्वारा 1975 की मैक्सिको कार्य योजना, सन 1985 की नैरोबी कार्य योजना एंव 1995 की बीजींग घोषणा से यू. एन. जी. ए. द्वारा स्वीकार लिंग समानता एंव विकास और शांती 21 वी सदी के लिये अनुकरण करणे की पुष्टी महिलाओं के हित में की गई।भारत में महिलाओं को राजनीति में समान अधिकार दिलाने का समर्थन अनेक अंतरराष्ट्रीय सभाओं में किया है। महिलाओं के प्रति सभी भेदभाव को मिटाने के लिए सन् 1993 का 'डिसक्रिमिजेषन अगेंस्ट वूमेन' का दावा प्रमुख है।हमारे देष का संविधान महिलाओं और पुरूषों मे लैंगिक भेदभाव मिटाने की मंषा रखता है। समानता के अधिकार के अनुसार महिलाओं को पुरूषों के साथ सार्वजनिक नौकरियों में समान अधिकार है तथा समान वेतन का अधिकार है।भारत सरकार ने कामकाजी महिलाओं की सहायता हेतु समय–समय पर कानुन बनाये है जिसका नाम समान परिश्रमिक अधिनियम 1976 बनाया जिसके अनुसार एक ही तरह के काम के लिये स्त्री और पुरूष को एक जैसा वेतन मिलना चाहिये।महात्मा गांधी ने कहा था " तुम महिलाओं के व्यक्तित्व को विकसित होने का मौका दो, उनको चारदिवारी में रखने के बजाय तरक्की का मौका दो, देष के विकास में देर नही लगेगी"!भारत के उच्चतम न्यायालय के न्यायाधीष श्री वेंकट चलैय्या ने सेमिनार जिसका विषय था –' प्रोटेक्षन ऑफ हयूमन राईट्स : ए क्रिटिक' के उद्घाटन भाषण में महिला सबलिकरण के संदर्भ में अपने विचार प्रकट करते हुए कहा – 'बिना प्रभावी महिला सबलिकरण के बालिकाओं की षिक्षा, स्वास्थ और मातृषिषु की देखरेख के हम हमारे समाज को मानवीय अधिकारों का समाज नही कर सकते अतः मानवीय विकास की आवष्यकता है कि नविन आर्थिक सामाजिक

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISSN : 2348-7143
February-2020

एंव राजनैतिक वातावरण में सामजस्य स्थापित करना। "श्री वैकट चलैय्या की मान्यता है की वैष्वीकरण की चुनौतिया स्वीकार करने के संदर्भ में महिलाओं का जो अबलीकरण वर्तमान में है, उसे सबलिकरण में बदलना और महिला शक्ति की समस्त स्त्रोतो की विकास की धारा से जोडना है।सदियों तक 'अबला' कहलाने वाली भारत की नारी अब अबला नही है। अनपढ हो, कम पढी या उच्च षिक्षित, अब वह बेबसी की चादर ओढे सोई नही है, करवट लेकर जाग उठी है। ताजा उदाहरण है, मणिपूर के साइमरखूल गॉव की महिलाओं का जहॉ ओजिट नाम के एक जागरूक किसान ने इम्फाल के 'सेन्टर फॉर सोषल डेव्हलपमेंट' की सहायता से गॉव की स्त्रियों को प्रषिक्षित करके गॉव विकास कार्य में आगे बढाया। वर्तमान अनेक समस्याओं का समाधान महिलाओं के राजनैतीक क्षेत्र में भागीदारी को बढावा देकर महिला सबलीकरण की इस एक राह से ही संभव है।महिलाओं का राजनीतिक क्षेत्र में सषक्तिकरण हेतु 8 मार्च को महिला दिवस मनाया जाता है, ताकि महिलाए षिक्षित होकर अपनी शक्ती, अधिकार और नेतृत्व गुण विकसीत कर अपनी पहचान बना सकें।गरीबों की मसीहा मदर टेरेसा आजीवन निर्धन, बेसहारा,असहाय एंव समाज से उपेक्षित लोगों की सेवा करती रही। राजनीति के उच्च षिखर पर जिन महिलाओं ने अपनी विषेष पहचान बनाई है जैसे – इंदिरा गांधी, नजमा हेपतुल्ला, सुषमा स्वराज, सोनिया गांधी, प्रतिभाताई पाटील, मिरा कुमार इन्होने सिद्ध कर दिखाया है की वे किसी पुरूष से कम नही है। यदी किसी ने उन्हे कमजोर समझने, सिद्ध करने का प्रयास कीया है तो उनके विरूध्द का शंखनाद किया है, यह राजनीति में नारी सषक्तिकरण का शुभ संकेत है।महिलाओं में राजनैतिक अधिकारों के प्रति जागरूकता बढ रही है। महिला के राजनिती के संबंध में जानकारी एंव रूचि के साथ–साथ महिलाओं द्वारा राजनितीक अधिकारों के प्रयोग से जुडे विभिन्न बिन्दुओं की विवेचना के उपरान्त तथ्य प्रकाष में आये तथा पाया गया, कि शोध क्षेत्र की महिलाएं केवल मतदान द्वारा ही राजनीति के क्षेत्र में अपना योगदान नही दे रही है। बल्की राजनीतिक नेतृत्व जैसे महत्वपूर्ण बिंदू पर भी महिलाएं स्वविवेक तथा उत्साह का अपेक्षित रूप से प्रदर्षन करती है एंव अधिकांष परिवारों की महिलाएँ अपने परिवार के पुरूष सदस्यो की सहमति / निर्देष के आधार पर मतदान रूपी कर्तव्य का निर्वाह करती है।अंतः कहा जा सकता है कि अपने अधिकारों के प्रति जागरूक होने के परिणामस्वरूप महिलाओं में षिक्षा का प्रतिषत बढा है। रोजगारोन्मूलन अभिवृद्धि का विकास हुआ है। महिलाओं मे अपनी योग्यताओं के प्रति सकारात्मक सोच को बल मिला है तथा इन अधिकारों के माध्यम से महिलाओं को वे समस्त अवसर उपलब्ध हुए है, जिसका उपयोग करते हुए महिलाए अपना सर्वांगीन विकास करते हुए समाज के एक सक्रिय बहुमुल्य सदस्य के रूप में राजनीति क्षेत्र मे भी सक्षम नेतृत्व कर स्वय को प्रतिष्ठित कर सकती है। इसके विपरीत समाज में महिलाओं के प्रति बढते हुए अपराधों अत्याचारों तथा शोषण के परिणाम स्वरूप महिलाओं द्वारा संजोई अपेक्षाओं का हनन हो रहा है। जिसके परिणामस्वरूप अचेतन रूप से महिलाएँ अपने अधिकारों के प्रति जागरूक होते हुए उन्हे छोडने के लिए बाध्य है।

भारतीय राजनीति में महिलाओं की भूमिका विकसित करने हेतु कुछ सुझाव प्रस्तुत किये गये है।

सुझाव :

भारतीय महिलाओं में राजनीतिक नेतृत्व गूण विकसित करने हेतू एंव भारतीय संस्कृती में परिवर्तन लाने हेतू साहित्यकारो, दृष्य, श्रवण संचार माध्यमों की भुमिका को सक्षम एंव महत्वपूर्ण बनाया जाये।महिलाओं के प्रति सामाजिक सोच में सकारात्मक परिवर्तन लाने हेतु ठोस एंव कारगर उपाय राष्ट्रिय स्तर पर किये जाये।भारतीय महिला सषक्तिकरण की प्रक्रिया के माध्यम से नवीन

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

एवं दल में स्थान मिलना चाहिए। महिलाओं के लिए राजनीतिक प्रशिक्षण की व्यवस्था की जाय एवं महिलाओं को संसद एवं राज्य विधानमंडल में 33 प्रतिशत आरक्षण देनेवाला विधेयक जो 23 वर्षो से लंबित पडा है, उसे केंद्र सरकार जल्द से जल्द पारित करें। साथ ही अपने घर की चारदिवारी के बंधनो को तोडकर अपनी इच्छाशक्ति एवं आत्मबल के साथ महिलाओं को स्वंय राजनीति में आगे बढ़ने की आवश्यकता है। अतः महिला सबलीकरण के बहाने झुठे आश्वासनो के भुलावे मे न आकर वे स्वयं आगे आये, तभी समाज व राज्य में महिलाये अपना उचित स्थान कायम कर सकेगी।

संदर्भ सूची :–

1) दैनिक भास्कर, नागपूर, 18 ऑक्टोबर, 2019
2) दैनिक भास्कर, नागपूर अक्तूबर, 2019
3) पूर्वोक्त
4) दैनिक भास्कर, नागपूर, 10 ऑक्टोबर, 2019
5) पूर्वोक्त
6) नवभारत, नागपूर, 26 ऑक्टोबर, 2019
7) लोकमत, नागपूर 19 ऑक्टोबर, 2019
8) लोकमत समाचार, 26 ऑक्टोबर, 2019
9) लोकमत, नागपूर, 25 ऑक्टोबर, 2019
10) देशोन्नती, नागपूर, 26 आक्टोबर, 2019
11) लोकमत, नागपूर, 25 ऑक्टोबर, 2019
12) देशोन्नती, नागपूर, 31 दिसंबर, 2019

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

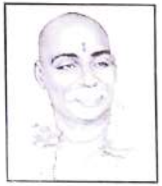

Since 1972

Gandhi Seva Shikshan Samiti Chimur's

RASHTRASANT TUKDOJI COLLEGE,

Chimur, Dist.- Chandrapur.

NAAC Accredited with 'B' & Permanently Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli

Organised

One Day Online Interdisciplinary Webinar on

Rashtrasant Tukdoji Maharaj : Personality & Work

Certificate

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs./Ms. Dr. Chunnilal P. Sakharwade, Assistant Professor, H.O.D.Economics, Arts & Com.College P.Pump (J. Nagar). has participated and presented the paper titled "राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे व्यक्तिमत्त्व व कार्य" in the One Day Online Interdisciplinary Webinar on 'Rashtrasant Tukdoji Maharaj : Personality & Work' organized by Internal Quality Assurance Cell of our institute on 13th June, 2020.

His/her paper has been published in Ajanta - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399

Dr. [illegible] Popte
IQAC Coordinator

Prof. Kartik R. Patil
Officiating Principal
R.T. College, Chimur

Dr. Deepak N. Yawale
President
G.S.S.S. Chimur

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - II APRIL - JUNE - 2020

MARATHI PART - II / ENGLISH PART - I

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

VOLUME - IX, ISSUE - [illegible] APRIL - JUNE - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

६. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे व्यक्तीमत्त्व व कार्य

Dr. Chunnilal P. Sakharwade

Assistant Professor, H O D Economics, Arts & Com College P Pump (J. Nagar).

प्रस्तावना

[illegible] आध्यात्मिक ज्ञान व राष्ट्रप्रेम याचा [illegible] अनुकरणीय व [illegible] शिक्षण न घेता [illegible] करण्यासाठी [illegible] राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज होत.

[illegible] समाजातील [illegible] कमळनयन, [illegible] ईश्वर हे [illegible] सेवा करणे [illegible] समाजातील [illegible] व [illegible] विकास [illegible] प्रगट [illegible]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे कार्य

1. [illegible] शिक्षणाबद्दल आपले विचार [illegible] शिक्षणात दिले [illegible] पाहिजे.
2. [illegible] निर्माण व्हावे यासाठी कार्य [illegible] व्यक्तीला ज्ञान मिळते परंतु [illegible] निर्माण करणे हे सुध्दा आपली [illegible] सद्गुणी चारित्र्य संपन्न [illegible]
3. [illegible] विकासासाठी [illegible] समृद्ध देश [illegible] कार्य केले.
4. [illegible] विकासाला महत्त्व दिले [illegible] तुकडोजी महाराज यांनी

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

सांगितले आहे. ग्रामविकासातूनच राष्ट्राचा विकास होतो हे तुकडोजी महाराज यांनी समाजाला दाखवून दिले. "खेड्याकडे चला" हे त्यांचे ग्रामगीतेतील वाक्य समाजाला आजही उपयुक्त आहे.

5. शिक्षणाचा अधिकार सर्वांना असावा यासाठी कार्य : शिक्षण हे कोणत्याही जात, धर्म, पंथ, श्रीमंत- गरीब, उच्च- नीच असा भेदभाव न करता सर्वांना शिक्षण मिळाले पाहिजे यासाठी कार्य केलेले दिसून येते.

6. व्यायामाला महत्त्व देण्याचे कार्य : शारीरीक शिक्षणात युवकांच्या व्यायामाला महत्त्वाचे स्थान मानले आहे. कारण व्यायामामुळे आरोग्य सुदृढ असते. शरीर जर सुदृढ असले तर अभ्यासात मन लागेल. शरीर सुदृढ ठेवण्यासाठी व्यायामाची गरज असते हे आपल्या भजनाच्या माध्यमातून जनतेला व्यायाम शिक्षण देण्याचे कार्य राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी केले आहे.

7. शेतीविषयक कार्य : भारत देश हा कृषी प्रधान देश आहे. भारत देशातील बहुसंख्य जनता शेतीवर अवलंबून आहे. ग्रामिण भागातील लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. यासाठी शेतीवर आधारीत अनेक लघु व कुटीर उद्योग ग्रामिण भागात निर्माण व्हावे यावर अधिक भर दिला असून शेतकरी सुखी तर भारत देश सुखी व समृद्ध होईल याकडे लक्ष देऊन आपल्या भजनातून लोकांना समजावून सांगितले.

सारांश

आपल्या भारत देशातील राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे थोर पुरुष व्यक्तीमत्व व कार्य वर्तमानकाळातील पिढीला ज्ञान देण्यासाठी प्रेरणा स्त्रोत आहे. व भविष्यकाळात सुद्धा भारत देशातील संपूर्ण समाजाला राष्ट्राची प्रगती करण्यासाठी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांच्या कार्याचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे हे मान्य करावेच लागणार आहे.

संदर्भ सूची

1. प्रा. निमाडे टी.बी. — शिक्षणातील भारतीय व पाश्चात्य विचारवंत पृष्ठ क्र.13 ते 19
2. प्रा.पवार नागा — शिक्षण क्षेत्रातील विचारवंत 1995 पृष्ठ क्र. 32 ते 33
3. डॉ.कुंडले म.बा. — शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र पृष्ठ क्र.49 ते 60

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

2020-21

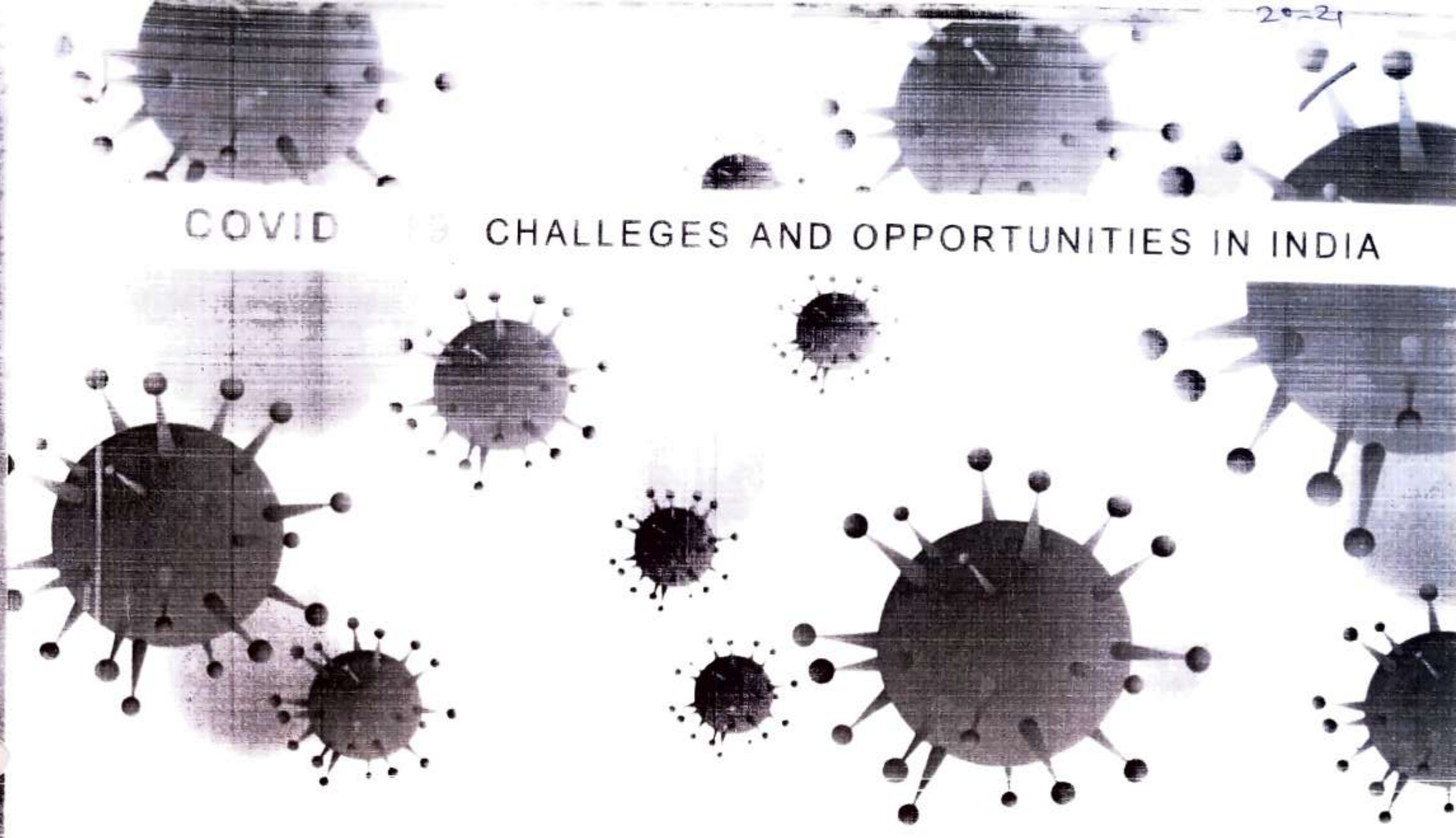

COVID 19 CHALLEGES AND OPPORTUNITIES IN INDIA

कोविड-19

भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी

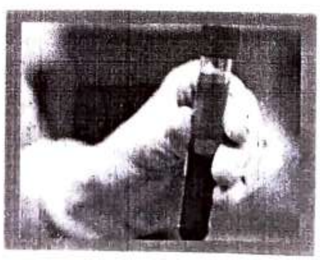

Principal
Arts & Comm. Degree College

डॉ. चंद्रशेखर वाणी • डॉ. शिवाजी पाटील

कोविड-१९

भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी

COVID-19 Challeges and Opportunities In India

~~ संपादक ~~

डॉ. चंद्रशेखर डी. वाणी

डॉ. शिवाजी बी. पाटील

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

अॅकेडमीक बुक पब्लिकेशन्स्

कोविड–१९ : भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी

COVID-19 Challeges and Opportunities In India

© सुरक्षित

प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील
अॅकेडमीक बुक पब्लिकेशन्स्
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

दूरध्वनी । वेब । ईमेल

(0257) 2235520, 9665626717
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

ऑगस्ट, 2020
978-93-89493-12-2
₹ 250/-

अक्षरजुळवणी

अॅकेडमीक बुक पब्लिकेशन्स्

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुनर्प्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे.

या पुस्तकातील मजकूराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहील तसेच लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

- **कोरोना काळ : काल, आज आणि उद्या** १५०
  - श्रीमती मेघा अनिल पाटील
- **कोरोना आणि पर्यावरण** १५५
  - श्वेता रंगराव पाटील
- **माझे कोरोना काळातील दिवस** १६१
  - सौ. कदम विश्रांती जयसिंग
- **कोविड–१९ सोबत जीवन जगण्याची नवी दिशा** १६४
  - प्रा. दिनेश निशिकांत पाटील
- **लॉक डाऊन काळातील मला आलेले अनुभव** १६८
  - प्रा. गायत्री विश्वास पाटील
- **लॉक डाऊन काळात मी केलेली कामे** १७२
  - श्री. पंकज गोरख भदाणे
- **लॉकडाऊन मध्ये मी केलेली कामे** १७६
  - किशन रंगराव भवर
- **लॉकडाऊन मध्ये मी केलेले काम** १७९
  - श्रीमती मेघा अनिल पाटील
- **भारतातील साथी रोगाचा इतिहास उदा. कोविड –१९** १८५
  - प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे
- **कोविड १९ काळातील आंतरराष्ट्रीय राजकारण व भारत** १९२
  - श्री. रविंद्र संतोष माळी
- **कोरोना टाळेबंदी आणि पर्यावरणातील बदल** १९९
  - डॉ. गणेश बा. हेडावू
- **जैव वैद्यकीय कचरा–जागतिक पर्यावरणीय समस्या** २०३
  - प्रा. डॉ. प्रसन्न सुरेश देशमुख
- **लॉकडाऊन आणि बालक–पालक** २०७
  - प्रा. रोहिदास भिमराव राठोड

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

भारतातील साथी रोगाचा इतिहास उदा. कोविड –१९

– **प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे**
सहायक प्राध्यापक, गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर ता.जि. भंडारा

प्रस्तावना :

एकाच गावांत राहणाऱ्या बऱ्याच लोकांना जेव्हा एकच आजार होतो, तेव्हा त्या आजाराला साथीचा आजार असे म्हणतात. एके काळी अशा साथीच्या आजारांना तोंड देतांना मृत्युमुखी पडावे लागल्याची अनेक उदाहरणे आहेत. पण वैद्यकीय शास्त्राच्या प्रगतीनंतर अशा साथीच्या रोगाची कारणे समजू लागली. आणि त्यावर उपाय होऊ लागले. साथीचे रोग बहुधा त्या भागातील दुषित पाण्यामुळे होतात, डांसामुळे, कुत्र्यामुळे किवा उंदरामुळे पसरतात. किंवा आजार झालेला रूग्ण दुसऱ्या व्यक्तिच्या संपर्कात आल्यास दुसऱ्या व्यक्तिला आणि तिच्याकडून इतरांना आजार संभवतो. अशाप्रकारे आजाराचे रूग्ण वाढत जातात.

साथीच्या रोगांनी (एपिडेमिक, जागतिक स्तरावंर असतात तेव्हा पँडामिक) यांनी जगाला अनेकदा ग्रासले आहे. कॉलरा, प्लेग, देवी, आणि फ्लू हे त्यातले काही प्रमुख रोग आहेत. या रोगांनी आजवर निदान १० वेळा तरी मानवाच्या जीवांवर मोठ्या प्रमाणांत घाला घातला आहे जसे की, प्लेग ३ वेळा, कॉलरा २ वेळा, फ्लू ४ वेळा तर एड्स एकदा अशा साथी विशेष गाजल्या आहेत. पण देवीचा उल्लेख नसला तरी तिचा मान फार मोठा आहे. गत १२,००० वर्षाचा इतिहास सांगतो की, निदान ५० कोटी लोकांचा तरी बळी या रोगाने घेतलेला आहे. देवीची लस निघाली आणि देवीने भूतलावरून काढता पाय घेतला आहे. पण देवीचा विक्रम अजून तरी इतर कोणत्याही रोगाने मोडलेला नाही. सर्वत्र (साथीचा रोग) सर्व देशभर आढळून आला आहे. त्यातील सर्वात प्रमुख घटना म्हणजे ब्लॅक डेथ १३४७ मध्ये युरोपमध्ये झालेल्या दुर्घटनेत सुमारे २०० दशलक्षांचा मृत्यू झाले होते. १६६५ मध्ये लंडनचा ग्रेट प्लेग १८८० मध्ये कॉलरामुळे १.५० दशलक्ष लोक ठार झाले होते. १९८० मध्ये एच. आय. व्ही. २०१० मध्ये (स्वाइनफ्लू साथीचा रोग) साथीच्या आजाराने जवळ जवळ २.०० लाख लोकांचा बळी घेतला आहे.

गाठीचा प्लेग : प्लेगची रीतसर नोंद झालेली पहिली मुख्य साथ बबॉनिक प्लेग किंवा गाठीच्या प्लेगची असून ती इसवीसन ५४१–५४२ साली युरोपामध्ये पसरली होती. या प्रकोपात युरोपची निम्मी लोकसंख्या म्हणजे २.५ कोटी लोक

Principal
Arts & Commerce Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

[illegible] प्रकल्याची नोंद आहे [illegible] ठोक [illegible] तीन [illegible] धरून जगत होते. मानवाची [illegible] प्लेगशी [illegible] ही नोंद झाले [illegible] गाठ जगाच्या इतिहासातील कमी काळात सर्वाधिक बळी घेणाऱ्या तीन प्रमुख महामारी. त्या एकाच जिवाणूमुळे (बॅक्टेरिया) [illegible] हा जीवाणू म्हणजे येरसिनिया पेस्टिस त्याच्यामुळे घडलेली भयंकर महामारी म्हणजे प्लेगची साथ. प्लेगच्या साथींनी संपूर्ण जगाला कवेत घेतले.

ब्लॅक डेथ : १३४३ ते १३५३ या प्रदीर्घ कालखंडात ब्लॅक डेथ नावाने कुप्रसिध्द झालेला रोग हा सुध्दा गाठीचा प्लेगच होता. याने जगातील २०.०० विस कोटी लोकांना यमसदनी पाठविले होते. या रोगाचे थैमान युरोप, आशिया आणि आफ्रिका खंडात तब्बल १० वर्षे कमी अधिक प्रमाणांत सुरू होते. पहिला प्रादुर्भाव आशिया खंडात झाला होता. व्यापारी जहाजांवरील उंदरांच्या शरीरांवर आढळणाऱ्या पिसवांमुळे (फ्ली) याची लागण झाली होती. साहजिकच बंदरे व शहरे सुरूवातीला बळी पडली. अल्पावधित तीन खंड प्लेगने ग्रासले होते. ११ वर्षे हे कांड सुरू होते.

कॉलरा : भूतलावर आजवर ७ सांत वेळा कॉलऱ्याचा प्रकोप झाल्याची नोंद आढळते. या रोगाने १०.०० लाख लोकांचा बळी घेतला आहे ७ पैकी तिसरा प्रकोप १९ व्या शतकातला आहे. तो १८५२ ते १८६० या काळात झाला होता. पहिल्या साथी प्रमाणेच हाही भारतातून गंगेच्या त्रिभूज प्रदेशातून आशिया, युरोप, उत्तर अमेरिका आणि आफ्रिकेत पोहचला होता. ब्रिटीश डॉक्टर जॉन स्नो ने लंडनमधील एका झोपडपट्टीतून पसरले होते हे सिध्द केले. पण तोपर्यंत ब्रिटन मधील २३००० लोकांना आपला जीव गमवावा लागला होता.

फ्ल्यू : १८८९ ते १८९० – या कालखंडात १०.०० लाख लोकांचा बळी घेणारा हा आजार एशियाटिक फ्ल्यू किंवा रशियन फ्ल्यू म्हणून ओळखला जातो. वैद्यकशास्त्रात थोडीशीच प्रगती झाली असल्यामुळे हा व्हायरस एच–३ एन–८ हा होता, हे बऱ्याच उशिराने कळले. पहिल्या केसेस मे १८८९ मध्ये एकमेकापासून दूर असलेल्या तीन निरनिराळ्या ठिकाणी आढळून आल्या होत्या. पहिली केस तुर्कस्थानमधील बुखारा इथली, दुसरी कॅनडामधील, तर तिसरी ग्रीनलँडमधील होती. १९ व्या शतकांत पृथ्वीवरील जनसंख्या शहरी भागांत वेगाने वाढत होती. यामुळे फ्ल्यूचा प्रसार वेगाने झाला आणि हा हां म्हणता सर्व जगच आजारी पडल्यासारखे झाले. या काळात बॅक्टेरियालॉजीचेही ज्ञान विकसित होते. एकूण १०.०० लाख लोकांचा बळी घेऊन १८९० मध्ये हा रोग विरला.

१९१८–१९२० चा फ्ल्यू : २.५० अडीच ते ५.०० पांच कोटी लोक

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

या फ्ल्यूच्या साथीत [illegible] आहेत. हा [illegible]
जगातील एकतृतीयांश [illegible] लोकसंख्येला झाली [illegible] मृत्यूदर [illegible]
यातले [illegible] लोक [illegible] आठवड्यातच [illegible] या अगोदर [illegible]
साथीत एक मुख्य फरक होता, तो हा की [illegible] साथीत [illegible]
आणि मुळातच अशक्त असलेले लोकच [illegible] यावयाचे. पण यात [illegible]
व निरोगी मानसेच मेले. मुलांच्या व अशक्तांच्या वाटेला हा फ्ल्यू गेला नाही. वास्तविक पाहता मुलांची प्रतिकार शक्ती विकसित झालेली नसते. तर अशक्तांची, कमकुवत असते. या फ्ल्यूने जणू ठरवून, जगातील तरूण आणि कर्तबगार पिढीलाच आपले लक्ष्य केले होते.

१९५६ ते १९५८ चा एशियन फ्ल्यू : १९५६ ते १९५८ चा एशियन फ्ल्यूने २० लाख लोकांचा बळी घेतला होता. याचे साक्षीदार आजही ह्यांत असतील. याची लागण सर्वात अगोदर चीनमध्ये झाली होती. या फ्ल्यूचा विषाणू ए गटातील एच २, एन २, या उपगटात मोडत होता. चीनमधून याचा सुरू झालेला प्रवास सिंगापूर, हाँगकांग मार्गे अमेरिकेत झाला होता. जागतिक आरोग्य संघटनेने मृत्युंची संख्या २० विस लाख निश्चित केली होती. त्यापैकी ७०,००० अमेरिकेतील होते. भारतातील कुन्नूर येथील पाश्चर इंस्टिटयूटच्या अहवालानुसार भारतात एक हजार लोक मृत्यू पावले होते. व लागण ४५ लाखपेक्षा जास्त लोकांना झाली होती. रोगावरील औषध तयार करण्यांत आलेले यश शाळा, कॉलेज, बाजार, चित्रपटगृहे बंद ठेवून संपर्काची शक्यता व प्रसंग कमी केल्यामुळे फारसा उपद्रव झाला नाही.

१९६८ सालचा हाँगकॉग फ्ल्यू : हा एच ३. एन २ व्हायरसमुळे झाला होता. पण हा सिंगापूर आणि व्हिएतनाम पसरायला १७ दिवस लागले. नंतर ३ महिन्यांत हा फिलीपिन्स, भारत, ऑस्ट्रेलिया, युरोप आणि अमेरिकेत पोचला होता. याचा मृत्युदर कमी होता. तरी तो १० लाखांना सोबत नेऊनच उसंत घेता झाला. यात खुद्द हॉगकाँगचेच ५ पांच लाख लोक होते. हॉगकाँगची लोकसंख्या धाडकन १५ टक्क्यांनी कमी झाली होती. पण लोकांची प्रतिकार शक्ती वाढली होती. शाळा, महाविद्यालयांना सुट्टया दिल्यामुळे संपर्क थांबला होता. वैद्यकीय ज्ञान, व सोयीसुविधा वाढल्या होत्या. परिणांम कारक अँन्टिबायोटिक लगेच उपलब्ध होत होते, यामुळे साथीच्या रोगांचा प्रसार व लोकांमधली भीती कमी कमी होत गेली होती. आफ्रीका खंड मात्र सर्वात जास्त प्रमाणांत बाधित झाला होता.

एड्स व्हायरसचे तांडव : हे २००५ ते २०१२ या काळात सुरू होते. यावेळी ३-५ कोटी लोक मृत्युमुखी पडले. १९७६ मध्येच याची ओळख पटली होती व असुरक्षित संभोग हे एक महत्वाचे कारण असल्याचेही कळले होते. आजमितीला

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. B. Jawaharnagar (Bhandara)

[illegible]जवळजवळ ४ कोटी लोकांना [illegible] बाधा झाली [illegible] आहे. प्रभावी उपचार [illegible] यामुळे हा [illegible] नियंत्रणात [illegible] आहे [illegible] झालेले लगेच मृत नाहीत. त्यामुळे उपचार करण्यांस वेळ मिळतो [illegible] जीव [illegible] सुखदायी, निदान [illegible] प्रयत्न सुरू आहे.

या साथीचा जगाच्या अर्थकारणावर विपरीत परिणाम होत असून पर्यटन क्षेत्राचे खूप नुकसान झाले आहे. रोगांच्या साथी व साथीचे रोग तसे आपल्याला नवीन नाहीत. याचे इसवी सनाच्या प्रारंभापासूनचे तपशिल उपलब्ध आहेत. अॅटोनियन प्लेग या नावाच्या रोगाची साथ इसवी सन १६५ साली आशिया मायनरमध्ये पसरली होती. आशिया मायनरमध्ये इजिप्त, ग्रीस, अल्बानिया, मॅसेडोनिया, बल्गरिया, तुर्कस्थान, लिबिया, इस्त्रायल, लेबनॉन आणि इटली हे देश येतात. ५० लाखांचा बळी घेऊनच ही साथ क्षमली. साथ कशी पसरली नक्की कारण कोणते होते ते शेवटपर्यंत कळलेच नाही. बहुदा हा देवी किंवा गोवर यांच्यासारखा आजार असावा असे म्हणतात., की मेसापोटेमियात लढायला गेलेल्या सैनिकांनी न कळत हा आजार युध्दावरून परत येतांना रोमला आणला. म्हणूनच बळीमध्ये रोमचे १० टक्के सैनिक होते.

अज्ञानाचे अंधार युग जसजसे सरत गेले ज्ञानाचा प्रकाश जसजसा फाकत गेला तसतसे रोगांवर नियंत्रण करण्यांत अधिकाधिक यश येऊ लागल आहे.

कोरोना : कोरोना हा शब्द इंग्लिश नसून लॅटीन भाषेतील आहे. याचा लॅटीन भाषेत अर्थ होतो. Crown (मुकुट) कारण या विषाणूला मुकुटासारखे टोकदार आवरण असते. कोरोना हे विषाणूचे नांव आहे. या विषाणू पासून होणाऱ्या रोगाच्या पहिल्या संक्रमित व्यक्तीची डिसेंबर–२०१९ मध्ये पॉझिटीव्ह चाचणी आली म्हणून त्याला Covid-19 (Corona Virus Disease) असे म्हणतात. हा विषाणू सर्वप्रथम वुहान चीन मध्ये पाहण्यांत आला. हा विषाणू वटवाघूळामधून माणसामध्ये आला व नंतर पसरत राहीला.

कोरोना व्हायरसच्या विद्युतवेगी संचारामुळे अख्ये जग हवालदिल झाले असतांना वैर विसरून परस्पर सहाकार्याच्या भावनेला बळ मिळतांना दिसते आहे. तसेच या निमित्याने मानवाच्या जुन्या स्मृतीही जागृत होणे साहजिकच म्हटले पाहिजे. कोरोनाची लागण झालेल्यांची आकडेवारी सतत वाढली आहे. तसेच नवीन देशातही या रोगाचा प्रवेश झाल्याचे/होत असल्याचे आढळून येत आहे. कोरोना हा विषाणू आजच्या काळात वैश्विक महामारी म्हणून संपूर्ण जगांत नांवारूपास आला १३० कोटी लोकसंख्या असलेल्या देशात कोरोनाच प्रसार मर्यादित ठेवणे हे भारताने वेळीच केलेल्या उपाय योजनाशिवाय जवळजवळ अशक्यच होते. हा

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

विषाणू [illegible] याबद्दल [illegible] आहे. एअरोसोल ट्रान्समिशन म्हणजे हा विषाणू हवेत मिसळून [illegible] याचा संसर्ग होऊ शकतो. आज संपूर्ण [illegible] कोरोनाने [illegible] म्हटले जाते की कोरोनाचा प्रसार [illegible] टाळेबंदी हा [illegible] अंमलात आणला गेला. कोरोना हा सांसर्गिक रोग आहे. लोकांनी जर [illegible] देऊन घरीच राहण्याचा निर्धार केला तर या विषाणूच्या प्रसाराला नक्कीच आळा बसू शकतो. कोरोनाचा वाढता प्रादुर्भाव आज संपूर्ण जगाला चिंतेत टाकणारी बाब आहे. हळुहळु कोरोनाने भारतातसुध्दा पाय पसरण्यांस सुरूवात केली आहे. जर वेळीच भारताने टाळेबंदी नसती केली तर कदाचित भारतातील कोरोना बाधितांची संख्या ही आज लाखोच्या घरात असती. यांत काही शंका नाही. जे दृश्य आज युरोपियन देशामध्ये दिसत आहे तेच दृश्ये भारतात देखिल दिसले असते. कोरोनाने ज्याप्रमाणे युरोपियन देशामध्ये थैमान घातले आहे. तीच वेळ भारतातही आली असती. या वैश्विक महामारीचा फटका जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रांना बसला आहे. त्यामुळे भविष्यांत जगाला आर्थिक महामंदी, महागाई, शिक्षण संस्थेवरील ताण बेरोजगारी अशा अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागेल. यातून सावरायला जगाला आणि भारताला बराच वेळ लागेल.

३० जानेवारी २०२० रोजी देशात कोरोना विषाणूचा पहिला संक्रमित समोर आला होता. सदर महिला वुहान वरून भारतात आल्यानंतर कोरोना झाल्याचे समजले होते. इंडियन जर्नल ऑफ मेडिकल रिसर्चमध्ये प्रकाशित संशोधनानुसार चीनी महिलाच्या गळयाचे सॅम्पल इलेक्ट्रान मायक्रोस्कोप मधून पाहिल्यानंतर समोर आले. या नविन कोरोना व्हायरसचा फोटो मर्स आणि सार्सशी बराच मिळता जुळता आहे.

कोरोना व्हायरसमुळे अनेक देशातील लोक हे मृत्यूला सामोरे जाऊ लागले आहेत. दररोज कोरोनामुळे मृत्यूदर हा वाढतच चालला आहे. कोरोना विषाणूमुळे पसरलेल्या कोविड-१९ या संसर्गजन्य आजाराचा फैलाव सुरू झाल्यानंतर भारताने इंग्लंड, अमेरीका, जर्मनी, इटली, स्पेन, दक्षिण कोरीया, या देशापेक्षा तातडीने हालचाली करून प्रतिबंधक उपाययोजना केल्या.

उपाययोजना :

१. शाळा व सर्व शिक्षणसंस्था बंद केल्या.
२. सार्वजनिक कार्यक्रम रद्द केले.
३. सार्वजनिक वाहतूक बंद करण्यात आली..
४. लोक जागृतीसाठी मोहीम हाती घेतली.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

अर्थव्यवस्था सावरण्यासाठी उपाययोजना [illegible]

६. देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय वाहतूक सेवा स्थगित [illegible]

७. लस निर्मितीसाठी जोरदार प्रयत्न सुरू आहेत

८. रुग्णाच्या आरोग्यावर लक्ष ठेवणे

९. आंतरराष्ट्रीय प्रवासी सेवा स्थगीत करण्यात आली

१०. सुरूवातीला २१ दिवसाचा लॉकडाऊन पुकारला

११. राज्याच्या सीमा बंद केल्या.

१२. १२ लाख लोकांची आतापर्यंत कोरोना विषाणूची लागण झाली की नाही, हे तपासण्यासाठी चाचणी तयार करण्यांत आली.

१३. शहरांत अडकलेल्या ४५५ परदेशी नागरीकांना पुणे-मुंबई प्रवासाची सवलत देऊन त्यांना मायदेशी रवाना होण्यासाठी मदत करण्यांत आली.

१४. वैयक्तिक स्वच्छता सुधारण्यासाठी मोहीम हाती घेण्यांत आली.

१५. गर्दी होणाऱ्या सार्वजनिक ठिकाणी टाळेबंदी करण्यांत आली.

१६. पर्यटकांशी शारीरिक संपर्क टाळण्यांसाठी सांगण्यांत आले.

१७. कच्चे किंवा शिजवलेल्या मासांचे सेवन न करण्याच्या सुचना देण्यांत आल्या.

१८. सार्वजनिक ठिकाणी असतांना मुखवटा वापरण्याच्या सुचना. देण्यांत आल्या.

याप्रकारच्या विविध उपाययोजना भारतसरकारने कोरोना व्हायरसला घालविण्यासाठी केल्या. या उपाययोजना योग्यवेळी व पूर्वीच करण्यांत आल्या. त्यामुळे आज भारत जगातील इतर देशाच्यातुलनेत महत्वाची भूमिका निभावत आहे.

कोरोनाची सामान्य लक्षणे :

१. ताप येणे किंवा थंडी वाजणे, थरथरणे.

२. डोके दुखणे, स्नायुमध्ये दुखणे.

३. कोरडा खोकला येणे, घसा खवखवणे.

४. चव न कळणे किंवा वास न येणे

कोरोनाची नवी लक्षणे

१. कंजक्टीवायटीस (डोळे येणे)

२. त्वचेवर लाल चट्टे, पुरळ उठणे

३. अतिसार किंवा हगवण लागणे.

४. अंगदु:खी

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

प्रतिबंधात्मक उपाय :

कोरोना विषाणू (Covid-19) : हा एक साध्या सर्दीपासून मर्स आणि सार्स सारख्या श्वसन संस्थेला सूज आणणाऱ्या विषाणूंच्या गटातील एक विषाणू आहे. या रोगाने आजारी रूग्ण जेव्हा खोकतो किंवा शिंकतो तेव्हा त्यातून जो फवारा उडतो त्यात असलेल्या सूक्ष्म थेंबातून हे विषाणू आजूबाजूच्या वस्तूंवर जाऊन बसतात. या वस्तूना हात लावल्यावर जेव्हा निरोगी माणूस आपल्या चेहऱ्याला, डोळ्यांना, नाकाला हात लावते तेव्हा हा विषाणू त्यांच्या शरीरांत शिरतो. यासाठीच आपण बाहेर जाऊन आल्यावर आपले हात साबणाने आणि भरपूर पाण्याने धुतले पाहिजेत. आणि वारंवार चेहऱ्याला हात लावणे बंद केले पाहिजे.

» ज्याला खोकला किंवा सर्दी आहे त्याने मोठा हातरूमाल जवळ बाळगून त्यातच आपले खोकणे किंवा शिंकणे नियंत्रित करणे आवश्यक आहे.
» अल्कोहोल आधारित हँड सॅनिटायझर हा साबणासारखेच काम करतो. (खरं तर साबण जास्त चांगला आहे)
» कोणताही साबण चालते. डेटाल किंवा साबणापेक्षा जास्त परिणांमकारक असतो असा कोणताही पुरावा आढळलेला नाही. बहुसंख्य लोकांना हा रोग अतिशय कमी प्रमाणांत होतो. परंतू हे विषाणू त्यांच्या श्वसन मार्गात असल्यामुळे कोणीही खोकतांना किंवा शिंकतांना हातरूमालातच शिंकणे आवश्यक आहे.
» मास्कचा नियमित वापर करावा.
» गर्दीच्या ठीकाणी जातांना १ एक मिटरचे अंतर ठेवणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची:

१. दैनिक वृत्तपत्र.
2. www.Google.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य

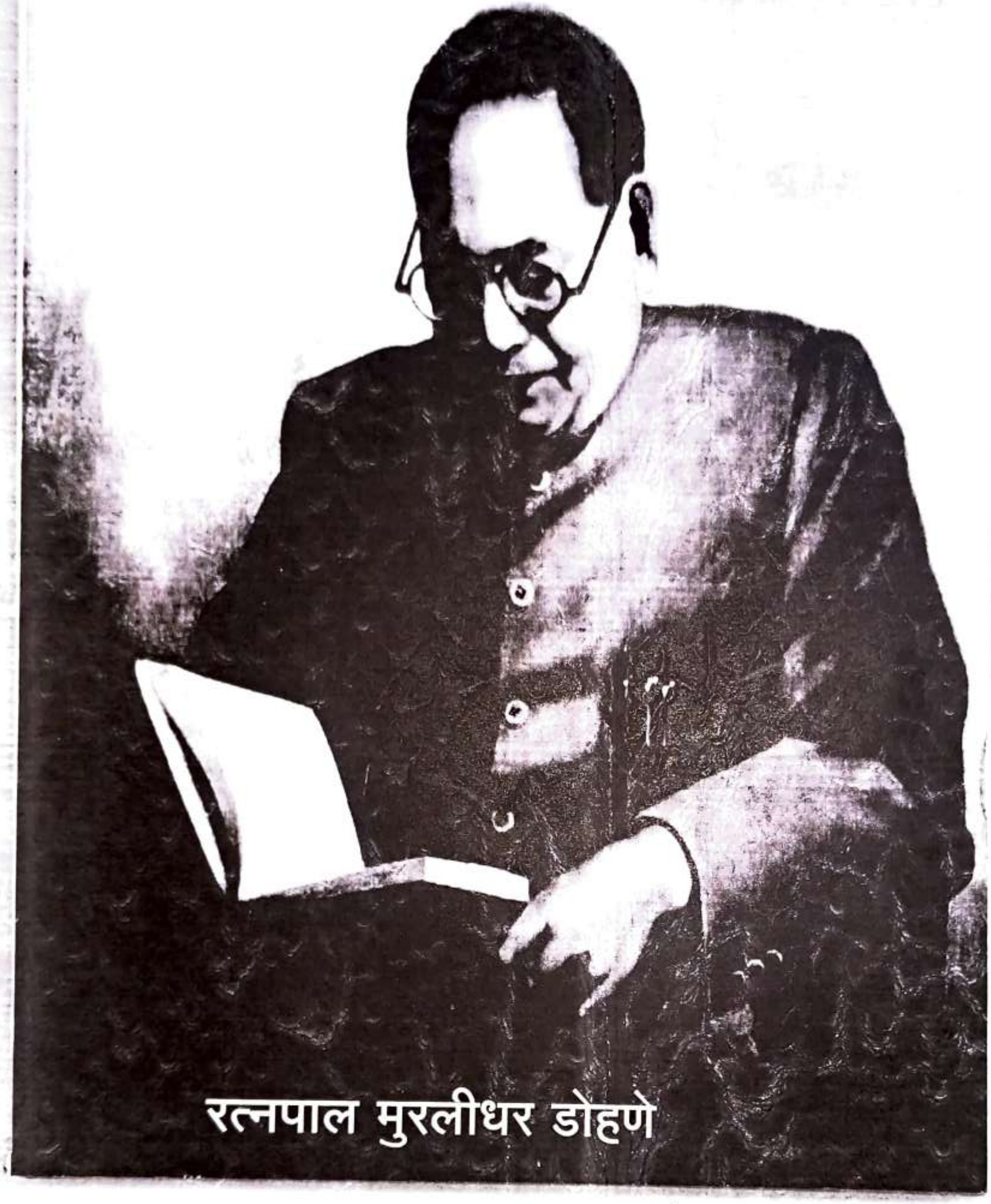

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhand

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य
Dr. Ambedkaranche Shaikshanik Karya

लेखक– रत्नपाल मुरलीधर डोहणे
Ratnapal Murlidhar Dohane

प्रथम आवृत्ती– डिसेंबर 2020

ISBN: 978-81-949551-6-0

सर्वाधिकार– लेखक

Publisher
Lotus & Cobra Publishing House
C/o. Ashwajit Patil, 425, New Khadan, Lashkaribagh ,
Nagpur-17
Mob. 9096924808 / 9405238458
e-mail: lotusandcobraph@gmail.com

DTP & Cover Design.
निर्मल कॉम्प्युटर्स, मठ मोहल्ला, इंदोरा, नागपुर-14

Printed At.
सौरभ प्रिंटींग प्रेस, न्यू शुक्रवारी रोड, महाल नागपुर-32

Note- Author is responsible for contents and corrections

डॉ. आंबेडकर

रत्नपाल

लोटस अॅन्ड को

Principal
ts & Comm. Degree College
P, Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

लोटस अँन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस नागपूर-१७

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

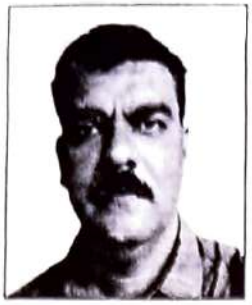

लेखक परिचय

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

जन्म : 23 डिसेंबर 1976, चिचाळा, मुल (चंद्रपूर)

शिक्षण : एम.ए. (इति.), एम.फिल., बी.एड. नेट, पिएच.डी. (इति.)

सदस्य : इतिहास मंडळ, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

वर्तमान सेवा : सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पेट्रोलपंप (ठाणा), जवाहकर नगर, जि. भंडारा.

संशोधन कार्य : 15 पेक्षा अधिक शोध निबंध प्रकाशित
अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय इतिहास परिषदेत शोध निबंधाचे वाचन व सहभाग

प्रकाशित ग्रंथ : डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

निवास : निलय, महात्मा फुले कॉलनी, भोजापूर, नागपूर रोड, भंडारा.
संपर्क : 9423408070, 9284660061

लोटस ॲण्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस

C/o. अश्वजीत पाटील,
425, न्यु खदान लष्करीबाग, नागपूर- 17
मो. : 9096924808, 9405238458
Email : lotusandcobraph@gmail.com

ISBN : 978-81-949551-6-0

मूल्य : ₹ 140/-

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

लोटस ॲन्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस नागपूर-१७

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान
Dr. Ambedkaranche Shaikshanik Tatwadnyan

लेखक – रत्नपाल मुरलीधर डोहणे
Ratnapal Murlidhar Dohane

प्रथम आवृत्ती– जानेवारी, 2021

ISBN: 978-81-949551-3-9

सर्वाधिकार– लेखक

Publisher
Lotus & Cobra Publishing House
C/o. Ashwajit Patil, 425, New Khadan, Lashkaribagh , Nagpur-17
Mob. 9096924808 / 9405238458
e-mail: lotusandcobraph@gmail.com

DTP & Cover Design.
निर्मल कॉम्प्युटर्स, मठ मोहल्ला, इंदोरा, नागपुर-14

Printed At.
सौरभ प्रिंटीग प्रेस, न्यू शुक्रवारी रोड, महाल नागपुर-32

Note- Author is responsible for contents and corrections

लोट

Principal

[illegible] Jawaharnagar Bhand

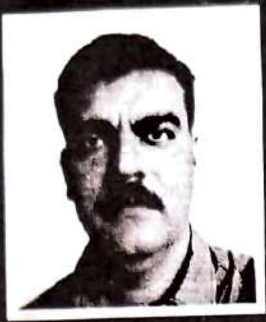

लेखक परिचय

रत्नपाल मुरलीधर डोहणे

जन्म : 23 डिसेंबर 1976, चिचाळा, मुल (चंद्रपूर)

शिक्षण : एम.ए. (इति.), एम.फिल., बी.एड. नेट, पिएच.डी. (इति.)

सदस्य : इतिहास मंडळ, रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठ, नागपूर

वर्तमान सेवा : सहयोगी प्राध्यापक व इतिहास विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पेट्रोलपंप (ठाणा), जवाहरनगर नगर, जि. भंडारा.

संशोधन कार्य : 15 पेक्षा अधिक शोध निबंध प्रकाशित
अनेक राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय इतिहास परिषदेत शोध निबंधाचे वाचन व सहभाग

प्रकाशित ग्रंथ : डॉ. आंबेडकरांचे शैक्षणिक कार्य

निवास : निलय, महात्मा फुले कॉलनी, भोजापूर, नागपूर रोड, भंडारा.
संपर्क : 9423408070, 9284660061

लोटस ॲण्ड कोब्रा पब्लिशिंग हाऊस
C/o. अश्वजीत पाटील,
425, न्यु खदान लष्करीबाग, नागपूर– 17
मो. : 9096924808, 9405238458
Email : lotusandcobraph@gmail.com
ISBN : 978-81-949551-3-9

मूल्य : ₹ 250/–

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Vidarba Marathi Samajshastra Parishad and

Shri Govindrao Mungate Art's and Science College,

Kurkheda, Dist. Gadchiroli.

One Day Interdisciplinary National E - Conference on

The Impact of Covid - 19 and Existing Social Problems with Context to Indian Society

Certificate

This is to certify that डॉ. नलिनी ईश्वरदास बोरकर, समाजशास्त्र, विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा. has attended and enriched the deliberations of One day Interdisciplinary National E-Conference on **"The Impact of Covid - 19 and Existing Social Problems with Context to Indian Society"** by Vidarba Marathi Samajshastra Parishad and Shri Govindrao Mungate Art's and Science College, Kurkheda, Dist. Gadchiroli.(M.S.) on 30th April 2021.

He /she has presented a Research paper entitled **"ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन"**

His/her paper has been published in **UGC Refereed Journal No.- 40776 - Ajanta - ISSN - 2277 - 5730 with Impact Factor - 6.399**

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Dr. B. M. Karade
President VMSP

Dr. Ravindra V. Vikhar
Secretary VMSP
and Head of The Dept. of Sociology

Dr. Raju Munghate
Principal

An International Multidisciplinary Quarterly Research Journal

ISSN 2277 - 5730
Volume - X, Issue - II
April - June - 2021

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

AJANTA

Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

Is Hereby Awarding This Certificate To

डॉ. नलिनी ईश्वरदास बोरकर

In Recognition of the Publication of the Paper Titled

ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

Principal
Arts & Comm. Degree College
P.P. Jawaharnagar (Bhandara)

Ajanta Prakashan
Jaisingpura, Near University Gate,
Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 9822620877
Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta6060@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

**Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal
Journal No. 40776**

Editor : Vinay S. Hatole

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - X Issue - II April - June - 2021

MARATHI PART - I

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

VOLUME - X, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2021
AJANTA - ISSN - 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	कोव्हिड-१९ महामारीचा जागतिक पातळीवर झालेला शैक्षणिक परिणाम **Assistant Prof. M. B. Rewatkar**	१-६
२	राजकीय गुन्हेगारी, राजकीय संस्कृती आणि राजकीय सामाजीकरण **प्रा. निखिल गणेश जगताप**	७-१३
३	ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन **डॉ. नलिनी ईश्वरदास बोरकर**	१४-२३
४	स्त्रियांच्या कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ व उपाययोजना **प्रा. पितांबर विठोबाजी पिसे**	२४-२७
५	कोरोनाचा असंघटित कामगार (मजुर) यांवर झालेल्या परिणामांचा समाजशास्त्रीय अध्ययन **प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार**	२८-३२
६	महानुभावियांची गद्यपरंपरा : एक अभ्यास **डॉ. संजय रा. पाखमोडे**	३३-३९
७	ग्रामीण विकासासाठी शासन आणि प्रशासनाची कार्यपद्धती **प्रा. डॉ. संकेत सुरेश काळे**	४०-४६
८	कोविड-१९ लॉकडाऊन आणि महिला अत्याचार **प्रा. विणा एस. काकडे**	४७-५०
९	कोविड-१९ ही जागतिक समस्या **प्रा. डॉ. विट्ठल गोपा चव्हाण**	५१-५६
१०	कोविड-१९ चे शिक्षण क्षेत्रावरील परिणाम **डॉ. आस्तीक मुंगमोडे**	५७-६०
११	तृतीय पंथीयांचे समायोजन आणि पुनर्वसन एक सामाजिक समस्या **प्रा. कविता वामनराव उईके**	६१-६५
१२	आदिवासी समाजावर कोरोनाचा (कोव्हीड-१९) पडलेला अभाव **श्री. खुशाल जीवन सातपुते** **प्रा. डॉ. रविंद्र वि. विखार**	६६-७०

Principal
Arts & Comm. Degree College
R. M. Jawaharnagar, Bhandara

VOLUME - X, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2021
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com) AP-9

३. ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

डॉ. नलिनी ईश्वरदास बोरकर
समाजशास्त्र, विभाग, कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा.

भारत हा एक कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील एकूण लोकसंखेपैकी ७५% लोकसंख्या हि ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. त्यामुळे भारतामध्ये ग्रामीण विकास हि एक महत्वपूर्ण सामाजिक समस्या आहे. स्वातंत्रोत्तर काळात भारत सरकारने राज्याला कल्याणकारी राज्य घोषित केले आणि कल्याणकारी राज्याचा केंद्रबिंदू गाव किंवा गरम मानून ग्रामीण विकासाच्या अनेक योजना कार्यान्वित केल्या. सरकारने ग्रामीण विकासाच्या अंतर्गत ग्रामीण जनतेची सामाजिक आणि आर्थिक प्रगती, कृषी विकास, रोजगार निर्मिती, दारिद्र्य रेषेखालील लोकांच्या उत्पन्नात वाढ, आरोग्य, दळणवळनाच्या सोयी, घरे, आवास योजना इत्यादी कार्यक्रम राबविलेले आहेत.

ग्रामीण विकासाची संकल्पना

ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक दोन्ही पैलूचा व्यापक समावेश होतो. ग्रामीण विकासाचे तात्पर्य ग्रामीण भागातील गरीब, मागासलेल्या लोकांचे जीवनमान उंचावणे असा होतो. भारतात भौगोलिक, आर्थिक, सामाजिक परीस्थितीमुळे ग्रामीण क्षेत्राचा म्हणावा तसा विकास अजूनही झालेला नाही. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर ग्रामीण विकासाचा जो अजेंडा घेण्यात आला होता. त्यात प्रामुख्याने आर्थिक विषमता दूर करणे आणि स्वातंत्र्याचा लाभ सर्वापर्यंत पोहचवणे यासाठी ग्रामीण विकासाला चालना देण्यात आली होती. ग्रामीण विकासाची व्याख्या करताना अजीज यांनी लिहिले होते की,'ग्रामीण विकास एक नियोजित प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये ग्रामीण वातावरण, तंत्रज्ञान, संस्था आणि दृष्टीकोन यांना गरिबी निर्मुलन आणि ग्रामीण लोकांच्या जीवनपद्धती मध्ये परिवर्तनासाठी उपयोगात आणले जाते.' (ओमप्रकाश शर्मा २००४ -१६)

ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत भौगोलिक ,सामाजिक, आर्थिक , राजकीय सर्वच घटकांचा विचार करून कार्यक्रम आखले जातात. ग्रामीण विकास कार्यक्रमात ग्रामीण क्षेत्रातील वेगवेगळ्या उत्पन्न गटातील लोकांचे सामाजिक व आर्थिक स्तरावर, प्रगती करण्यासाठी त्या त्या क्षेत्रातील संसाधनाचा उपयोग केला जातो. ग्रामीण विकासाचा अर्थ ग्रामीण क्षेत्रांचा विकास आणि त्या क्षेत्रात राहणाऱ्या ग्रामीण जनतेचा सर्वांगीण विकास होय . ज्यामध्ये राहणीमान, जीवनमान आणि सामाजिक मूल्य व प्रमाणकामधील परिवर्तनाचा देखील समावेश होतो. ग्रामीण विकास म्हणजे केवळ शेती किंवा कृषी मध्ये विकास नव्हे तर सामाजिक सुखसुविधा आणि मानवी संसाधानामध्ये होणारा विकास होय.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ग्रामीण विकासाच्या संकल्पनेचा उपयोग ग्रामीण क्षेत्रामध्ये परिवर्तनाची एक प्रक्रिया म्हणून केला जातो. जागतिक बँकेच्या दृष्टीकोनानुसार ग्रामीण विकास दारिद्र्य आणि असमानता नष्ट करण्याचे एक शस्त्र आहे ज्यामध्ये विशिष्ट समूहातील लोकांसाठी विशेषतः गरीब लोकांस विविध योजनाबद्ध पद्धतीने त्यांचे आर्थिक आणि सामाजिक जीवन उंचावण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. (ओमप्रकाश शर्मा २००४ -३६) ग्रामीण विकास हि एक बहुविविध भी प्रक्रिया आहे. यामध्ये कृषी, लघुउद्योग,हस्तकला,सामाजिक आर्थिक संरचनात्मक विकास, सामुहिक सेवा आणि मानव संसाधन विकास यासाठी कार्य केले जाते. ग्रामीण विकासाच्या व्याख्या

ग्रामीण विकास ही संकल्पना संपूर्ण जागतिक स्तरावर वापरली जाते. विकासशील देशात विकासाची समस्या अधिक जटील आहे. कारण तिथे मोठ्ठी लोकसंख्या ग्रामीण भागात वास्तव्य करते. भारतासारख्या लोकसंखेच्या देशात तर ग्रामीण भागातील लोकांचे जीवन दारिद्र्य आणि मागास्लेपणाने भरलेले आढळते. ग्रामीण विकास हि संकल्पना ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांच्या त्यांचे जीवनमान उंचावणे तसेच त्यांच्या सामाजिक -आर्थिक परीस्थितीमध्ये परिवर्तन आणणे यावर भर देते. ग्रामीण विकासाच्या वेगवेगळ्या सामाजशा स्त्रज्ञांचे वेगवेगळ्या व्याख्या केलेल्या आढळतात.

1. जागतिक बँक - 'ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात राहणाऱ्या दरिद्री लोक,भूमिहीन व अल्पभूधारक शेतकरी, कामगार वर्ग, शेतमजूर वर्ग यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनमानाला उंचावण्यासाठी करण्यात आलेली एक व्युव्हरचना होय.'
2. रोबर्ट चेम्बर्स -एका विशिष्ट समूहातील विशेषतः ग्रामीण ग्रामीण गरीब लोक, स्त्रिया, कमजोर मागासलेले लोक यांना सक्षम बनविण्याच्या सामुहिक हेतुत्र हि प्रक्रिया अवलंबिली जाते. ज्यामध्ये जीवन जगण्यासाठी आवश्यक साधन व लाभ पोहचविण्यासाठी ग्रामीण विकास प्रक्रिया महत्वपूर्ण भूमिका बजावत असते.
3. एन्समिंगर - ग्रामीण विकास अशी प्रक्रिया आहे ज्यामध्ये पारंपारिक संस्कृतिक गोष्टीमध्ये विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने अनुकूल असे परिवर्तन घडून येते.
4. लेले - ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण क्षेत्रात निवास करना-या लोकसंखेच्या जीवनस्तरात अपेक्षित असे परिवर्तन आणणे विशेषतः दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना या प्रक्रियेत सामर्थ्य प्राप्त होते.

ग्रामीण विकास कार्यक्रम

भारताचे पहिले पंतप्रधान पं. जवाहरलाल नेहरू यांचा असा विचार होता कि जो पर्यंत भारतातील ग्रामीण आणि शहरी समाजाच्या विकास कार्यक्रमात संतुलन नसेल तोपर्यंत संपूर्ण भारताचा आर्थिक - सामाजिक विकास शक्य नाही.गांधीजींनी तर 'गावाकडे चला ' असा नारा दिला होता . त्यांच्या मते विकासाच्या सर्व योजना खेड्यांना केंद्रभागी ठेऊनच आखल्या पाहिजेत. विनोबा भावे,जयप्रकाश नारायण

Principal
Arts & Comm Degree College
B. Jawaharnagar Bhandara

इत्यादी समाजसुधारकांनी सुद्धा ग्रामीण विकासावरच भर दिला होता. नेहरुजींच्या मते इंग्रजांच्या आर्थिक मोडेलवर भारतातील खेड्यांचा विकास शक्य नाही.त्यांच्या मते समाजवादी कार्यक्रमाद्वारेच करोडो ग्रामीण हीन दिन, दरिद्री, मागासलेल्या व्यक्तींचा विकास होऊ शकतो.त्यांच्याच शब्दात सांगायचे तर 'मानवी जीवनाला किंवा समाजाला वाद किंवा विचारधारा तेवढी प्रभावित करीत नाही जेवढे विज्ञान बदलत आहे . आम्ही इमारत तशीच बांधतो ज्या प्रकारचे काम त्या इमारतीत होणार आहे. हीच गोष्ट सामाजव्यवस्थेला सुद्धा लागू होते,'समाजाचे स्वरूप तसेच असावे जसे त्याचे काम असेल.' पं. नेहरुंची गणना त्या राजनीती तज्ञांमध्ये केली जाते जे भविष्यातील कल्पनेला मूर्त स्वरूप देण्याचे कार्य करीत असतात. त्यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि समृद्धी साठी योग्य ते सर्व प्रयत्न केलेत. लोकशाही समाजवाद वापरून आर्थिक, सामाजिक,विषमता दूर करण्याचा भरघोस प्रयंत्र केला. सर्वांना प्रगतीच्या समान संधी मिळाव्या, संपती आणि उत्पन्नातील विषमता सारख्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी योजना बनविल्या. या योजनांच्या माध्यमातून संपूर्ण देशातील सर्व नागरिकांच्या जीवनमानाला उंचावण्याचा प्रयत्न केला.(डॉ.वी.एन.सिंह जनमेजय सिंह २०११ -२७६)

आर्थीक नियोजनाची प्रक्रिया १९५१ मध्येच सुरु झाली होती. आतापर्यंत आठ पंचवार्षिक योजना बनविलेल्या आहेत. या योजनांद्वारे आर्थी क्रियानं नियंत्रित केले जाते ज्यामुळे पंचवार्षिक योजनेचे उद्देश पूर्ण होऊ शकतील. ८ व्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण विकासावर विशेष भर देण्यात आला आहे. एकून अर्थसंकाल्पानाच्या ५०% भाग हा ग्रामीण समाजाच्या विकासासाठी खर्च करण्यात यावा, असे ठरविले आहे. या अर्थसंकल्पाचा उद्देश ग्रामीण भागात आर्थिक विकास घडउन आणणे, बेकारीची समस्या दूर करणे, शेतीसाठी सहाय्यक क्रियांचा विकास करणे आणि ग्रामीण लोकांना स्वावलंबी बनविणे हा आहे.

ग्रामीण विकासासाठी सरकारने अनेक योजना तयार केलेल्या आहेत. यामधील मुख्य योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. दारिद्र निर्मुलन योजना.
२. सामुदायिक विकास योजना.
३. संपन्न कृषी कार्यक्रम.
४. अधिक उत्पन्न देणाऱ्या बियानासंबंधी कार्यक्रम.
५. कोरड्या दुष्काळ क्षेत्रासाठी कार्यक्रम (D.P.A.P.)
६. वाळवंटी प्रदेश विकास कार्यक्रम (D.D.P.)
७. आदिवासी विकास कार्यक्रम (I.T.D.P.)
८. ग्रामीण रोजगार नियोजित कार्यक्रम.
९. अंत्योदय कार्यक्रम.
१०. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम (J.R.D.P.)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P., Jawaharnagar, Bhandara)

११. ग्रामीण युवा स्व-रोजगार प्रशिक्षण कार्यक्रम (N.R.E.P.)

१२. विसकलमी कार्यक्रम.

१३. भूमिहिनांसाठी रोजगार हमी योजना (R.L.E.G.P.) (डॉ. वी.एन. सिंह ,जनमेजय सिंह २०११ - २७७)

वरील सर्व प्रकारच्या योजना ग्रामीण लोकांच्या उन्नतीचा आणि प्रगतीच्या वाट उघडणाऱ्या आहेत. एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाच्या अंतर्गत राज्य सरकारने त्याच्या ग्रामीण भागाच्या विकासाचा प्रयत्न स्वतः करायचा. केंद्रसरकार दिशा निर्देश देणे, योजना आखणे,कार्यक्रमाची रूपरेखा तयार करणे, तांत्रिक सहाय्यता आणि प्रशिक्षण तसेच संशोधन संबंधी कामात सहाय्यता करणे आणि महत्वपूर्ण कार्यात वित्तीय सहाय्य करणे इत्यादि कामे करेल.

ग्रामीण विकासाचे दृष्टीकोन

ग्रामीण विकासासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकार मिळून भरघोस प्रयत्न करीत आहेत. त्यासाठी काही महत्वपूर्ण दृष्टीकोन विकसित केलेले आहेत ते खालीलप्रमाणे.

1. **बहुउद्देशीय दृष्टीकोन** - या दृष्टीकोनांतर्गत स्वातंत्र्योत्तर काळात तात्कालिक रुपात असलेल्या विविध समस्यांच्या समाधानासाठी विविध योजना आणि विकास कार्यक्रम आखण्यात आले. ग्रामीण जनता ब्रिटीशांच्या दास्यत्वातून मुक्त झाली असली तरी गणराज्य, जनकल्याणाच्या भावनेला अनुसरून अनेक लाभ तिच्यापर्यंत पोहचविणे आवश्यक आहे. या दृष्टीकोनांतर्गत पहिल्या(१९५२) पासून लागू झालेल्या पंचवार्षिक योजनेत एकात्मिक विकासाचा व्यापक कार्यक्रम लागू करण्यात आला. राष्ट्रीय विस्तार योजने अंतर्गत (१९५३) शेतीसुधार कार्यक्रम,उत्पादनात वाढ करण्यावर जोर देण्यात आला. बहुउद्देशीय आदिवासी विकास कार्यक्रम, खादि आणि ग्रामोद्योग यांना दारिद्र्य निर्मुलनासाठी महत्वपूर्ण प्रेरणा म्हणून लागू केले गेले.
2. **न्यूनतम पेकेज दृष्टीकोन** - ग्रामीण,मागासलेल्या लोकांना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी न्यूनतम पेकेज कार्यक्रम लागू करण्यात आला. शेती, शेती संबंधित उद्योग, सिंचनाच्या साधनांचा विकास, त्या त्या प्रदेशाचा आवश्यकतेनुसार पेकेज लागू केले गेले. न्यूनतम आवश्यकता प्रोग्राम, कमांड एरिया डेवलपमेंट प्रोग्राम, आदिवासी विकास खंड, हाय यील्डिंग व्हेरायटी प्रोग्राम इत्यादी प्रमुख कार्यक्रम होते.(ओमप्रकाश शर्मा २००४ -३९)
3. **लक्षित समूह दृष्टीकोन** - विकासामध्ये सर्वांचा वाटा बरोबरीचा असावा या हेतूने समाजातील सर्व वर्गामध्ये विकासाची गंगा पोहचविण्यासाठी समाजातील कमजोर, मागासलेले वर्ग उदा.अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग ,महिला, बालक यांचे समग्र विकास हा हेतू निर्धारित करून लक्षित प्रोग्राम बनविले गेले. ज्यामध्ये द्वाकरा योजना, S.C.व S.T. साठी 'स्पेशल कम्पोन्टेट प्लान फॉर एस. सी. पेर्सस, Tribal sub plans ,एकात्मिक बाल विकास कार्यक्रम,

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

अंत्योदय, एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम, लघु शेतकरी विकास कार्यक्रम, मार्जीनल फोर्म्स एंड एग्रीकल्चरल लेबर डेवलपमेंट एजेन्सी इत्यादी योजना बनविण्यात आल्या.

4. **क्षेत्र विकास दृष्टीकोन** - १९६९ च्या नंतर ग्रामीण विकास आणि रोजगारासाठी या दृष्टीकोना अंतर्गत खालील कार्यक्रम राबविण्यात आले.

   १. दुष्काळी क्षेत्र विकास कार्यक्रम (D.P.A.P.)
   २. वाळवंट विकास कार्यक्रम (D.D.P.)
   ३. पर्वतीय विकास कार्यक्रम (H.D.P.)
   ४. ट्रायबल सबप्लान एंड माडा कार्यक्रम (T.S.P.एंड (MADA)
   ५. कमांड एरिया डेवेलपमेंटकार्यक्रम (C.A.D.)
   ६. ग्रामीण उद्योग कार्यक्रम (R.I.P.)

5. **विशेष नियोजन दृष्टीकोण** - ग्रामीण भागातील बेरोजगारी, अवर्षण, दुष्काळी परिस्थितीला निवारण्यासाठी खालील कार्यक्रम आखण्यात आले.

   १. क्रश स्कीम फॉर रुरल इम्पलॉयमेंट.
   २. पायलट इनिशिएटीव रुरल इम्पलॉयमेंट प्रोजेक्ट.
   ३. रुरल वर्क प्रोग्राम.
   ४. कामाच्या मोबदल्यात धान्य योजना, पुढे याच योजनेचे रूपांतरण ग्रामीण रोजगार कार्यक्रमात झाले. (N.R.E.P.)
   ५. ग्रामीण युवकांसाठी स्वयं रोजगार व प्रशिक्षण कार्यक्रम (Trisem)
   ६. ग्रामीण मजुरांसाठी विशेष हमी योजना.
   ७. जवाहर रोजगार योजना.
   ८. आपले गाव आपले काम योजना.
   ९. इंदिरा आवास योजना.
   १०. रोजगार हमी योजना.
   ११. पंतप्रधान ग्रामोदय योजना.
   १२. पंतप्रधान रोजगार योजना (P.M.R.Y.)

6. **एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम दृष्टीकोन** : ग्रामीण वर्गांचा आर्थीक विकास झाल्याशिवाय त्यांच्या मध्ये संरचनात्मक परिवर्तन घडून आले असे म्हणता येणार नाही. त्यासाठी रोजगाराच्या साधनं सोबतच शिक्षणाचा प्रसार,जागरूकता, त्यांच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल होणे इत्यादी प्रेरंस आवश्यक आहेत. यालाच मूळआधार ठेऊन आणि संपूर्ण कुटुंबाला अक्क मानून एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रमाला लागू करण्यात आले.१९७९ पासून □.□.□.□.नावाने

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत या कार्यक्रमाची सुरुवात करण्यात आली. या अंतर्गत दोन उपयोजना ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगार प्रशिक्षण योजना' आणि 'ग्रामीण महिला व बालकांचा विकास' कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यात आला.(ओमप्रकाश शर्मा २००४-४०,४१)

ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन

भारतीय शहरी आणि ग्रामीण समाजावर औद्योगीकरण, विज्ञान, तंत्रज्ञान, शिक्षण आणि पंचवार्षिक योजनांचा मोठा प्रभाव पडलेला दिसतो.ग्रामीण समाजामध्ये सामाजिक-आर्थिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात परिवर्तन आणण्यासाठी भारत सरकारने केलेल्या कार्याचा हा परिणाम आहे असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही.ग्रामीण समाज संस्कृतीने, जातीव्यवस्था यांनी बांधलेला समाज आहे. त्यात आमुलाग्र परिवर्तन होणे अशक्य आहे आणि सर्वच प्रकारच्या ग्रामीण समाजात सारखेच परिवर्तन आणि सर्क्याच गतीने परिवर्तन झाले आहे असे म्हणणे सुद्धा संयुक्तिक नाही. परंतु संस्कृतीकरण, पश्चीमात्यीकरण, धर्मनिरपेक्ष वाद, नागरीकरण, औद्योगीकरण आणि ग्रामीण विकासाच्या विविध योजना यामुळे ग्रामीण समाजात परिवर्तन घडून आले आहे.

1. **सामाजिक परिवर्तन** - आधुनिक काळात ग्रामीण समाजात मोठ्या परमात सामाजिक परिवर्तन घडून आले आहे. खालील आधारांवर ते स्पष्ट करता येतील.

अ) विभक्त कुटुंबाची निर्मिती : गाव म्हटले कि मोठमोठे संयुक्त कुटुंब आणि त्यांची मोठमोठी घरे आठवतात. परंतु आधुनिकीकरण, औद्योगीकरणामुळे गावाकडून नोकरी, कामधंदा, व्यवसायासाठी शहरांकडे स्थलांतर करण्याचे प्रमाण वाढले आणि संयुक्त कुटुंबाचे विघटन होऊन विभक्त कुटुंबाची निर्मिती झाली तसेच वाढती महागाई आणि सुखसुविधा मिळविण्याचा ध्यास यामुळे ग्रामीण भगती अनेक लोकांनी कुटुंबाचे 'हम दो हमारे दो' असे रूप स्वीकारले आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागाची लोकसंख्या कमी झालेली आहे. लोक गावाकडे शेतीसाठी किंवा सणासुदीला जाताना आढळतात

आ) कुटुंबाच्या कार्यात व मूल्यांमध्ये परिवर्तन : ग्रामीण व्यक्ती आदर्श,मुल्ये, परंपरा यांना मानणारा असतो परंतु नागरीकरण,आधुनिकीकरण आणि विविध सामाजिक सुधारनांमुळे तो आता परंपरागत कार्यांना व मूल्यांना आदर्श मानत नाही तर नवीन मुल्ये समता, बंधुता, न्याय यांना महत्व देतो आणि स्वतःच्या प्रगतीकडे अग्रेसर होतो. तो कुटुंबचे पोकळ आदर्श आणि परंपरांना जपण्यात धन्यता मनात नाही तर विज्ञान आणि आधुनिक जगाशी नाते जोडतो.

इ) जातीप्रथेत परिवर्तन : ग्रामीण भागाचा मूळ सामाजिक आधार हा जातीप्रथा आहे. जातीप्रठेमुळे अनेक वर्षे ग्रामीण भागात समता नंदू शकली नाही. अस्पृश्यातेसारखी भीषण प्रथा, जातीवाद,विषमता यांनी ग्रामीण समाज ग्रासलेला होता. परंतु आधुनिक युगात जातीभेद, विषमता जवळजवळ नष्ट झाली आहे. अस्पृशेसारखी अमानवीय प्रथा पाळणे संविधानाने गुन्हा

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ठरविला आहे.शिक्षणाचा, विज्ञानाचा प्रसार झालेला आहे.मानवा -मानवात कोणताच भेद नाही हे कळून चुकले आहे. रोटी-बेटी व्यवहार चालू झाले आहेत. जातीप्रथेतील व्यवसाय निवडीवर केंवाच दूर झाले आहेत त्यामुळे बलुतेदारी पद्धती सुद्धा मोडीत निघाली आहे.आता कोणताही व्यक्ती कोणताही व्यवसाय त्याच्या आवडीनुसार करू शकतो.त्यामुळे ग्रामीण माणूस हा दुसर्या माणसावर अवलंबून राहिला नाही.तो स्वतःच स्वतःचा उद्धारकबनला आहे.त्याने शासन आणि प्रशासन यांच्या सर्व योजनांचा लाभ घेऊन आपली प्रगती साध्य केली आहे.

ई) बालविवाह, विधवापुनर्विवाह, स्त्रियांचा दर्जा मध्ये सुधारणा : ग्रामीण भागात बालविवाहाचे प्रचालन होते. परंतु शिक्षण आणि सुधारणावादी विचारसरणीने बालविवाह हे समाजासाठी घटक आहेत हे सिद्ध केले. ग्रामीण भागात सुद्धा शहरी भागांप्रमाणे बालविवाहाची प्रथा आता नष्ट झाली आहे. १९५५ च्या हिंदू विवाह कायद्याने तर तिला कायदेशीररीत्या समाप्त केले. अशीच दुसरी वाईट प्रथा म्हणजे विधवा पुनर्विवाह होऊ न देणे.विधवा स्त्रीयांना अशुभ आणि अवगुणी समजून अनेक बंधने त्यांच्यावर लादण्यात आली होती.त्यांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नाकारला होता.परंतु आधुनिकीकरणाच्या प्रवाहाने गावातील या प्रथेचा सुद्धा नायनाट केला.

ग्रामीण भागातील पुरुषसत्ताक पद्धतीमुळे स्त्रीयांना कायमच दुय्यम दर्जा देण्यात आला होता.कोणत्याही महत्वपूर्ण कार्यात स्त्रियांचे मत घेणे म्हणजे कमीपणा समजला जायचा. परंतु आधुनिक काळात हे चित्र पूर्णपणे पालटले आहे. गावातिक सरपंच पदाची कामगिरी सुद्धा स्त्रिया मोठ्या धैर्याने आणि कष्टाने पार पाडतांना दिसतात.शासनाच्या विविद योजनांमधून स्त्रियांना लाभान्वित केल्या गेले, त्यांचे सक्षमीकरण झाले आहे. त्यामुळे आता ग्रामीण भागात सुद्धा स्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीचा मन- सन्मान मिळू लागला आहे.

२. आर्थिक परिवर्तन - शासनाच्या विविध योजना उदा. J.R.D.P., N.R.E.P., I.T.D.P., दारिद्र्य निर्मुलन,सामुदायिक विकास योजना इत्यादी, यांचा मूळ उद्देश हा ग्रामीण भागातील जनतेची आर्थिक प्रगती करणे हाच आहे. कार्ल मार्क्स म्हणतात कि,आर्थिक स्थिती मध्ये परिवर्तन झाल्यास समाजातील इतर गोष्टींमध्ये परिवर्तन आपोआप घडून येते (डॉ. वी. एन. सिंह, जनमेजय सिंह २०११-२४८) ऊत्पनाच्या साधनात होणारे परिवर्तन समाजाच्या आर्थिक, धार्मिक,सामाजिक,राजकीय परिवर्तनास कारनीभूत ठरते. ग्रामीणआर्थिक परिवर्तनाला खालील आधारावर समजून घेता येईल.

अ) औद्यीगीकरण व तंत्रज्ञान : वाढते औद्योगीकरण आणि तंत्रज्ञान यांचा ग्रामीण जीवनावर मोठा परिणाम झाला. अनेक वस्तूंचे उत्पादन कारखान्यातून होऊ लागले.त्या वस्तू स्वस्त दारात उपलब्ध होऊ लागल्या त्यामुळे जीवनमान उंचावले. शेतीसाठी ट्रक्टर, थ्रेशर आणि विविध खाते व सुधारित बी-बियाणे यांच्या वापरणे शेती समृद्ध झाली. विजेच्या वापरणे कोणतेही यंत्र लवकर

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P, Jawaharnagar, Bhandara

काम करू लागले, वेळ वाचू लागला. ग्रामीण माणूस सुद्धा स्वतःच्या प्रगतीकडे वाटचाल करू लागला.

आ) उत्पादन व मिळकत वाढली : आधुनिक काळातील ग्रामीण व्यक्ती केवळ शेतीवर अवलंबून राहिला नाही. शहरांमध्ये जाऊन दुकान, व्यवसाय किंवा कारखान्यात लोक काम करू लागले.शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून कुक्कुटपालन,शेळीपालन, गृहउद्योग करू लागला. हरित क्रांती आणि श्वेत क्रांती ने आधुनिक काळातील खेडे समृद्ध झाले आहे. ग्रामीण व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ झाली आहे त्यामुळे त्याची मिळकत सुद्धा वाढलेली आहे.

इ) श्रम विभाजन व वर्गाची निर्मिती : पूर्वी गावात दोनच वर्ग होते जमीनदार व शेतमजूर किंवा श्रीमंत आणि गरीब. परंतु आधुनिक काळात शहरांप्रमाणे गावातही वर्गाची निर्मिती झाली आहे. अनेक दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंब आपल्या मेहनतीनीने मध्यम वर्गात प्रवेश करताना आढळतात. मागासलेल्या, भटक्या, विमुक्त, एस. सी., एस. टी.,ओ.बी.सी. प्रवर्गासाठी शासनाने आखलेल्या विविध योजनांमुळे पक्की घरे आणि सर्व सुखसोयी उपलब्ध झालेल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्या वर्गामध्ये सुद्धा प्रगती झालेली आहे.

ई) ग्रामीण भागात जातीच्या आधारावर श्रमविभाजन होते जे मानवतेला आणि मानवाच्या कार्य कुशलतेला प्रश्नचिन्ह उपस्थित करणारे होते. परंतु आधुनिक काळात ग्रामीण भागात सुद्धा जातीवर आधारित श्रमविभाजनाची जागा कौशल्यावर आधारित श्रम विभाजनाणे घेतली आहे आणि कामावरून हीन लेखण्याची प्रवृती सुद्धा आता कमी झालेली आहे.

उ) जीवनमान उंचावले : विज्ञान, उद्योग आणि आधुनिकीकरनाणे गावातील लोकांच्या जीवनमानात आमुलाग्र परिवर्तन घडून आणले आहे. घराघरात टी.व्ही., रेडीओ, फ्रीज सारख्या वस्तू दिसतात. जात्यावर दळण दळन्या ऐवजी पीठ गिरणीवरून काही मिनिटात दळण दळून आणले जाते. सुती कपड्याऐवजी टेरीकॉट, रेयान , जीन्स असे फ्याशनेबल कपडे वापरणे सुरु झाले आहे. मुले बर्मुडा आणि मुली जीन्स वापरताना दिसतात. एकूणच जीवनमान उंचावले आहे.

ऊ) आर्थिक नियोजनामुळे परिवर्तन : सरकारने पंचवार्षिक योजना आखून त्या मार्फत ग्रामीण मागासलेल्या भागासाठी आर्थिक नियोजन केले. त्यामुळे मोठ्ठ्या प्रमाणात परिवर्तन घडून आलेले आढळते.सामुदायिक विकास योजना,सहकारी संस्था स्थापन करणे, ग्रामीण बँक, सिंचनाच्या सोयी, वीज व कर्ज उपलब्ध करण्याच्या सोयी, लघु उद्योगांना प्रोत्साहन इत्यादी योजनांमुळे ग्रामीण भागात आमुलाग्र परिवर्तन झालेले आहे.

३. **सांस्कृतिक व धार्मिक परिवर्तन** : ग्रामीण भाग हा सांस्कृतिक आणि धार्मिक प्रथा परंपरांचे पालन करणारा समजला जातो परंतु आधुनिक काळात ग्रामीण भागात सांस्कृतिक वधार्मिक परिवर्तन घडून आलेले आहे.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

अ) अंधःवविश्वास कमी झाला : ग्रामीण जीवनात अनेक अंधःश्रद्धा आणि अंधःविश्वास आढळतात. कोणतेही संकट, दुःख, यातना या कोणत्या तरी देवाचा कोप आहे. कोणीतरी जादू, कारणी केली आहे असा विचार खेडूत लोक करतात. परंतु विज्ञान आणि शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने आज गावात सुद्धा तंत्र,मंत्र, भूतबाधा,गंडा दोरा, इत्यादी वरील विश्वास उडालेला आहे. अनेक प्रगतीशील शेतकरी विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या सहाय्याने आपल्या शेतीत नवनवे प्रयोग करू लागले आहेत. देवावरील आंधळा विश्वास कमी झालेला आहे.श्रद्धा आणि अंधःश्रद्धा यांच्यातील भेद ग्रामीण माणूस आता समजू लागला आहे. 'देगा हरी पलंगावरी' अशी वृत्ती त्यागून स्वतःच्या प्रगतीसाठी झटू लागला आहे.

आ) सांस्कृतिक मुल्ये आणि प्रतिमान बदलले: ग्रामीण समाज सांस्कृतिक मूल्यांना जोपासणारा आणि त्यांचे पालन करणारा समाज आहे. गावातील प्रथा, परंपरा,धार्मिक उत्सव अत्यंत आनंदाने, मिळून मिसळून साजरे करणे, एकमेकांच्या सुखदुःखात सहभागी होणे, हे त्यांचे जीवन होते. त्यांची सांस्कृतिक मुल्ये धर्माशी निगडीत होती परंतु शहरीकरणाच्या प्रभावामुळे आणि टी.व्ही.,फ्याशन यांच्या संपर्कामुळे अनेक ग्रामीण मुल्ये व परंपरा नष्ट झालेल्या आहेत.आता ग्रामीण लोक सुद्धा शहरी लोकांप्रमाणे सर्व रीतीरिवाज पाळतांना दिसत नाही.

४. **राजकीय परिवर्तन** : स्वातंत्र्योत्तर काळात ग्रामीण भागातील जमीनदारी पद्धती नष्ट झाली आहे. त्यासोबतच गाव पंचायती, जात पंचायती, नष्ट झाल्या आहेत. त्यांची जागा आता लोकशाही प्रशासनाने घेतली आहे. निवडणुका होऊन आता पंच निवडले जातात.

ग्रामपंचायत, नगरपंचायत अशा लोकशाही वर आधारित प्रशासकीय व्यवस्था निर्माण झाल्या आहेत. 'पंचायती राज' संकल्पनेमुळे गावातील जातीचे राजकारण पार बदलून गेलेले आहे.लोकशाही मुल्यांवर आधारित शासनप्रणाली गावागावात लागू झाली आहे.

गावातील राजकारण आता एखाद्या जामीनदाराची व्यक्तिगत मालकी राहिली नाही.अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्ग,भटके, विमुक्त,सर्वांना मतदानाचा अधिकार संविधानाने बहाल केला आहे. त्यामुळे आज राजकारण जातिवाद असला तरी ग्रामीण समाज मात्र राकारणात सक्रीय सहभाग घेतो आहे. शहरी लोकांपेक्षा राजकारणी लोकांना गावातील लोक प्रामाणिक वाटतात, शब्दाला जगणारे वाटतात. त्यामुळे निवडणुका येताच गावागावात विविध योजनांची अंमलबजावणी करण्याला उत येतो. कोणी सडका बनवतो, तर कोणी नाल्या बनवतो, कोणी मंदिर उभारतो तर कोणी सभामंडप बांधून देतो. एवढेच नव्हे तर ग्रामीण भागातील मतदार आता हुस्षर झाला आहे. त्याला कळून चुकले आहे कि आकडा निवडून आले तर उमेदवार पुन्हा गावाकडे फिरकत नाही म्हणून तो त्याच्या गावाशी प्रामाणिक राहील अशा उमेदवारास निवडून देण्याकडे भर देतो.अशा प्रकारे शिक्षण, विज्ञान आणि आधुनिकीकरणामुळे ग्रामीण माणूस भोळा-भाबडा न राहता अत्यंत शहाणा झालेला आहे. आणि राजकारणात सक्रीय सहभाग नोंदवतो आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

अशाप्रकारे ग्रामीण विकासात शासनाच्या विविध योजनांची महत्वपूर्ण भूमिका आहे.त्यांच्या योग्य अंमलबजावणी मुलेच ग्रामीण समाजात सकारात्मक बदल घडून आलेले आहेत. आर्थिक-सामाजिक, राजकीय, धार्मिक अशा सर्वच क्षेत्रात हे बदल डोळ्यात भरतील एवढे ठसठशीत आढळून येतात. ग्रामीण समाज आणि परिवर्तनासाठी शासन आणि त्यांच्या ग्रामोद्धाराच्या योजना वरदान ठरलेल्या आहेत.

संदर्भ

१. शर्मा ओमप्रकाश, ग्रामीण समाज में नियोजित सामाजिक परिवर्तन, रावत पब्लिकेशन जयपूर एवं नयी दिल्ली

२. सिंह वी.एन., सिंह जनमेजय, ग्रामीण समाजशास्त्र, विवेक प्रकाशन ,जवाहरनगर दिल्ली-७

३. देसाई ए. आर., भारतीय ग्रामीण – समाजशास्त्र, रावत पब्लिकेशन

४. श्रीनिवास एम.एन., भारत के गाव, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली.

५. जोशी पुरनचंद्र, परिवर्तन और विकास के सांस्कृतिक आयाम, राजकमल प्रकाशन.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawahar Nagar, Bhandara

CHARACTERS & TECHNIQUES IN THE NOVELS OF KIRAN DESAI

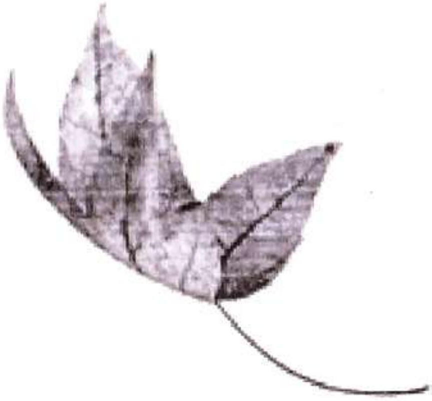

Dr. Anita P. Wanjari

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

Dr. Anita P. Wanjari is presently HOD, Department of English, Arts & Commerce Degree College, Petrol Pump, Jawahar Nagar, Bhandara. She did her Ph.D. in 2015 from RTM Nagpur University, Nagpur. She has participated and presented research papers in different National & International Seminars & Conferences. She is credited to publish numerous research oriented papers in the various covetous National and International Journals and Books.

9 789391 961336

Price : 200/-

Meherbaba Publishers

Near Hasanbag Police Chowki, Hasanbag Road, New Nandanvan, Nagpur
M.: 9923630315, 8087460470 E-mail : meherbabapublishers0616@gmail.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Published by

MEHERBABA PUBLISHERS

Plot No. 1467, Near Hasanbag Police Chowki,
Hasanbag Road, New Nandanwan, Nagpur
Mob. : 9923630315. 8087460470
E-mail : meherbabapublishers0616@gmail.com

CHARACTERS & TECHNIQUES IN THE NOVELS OF KIRAN DESAI

© **PUBLISHERS-**

The copyright of subject matter, illustrations, style and expression of all the editions reprints is strictly reserved. This book or any part thereof must not be reproduced or reprinted in any form what so ever, without the written permission of the author expect for the purpose of references and review. Infringement of copyright is a criminal offence.

@ All Right reserved (Author)

1st Edition : Oct. 2021

ISBN: 978 - 93 - 91961-33-6

₹- 200 /-

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

PR

Kiran Desai, one of the
established herself as a write
novels. She has secured perm
literature in English. Her deb
Orchard (1998) deals with hil
and family relationships captu
encompasses almost all the str
society. Her second novel Inh
Booker prize is an ambitious
across two continents and severa
desire for modernity leading
globalization, multiculturalism
exile and the anxiety of being

Kiran Desai uses both the
of narration in fiction. She
monotony. She uses the techni
reminiscence to tell her stories

Hopefully, this book woul
for those who are working for re
is used by the students in the cha
first century.

At the end, I express my
family members, particularly n
encouragement and inspiration a
of routine life. I express my sinc
Principal, Rajkumar Kewalrama
who incite me to write. I am als
college, Dr. Ajaykumar Mohaba
operated me. I cannot forget my

YEAR - 2019-20

SAI JYOTI

भारतातील ज्वलंत सामाजिक समस्या

Current Social Problem In India

डॉ. अजयकुमार मोहबन्शी
डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार

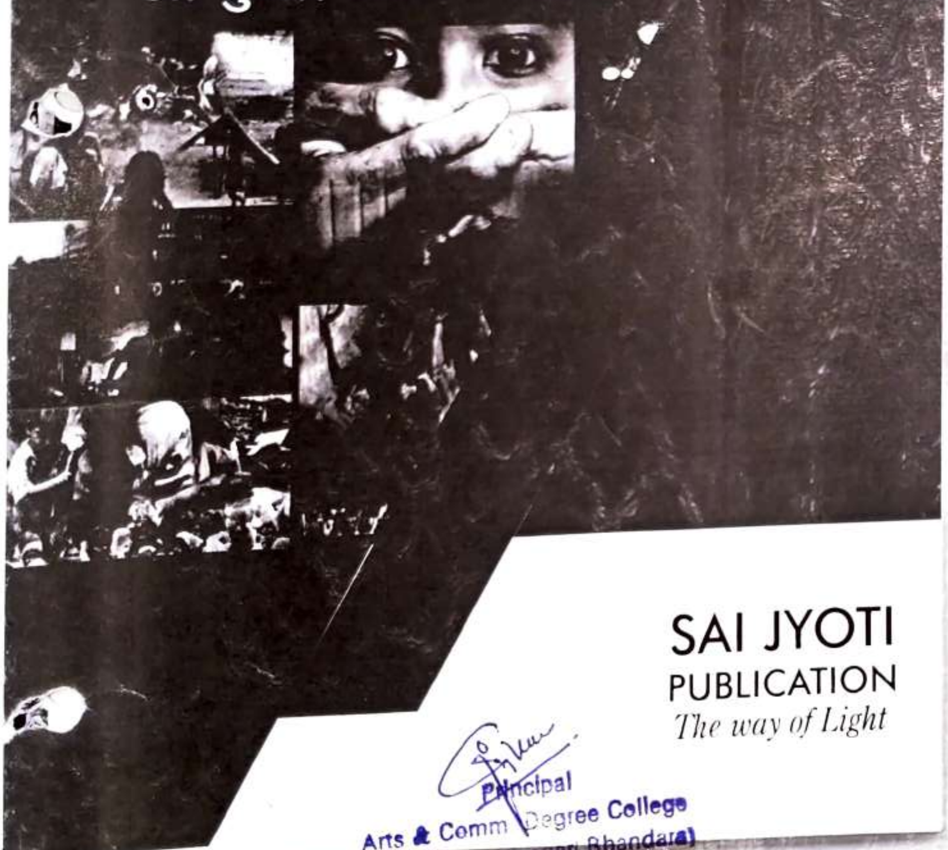

SAI JYOTI
PUBLICATION
The way of Light

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी

जन्म : २ जून १९७०

जन्मस्थळ : भंडारा

शिक्षण : एम.ए.(समाज.), एम.फिल.,पीएच.डी.
एम.एस.सी.(गणित), एम.एस.सी.(संगणक), एम.एस.डब्ल्यू,
पी.जी.डी.सी.एस.

अनुभव : १८ वर्षे
: ७ वर्षापासून प्राचार्य पदावर कार्यरत
: संशोधक मार्गदर्शक ४ विद्यार्थी पीएच.डी.
राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र सहभाग व प्रपत्र वाचन

पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार प्राप्त
(लोकराष्ट्र दैनिक
इंदिरा गांधी प्रियदर्शिनी पुरस्कार, इंटरनॅशनल बिझीनेस कौन्सिल न्यु दिल्ली.

डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
एन. जे. पटेल महाविद्यालय, मोहाडी
ता. मोहाडी, जि. भंडारा.

डॉ. सुरेंद्र पवार गेली २० वर्षापासून समाजशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत त्यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर येथून पदवीधर व विशेष विद्या-वाचस्पति (पीएच.डी.) ची पदवी प्राप्त केली आहे. एम.फिल यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, एच.डी.सी.एम. आय.सी.एम. दिल्ली जी.डी.सी. ॲन्ड ए. पुणे. दोन आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग, अनेक राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सहभाग. आजतागायत त्यांची १५ पेक्षा जास्त शोधनिबंध विविध पत्रिकेत प्रकाशित झाली आहेत सध्या ४ विद्यार्थ्यांना पीएच. डी. साठी मार्गदर्शन करीत आहेत.

सामाजिक क्षेत्रातील सहभाग

जिल्हा समन्वयक, रा.से.यो. म्हणून उत्कृष्ठ कार्य
जिल्हाध्यक्ष महाराष्ट्र बंजारा कर्मचारी संघटना, भंडारा.
शिक्षक प्रतिनिधी स्थानिय व्यवस्थापन समिती
विद्यापीठाच्या विविध स्थानिक चौकशी समितीवर
कार्य केलेले आहे.
पुरस्कार : नॅशनल इंटीग्रेशन अवार्ड २०१२
गोसेवा पुरस्कार २०११
पत्ता :

ISBN-978-93-88708-13-5

978-93-88708-04-3

Rs. 275/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION
Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com Website: www.saijyoti.in

SJP

Available Also on Flipkart SHOPCLUES amazon

Principal

भारतातील ज्वलंत सामाजिक समस्या
(Current Social Problem in India)

◆ लेखक :
डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबंसी
डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार

◆ ©

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

◆ ISBN : 978-93-88708-13-5

◆ प्रथम आवृत्ती – 2019

◆ प्रकाशक व मुद्रक :
श्री. नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तीन नल चौक, कसारपुरा,इतवारी,
नागपूर 440 002, मो.नं. 9764673503
ई-मेल- sjp10ng@gmail.com
वेब साईट- www.saijyoti.in

◆ सेल ऑफिस :
ओम साई पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्युटर्स
29, इंदिरा नगर, टी.बी.वार्डच्या मागे,
नागपूर-440 003, मो.नं. 9923693506
ई-मेल- ospdnagpur@yahoo.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. Jawaharnagar Bhandara

◆ अक्षर रचना : लक्ष्मी ग्राफिक्स, मनिष नगर, नागपूर-१५
मो. ७७०९५९६६१७

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नवीन अभ्यासक्रमानुसार
बी.ए.(सहावे सेमेस्टर) करिता तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठातील
कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांकरिता आणि स्पर्धा परीक्षांकरिता अत्यंत उपुयक्त

भारतातील
ज्वलंत सामाजिक समस्या
(CURRENT SOCIAL PROBLEM IN INDIA)

: लेखक :

डॉ. अजयकुमार शं. मोहबंसी
एम.ए.(समाज.), एम.फिल.,पीएच.डी.
एम.एस.सी.(गणित), एम.एस.सी.(संगणक),
एम.एड., एम.एस.डब्ल्यू, पी.जी.डी.सी.एस.
(प्राचार्य व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.

डॉ. सुरेन्द्र ध. पवार
एम.ए.(समाज.),एम.एड., पीएच.डी.
एच.डी.सी.एम., जी.डी.सी.एम.,
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
नटवरलाल जसभाई पटेल कला
वाणिज्य महाविद्यालय,
मोहाडी.

SJP

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

साई-ज्योती प्रकाशन, नागपूर.

डॉ. राम चौधरी

राम गणेश गडकरी यांची ही सर्वच नाट्यसंपदा विलक्षण प्रभावी व परिणामकारक आहे. कारण नाटकाचे कथानक, रसरशीत, भावपूर्ण संवाद पध्दती व रसिकांच्या हृदयाला भिडणाऱ्या व्यक्तिरेखा त्यांच्या समग्र नाट्यसृष्टीचा गाभा आहे. गडकरी हे स्वच्छंदतावादी परंपरेतील रोमँटीक ट्रेडीशनमधील नाटककार असल्याने या साहित्यप्रवाहाची सर्व वैशिष्ट्ये व लक्षणे त्यांच्या नाट्यग्रंथात आढळतात. विशेषत: २० व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात मराठी कादंबरी, कथा नाट्य वाङ्मय प्रकारांनी स्त्रीजीवन नवयुगाचे प्रतिनिधीत्व करणारी स्त्री हा सर्व कादंबरीकार व नाटककारांनी सादर केली. गडकरीही त्याला अपवाद नाहीत.

डॉ. गुरुप्रसाद पाखमोडे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

सृजन बिंब प्रकाशन
ISBN : 978-81-942530-3-7

स्त्री - राम गणेश गडकरी यांच्या नाट्यविश्वातील | डॉ. राम चौधरी

स्त्री - राम गणेश गडकरी यांच्या नाट्यविश्वातील

डॉ. राम चौधरी

स्त्री - राम गणेश गडकरी यांच्या नाट्यविश्वातील

Stree - Ram Ganesh Gadkari Yanchya Natyavishvatil

डॉ. रामलाल चौधरी

© सौ. जयश्री चौधरी

प्रकाशन

सृजन बिंब प्रकाशन

301, सनशाइन - 2, के.टी. नगर, काटोल रोड़,

नागपुर - 440013

ई-मेल : srijanbimb.2017@gmail.com

मुखपृष्ठ

सी.डी. शिवणकर

अक्षर जुळवणी

स्कॅन डॉट कॉम्प्युटर, महाल, नागपूर

मोबा. 9822565782

प्रथम आवृत्ती

ऑगस्ट 2019

किंमत : 250 रु.

ISBN : 978-81-942530-3-7

Principal
Arts & Comm. Degree College

2019-20

प्रस्तावना

कवी, नाटककार व लेखक म्हणून राम गणेश गडकरींची केवळ प्रसिद्धीच नव्हे तर मान्यता मराठी नाट्यक्षेत्रात व मराठी वाङ्मयेतिहासात आहे. विशेषतः अर्वाचीन मराठी नाट्याचे तर राम गणेश गडकरी शिल्पकार आहेत. किर्लोस्कर देवल, कृ.प्र. खाडीलकर व श्री.कृ. कोल्हटकर हे नामवंत नाटककार मराठी नाट्य समृद्ध करीत असताना राम गणेश गडकरी नाट्यक्षेत्रात उतरले व अल्पावधीत कमालीचे लोकप्रिय झाले. प्रेमसंन्यास, पुण्यप्रभाव, एकच प्याला, भावबंधन ही चार नाटके त्यांची रंगभूमीवर आलेली आहेत. ही चारही नाटके अतिशय लोकप्रिय ठरली आहेत. याचबरोबर गर्वनिर्वाण, वेड्यांचा बाजार, राजसंन्यास ही तीन नाटके त्यांनी लिहिली - पण ती अपूर्ण आहेत. पण नवलाची गोष्ट अशी की राजसंन्यास सारखे अपूर्ण नाटकही रंगभूमीवर आलेले आहे व त्यावरून राम गणेश गडकरी यांची एक लोकप्रिय व उत्कृष्ट नाटककार म्हणूनही सर्वांना ओळख होते.

राम गणेश गडकरी यांची ही सर्वच नाट्यसंपदा विलक्षण प्रभावी व परिणामकारक आहे. कारण नाटकाचे कथानक, रसरशीत, भावपूर्ण संवाद पध्दती व रसिकांच्या हृदयाला भिडणाऱ्या व्यक्तिरेखा त्यांच्या समग्र नाट्यसृष्टीचा गाभा आहे. गडकरी हे स्वच्छंदवादी परंपरेतील रोमँटीक ट्रेडीशनमधील नाटककार असल्याने या साहित्यप्रवाहाची सर्व वैशिष्ट्ये व लक्षणे त्यांच्या नाट्यग्रंथात आढळतात. विशेषतः २० व्या शतकाच्या प्रारंभीच्या काळात मराठी कादंबरी, कथा, नाट्य वाङ्मय प्रकारात स्त्रीजीवन नवयुगाचे प्रतिनिधीत्व करणारी स्त्री ह्या सर्व कादंबरीकार व नाटककारांनी सादर केली, गडकरीही त्याला अपवाद नाहीत.

सिंधु, सुमन, मनोरमा, लीला, सुशीला, वीणा, दुमन, मथुरा, वसुंधरा, कालिंदी, दामिनी गीता, मालती, लतिका, इंदू, बिंदू, कुसुम, मुकुद या राम गणेश गडकरी यांच्या नाटकातील प्रमुख स्त्रीरेखा आहेत. त्यांच्या रूपाने जे जे सामाजिक प्रश्न व समस्या राम गणेश गडकरी यांनी सादर केल्या त्यांचे

॥प्रमाणपत्र॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा Re - Accredited) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री राजेंद्रप्रसाद टी. पराते

संस्था / महाविद्यालय कला वाणिज्य महाविद्यालय पे.पं. ज.नगर ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय गांधीवादी विचारधारा : राष्ट्र चिंतन

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पराते

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

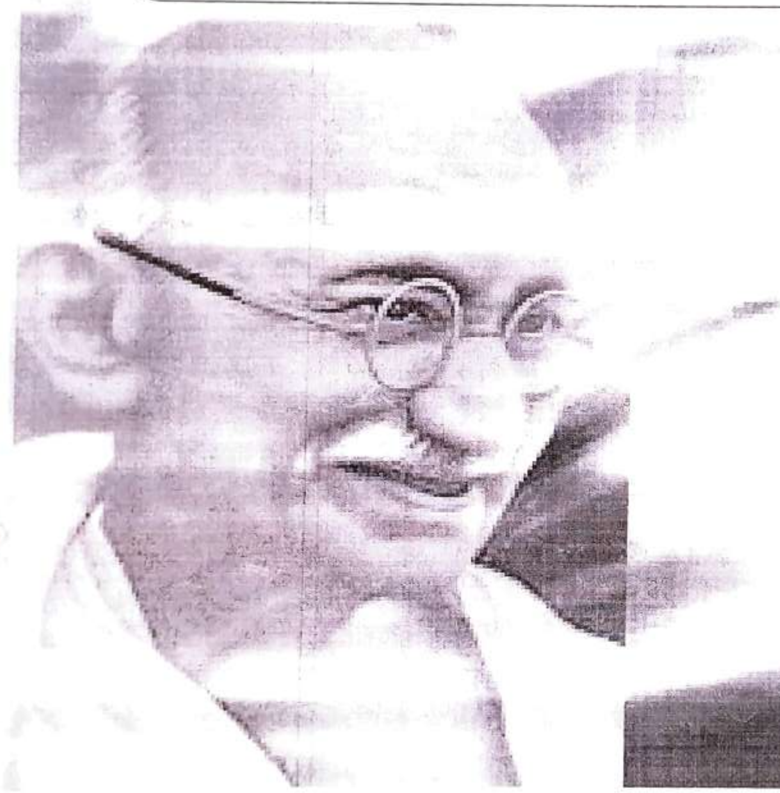

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Gandhi's Thought on 'The Status of Women in India'	Dr. Ajaykumar Mohobansi	05
2	Mahatma Gandhi and Independence Movement	Dr. Ashru Jadhao	10
3	Relevance of Gandhian Economics Thoughts in Principle of Behavioral Economics	Vijay P. Rahangdale	13
4	Gandhi's Role in Rural Development	Dr. Vitthal Chavhan	17
5	Gandhi Philosophy : Gandhian View on Education	Dr. Archana Thakre	20
6	The Economic Ideas of Mahatma Gandhi : Special Focus on Khadi Industry	Dr. Jyoti Pande	25
7	Women's Status in Society : The Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Surendra Pawar	29
8	Gandhi's Environmental Thoughts	Dr. Kavita Badwaik	33
9	Mahatma Gandhi and His Thoughts	Mr. Ashish Kate	37
10	Mulk Raj Anand's Untouchable : A Study in Gandhian Views on Eradication of Untouchability	Miss. Sarika Shinde	40
11	Gandhian Concept of Truth, Non-Voilence and Nature Cure	Dr. Naresh Kolte	45
12	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi	D. S. Shambharkar	48
13	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh Pathode	52
14	महात्मा गांधी के तत्त्वज्ञान के बुनियादी आधार : सत्य और अहिंसा	डॉ.पद्माकर दारोंडे	54
15	गांधी विचारधारा एवं ग्राम स्वराज की संकल्पना	डॉ.अविनाश तलमले	58
16	महात्मा गांधीजी एवं सर्वोदय	प्रा.बबन मेश्राम, प्रा.कल्पना नेवारे	62
17	म. गांधीजी का सत्याग्रह : एक जीवन - निष्ठा	डॉ.रमेश शेंडे	67
18	महिला सबलीकरण में महात्मा गांधी की विचारधारा	कु.शीतल बिनकर	70
19	स्वच्छ गांव - स्वच्छ भारत एवं महात्मा गांधी	डॉ.दीप्ती चौरागडे	73
20	पर्यावरणीय संकट एवं महात्मा गांधी के विचार	डॉ.अर्चना पाटील, डॉ.हरिभाऊ अदमने	78
21	महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार	डॉ.चक्रधर बागडे	83
22	स्वच्छ भारत अभियान एवं गांधी विचार	दीपा	87
23	गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	डॉ.राजेंद्रप्रसाद पटले	91
24	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.प्रकाश पवार	94
25	राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी	डॉ.जगदीश हटवार	98
26	स्वराज्य आणि म.गांधी	डॉ.आर.आर.चौधरी	100
27	महामानव महात्मा गांधींचे समाज व धर्मविषयक तत्त्वज्ञान	डॉ.कोमल ठाकरे	104
28	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.कांतीलाल सोनवणे	112
29	महात्मा गांधी यांचे मूल्य शिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	डॉ.जगजीवन कोटांगले	116
30	ग्रामविकासामध्ये गांधीवादी धोरणाची संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.कैलाश फुलमाळी	121
31	पंचायत राज व्यवस्था आणि महात्मा गांधींची विचारधारा	प्रा.सौ.सुहास नागापुरे/ शिवणकर	124
32	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ.रविंद्र विखार	129
33	महात्मा गांधी व ग्रामीण विकास	प्रा.रिता वाळके (डंभाळे)	134
34	महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा जानपद साहित्यावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विजय राऊत	136
35	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	141

Principal
Arts & Commerce Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन

प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.

प्रस्तावना:

आधूनिक भारताची जळणघरण ज्या महापुरूषांच्या कतृत्वाने झाली त्यापैकी मोहनदास करमचंद गांधी (मं. गांधी) हे प्रथम होत. गांधीजींनी आपल्या समकालीन चिंतकाना, विचारकांना, राजकारण्यांना व समाज सुधारकांना सर्वाधीक प्रभावित केले. जीवन जगतांना गांधीजींनी जीवनाचे असे कोणतेच अंग दूर्लक्षित ठेवले नाही की, ज्यावर त्यांनी सुक्ष्मतेने विचार मांडला नसेल आणि म्हणूनच 'यु.एस.ए. टॉईम्स ने घेतलेल्या जनमत सर्वेक्षणात '२० व्या शतकातील सर्वात महान पूरूष म्हणून महात्मा गांधींना प्रचंड मतांनी उचलून धरण्यात आले आहे.म. गांधींजींनी आपले विचार विशिष्ट वेळीच व्यक्त केलेले नाहीत तर निरनिराळया वेळी परिस्थितीनूसार व्यक्त केले आहेत. गांधीवाद म्हणून कोणताही सिद्धांत नाही. सत्य व अहिंसा हयांची ज्योत सतत तेवत राहावी एवढेच त्यांचे म्हणणे होते. पट्टाभी सिताराभैय्या हयांच्या मते " गांधीवाद म्हणजे एखादा सिदधांत नव्हे किंवा मतांचा व नियमांचा समुह नव्हे तर जीवनाचा तो एक दृष्टिकोन आहे. मनुष्याच्या जीवनातील समस्यांचे निराकरण करणारी ती एक पद्धती आहे.

धर्म , नीती, राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, शिक्षण, आरोग्य , कायदा, शेती असे कोणतेही क्षेत्र असो– व्ययक्तिक आत्मशांतीपासून विश्वशांतीपर्यंत, गावापासून विश्वापर्यंत प्रचंड मोठा आवाका गांधीविचाराने व्यापला आहे. मानवावर प्रभाव टाकणाऱ्या सर्व प्रक्रियांचे सुक्ष्म निरीक्षण करून त्यांचे मूलगामीचिंतन गांधीजींनी केले होते. या अनुषंगाने वरील विषयांच्या संदर्भात एक चिंतन घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

- गांधीजीने आपल्या राजकीय तत्वज्ञानामध्ये आदर्श राज्य कसे असावे याचे विस्तृत वर्णन केले आहे. त्यांनी देशाच्या उन्नतीसाठी ग्राम (गॉव) महत्वपूर्ण मानले आहे. अहिंसात्मक समाजाची स्थापना गावातच शक्य आहे. म्हणूनच ते खेडयाकडे चला, गावाला अधिकार दया, गावामध्ये लघु उद्योग निर्माण करावे असे म्हणत. ते राजकीय शक्तीच्या विकेंद्रीकरणाचे समर्थक होते. त्यांनी आर्थिक विकेंद्रकरणावरही जोर दिला आहे. गांधीजींना उद्योगधंदयांचे केंद्रीकरण नको होते. त्यांनी आपल्या आदर्श समाजात शारीरीक श्रमाला महत्व दिले होते. प्रत्येक व्यक्तिने स्व:तचे. अन्न मिळविण्याइतके तरी श्रम केल पाहिजे.

- गांधीजींनी प्रारंभिक शिक्षणावर जास्त जोर दिला आहे. अहिंसात्मक तत्वाच्या शिक्षणाला विशेष स्थान दिले पाहिजे. शिक्षणाचा संबंध जिवनाशी असावा. 'करा व शिका' हे तत्व असावे. हया शिक्षणामुळे सुशिक्षित बेकारांची समस्या राहणार नाही. व्यक्तीला स्वावलंबी बनविणारे हे शिक्षण असायला पाहिजे.
- धर्म हा राजकारणाचा पाया आहे असे ते म्हणत, कर्तव्य व धर्म ज्यांना कळत नाही त्यांना देशभक्ती म्हणजे काय हेही कळु शकत नाही. त्यांनी आपल्या 'यंग इंडिया' ग्रंथामध्ये धर्म म्हणजे जिवनदर्शन आहे असे म्हटले आहे. सर्व धर्म एकाच ध्येयाकडे जाणारे आहेत. प्रेम करणे, सेवा करणे आणि दूर्गुणावर विजय मिळविणे हाच खरा धर्म आहे.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

- त्यांच्या मते राजकारण तत्वनिष्ठ असावे, ज्ञानातून शिल यावे, विज्ञानाने मानवाला विसरू नये, शिक्षणातून श्रमप्रतिष्ठा यावी, उद्योग व्यापार सरळ असावा, मिळणारा आनंद निर्मल असावा, पैसा श्रमाच्या दाराने यावा, जगाला काही दयावे मगच देवाला काही मागावे, सर्वधर्मसमभाव हे धर्माचे मुख्य तत्व असावे असेच ते नेहमी सांगत असत.गांधीवाद हा मुलतः धार्मिक मानवतावाद आहे नितीशास्त्र, समाजरचना व राजनिती यांना आधारभुत अशी नैतिकदृष्टि या मानवतावादात स्वीकारलेली आहे.
- गांधींनी स्वातंत्र्याचा अधिक समावेशक आणि सकारात्मक अर्थ सांगितला. त्याच्या मते स्वातंत्र्य हे राजकीय, आर्थिक व नैतिक अशा तिन्ही प्रकारचे असावे. गांधीजींच्या स्वराज्याचा मध्यबिंदू शहरी मध्यमवर्गीय भारतीय नसून ग्रामीण शेतकरी – शेतमजूर होता. ग्रामीण राजकीय अर्थरचनाच या देशातील स्वतंत्र लोकशहीला बळकट करू शकतील असा विश्वास त्यामागे होता. 'चरखा' हे ग्रामीण जनतेच्या स्वावलंबनाचे व स्वयंपूर्णतेचे प्रतीक तसेच श्रमप्रतिष्ठेचे चिन्ह म्हणून गांधीजींनी वापरले होते. आमुलाग्र परिवर्तनासाठी केवळ परिस्थिती नव्हे तर माणूसच बदलण्याची त्यांना गरज भासत होती. गांधीविचारात आत्मशक्तीला मध्यवर्ती स्थान आहे. आत्मशक्ती ही प्रेम, विश्वास, व नम्रता यावर आधारीत असल्यामुळे ते सुसंवाद व सुख निर्माण करते.
- गांधीजींच्या मते सत्याग्रह, हा कृतीचा सर्वात प्रभावी मार्ग आहे. त्यामुळे इतर सर्व मार्ग थकल्यानंतरच याचा अवलंब केला जावा असे ते म्हणतात. गांधीजीच्या सत्याग्रही दर्शनात मुक्तिदायी राष्ट्रवाद, व्यक्तिप्रतिष्ठा व स्वातंत्र्य मानणारी लोकशाही आणि शोषणविरहीत समाजरचनेचा आग्रह धारणारा समाजवाद या तिन्ही आधूनिक दर्शनाचा मिलाप झाला आहे असे मर्मिक भाष्य आचार्य जावडेकरांनी केले आहे.

निष्कर्ष वचिंतन:

गांधीविचारांचे उपरोक्त मंथन केल्यावर असे लक्षात येते की, गांधींनी या देशातील तसेच विश्वातील सामाजिक, आर्थिक व राजकीय चिंतनाला व कार्याला एक नवी दिशा दिली परंतु येथल्या राज्यकर्त्या वर्गांनी त्यांचे विचार जितके गांभीर्याने घ्यायला हवे होते तितके ते घेतले नाही. आज ज्याप्रमाणे गांधीजीचा 'चरखा' हा एक शो पीस (शोभेची वस्तु) ठरला आहे. त्याच प्रमाणे त्यांचे वरील तत्वज्ञान हे सुद्धा लोप पावलेले दिसून येत आहेत.गांधीजींच्या मते लोकशाहीचे खरे उद्दिष्टये हे सामर्थ्यशाली माणसा इतकीच दूर्बल माणसांनाही संधी मिळायला हवी. सत्तेमध्ये सर्वांना वाटा मिळाल्याशिवाय लोकशाही परिपूर्ण होऊच शकत नाही. लोकशाहीचे अंतिम उद्दिष्ट हे 'स्वयंशासन' 'स्वराज्य' हेच असले पाहिजे. असे गांधीजींचे प्रतिपादन होते. म्हणून गांधी सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाची भाषा बोलतात परंतु याकडे दुलर्क्ष झालेले दिसते.भारत देश हा खेडयांचा मिळून बनलेला देश आहे. त्यामुळे विकास प्रक्रियेत खेडे हे विकासाचे मुख्य लक्ष्य ठेवावयास पाहिजे होते. कृषिप्रदान देश या नावाने शेती हे विकासाचे महत्वाचे साधन समजून संपूर्ण अर्थ नियोजनात कृषिला विशेष महत्व दयावयास पाहिजे होते. परंतु कृषिक्षेत्राकडे दूलर्क्ष ठेवण्यात आले व त्याएवजी औद्योगिक क्षेत्राकडे मोठया प्रमाणात लक्ष देण्यात आले. त्यामुळे ग्रामीण शोषणातून केवळ शहरांचा विकास साधला गेला व खेडयांकडे दूलर्क्षझाले. जर खेडयाला विकासाचे मुख्य लक्ष्य बनविले असते तर गांधीच्या स्वप्नातला भारत साकार झाला असता.दारिद्र्येरेषा असलेल्या या देशात श्रीमंताची रेषा मात्र नाही. अशावेळी गांधींच्या विश्वस्त कल्पनेचे आम्हास स्मरण होते. पण मनाचा मोठेपणा व व्यापक दृष्टिकोन जो पर्यंत आपल्यात येत नाही तो पर्यंत

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

विश्वस्त कल्पना आम्हाला अशक्यप्रायच वाटेल.गांधींना व्यक्तीला स्वावलंबी बनविणारे शिक्षण अपेक्षित होते. परंतु अशी शिक्षण पद्धती प्रत्यक्ष अस्तित्वात येऊ शकली नाही. कारकून निर्मितीचा साचेबंद कारखाना असलेल्या आजच्या या शिक्षण प्रणालीचे आजचे युवक म्हणजे मागणी नसलेले उत्पादन ठरले आहेत. या शिक्षणपद्धतीने आमची डोके खूप मोठी झाली. परंतु हात लुळे पडून हृदय संकुचित झाले आहे.गांधीच्या सत्याग्रह तंत्राचा वापर प्रचंड प्रमाणावर होत असला तरी सत्याग्रहीच्या नैतिक तयारीबद्दलचे त्यांचे विचार पूर्ण विस्मृतीत जमा झाले आहेत.गांधीजींच्या दृष्टिकोणातून शेवटच्या माणसाच्या आशा आकांक्षाचा विचार व्हावा ही अपेक्षा फोल ठरली आहे. त्या अपेक्षांची हेळसांड झाली. मिश्र अर्थव्यवस्थेकडून मुक्त अर्थव्यवस्थेकडील वाटचाल सामान्य मानसाच्या हिताची नाही हे २० व्या वाटचालीने प्रकर्षाने जाणवते आहे. संविधानाने स्वीकारलेल्या कल्यानकारी राज्य कल्पनेला त्याद्वारे मूठमाती दिली जात आहे. कारण संविधान कर्त्यांनी या देशातील दीन, दूबळया, मागासवर्ग, दलित आदिवासी , बालके आणि स्त्रिया हया हितासाठी राज्यावर विशेष जबाबदाऱ्या सोपविल्या होत्या, त्याबाबत राज्यव्यवस्था उदासिन दिसते.देशातील राजकीय नेतृत्वात परिवर्तनाच्या राजकीय रचनेचा जबरदस्त अभाव आहे. गांधीवादी विचारसरणी एवजी राजकीय नेतृत्वाची वाढती संधीसाधू वृत्ती, राजकारणातील वाढती गुन्हेगारी, झुंडशाही, दंडशक्ती व दमनशक्तीचा वाढता वापर, काळया पैशाची राजकारणातील वाढती पकड, धार्मिक संघर्ष आणि वर्ग संघर्ष हया महत्वाच्या समस्यांनी भारतीय राजकारणाला ग्रासले आहे. आणि हया समस्याचे निराकरण हे केवळ गांधींच्या तत्वज्ञानामुळेच होऊ शकते. म्हणून भारताला भावी काळात गांधीवाद अनूसरण्याखेरीज गत्यंतर नाही. भारताला नव्हे तर जगालाही त्याखेरीज तरणोपाय नाही.

संदर्भ ग्रंथ :

१. एम. के. गांधी, डेमॉक्रसी : रिअल अॅन्ड डिसेप्टिव्ह, 'नवजीवन, अहमदाबाद, १९६१.
२. सीताराम पूरूषोत्तम पटवर्धन, 'महात्माजींचे सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा : पूणे १९५१.
३. मुल्कराज आनंद 'गांधीज फिलॉसफी ऑफ लाईफ' एस. सी. संपादित गांधी : थिअरी अॅण्ड प्रॅक्टिस, सोशल इम्पेक्ट अॅण्ड कॉन्टेम्परी रेलेव्हंस (इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ अॅडव्हान्स स्टडीज् सिमला १९६९)
४. डॉ. भा. ल. भोळे 'आधूनिक भारतातील राजकीय विचार' पिंपळापूरे अॅण्ड क. पब्लिशर्स नागपूर.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

||प्रमाणपत्र||

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री अमिता पी. वंजारी

संस्था / महाविद्यालय कला वाणिज्य महाविद्यालय पे. पंप ज.नगर ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय "Gandhian Ideology in Raja Rao's Kanthapura"

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625

ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप
जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

ISSN : 2348-7143
October-2019

ISSN – 2348-7143

Impact Factor – 6.625

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 203 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No.
1	Understanding the Economics of Mahatma Gandhi's Sarvodaya	Dr. Poorva Bhonde	05
2	The Gandhi's Thought on Cleanness	Hemlata R. Selokar	09
3	Educational Thoughts of Mahatma Gandhi and its Relevance in Present Scenario	Dr. (Mrs.) Ujjwala D. Sadaphal	11
4	Gandhi's View on Panchayat Raj	Dr. Sucheta Parker	15
5	The Contribution of Mahatma Gandhi with Context to Rural Development	Dr. G. N. Nimbarte	18
6	Mahatma Gandhi and Sarvodaya	Dr. Ranjana Shringarpure	21
7	Environmental Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Jayshree Bhagat	23
8	Mahatma Gandhi and Enviornment : Green Future	Dr. Sayeda Parveen Qureshi	26
9	Gandhian Ideology in Raja Rao's Kanthapura	Dr. Anita Wanjari	28
10	Relevance of Gandhian Solutions for Today	Dr. Hargovind Tembhare	31
11	The Gandhi Quartet- A Portrayal of Mahatma Gandhi	Dr. Rajendra Pise	33
12	Mahatma Gandhi and Universal Peace	Prof. Vijay Ganvir	36
13	Mahatma Gandhi - Father of the Nation	Dr. Chandrashekhar Malviya	39
14	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. पौर्णिमा राहांगडाले	41
15	गांधी विचारधारा में सत्य, अहिंसा के दर्शन एवं ग्रामीण सुधार	डॉ. रमेश बावनथडे	45
16	म. गांधी एवं सर्वोदय	डॉ. सुरेश खोब्रागडे	48
17	राष्ट्रपिता एवं ग्रामीण विकास कि संकल्पना	प्रा. अनिलकुमार गुप्ता	51
18	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. एच. पी. पारधी	56
19	वर्तमान शिक्षा एवं गांधी विचार	प्रा. संतोषकुमार परिहार	60
20	पंचायतराज में गांधी विचारधारा कि भूमिका	प्रा. सुधाकर माटे	64
21	गांधी तत्त्वज्ञान एवं ग्रामीण जीवन	डॉ. प्रशांत पगाडे	69
22	स्त्री सशक्तीकरण और महात्मा गांधी	डॉ. अलका दहीकर	72
23	नवजागरण, गांधी और राष्ट्रभाषा	डॉ. मनोज पाण्डेय	75
24	महात्मा गांधी एवं सर्वोदय	डॉ. विनोद बाली	81
25	महात्मा गांधी और राष्ट्रभाषा	कुंजनलाल लिल्हारे	84
26	स्त्री विमर्श एवं गांधी विचार	सुमिता राय	87
27	गांधीजी के आर्थिक विचार	प्रा. सारिका दमाहे	92
28	हिंदी साहित्य में गांधीवाद के प्रती यशपाल का दृष्टीकोन	एकादशी जैतवार	96
29	स्वदेशी संस्कृती के साथ आर्थिक विकास एवं शिक्षा	प्रा. अर्चना देशमुख	100
30	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	फैसल कुरेशी	103
31	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. रोषना जनबंधू	106
32	महात्मा गांधी के राजनीतिक विचार	डॉ. सुशांत चिमणकर	109
33	महात्मा गांधी एवं स्वतंत्रता आंदोलन	डॉ. चुन्निलाल साखरवाडे	115
34	प्रेमचंद के उपन्यासों में 'गांधीवाद' : एक अध्ययन	डॉ. मनिष टेंभरे	117

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 203 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

Gandhian Ideology in Raja Rao's *Kanthapura*

Dr. Anita Wanjari
HoD of English
Arts & Commerce College
P. Pump, Jawahar Nagar
Bhandara.
ani_pise@ rediffmail.com

Recently we have celebrated 150th birth anniversary of Mahatma Gandhi who is known for his ideologies all over the world. He is one of the greatest socio-political personalities. It is barely impossible for us to forget or neglect him. He has influenced each and every aspect of human conscience. He himself is an immense source of writing and has influenced different disciplines.Gandhiji inspired a number of writers all over the world to write novels projecting his ideology.

Mahatma Gandhi's rise on the political arena of India transformed the complete outlook of the society and established certain values. Gandhi emphasized more on social, political, and religious problems of the oppressed and down trodden lower caste in Hindu society.Heled freedom struggle movement with his extraordinary weapons of noncooperation, nonviolence, truth and love.His aim was to abolish poverty, caste system, untouchability from society. His struggle for freedom was reflected in the contemporarywritings which gave power and force to Anglo Indian novels. An eminent critic K.R. SrinivasaIyengar calls a particular period between two World Wars as the "Gandhian age".

Raja Rao is one of the major voices in Indo Anglian Literature. In his narrative art Raja Rao shows deep influence of the ideology of Mahatma Gandhi which is one of the most challenging ideologies of the era. He as a visionary artist supports the causes of the common people who are supposed to be the kernel of the country. His debut novel,*Kanthapura*is one of the best portrayals of the Freedom Movement commenced in the early twentieth century by Mahatma Gandhi to lead India towards freedom from the colonial British rule.It proves to be a vibrant and heroic documentation of Indian freedom movement, traditional, religious belief and contemporary social paradigm.Itis an analysis of the imperial system and the social evils inherent in the Hindu system as a result of ignorance and illiteracy. At that time the Non-Cooperation Movement was in vogue under the leadership of Gandhi. Gandhi was their literary model and also the motivating moral force.This paper describes prominently the influence of Mahatma Gandhi on the village of Kanthapura.

*Kanthapura*is a remarkable example of the impact of Gandhianideology that affected even the distant Indian villages. It is a story of a village in the south India where there is a traditional caste system, untouchability, women backwardness and wine drinking. Gandhi never visited *Kanthapura*. But he strengthened patriotism across the nation through his genial ideas more than his presence. However, the influence that Gandhi exercised even without his presence in this village is immense and almost divine. The villagers believed that Brahma has deputized Gandhi with the task of freeing Brahma's daughter, India from the clutches of Imperial rule. The weapon that Gandhi applied against the British government is truth and nonviolence.
Kanthapura depicts the novelist's deeper understanding of swaraj struggle and its implications that affected the Indian citizens. Gandhi elaborates the importance of the spinning yarn stressing

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar Bhandara

that the money that is given to the colonizer will be preserved to feed the hungry and clothe the naked. He implied swaraj in terms of individual economic and political freedom, self-realization, self-rule and freedom from the tyrants. Moorthy is a self-sacrificing young man, who has no personal ambitions. He cares for poor villagers. The people of his village refer to Moorthy as "Gandhiman". He tries to imitate Gandhi in every respect.In order to boost the concept of swaraj he visits each house and distributes free charakhas so that every person of his village may become a part of struggle. He explains the Gandhian principles and encourages them to follow the same. Like Gandhi, Moorthy believes in non-violence and asks people to make their struggle non-violent.Gandhiji's influence is noticed when we hear him in a keertan or in a village-made swadeshi song. When the entire village carries out an anti-colonial protest against the Skeffington Estate, the coolies cry out, "Mahatma Gandhi ki jai!" and "we (the villagers) say 'Mahatma, Mahatma, Gandhi Mahatma!, and they put their mouths to our ears and say 'Gandhi Mahatma ki jai'!", as a source of inspiration, strength and will power.

Moorthy, the protagonist of the novel is a Brahmin, a self-sacrificing young man, who has no personal ambitions. He cares for poor villagers. The people of his village refer Moorthy as "Gandhiman". He tries to imitate Gandhi in every respect.Moorthygives up his studies after being influenced by the Gandhian philosophy. He gives up foreign clothes and goods and wears hand-woven Khaddar. He encourages the people of his village to use native things and become independent of foreign goods. "So Moorthy goes from house to house, and from younger brother to elder brother, and from elder brother to the grandfather himself, and what do you think? He even goes to the Potters' quarter and the Weavers' quarter and the Sudraquarter, ...We said to ourselves, he is one of these Gandhi-men, who say there is neither caste nor clan nor family, and yet they pray like us and they live like us. Only they say too, one should not marry early, one should allow widows to take husbands and a Brahmin might marry a pariah and pariah a Brahmin."(Kanthapura15).

Gandhi is of view that politics and religion is intimately merged together. Rao depicts Mahatma Gandhi as an emblem of divine power.We observes the villagers equating Gandhiji with Brahma, Shiva and Krishna who were all Saviors in Hindu mythology and anything said by them is bound to be true. The most appealing matter is that all changes or transformation done by Moorthy is carried out only by different modes of communication through group discussions, religious chants, Ramlilas, gram sabhas, etc. based on Gandhi-talks. Gandhi is presented as an incarnation of Krishna who will uproot the distress of the Indians. Gandhi would kill the snake of foreign rule as Krishna had killed the snake Kaliya. Untouchability was a stain on the visage of the Indian society. Gandhi believed that untouchables are the poorest people and close to God. Gandhi confers status of God to the untouchables and names them Harijans. The villagers believed: "Oh, no, the Mahatma need not go as far as the sea, like Harishchandra before has finished his vow, the gods will come down and dissolve his vow, and the Britishers will leave India, and we shall be free, and we shall pay less taxes, and there will be no policemen" (Kanthapura 172).

Mahatma Gandhi believed that women help is vital for the struggle. Hence he tried to get the support of women as well. Similarly Moorthy seeks the help of Kanchamma, a rich educated widow of his village. Kanchamma fully supports Moorthy as well as Gandhian Ideology.When Moorthy is behind the bars, she establishes the Women's Volunteer Corps.Rangamma stays active and she develops a volunteer corps committee. She inspires women to continue fighting

Principal
Arts & Comm College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISSN : 2348-7143
October-2019

for their freedom by following the path of non-violence. The women after being influenced by her words take an active part in the struggle.

Truth being central to Gandhian ideals, the villagers should seek and speak truth .Gandhi has always remained a universal subject throughout the world.Rao believes that the future of the world is in Gandhism.Moorthy states: "There is but one force in life and that is Truth, and there is but one love in life and that is the love of mankind and there is but one God in life and that is theGod of all."(Kanthapura52-53)Jayaramachar again says that Truth is God and, therefore, the countrymen should speak the truth. It has the tone of Bhagvad Gita, which emphasizes truthfulness as a part of human behavior.

Raja Rao appears as a promoter of Gandhian thought and harbinger of Indian culture. Symbolically, Kanthapura is India in miniature; what happened there is what happened everywhere in India during the years of freedom. *Kanthapura*experiences a total reformation in the end, where there is no caste distinction, backwardness and religious fanatic, but self-employment, women emancipation, social awareness.*Kanthapura* can be read and enjoyed as a wonderful cultural text for all the era. Gandhi's vision of life finds a vent in *Kanthapura*.

References:

1. Dey, Esha. (1992). *The Novels of Raja Rao*. New Delhi: Prestige.
2. Iyengar, K.R. (1984). Srinivasa. *Indian writing in English*. New Delhi: Sterling.
3. Rao, Raja. (2000.). *Kanthapura*. Delhi: Oxford University Press.
4. Naik, M..K. (1982). *A History of Indian English Literature*, Sahitya Academy, New Delhi.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Prof. Dr. J. V. Kotangale

Impact Factor - 6.625

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue - 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्प…

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप
जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. [illegible]

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLI…

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-
October-2019

INDEX

No.	Title of the Paper	Author's Name	Page No
1	Gandhi's Thought on 'The Status of Women in India'	Dr. Ajaykumar Mohobansi	05
2	Mahatma Gandhi and Independence Movement	Dr. Ashru Jadhao	10
3	Relevance of Gandhian Economics Thoughts in Principle of Behavioral Economics	Vijay P. Rahangdale	13
4	Gandhi's Role in Rural Development	Dr. Vitthal Chavhan	17
5	Gandhi Philosophy : Gandhian View on Education	Dr. Archana Thakre	20
6	The Economic Ideas of Mahatma Gandhi : Special Focus on Khadi Industry	Dr. Jyoti Pande	25
7	Women's Status in Society : The Thoughts of Mahatma Gandhi	Dr. Surendra Pawar	29
8	Gandhi's Environmental Thoughts	Dr. Kavita Badwaik	33
9	Mahatma Gandhi and His Thoughts	Mr. Ashish Kate	37
10	Mulk Raj Anand's Untouchable : A Study in Gandhian Views on Eradication of Untouchability	Miss. Sarika Shinde	40
11	Gandhian Concept of Truth, Non-Voilence and Nature Cure	Dr. Naresh Kolte	45
12	Economic Thoughts of Mahatma Gandhi	D. S. Shambharkar	48
13	Mahatma Gandhi and Indian Freedom Struggle	Ganesh Pathode	52
14	महात्मा गांधी के तत्त्वज्ञान के बुनियादी आधार : सत्य और अहिंसा	डॉ.पद्माकर दारोंडे	54
15	गांधी विचारधारा एवं ग्राम स्वराज की संकल्पना	डॉ.अविनाश तलमले	58
16	महात्मा गांधीजी एवं सर्वोदय	प्रा.बबन मेश्राम, प्रा.कल्पना नेवारे	62
17	म. गांधीजी का सत्याग्रह : एक जीवन - निष्ठा	डॉ.रमेश शेंडे	67
18	महिला सबलीकरण में महात्मा गांधी की विचारधारा	कु.शीतल बिनकर	70
19	स्वच्छ गांव - स्वच्छ भारत एवं महात्मा गांधी	डॉ.दीप्ती चौरागडे	73
20	पर्यावरणीय संकट एवं महात्मा गांधी के विचार	डॉ.अर्चना पाटील, डॉ.हरिभाऊ अदमने	78
21	महात्मा गांधीजी के सामाजिक विचार	डॉ.चक्रधर बागडे	83
22	स्वच्छ भारत अभियान एवं गांधी विचार	दीपा	87
23	गांधीवादी विचारधारा : एक चिंतन	डॉ.राजेंद्रप्रसाद पटले	91
24	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांचे ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.प्रकाश पवार	94
25	राष्ट्रीय एकात्मता आणि महात्मा गांधी	डॉ.जगदीश हटवार	98
26	स्वराज्य आणि म.गांधी	डॉ.आर.आर.चौधरी	100
27	महामानव महात्मा गांधींचे समाज व धर्मविषयक तत्त्वज्ञान	डॉ.कोमल ठाकरे	104
28	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.कांतीलाल सोनवणे	112
29	महात्मा गांधी यांचे मूल्य शिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन	डॉ.जगजीवन कोटांगले	116
30	ग्रामविकासामध्ये गांधीवादी धोरणाची संकल्पना : एक ऐतिहासिक अध्ययन	डॉ.कैलाश फुलमाळी	121
31	पंचायत राज व्यवस्था आणि महात्मा गांधींची विचारधारा	प्रा.सौ.सुहास नागपुरे/ शिवणकर	124
32	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार	डॉ.रविंद्र विखार	129
33	महात्मा गांधी व ग्रामीण विकास	प्रा.रिता वाळके (डंभाळे)	132
34	महात्मा गांधी यांच्या विचारांचा जानपद साहित्यावर पडलेला प्रभाव	डॉ.विजय राऊत	136
35	महात्मा गांधीजींच्या विचारांची प्रासंगिकता	डॉ.शुद्धोधन गायकवाड	141

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal ISSN :
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना October-2019

महात्मा गांधी यांचे मूल्यशिक्षण विषयक विचार : एक चिंतन

डॉ. जगजीवन विश्वनाथ कोटांगले
मराठी विभाग
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, पे.पंप,
जवाहरनगर, भंडारा (महाराष्ट्र)
मोबाईल क्र. ९९२३४८३७३८
ईमेल– jvkotangale@gmail.com

प्रस्तावना :–

महात्मा गांधी एक जगप्रसिद्ध व्यक्तिमत्त्व सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. आधुनिक भारताचे मुख्य शिल्पकार असणारे मोहनदास करमचंद गांधी हे श्रेष्ठ तत्त्वज्ञ, राजकारणी, समाजसुधारक व स्वातंत्र संग्रामाचे प्रमुख नेताजी होते. अहिंसेचे पुरस्कर्ते म्हणून जगप्रसिद्ध झाले. भारतात त्यांना 'बापू', 'महात्मा' व 'राष्ट्रपिता' अशा सर्वश्रेष्ठ विशेषणांनी आदराने संबोधले जाते. राजकारण आणि अध्यात्म ही जीवनाची अवश्योपाधी समजून या दोन्ही घटकांचा त्यांनी आपल्या जीवनात अंतर्भाव केला आहे. एक आदर्श व्यक्तिमत्त्व म्हणून महात्मा गांधीजींना भारतीय समाज जीवनात अत्यंत आदराचे स्थान दिले जाते. त्यांचे शैक्षणिक विचारही फार मौलिक स्वरूपाचे होते. शोषण विरहित समाज निर्माण करण्यासाठी शिक्षण अत्यंत महत्त्वाचे त्यांनी मानले आहे. त्यांनी उपयोजीत शिक्षण मूलोद्योगिक शिक्षण, जीवन शिक्षण, नई–तालीम या शिक्षण पद्धतीचा वा 'बुनियादी शिक्षा पद्धतीचा अवलंब करून ठेंपब म्कनबंजपवद करिता त्यांनी स्वावलंबन, स्वाभिमान व श्रमप्रतिष्ठा या त्रिसुत्रीचा अंगिकार केला. त्यांनी आपल्या विचार आणि कार्यातून मूल्यजाणीवा दिल्या त्यातून मूल्यशिक्षणाची प्रबळ जाणीव सुद्धा प्रकर्षाने जाणवते. आदर्श समाज निर्माण करण्यासाठी जनता केवळ शिक्षण घेवून साक्षर होवून चालत नाही तर नीतीवान, मूल्यनीष्ठ, जबाबदार नागरिक बनायसाठी मूल्यशिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे. असे त्यांचे स्पष्ट मत होते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टये :–

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी पुढील उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत.

१. महात्मा गांधीचे जीवनक्रम तपासणे.
२. महात्मा गांधीचे विचार व कार्य यांचा शोध घेणे.
३. महात्मा गांधीची शिक्षण विषयक भूमिका समजून घेणे.
४. महात्मा गांधीचे व्यक्तिमत्त्व आणि मूल्यशिक्षण यांचा संबंध तपासून पाहणे.
५. महात्मा गांधीजींच्या मूल्यशिक्षणाची प्रासंगिकता व महत्त्व तपासून पाहणे.

शोधनिबंधाची गृहिते :–

१. महात्मा गांधीजींचे चरित्र मूल्यशिक्षणाचा पुरस्कार करते.
२. वर्तमान परिस्थितीत गांधीजींचे मूल्यशिक्षण विषयक विचार मौल्यवान ठरणारे आहेत.

संशोधन पद्धती :–

प्रस्तुत निबंधात महात्मा गांधीजी विषयी अनेक लेखकांनी लिहिलेल्या ग्रंथाचा गांधीजीच्या ग्रंथाचा कार्यांचा त्यांच्या संबंधीच्या वर्तमानपत्रातील मजकुराचा नियतकालिकांच्या स्वरूपातील दुय्यम साधनाचा आधार घेतला आहे. तसेच अन्वेषणात्मक व वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करून निष्कर्ष काढले आहे.

Principal
Arts & Commerce Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

महात्मा गांधीजींचे जीवनक्रम :—

महात्मा गांधींचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ मध्ये पोरबंदर (गुजरात) येथे झाला. आईचे नाव पुतळीबाई होते. वयाच्या १३ व्या वर्षी कस्तुरबा नावाच्या मुलीसोबत विवाह झाला. त्यांनी प्राथमिक शिक्षण मिडल व राजकोटमध्ये घेतले. त्यांनी १८८८ ला लंडन येथे कायद्याचे शिक्षण घेतले. १८९३—१९१४ या कालावधीत दक्षिण आफ्रिकेमध्ये भारतीय लोकांवर होत असलेल्या अन्यायाविरूद्ध नागरिक अधिकाराचे आंदोलन सुरू केले. १९१६—१९४५ च्या काळात भारतीय स्वातंत्र लढयाचे नेतृत्व केले. ३० जानेवारी १९४८ रोजी नवी दिल्ली येथे हत्या झाली.

महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :—

शिक्षणाविषयी महात्मा गांधींनी गंभीर तत्त्वज्ञानच मांडले आहे. ते म्हणतात, ''केवळ साक्षरता म्हणजे शिक्षण म्हणता येणार नाही. शिक्षणाची सुरूवात पण नाही तर माणसाच्या शारिरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगामधील उत्कटतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय.''[४] (Literary is not end of education not even the beginning by education. I mean an all around drawing out of the best in man. body mind and spirit.)

गांधीजींचे शैक्षणिक विचार जॉन डयुई हर्बट, फ्राबेल इत्यादि शिक्षणतज्ज्ञांच्या विचारासारखे होते. त्यात त्याची पुरोगामी भूमिका फार मौलिक आहे. गांधीजी म्हणायचे शिक्षण हे जीवन विकासासाठी व जीवन समृद्धीसाठी दिले पाहिजे तरच शिक्षणाला अर्थ उरेल. तसेच शिक्षण समाजाभिमुख असावे, शिक्षणामुळे माणूस स्वावलंबी मनायला पाहिजे. अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती. मुलोद्योगी शिक्षणाशिवाय देशाची प्रगती साधता येणार नाही असे त्यांना वाटायचे. म्हणून त्यांनी काही खास शैक्षणिक धोरण आखले जसे —

१. मोफत व शक्तिचे शिक्षण :—

७ ते १४ वर्षे वयोगटातील मूलांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण.

२. स्वावलंबी शिक्षण :—

व्यवसायाभिमुख शिक्षणाला भर दिले पाहिजे शिकता शिकता विद्यार्थी कमावता झाला पाहिजे म्हणून त्यांनी हस्तकला व्यवसायाला भर दिले.

३. हस्तकला व्यवसाय शिक्षण :—

व्यवसाय शिक्षणात त्यांनी ग्रामीण हस्तकला शिक्षणाला महत्त्व दिले.

४. मातृभाषेतून शिक्षण :—

मुलांना मातृभाषेतूनच शिक्षण द्यावे. ज्ञानभाषा व व्यवहाराची भाषा मातृभाषा असावी जेणेकरून त्याला मूळातून विषय रूजला पाहिजे.

५. उपयोजित शिक्षण :—

विद्यार्थ्यांना जे ज्ञान देतो ते त्याच्या व्यवहारात उपयोगात आले पाहिजे. केवळ पुस्तकी ज्ञान देणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट नसावे.

मूल्यशिक्षण म्हणजे काय?

मूल्यशिक्षण (Value Education) म्हणजे उदात्त मानवी मूल्यांचे संगोपण होय. ज्यात नैतिक मूल्यांचे उदात्तीकरण केले जाते. आदर्श जीवनमूल्यांचे संस्कार ज्यात अंतर्भूत आहेत त्याला मूल्यशिक्षण म्हणतात. मूल्य शिक्षण केवळ धर्मातिल तत्त्वज्ञान नव्हे तर त्याच्या पलिकडे असलेल्या आधुनिक जगातील परिस्थितीशी सलग्न

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

अशा मूल्यांचाही त्यात समावेश करावा लागतो. उदा. अधश्रद्धा निर्मूलन, विज्ञाननिष्ठा, स्त्री–पुरूष समानता, आदर्श जीवन पद्धती मानवाधिकार इत्यादी. शैक्षणिक प्रक्रियेशी मानवीमूल्यांचा संबंध साधणे म्हणजे मूल्यशिक्षण होय. धर्म, संस्कृती व समाजातील नैतिकमूल्यांची जोपासना करण्यास शिकविणारी पद्धती देशात असला पाहिजे. तरच समाज आदर्शवादी होईल याकरिता मूल्यशिक्षण महत्त्वाचे असते. कुटुंबात, समाजात व राष्ट्रात उदात्त मानवीमूल्य रूजविण्याचे काम मूल्य शिक्षण करित असते. मानवाचे आदर्शवादी आचरण मूल्य शिक्षणाचाच एक भाग असते. मानवाच्या मन:बुद्धीतील सकारात्मक बदल करायचे असेल तर मूल्य शिक्षणाचा अवलंब करावे लागेल.

मूल्य शिक्षणाचे महत्त्व :–

मूल्य शिक्षण ;टंसनम मकनबंजपवदद्ध हे आज अत्यंत महत्त्वाचे झाले आहे. व्यक्तिगत आणि सार्वजनिक जीवनाला नैतिक स्तर सतत निम्न स्तराला जातो आहे. गुन्हेगारी, काळाबाजार, भ्रष्टाचार, अंधश्रद्धा स्पृश्य–अस्पृश्यता विषमता या गोष्टी सतत वाढत आहेत. त्यामुळे राष्ट्रहीत धोक्यात येत आहे. त्यामुळे लोकांचे चारित्र्य सुधारावे या दृष्टिने मूल्य शिक्षणाची नितांत आवश्यकता आहे.

कुटुंबाला नागरिक जीवनाची पाठशाळाच म्हटले जाते. प्रथम कुटुंबातून व नंतर शाळेतून हे मूल्य संस्कार होत असतात. या दोन्ही संस्थातून जर हे कार्य नीट होत नसेल तर स्वतंत्रपणे मूल्य शिक्षणाची आवश्यकता निर्माण होते. प्रत्येक देशातल्या समाजजीवनात खास नीतिमूल्ये, जीवनमूल्ये असतात त्याची जपणूक व्हायला हवी. माता–पिता व गुरूजन यांचेबद्दल आदर स्त्रीचा आदर समाजनिष्ठा, भारतनिष्ठा, धर्मज्ञान, परधर्म सहिष्णुता, एकराष्ट्रीयत्व आणि लोकशाही मार्गावर दृढविश्वास या मूल्यांचा अंगिकार केला पाहिजे.

"सर्वधर्म समभाव, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभक्ती, सामाजिक व कौटुंबिक जीवनातील नीतिमूल्ये, स्त्री–पुरूष समानता, व्यसनमुक्ती अंधश्रद्धा निर्मूलन, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, पर्यावरण जपणूकीची जाणीव, वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनातील स्वच्छता आणि आरोग्य, वक्तशीरपणा, सौजन्यशीलता, नीटनेटकेपणा व इतर अनेक जीवनमूल्ये यांचा अंतर्भाव मूल्य शिक्षणात होतो."[2] वरील सर्व मूल्याची केवळ जाणीव राहून चालणार नाही तर ही मूल्य वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनात प्रत्यक्ष कृतीप्रवण झाली पाहिजेत

महात्मा गांधीचे मूल्य शिक्षण विचार :–

गांधीजींनी प्रतिपादिलेली शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे अत्यंत सर्वसमावेशक आहे. शिक्षणाची व्यक्तिगतचा सामाजिक ध्येय असा त्यात भेद नाही. तसेच शिक्षणाचे स्वरूप उदात्त व सांस्कृतिक असावे की, व्यावसायिक असावे असाही वाद त्यांनी उपस्थित केला नाही पण शिक्षणातून विद्यार्थ्यांचे चारित्र्यसंवर्धन व्हावे सपन्न व्हावे असा त्यांचा आग्रह आहे. 'ज्या शिक्षणाने आपण चारित्रवान बनू तेच खरे शिक्षण"[3] अशी जीवनाच्या नैतिक पैलूवर भर देणारी शिक्षणाची व्याख्या त्यांनी केली आहे. शिक्षणातून ज्ञानसंपन्नता येते, ज्ञानलालसा निर्माण होते खरे असले तरी त्या ज्ञानाला किंमत नाही. म्हणून विद्यार्थ्यांचे चारित्र संवर्धन हे शाळेचे मुख्य ध्येय आहे असे त्यांनी म्हटले आहे. चारित्र्य संपन्न शिक्षणावर त्यांचा विश्वास होता.

महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान आणि मूल्य शिक्षण :–

महात्मा गांधींची मूल्य शिक्षणाविषयीची भूमिका समजून घेण्यासाठी त्यांच्या शैक्षणिक भूमिकेचा तर आढावा घ्यावा लागतोच पण त्यापेक्षा अधिक त्यांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा आढावा घ्यावा लागतो. ... महात्मा गांधीजी रविंद्रनाथ टागोराप्रमाणे भारतीय संस्कृती व भारतीय तत्त्वज्ञानाचे निष्ठावंत उपासक होते. ...

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

गांधीजींच्या मूल्य शिक्षणावर त्यांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा प्रभव पडलेला होता. त्यांची जीवनक्रम आ केवळ पुस्तकी तत्त्वज्ञान नाही तर त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला वास्तविकतेचा आधार आहे. त्यांच्या तत्त्वज्ञानाची त्रिसूत्री सत्य, अहिंसा व प्रेम हे आहे. या तत्त्वत्रयीन गांधीजींची जीवनमूल्य सामावली आहेत. तसेच अस्तेय, अपरिग्रह ब्रम्हचर्य ही जीवनमूल्येही फार महत्त्वाची आहेत. तसेच याशिवाय त्यांनी "जगातील सर्वच महत्त्वाच्या धर्मामधील नैतिक मूल्ये गांधींनी अभ्यासिली व त्या आधारे आपले विचार व कार्यक्रम चालविले" यामुळे त्यांचाही आढावा घेत मूल्य शिक्षणाचा शोध घ्यावा लागतो. तसेच अध्यात्मिक व नैतिक कल्पना हा त्यांच्या विचारांचा पाया होय. हिन्दूधर्म ग्रंथातील गीता, रामायण, महाभारत, उपनिषदे, पातजलीची योगसूत्रे इत्यादींचा त्यांच्या विचारांवर बराच प्रभाव पडलेला आढळतो. जैन आणि बौद्ध धर्मातील तत्त्वज्ञानाचाही त्यांच्या विचारावर प्रभाव दिसते. गांधीजींचे तात्त्विक व्यक्तिमत्त्व अनेक विचारवंतांच्या तत्त्वज्ञांच्या विचारांनी परिपुष्ठ झाले आहे. त्यांच्या ठिकाणी गौतम बुद्धाची अहिंसा, येशू खिस्ताचे प्रेम, हरिश्चंद्राची सत्यनिष्ठा, महाविराचे साहस, लाओत्सेची शांतता, थोरीओचे सविनय कायदेभंग, रस्किनचा श्रमप्रतिष्ठा, टॉलस्टॉयचे अराज्यवाद आणि अहिंसात्मक असहकाराची कल्पना स्वीकारली असल्यामुळे त्यांचे व्यक्तिमत्त्व महान झाले आहे.

महात्मा गांधीच्या विचाराचा मूल्यात्मक पाया :–

महात्मा गांधीच्या विचाराचा पाया खालील घटकावर अवलंबून आहे. साबरमतीच्या सत्याग्रह आश्रमात पाळण्यात येणाऱ्या पाच प्रतिज्ञा त्यांनी १९१६ साली सांगीतल्या आणि त्यांनी प्रत्यक्ष आचरणात आणल्या आल्यानुभुतीसाठी जी नैतिक शिस्त आवश्यक आहे. ती आपल्या जीवनात आल्याशिवाय अंतःकरण शुद्ध होणार नाही पर्यायाने माणूस ईश्वर स्वरूप होणार नाही. त्याचे अंतःकरण शुद्ध होणार नाही. साधकाची शुद्धी या पाच प्रतिज्ञांच्या अंगीकाराने व आचरणाने करायची आहे.

१. सत्य
२. अहिंसा
३. अस्तेय
४. अपरिग्रह
५. ब्रम्हचर्य

महात्मा गांधीनी सत्य, अहिंसा व प्रेम यासाठी शिक्षण हे साधन मानले आहे. सत्य, अहिंसा, अस्तेय, अपरिग्रह व ब्रम्हचर्य ही जीवनमूल्य साध्य करण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे. ही जीवनमूल्येच समाजघटकात रूजली पाहिजे याकरिता महात्मा गांधीचे तत्त्वज्ञान अस्तित्वात आले आहे.

१. सत्य (Truth) :–

सत्य म्हणजे खरे अस्तित्व होय आणि हेच ईश्वराचे खरे स्वरूप होय. श्जत्तनजी पे ळवकश अंतिम सत्यात संपूर्ण ज्ञान (चित्) आणि अक्षय आनंद याचा अंतर्भाव होतो. म्हणूनच ईश्वराचे वर्णन 'सत्–चित्–आनंद' असे करण्यात येते. "सत्य हा गांधीच्या जीवनातील व तत्त्वज्ञानातील धृवतारा होय."

२. अहिंसा (Non-violence) :–

अहिंसा म्हणजे आत्म्याचे सामर्थ्य असे गांधीजी सागतात. अहिंसा हे साधन असून सत्य हे साध्य आहे. अहिंसा हा मानवी हृदयाचा एक गुणविशेष आहे गांधी म्हणतात. 'Universe is governed by love or ahinsa, the cohesive centripetal force that surviers destruction' हे विश्व अहिंसेच्या तत्त्वावर [illegible] आहे. विनाशापासून वाचविणारी मध्यवर्ती शक्ती म्हणजे अहिंसा. अहिंसा म्हणजे क्षमतेचा अतिम [illegible] ही शूरांची गुणवत्ता आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

३. अस्तेय :--

अस्तेय म्हणजे चोरी न करणे परंतु गांधीजींना फक्त इतकेच अभिप्रेत नाही. एखादी गोष्ट दुसऱ्याच्या मालकीची नाही समजून ती स्वतः वापरणे हेही चोरी आहे. तसेच जे आपल्याला आवश्यक नाही ते स्वतः जवळ ठेवणे संपत्तीची हाव ठेवणे उपकाराची अपेक्षा बाळगणे, इत्यादी गोष्टी चोरीमध्ये मोडतात.

४. अपरिग्रह (Non possession) :--

जोपर्यंत शरीर आहे तोपर्यंत ते इतरांच्या सेवेत झिजविणे म्हणजे अपरिग्रह होय. दुसऱ्याची सेवा करणे, दया करणे म्हणजे अपरिग्रह. तसेच आपल्या गरजा कमीतकमी करण्याचा प्रयत्न करीत जाऊन शेवटी आपल्या शरीराच्या आसक्तीपासूनही मुक्ती मिळविणे हे अपरिग्रह आहे.

५. ब्रम्हचर्य :--

अहिंसेसाठी फार आवश्यक अशी प्रतिज्ञा म्हणजे ब्रम्हचर्य होय. विशेषतः लैंगिक व्यवहारावर नियंत्रण म्हणजे ब्रम्हचर्य होय. परंतु याहीपेक्षा व्यापक अर्थाने गांधीजींनी हा शब्द वापरतात. व्यक्तिंचा आपल्या सर्व वासनांवर विचार, शब्द आणि कृती तिन्हीच्या बाबतीत संपूर्ण ताबा असणे म्हणजे ब्रम्हचर्य ती एक मानसिक अवस्था होय.

वरील पाचही प्रतिज्ञा प्रत्येकाच्या अंगी पूर्णपणे बाणल्या व विचार, शब्द आणि कृतीत उतरल्या म्हणजे तो सत्याग्रही होण्यास लायक बनला. ही साधकाची शुद्धी होय.

शिवाय सत्याग्रह श्रमप्रतिष्ठा, ग्रामोद्योग, स्वदेशी, लोकशाही, सर्वधर्म समभाव, संतवचने, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रीय मूल्ये, घटनादत्त मूलभूत अधिकार, कौटुंबिक ऐक्य व जिव्हाळा स्त्री--पुरुष समानता, अंधश्रद्धा निर्मूलन, विज्ञाननिष्ठा, वक्तशीरपणा आणि निटनेटकेपणा सौजन्य आणि संवेदनशीलता इत्यादी सर्व मूल्ये मानवी जीवनात अंतर्भूत व्हावी, अशी अपेक्षा गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानात आहेत.

वरील सर्व विवेचनावरून आपण काही शिकले पाहिजे या सर्व गोष्टी आचरणाचा विषय आहेत. या चांगल्या गोष्टींच्या आचरणाने आपले व्यक्तिमत्त्व घडेल. आपली संस्कृती समृद्ध होईल. तिच्यातल्या रीती--रिवाज, रूढी--परंपरा, नीतिमूल्ये इत्यादीतून संस्कारांचा वारसा मिळेल. समाजहित व राष्ट्रहिताच्या दृष्टीने ही महात्मा गांधीची विचारसरणह अंगीकारणे आवश्यक झाले आहे. गांधीजींच्या या सदाचरणातून संस्कार घ्यावे त्यातून आपले जीवन समृद्ध होईल. समाजाला चांगले संस्कार लाभतील आणि देशाची प्रगती होईल. आपण चांगली नीतिमूल्ये मनात ठेवून त्यांना आचरणात आणण्यासाठी काही उपक्रम सुरू करावे. काही व्यक्तिगत जीवनात, आपल्या कुटुंबात तर काही मित्राबरोबर सुरू करावे व त्यातून आलेल्या अनुभवाची नोंद घ्यावी व दुसऱ्यांना सांगावे यातूनच मूल्यशिक्षणाचे उद्दिष्ट साध्य होईल.

संदर्भग्रंथ :--

१. शैक्षणिक विचारवंत : भारतीय व पाश्चात्य, डॉ. के.यू. घोरमोडे व डॉ. कला घोरमोडे, पृ. ७८, विद्या प्रकाशन नागपूर--२००८.
२. मूल्य शिक्षण, डॉ. एस.जी. देवगावकर, पृ. २, आनंद प्रकाशन, नागपूर--२००४.
३. उनि. शैक्षणिक विचारवंत : भारतीय व पाश्चात्य, पृ. ७०.
४. उनि मूल्यशिक्षण डॉ. एस.जी. देवगावकर पृ. ६.
५. तत्रैव, पृ. ८.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

॥ प्रमाणपत्र ॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री सुभाष राजाराम गोंडाणे

संस्था / महाविद्यालय कला वाणिज्य पदवी महा. पे.पंप ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय महात्मा गांधी व सर्वोदय

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

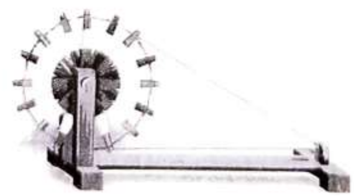

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

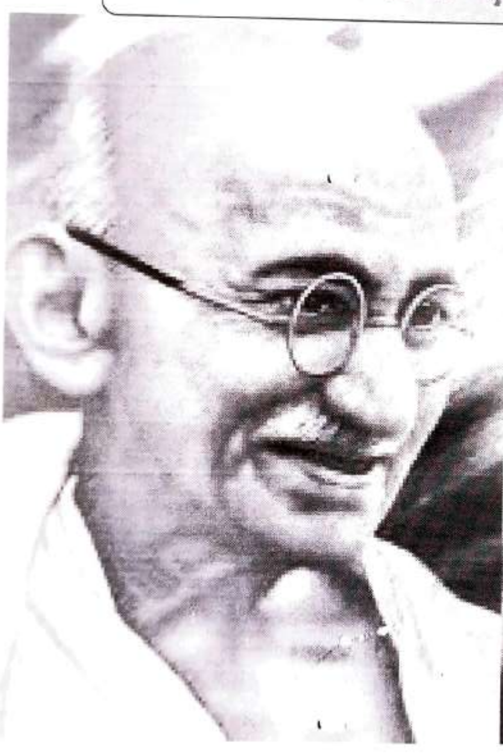

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप
जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद [illegible]

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 **ISSN – 2348-7143**

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 198

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक सहसंपादक
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे

मुख्य संपादक
डॉ. धनराज धनगर

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS
For Details Visit To : www.researchjourney.net

© **All rights reserved with the authors & publisher** **Price : Rs. 800/-**

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 198 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

महात्मा गांधी व सर्वोदय

प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे
भूगोल विभाग
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा
Mob. 9420934682
Email-subhashgondane1974@gmail.com

20 व्या शतकात ज्या महापुरूषांचा भारत देशावर प्रभाव पडला. त्यात महात्मा गांधीचे नाव अग्रक्रमाने येते. गांधीजींनी आपल्या विविध विचारांच्या अनुषंगाने ग्रामीण परिवर्तनाची संकल्पना स्पष्ट केली. महात्मा गांधीच्या विचारांची ओळख करून देणाऱ्या अनेक ग्रंथाच्या अध्ययनावरून त्यांचे विचार हे प्रामुख्याने भारतातील समाजाची पूनर्रचना करण्याशी आहे.

परंपरागत भारतीय समाजव्यवस्थेची नैतीक तत्वांच्या आधारे आमूलाग्र पूनर्बांधणी करण्याची एक विचारप्रणाली, सर्वांचे कल्याण व सर्वांचे उदय असा सर्वोदय शब्दाचा भावार्थ आहे. त्यांनी 18 जानेवारी 1948 च्या हरिजन वृत्तपत्र अंकात सर्वोदयाचा आशय आणि वैशिष्टये यांची सुस्पष्ट रूपरेषा मांडली आहे.

सर्वोदय हा शब्द सर्व आणि उदय असा मिळून तयार झालेला आहे. यावरून संपूर्ण मानव जातीचा विकास हेच या विचारसरणीचे उद्दिष्ट आहे. केवळ बहुसंख्य किंवा बहुजनांचे कल्याण हे सर्वोदयाचे उद्दिष्ट नाही. तसेच केवळ भौतीक कल्याण करण्यापुरतेच सर्वोदयाचा उद्दिष्ट नसून व्यक्तीची भौतीक व आध्यात्मीक प्रगती करणे हे या विचारसरणीचे उद्दिष्ट आहे.

मानवी प्रगतीचा लाभ समाजातील शेवटच्या व्यक्तीपर्यंत पोहोचून हा लाभ समाजातील सर्व व्यक्तींना एकाच वेळेस मिळावा असे गांधीजींचे ठाम मत होते. अशी स्थिती निर्माण झाली तरच सर्व व्यक्ती सुखी असणारा सर्वोदयी समाज निर्माण होवू शकेल असे महात्मा गांधीजींना वाटत होते.

सर्वोदयाची मूलतत्वे :–

सर्वोदयात गांधींनी समाजाचा आध्यात्मीक विकासवाद मांडला आहे. त्यातील काही तत्वे अशी आहेत.

1. समाजात व्यक्ती–व्यक्तीमध्ये फरक असला, तरी त्याचे हितसंबंध सारखेच असतात. म्हणून परस्पर संबंधातील स्वामीत्वाच्या जागी परस्पर समतेच्या विचाराला प्राधान्य दयावे.
2. सर्वोदयात संपूर्ण समाजाच्या उत्कर्षावर भर दिला.
3. साध्य आणि साधन यांचा घनिष्ट संबंध आहे. त्यासाठी सर्वोदयाचे उद्दिष्ट साधण्यासाठी साधन सूचीता आवश्यक आहे.
4. सर्वोदय संकल्पना ही देशापूरती नसून ती विश्वव्यापी आहे.
5. अधिकारांपेक्षा कर्तव्याला प्राधान्य दयावे.
6. सर्वोदयी समाजातील व्यक्तीच्या ठायी सत्य–अहिंसेच्या तत्वांबरोबरच ब्रम्हचर्य, संयम, वैराग्य, श्रमप्रतिष्ठा, स्वदेशी आणि सर्वधर्मांविषयी आदरयुक्त भावना असावी.
7. सर्वोदयात स्वतःच्या श्रमावर जगणे यासारखे सुखी जीवन नाही हे तत्व आहे.
8. सर्वोदयात अहिंसात्मक मार्गाने, वर्गरहित, समताधिष्ठित तसेच शोषणमुक्त समाज निर्माणावर भर दिला आहे.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

ISSN : 2348-7143
October-2019

9. सामान्य व्यक्तीचे हितसंबंध केंद्रस्थानी असणारी न्यायोचीत अर्थव्यवस्था यात असावी. उत्पादन प्रक्रियेत निसर्गाचे किंवा व्यक्तीचे शोषण होता कामा नये.
10. सर्वोदय हे जीवनविषयक तत्वज्ञान आहे व ते सर्वांच्या हिताचे आहे.
11. सर्वोदयाची स्वतःची अशी राज्यव्यवस्था असावी. त्यात व्यक्तीला केंद्रस्थानी धरून प्रत्येक खेडे स्वतःच एक गणराज्य असेल, हे राज्य पूर्णतः अहिंसक राज्य असेल.

सर्वोदयात सर्व सारखे असून यात कोणी उच्च किंवा नीच नाही. सर्वांची सारखी काळजी घेवून सर्वांना विकासाची, शिक्षणाची संधी मिळेल. सर्वोदयी राज्य खऱ्या अर्थाने शासनमुक्त, स्वयंनियंत्रीत, विकेंद्रीत व लोकनीतीचे राज्य असेल जसजसे विकेंद्रीकरण होईल तसतसे लोकशक्ती लोकनीतीचे राज्य विकसीत होईल. त्याचेच पूर्ण विकसीत रूप म्हणजे गांधीजींना अभिप्रेम असणारी रामराज्याची कल्पना होय.

सर्वोदयाचा 13 कलमी कार्यक्रम :–

1. धार्मीक व जातीय ऐक्य
2. अस्पृश्यता निवारण
3. दारूबंदी
4. खादीचा प्रसार
5. ग्रामोद्योग
6. ग्रामसफाई
7. मूलोद्योग शिक्षण
8. प्रौढ शिक्षण
9. स्त्री–शिक्षण
10. गोरक्षण व गोप्रतिपालन
11. आरोग्य सुधारणा
12. मातृभाषेचा व राष्ट्रभाषेचा प्रचार

सर्वोदय जीवनाचे सार आणि अस्तित्वाचे उदि्दष्टे, आत्मानूभूती हे होय. सर्वांमधील आत्मीक शक्तीचा विकास होईल असे प्रयत्न यासाठी व्हावयास पाहिजे. परंतू समाजातील अशा अनेक व्यक्ती आहेत की, त्यांची भौतिक व नैतीक परिस्थिती अत्यंत वाईट आहे. म्हणून समाजातील प्रत्येक व्यक्तीच्या कल्पनांचा व विकासाचा म्हणजेच 'उदयाचा' प्रयत्न केला तरच संपूर्ण समाजात ईश्वराचा साक्षात्मकार होण्याजोगी सामाजीक नैतीक अवस्था निर्माण होईल. समाजसेवेतून सर्वोदय व सर्वोदयातून आत्मानूभूती असा संबंध लावला. गांधीजी 'बहुमतांचे' कल्याण असा शब्दप्रयोग करीत नाही तर 'सर्वांचे' असा शब्द वापरतात. जर एकही व्यक्ती विकासातून सुटली असेल तर सर्वोदय होणार नाही, असा दावा करतात. गांधीजींच्या मते, श्रमयोग्य जीवन हा जीवन जगण्यासारखा आहे. सर्वोदयाची धारणेचा आधारपण श्रम आहे. कारण प्रत्येक व्यक्ती भाकरीकरीता केल्या गेलेल्या श्रमाच्या महत्वाला स्वीकार केले तर आपोआपच उच्च–नीचचा भेदभाव स्वतःच संपुष्टात येईल. प्रत्येक व्यक्तीला स्वयंसेवी व स्वावलंबी असायला पाहिजे.

नैतीक दृष्टीकोणातून सर्वोदय असा सिद्धांत आहे. जो जगातील आतापर्यंतच्या सर्व नैतीक सिद्धांतातून एक उत्तम विचार प्रस्तूत करतो. यात एक नवीन पक्षपात राहील. आर्थिक, सामाजिक, राजनितीक व धार्मीक संदर्भाचा समावेश आहे. यातील नैतीक विचारांना मानवी विचारांपेक्षा वेगळे केले जावू शकत नाही.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISSN : 2348-7143
October-2019

महात्मा गांधीच्या हत्येनंतर विनोबा भावे, जयप्रकाश नारायण यांनी सर्वोदयाचा विचार भूदान, ग्रामदान चळवळीद्वारे समग्र क्रांतीतून प्रस्तूत केला. भूदानाने शांतीमय क्रांती सुरू झाली. त्यामार्गाने सर्वोदय होणार असे विनोबांना वाटले. सेवाग्राम (वर्धा) येथे गांधीभक्तांची सभा भरली व त्यात सर्वोदय समाज स्थापनेचा ठराव संमत झाला. त्यानंतर पोचमपल्ली येथे सर्वोदय सम्मेलन झाले. भूमीप्रमाणे संपत्तीवरील स्वामीत्व सोडण्याचे आवाहन त्यांनी केले. यामुळे स्वार्थ, द्वेष आणि हिंसा संपुष्टात येईल, अशी विनोबांची मनोमन इच्छा होती. ग्रामराज्य, ग्रामोद्योग, नई तालीम इ. कार्याची जोड देवून सर्वोदय कार्यकर्त्यांनी या कार्याला व्यापक स्वरूप देण्याचे प्रयत्न केले. परंतू ही कल्पना म्हणावे तशी मूळ धरू शकली नाही.

निष्कर्ष :–

सर्वोदयाचा उद्देश निरपेक्ष, शाश्वत आणि व्यापक मुल्यांची स्थापना करून वाईट मूल्यांचा निराकरण करणे आहे. सर्वोदयाची मौलीक मान्यता ही आहे की, जगातील सर्व जीवजंतूमध्ये मनुष्य सर्वोत्तम जीव आहे व हा सृष्टीचा प्रतिक आहे. सर्वोदय हा मनुष्याच्या हितामध्ये लोकनितीला चालना देतो. सोबतच राजनीतीक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मीक इ. घटकांमध्ये प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामाजिक दृष्टीकोणातून सर्वोदय हा एक असा सिद्धांत आहे की, समाजाची निर्मिती ही शोषणरहित समाज असावयास पाहिजे. ज्यात गरीब–श्रीमंत, शोषण–शोषीत, उच्च–नीच्च चा भेदभाव असायला नको.

सर्वोदय हा एक आदर्शवादी विचार आहे, हे वादातील सत्य आहे. पण तो व्यवहारात आणणे कठिण आहे, हे विदारक सत्य आहे. अहिंसक राज्य समताधिष्ठीत समाज आणि सद्गुणी व्यक्ती प्रत्यक्षात सापडणे अवघड आहे. मात्र मार्गदर्शक सुत्रे म्हणून त्यांना महत्व आहे.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. डॉ.एम.के. मिश्रा, डॉ. कमल दाधीच – गाँधी एवं सर्वोदय, अर्जून पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली.
2. श.गो. देवगांवकर – राजकीय विचारवंत, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
3- www.sarvodaya.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

॥प्रमाणपत्र॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजी की 150 वीं जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री Nalini I. Borkar

संस्था / महाविद्यालय कला वाणिज्य महाविद्यालय जवाहरनगर ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय महात्मा गांधी आणि सर्वोदय

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

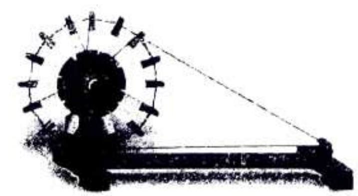

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 203

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना

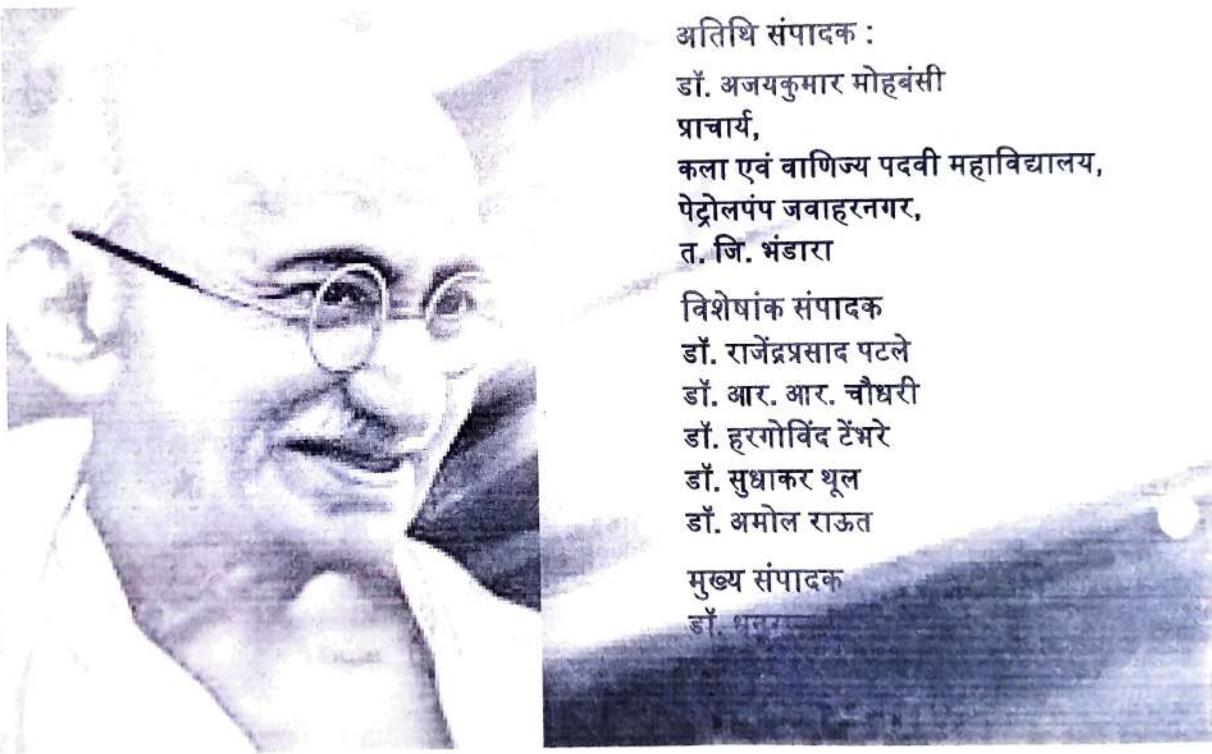

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला एवं वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे
डॉ. सुधाकर थूल
डॉ. अमोल राऊत

मुख्य संपादक
डॉ. [illegible]

RESEARCH JOURNEY

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATION

ISSN : 2348-7143
October-2019

35	उत्तराधुनिक समय में गांधीजी के विचारों की प्रासंगिकता	डॉ. प्रिया ए.	119
36	महात्मा गांधी के आर्थिक विचार	प्रा. बाबुदास दमाहे	124
37	गांधी आणि महिला सक्षमीकरण	प्रा. राखी तुरस्कर	129
38	महात्मा गांधीजींचे आर्थिक विचार	डॉ. गामा सेलोकर	131
39	गांधीजींचे पर्यावरणविषयक विचार आणि सद्य परिस्थिती	डॉ. क्षमा चव्हाण	135
40	महात्मा गांधींच्या स्वप्नायील ग्रामीण भारत	डॉ. महेंद्र वासेकर	140
41	महात्मा गांधींचे शिक्षणविषयक विचार	डॉ. शेखराम येळेकर	145
42	आदर्श ग्राम : ग्राम स्वराज्याचे गांधीवादी स्वप्न	डॉ. साधना वाघाडे	149
43	महात्मा गांधींचे स्त्री विषयक विचार	डॉ. साधना लांजेवार	154
44	स्वातंत्र्य लढ्यातील मतं गांधीजींचे योगदान	डॉ. विनोद नागदेवते	158
45	वर्तमान शिक्षण व गांधी विचार	सुधाकर कांबळे	164
46	महात्मा गांधींच्या जीवनातील कौटुंबिक नैतिक मूल्य व शिक्षणाचे महत्त्व	डॉ. अमित गायधनी	170
47	महात्मा गांधीजींचे पर्यावरण विषयक विचार	प्रा. के. एस. फुलझेले	173
48	महत्मा गांधी एक प्रेरणास्त्रोत, एक विचारधारा	प्रा. मोना येवले	174
49	महात्मा गांधी यांचे सर्वोदयाच्या संकल्पनेतून सामाजिक विचार	प्रा. प्रमोद शेंडे	179
50	महात्मा गांधी यांचे अहिंसा, असहकार, सत्याग्रह याविषयीचे विचार	प्रा.वर्षा मेश्राम	183
51	महात्मा गांधींच्या आर्थिक विचारांची प्रासंगिकता	प्रा. विकास आडे	186
52	महात्मा गांधी : धर्मनिरपेक्षता आणि अहिंसा	डॉ. इंद्रजित ओरके	191
53	गांधीजींचे ग्राम स्वराज्य	डॉ. मीरा फड	195
54	महात्मा गांधी आणि सर्वोदय	डॉ. नलिनी बोरकर	199
55	महात्मा गांधींचा ग्रामविचार	डॉ. प्रवीण कारंजकर	204
56	महात्मा गांधींजींचे आर्थिक विचार	डॉ. प्रीती उमाठे	209
57	गांधीवाद आणि मराठी साहित्य	डॉ. राकेश कभे	212
58	महात्मा गांधी आणि स्त्रीवाद	डॉ. उज्वला वंजारी	216
59	गांधीजींचे आरोग्य विषयक विचार	डॉ. व्ही. एन. कन्नाके	219
60	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्वातंत्र्याप्रती योगदान	प्रा.आशिष बोरकर	224
61	महात्मा गांधी प्रणीत साकारलेला गांधीवाद (इ.स. १८६९ ते इ.स.१९४८)	प्रा. चंद्रशेखर देवघरे	229
62	महात्मा गांधीजींची पर्यावरणीय दृष्टी	प्रा. कल्पना निंबार्ते	231
63	महात्मा गांधी आणि सर्वोदय	मिश्रीलाल अंबादे	236
64	ग्रामीण विकासविषयक गांधीजींच्या विचारांची समकालीनता	नितीनकुमार बांगर	239
65	महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान	प्रा. पूनम भुरे	243
66	महात्मा गांधी आणि ग्राम स्वराज्य	प्रा. सौ. सुनीता रंगारी	249
67	गांधी विचारातील स्त्री स्वातंत्र्य	डॉ. जयश्री सातोरकर	253
68	स्त्रिया आणि महात्मा गांधींचे विचार	डॉ. ज्योती कवठे	257
69	वर्तमान शिक्षण आणि गांधी विचार	डॉ. दत्तात्रय वाटमोडे	262
70	गांधीजींचे शिक्षणासंबंधी विचार	प्रा. दुर्गाप्रसाद चौधरी	267
71	ग्रामीण व्यापार, उद्योग आणि महात्मा गांधींचे विचार	प्रा. प्रवीण देऊळकर	269
72	भारतातील खादी उद्योगाचे अर्थविश्लेषण	डॉ. रिता राऊत	271

Our Editors have reviewed papers with experts' committee, and they have checked the papers on their level best to stop furtive literature. Except it, the respective authors of the papers

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) – 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)–0.676 (2013)
Special Issue 203 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

महात्मा गांधी आणि सर्वोदय

डॉ. नलिनी आय. बोरकर,
समाजशास्त्र विभाग,
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा.

महात्मा गांधीनी सर्वोदयच्या आदर्शावर भर दिला आहे. भारतातच उगम असलेल्या (सर्वोदय – सर्व + उदय) या शब्दाचा अर्थ आहे सर्वांचाच उदय किंवा उत्थान होय. महात्मा गांधीने या शब्दाचा प्रयोग अशा अर्थाने केला कि हि अशी एक जीवनपध्दती आहे, ज्यात सत्य आणि अहिंसा हेच आधार आहेत. म्हणजेच जेव्हा अहिंसेलाच जगण्याचा नियम बनवले जाईल तेंव्हा समाजात कोणीही कोणाचा विरोध करणार नाही, वैरभाव नष्ट होईल. सर्व मिळून मिसळून एकमेंकांच्या कल्याणासाठी कार्य करतील. गांधीजींच्या नंतर हि सर्वोदयाची चळवळ आचार्य विनोबा भावे आणि लोकनायक जयप्रकाश नारायण यांनी एका व्यापक सामाजिक कार्यक्रमाच्या स्वरूपात राबविली आहे.

सर्वोदयाची व्याख्या गांधीजींच्या समाजवादाच्या स्वरूपात केली जाते. समाजवादाची असंख्य रूपे आहेत. परंतू प्रामुख्याने मानवाच्या भौतिक आवश्यकतेची पूर्तता करणे याला प्राथमिक महत्व देते. गांधीवाद आत्मसंयम ठेवणे आणि भौतिक आवश्यकतांना कमी करणे यावर जास्त भर देतो. तर समाजवाद प्रामुख्याने उत्पादनाची साधने व त्यावरील सामाजिक स्वामित्व आणि नियंत्रण यावर भर देतो. गांधीवाद श्रीमंताचे हृदय परिवर्तन आणि त्यांच्याकडून होणा–या ट्रस्टीशिप या सिध्दातांवर भर देतो.

एकूण काय तर सर्वोदय कनिष्ठ वर्गातील लोकांच्या कल्याणाला अधिक महत्व देतो. परंतू त्यासाठी तो अशा विचारधारेला मानतो की, ज्यामध्ये समाजातील गर्भश्रीमंतवर्ग स्वेच्छेने आपली संपत्ती कनिष्ठ वर्गाच्या कल्याणासाठी दान देईल, आत्मप्रेरणेने प्रेरीत होवून श्रीमंत वर्ग कनिष्ठ वर्गाच्या कल्याणाचे कार्य हाती घेईल. समाजवाद वर्गसंघर्षावर आपले लक्ष केंद्रित करतो तर सर्वोदय वर्ग सहयोग यावर भर देतो.

सर्वोदयाच्या संदर्भात गांधीजी म्हणतात, ''जर आम्हाला वाटते की आमचे सर्वोदय म्हणजे खरी लोकशाहीचे स्वप्न जर सत्य व्हावे असे वाटत असेल तर आपण लहानात लहान भारतीयाला भारताचा तेवढाच शासक समजू जेव्हढा मोठमोठया लोकांना समजतो. यासाठी अट ही आहे की, सर्वांची अतःकरणे शुध्द हवीत. ती नसतील तर आधी ती शुध्द करावीत. या शुध्दतेबरोबरच बुध्दीमानी पण असावी. तर कोणी आपल्या मनात जाती–पाती, सवर्ण–अवर्ण असा भेदभाव नाही ठेवणार. प्रत्येकाला आपल्या बरोबरीचा समजून त्याला प्रेमाच्या धाग्याने बांधून घेईल. कोणी कोणाला अस्पृश्य नाही मानणार. आपले कष्ट करणा–या मजूरांना व धनवान श्रीमंत वर्गाला समान समजावे. सर्वांना आपल्या घामाने व कष्टाने आपली इमानदारीची रोजी–रोटी कमावणे येत असेल आणि ते मानसिक व शारीरिक श्रमांमध्ये काहीच फरक पडणार नाही. ही समाजाची आदर्श स्थिती लवकर आणन्यासाठी आम्ही स्वतःला स्वेच्छेने भंगी बनवू. ज्याच्याकडे बुध्दी असेल तो कधीही कोणत्याही मादक पदार्थ, दारू, अफीम इत्यादींना हातही लावणार नाही. प्रत्येक पुरूष स्वदेशीचे पालन जीवनव्रत समजून करेल आणि प्रत्येक स्त्रिला जी त्याची पत्नी नाही, तीच्या वयाप्रमाणे आपली आई, बहिण वा मुलगी समजेल आणि आपल्या हृदयात तिच्याप्रती कधीच कामवासनेची भावना आणनार नाही. जेव्हा गरज पडेल तो आपले प्राण देण्यास तत्पर असेल. परंतू चुकूनही दुस–याचा जीव घेण्याचा विचार करणार नाही.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

वर्गविहिन आणि राज्यविहिन समाज :–

गांधीजी प्रामुख्याने नैतिक तत्वचिंतक होते. आधुनिक राज्याच्या स्वरूपाबददल त्यांनी कोणतेच विस्तृत विश्लेषण नाही दिले आहे. भारतीय लोकांना सत्य आणि अहिंसेचे शिक्षण देतांना त्यांनी अहिंसात्मक समाजाचे स्वप्न पाहिले. अशा समाजात राज्यासाठी कोणतेच स्थान नव्हते कारण राज्याचे कायदे हिंसा आणि बळाच्या वापरावर आधारित आहेत. राज्य व्यक्तीच्या वैयक्तिकतेचे दमन करते आणि सर्व व्यक्तींना एकाच साच्यामध्ये घडण्यासाठी बाध्य करते. त्यांच्यातील स्वावलंबी भावना नष्ट करून व्यक्तिमत्वाला कुंठीत करते. परंतू तरिही राज्य ही आवश्यक अशी व्यवस्था आहे जीला 'नेसेसरी इव्हिल' असे म्हटले जाते. मनुष्य सामाजिक प्राणि आहे. त्याच्या सामाजिक जिवनाला नियीमत करण्यासाठी राज्य आवश्यक आहे. उत्तम राज्य तेच असेल जे कमीत कमी हिंसेत आणि कमीत कमी बलप्रयोग करून व्यक्तींच्या गतिविधीला स्वैच्छिक प्रयत्नांनी नियमित होवू देईल.

गांधीच्या दृष्टिने आदर्श समाजव्यवस्था तीच आहे जी पूर्णतः अहिंसेवर आधारीत असेल. जिथे हिंसेचा विचारच नष्ट होईल तिथे दंड किंवा बळाचा प्रयोग याची गरजच उरणार नाही. म्हणजेच राज्य संस्थेची आवश्यकताच राहणार नाही. गांधीजींच्या आदर्श समाजात राजकीय शक्तीची काहीच गरज नाही. या दृष्टिकोणातून पाहिले तर, गांधीजी लिओ टॉलस्टॉय सारखे अराजकतावादी तत्वचिंतक वाटतात.

गांधीजींनी स्वतः टॉलस्टॉय पूर्ण वाचला होता. त्यांचे विचार गांधीजींना पटत होते. महान विचारवंत टॉलस्टॉय यांनी झार राजांच्या क्रूर राजवटीतून संपूर्ण रशिया आणि सर्व युरोपखंडाची सुटका केली आणि सदाचार व नैतिक मुल्यांचे शिक्षण देवून सदाचाराचे महत्व समजावून सांगीतले होते. नैतिक मूल्यांच्या आधारे जिवन सार्थक बनविण्याचा मार्ग दाखविला होता. त्यांनी भौतिक सुखांना दूर सारून आध्यात्मिक सुखांना प्रेरित केले. येशु ख्रिस्तांची शिकवण देत टॉलस्टॉय यांनी मानवाप्रती प्रेमाची भावना ठेवा असे शिक्षण दिले आणि वाईटाची स्पर्धा चांगल्या गोष्टींनी करा हा सिध्दांत पूर्नस्थापित केला. याच आधारावर त्यांनी खाजगी संपत्तीच्या संस्थाचाही विरोध केला होता. त्यांच्यामते, "काही मोजक्या लोकांच्या सुखासाठी व भोगविलासासाठी, त्यांचे जीवन सुखकर होण्यासाठी दुस–यांना कठोर परिश्रम करावे लागतात. म्हणून त्यांना ही व्यवस्था मान्य नव्हती. तसेच त्यांनी राज्याच्या समाप्तीचे सुध्दा समर्थन केले होते. कारण राज्य पोलीस व सैन्याच्या बळावर वाईट गोष्टींचेही अनुसरण करवून घेतो. गांधीजी यांनी टॉलस्टॉय यांच्या विचारांचा अंगिकार केला आणि राज्याचा अंत ही अहिंसात्मक पध्दतीनेच व्हावा अन्यथा अहिंसेप्रतीची आस्था निरर्थक असेल.

गांधीजींच्या मते राज्याचा पाया हिंसेवर आधारीत आहे. अहिंसात्मक समाजात हिंसेला कोणतेच स्थान नसते. टॉलस्टॉयच्या विचारांवर ख्रिश्चन धर्माचा प्रभाव होता, तर गांधीजींनी हेच विचार हिंदू किंवा सनातनी धर्माला लागू करण्याचा प्रयत्न केला. दोघांनीही धर्माचे सारतत्व आपलेसे केले. कार्ल मार्क्स ने सुध्दा राज्यविहिन समाजाची स्थापना करण्याचे स्वप्न पाहिले होते. परंतू ते धर्माला नवनिर्माणाच्या जाणिवेत बाधक मानले आणि सुरूवातीलाच दूर केले होते. दुसरे साम्यवादी हे मानतात की राज्यहिन समाजाच्या उदयापूर्वी अधिकाधीक उत्पादनाची स्थिती निर्माण होईल. तेंव्हा जेंव्हा समाजातील सर्व व्यक्तींच्या गरजा भागविल्या जावू शकतील. याउलट गांधीजी भौतिक गरजा सिमित ठेवून इच्छांना संयत करण्याचा मार्ग दाखवितात. अशाप्रकारे गांधीजींचा राज्यहिन समाज साम्यवादी विचारवंताच्या राज्यविहीन समाजापेक्षा सर्वथा भिन्न आहे.

अहिंसेच्या तत्वातच हे निहित आहे की व्यक्ती आपल्या सोबत्यांना कोणत्याच प्रकारचा त्रास देणार नाही. म्हणजेच जेंव्हा प्रत्येक व्यक्तीचे वर्तन अहिंसेच्या भावनेने प्रेरीत असेल तेंव्हा कोणत्याच

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

बाहय नियंत्रणाची गरज त्याला भासणार नाही. प्रत्येक व्यक्ती स्वतःचा शासक स्वतःच असेल. सामाजिक जिवन आपोआप संचालित होईल की प्रत्येक व्यक्तीची कृती संपूर्ण समाजहितांसाठी अग्रेसर असेल. ही एक प्रबुध्द अराजकतेची स्थिती असेल. यावरून हे निदर्शनास येते की, गांधीजींना सामाजिक पूर्ननिर्माणासाठी व्यक्तीच्या चारित्रिक पूर्ननिर्माणाची आवश्यकता अधिक भासत होती. समाजाचे स्वरूप तेंव्हाच शुध्द होईल जेव्हा त्याची रचना करणा–या व्यक्तींची प्रकृती शुध्द असेल. अशाप्रकारे गांधीजी नैतिक व्यक्तीवादाचे समर्थक सिध्द होतात. (ओमप्रकाश गाबा–2007–189,190)

सर्वोदयाचा आधार – आचारसंहिता :–

सर्वोदयी समाजात अध्यात्मीक आणि नैतिक गोष्टींना सर्वोतोपरी उच्च स्थानावर ठेवण्यात आले आहे. त्यासाठी गांधीजींनी काही आचारसंहिता किंवा आधार निर्धारीत करून दिले आहेत.

1. **साधनाचे महत्व सर्वाधिक :–**

ध्येयाप्रत पोहचण्यासाठी साधनांचे महत्व माहित पाहिजे म्हणून साधनांचे रक्षण आणि अधिकाधिक उपयोग होणे आवश्यक आहे. आपले साधन शुध्द असेल तर ध्येयाकडे जाणारी प्रगती पण योग्य असेल.

2. **अधिकार नव्हे कर्तव्य :–**

प्रत्येक व्यक्ती केवळ अधिकार बजावेल आणि कर्तव्य सोडून देईल तर सर्वत्र खूप गोंधळ निर्माण होईल. म्हणून अधिकारापेक्षा सर्वांनी कर्तव्याचे पालन केल्यास मानवजातीमध्ये त्वरीत समाजव्यवस्थेची निर्मिती होवू शकते. सत्याग्रहाचा कायदा हा पूर्णतः कर्तव्यांना समजून त्यातून निर्माण होणा–या अधिकारांवर उत्पन्न होतो. प्रत्येक भारतीयाने दुस–या भारतीयांप्रती मानवीय व्यवहार ठेवला पाहिजे.

3. **नैतिक साधन अत्यावश्यक :–**

मानव तेंव्हाच सुखी होवू शकतो जेंव्हा तो नैतिक कायद्याचे व नियमांचे पालन करेल. जगातील सर्व धर्म नैतिकतेचे शिक्षण देतात, नैतिक नियमांचे पालन करणे धर्माचे एक आवश्यक अंग आहे. म्हणून मानवाला सुखी व समाधानी व्हायचे असेल तर नैतिक साधनांचे जतन आवश्यक आहे.

4. **सत्य :–**

व्यक्तीच्या संपूर्ण प्रवृत्तीचे केंद्र सत्य असायला हवे. सत्य आमच्या जीवनाचे प्राणतत्व आहे. सत्याशिवाय जीवनाचे सिध्दांत अपूरे आहेत. सत्याच्या मार्गावर चालण्यामुळे कधीच कोणाचे नुकसान होत नाही.

5. **अहिंसा व प्रेम :–**

अहिंसा हा व्यापक शब्द आहे. एखाद्या प्राणिमात्राला वेदना न पोहचविणे हा एक अहिंसेचा प्रवाह आहे. परंतू अहिंसा या शब्दाचा अर्थ व्यापक आहे. अहिंसेचा सिध्दांत वाईट विचार, अनुचित घाई, खोटे बोलणे, तिरस्कार, कोणाचे वाईट विचार करणे, कोणत्याही परक्या वस्तुंवर अधिकार सांगणे या सर्व कृतीमुळे अहिंसेचा भंग होतो. अहिंसेशिवाय सत्याचा शोध व प्राप्ती अशक्य आहे. अहिंसा व सत्य दोन्ही एकाच मार्गाची प्राप्ती करण्यासाठी वापरण्यात येणारे साधन आहेत. जेव्हा अहिंसेला आपला जीवन सिध्दांत मानले तर जिवनाच्या पूर्ण क्षेत्रात त्याची व्यापकता पसरली पाहिजे. केवळ काही विशिष्ट उददेशानेच त्याचे पालन व्हायला नको.

6. **ब्रम्हचर्य :–**

ब्रम्हचर्य म्हणजे असे आचरण ज्यामूळे संपूर्ण इंद्रियावर व्यक्तीचे नियंत्रण असेल. केवळ शारिरीक नियंत्रण म्हणजे ब्रम्हचर्य नव्हे तर मनावर, वासनांवर, भावनांवर ताबा मिळविणे, सर्व

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

अवयवांवर नियत्रंण प्रस्थापित करणे म्हणजे ब्रम्हचर्य होय. आस्वाद घेतांना जीभेला कडू व गोड हा फरक न कळणे म्हणजे ब्रम्हचर्य होय.संपूर्ण जगावर प्रेम करणे म्हणजे ब्रम्हचर्य होय. केवळ आपल्या कुटुंबाच्या मोहात अडकून पडणे हे ब्रम्हचा–यास शोभून दिसत नाही.

7. **अभय** :–

निर्भयता असेल तरच सत्याचा शोध घेता येईल किंवा निर्भयता नसेल तर खरे प्रेम ही मानवाला करता येणार नाही. देवत्वाची प्राप्ती विरांचा मार्ग आहे, कायर लोकांचा नाही. देवत्व म्हणजेच सत्य आणि वीर तेच ज्यांच्याजवळ निर्भयतेच शस्त्र आहे.

8. **अस्तेय** :–

हे शक्यच नाही कोणी मनुष्य चोरी करेल आणि सत्य व अहिंसा, प्रेम धर्माचे पालन करेल. दुस–यांची वस्तू त्यांची परवानगी न घेता घेणे ही सुध्दा चोरीच होय. चोरी न करणे हा सुध्दा सद्गुण सर्वोदयी माणसाला आवश्यक आहे.

9. **अपरिग्रह** :–

अस्तेय व अपरिग्रह यांचा निकटचा संबंध आहे. एखादी वस्तू वास्तविकरीत्या चोरी नसेल केली पण विनाकारण तिचा संग्रह करून ठेवला तर ते ही सर्वोदयी व्यक्तीसाठी चुकीचेच आहे. सत्यशोधक, प्रेमधर्मी व्यक्ती कोणत्याही वस्तूंचे संग्रह करून ठेवू शकत नाही.

10. **खानपाणावर संयम** :–

मादक पदार्थ, मांस ग्रहण न केल्याने आत्म्याचे शुध्दीकरण होते हे निश्चित आहे. अनेक लोक अशा पदार्थाचे सेवन करतात व देवाला घाबरतात. परंतू देवापेक्षा स्वतःच्या आत्मज्ञानाचे भय त्यांना जास्त वाटायला हवे. कोणत्याही धार्मिक उन्नतीमध्ये हे पाहिलेच जाते की तुम्ही तुमच्या सुखासाठी कोणत्याच मुक्या प्राण्यांची हत्या करू नये. म्हणून खानपाणामध्ये संयम ठेवणे आवश्यक आहे. चरित्र निर्माणासाठी साधे जेवण व उच्च विचार अत्यंत आवश्यक असतात.

11. **वैराग्य आणि आत्मत्याग** :–

वैराग्याचा अर्थ हा नाही की घरदार सोडून जंगलात राहायला जावे. तथापि वैराग्याची भावना जीवनातील समस्त प्रवृत्तींना व्याप्त असावी. कोणताही ग्रहस्थ जिवनाला भोग न समजता कर्तव्य समजत असेल तर तो गृहस्थ नष्ट होवू शकत नाही. त्याच्या हातात लाखों करोडों रूपये असतील तरी तो त्यांचा उपयोग सेवा करण्यासाठीच करेल.

12. **शरीर श्रम** :–

शरीर श्रम मानवांसाठी अनिवार्य आहे. शरीर श्रम म्हणजे पोट भरण्यासाठी करण्यात येणारे श्रम. त्यासाठी हातपाय हलविणे आणि कष्टाने भाकर मिळविणे हा दैवी नियम आहे. भगवद्गीतेत सुध्दा कर्माला महत्वाचे स्थान आहे. यज्ञ केल्याशिवाय खाणारा चोरीचे अन्न खातो. यज्ञ म्हणजे कष्ट होय. जे अन्न सेवन करता त्यासाठी कष्ट केलेच पाहिजे.

13. **स्वदेशी** :–

स्वदेशीचा उपासक आपल्या जवळच्या शेजा–यांची सेवा करणे आपले प्रथम कर्तव्य मानतो. यात आपल्या बाकीच्या लोकांना कुर्बान करण्याची नौबत येवू शकते. जर जवळच्या लोकांची सेवा करणे शक्य नाही तर देशावर कसे प्रेम कराल. दुस–या लोकांवर विश्वास ठेवण्यापेक्षा स्वतःवर आणि आपल्या लोकांवर विश्वास ठेवा. स्वदेशी धर्म सांगतो की न्यायपूर्ण साधनांद्वारा आपले कुटुंबाप्रती केवळ आपले कर्तव्यपालन करा. स्वदेशीच्या तत्वाने कधीच कोणाची हानी होवू शकत नाही.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bh...)

14. सर्व धर्मांप्रती आदर :–

सर्व धर्माची शिकवण एकच आहे. सर्व धर्मांचे सार एकच आहे. सर्व एकाच ठिकाणी पोहचतात. जेव्हढे व्यक्ती आहेत तेव्हढे धर्म आहेत. त्यामुळे आपल्या धर्माप्रमाणेच दुस–यांच्या धर्माचा आदर करावा. कोणताही सत्यशोधक जो प्रेमाचे अनुसरण करतो, त्वरीत हे स्विकारतो की आपल्याला ईश्वराची प्राप्ती तेंव्हाच होवू शकते जेंव्हा आपल्या धर्माप्रमाणेच दुस–याच्या धर्मांबददल आपण आस्था ठेवू. (सर्वोदय–महात्मा गांधी–28)

15. अस्पृश्यता निवारण :–

जगात कोणताही मानवप्राणी जन्माने अस्पृश्य नसतो. मग एखाद्याला जन्माने अस्पृश्य समजणे खूप चुकीचे आहे. अस्पृश्यांशी मैत्री करण्याने या तत्वाचे पालन होणार नाही तर सर्व जगातील मानवांना प्रेम व सद्भाव ठेवून त्यांची सेवा करण्याचे व्रत अंगी बानविले तर अस्पृश्यता निवारण शक्य आहे.

उपरोक्त विवेचनावरून हे सिध्द होते की, महात्मा गांधी यांना अशा एका समाजाची निर्मिती करावयाची होती जिथे नैतिकता, सत्य, अहिंसा यांना परमोच्च स्थान असेल. लोकांना भय वा बळ दाखवून कायद्याचे पालन करण्याची जबरदस्ती करण्याची गरजच भासणार नाही असे राज्य अपेक्षित होते. जिथे समाजवाद असेल पण तो नैतिकतेवर आधारीत असेल.

संदर्भ सूची :–

1. भारतीय राजनितिक विचारक, ओमप्रकाश गाबा, 2007, पवन ऑफसेट, न्यू दिल्ली.
2. सर्वोदय – गांधी संक्षिप्त, 2015, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद.
3. आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, भा. ल. भोळे, 2003, पिंपळापूरे प्रकाशन, नागपूर.
4. बुनियादी शिक्षा, गांधीजी, 2015, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद.
5. बापू की गोद में, नारायण देसाई, 2015, सर्व सेवा संघ प्रकाशन.
6. हमारे गांवो का पुर्ननिर्माण, गांधीजी, 2015, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद.
7. संक्षिप्त आत्मकथा, गांधीजी,2015, नवजीवन मुद्रणालय, अहमदाबाद.

Principal
Arts & Comm. Degree College
Fp. P.-Jawaharnagar(Bhandara)

सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित

STATISTICS AND BUSINESS MATHEMATICS

डॉ. राजेश एस. बहुरुपी
डॉ. आर. एन. मानकर
डॉ. सुनिता एन. रविदास

विजयपथ प्रकाशन

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार

बी. कॉम. प्रथम वर्षः द्वितीय सत्राकरिता

तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांना उपयुक्त

बी. कॉम. प्रथम वर्षः द्वितीय सत्र

सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित

Statistics and Business Mathematics

डॉ. राजेश एस. बहुरूपी
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
भिवापूर महाविद्यालय,
भिवापूर

डॉ. आर. एन. मानकर
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे.पंप
(जवाहरनगर) भंडारा

डॉ. सुनिता एन. रविदास
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय
पे.पंप (जवाहरनगर) भंडारा

विजयपथ प्रकाशन

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

...णी आणि व्यावसायिक अंकगणित
... and Business Mathematics

...म आवृत्तीः २०२०

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक

विजयपथ प्रकाशन
प्लॉट नं. ३१, मानेवाडा नागपूर
मो. नं.: ९४०३११५५३९

ISBN: 978-81-942834-3-0

₹: २२५/

विजयपथ प्रकाशन
प्लॉट नं. ३१, मानेवाडा नागपूर
मो. नं.: ९४०३११५५३९

Principal
Arts & Comm Degree College
...nagar, Bhand...

ISBN: 978-81-942834-3-0

₹ : २२५/-

विजयपथ प्रकाशन, नागपूर

Principal
Arts & Comm Degree College

सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित

STATISTICS AND BUSINESS MATHEMATICS

डॉ. राजेश एस. बहुरूपी
डॉ. आर. एन. मानकर
डॉ. सुनिता एन. रविदास

विजयपथ प्रकाशन

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, ...

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठाच्या नवीन अभ्यासक्रमानुसार

बी. कॉम. प्रथम वर्षः द्वितीय सत्राकरिता

तसेच महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापीठांना उपयुक्त

बी. कॉम. प्रथम वर्षः द्वितीय सत्र

सांख्यिकी आणि व्यावसायिक अंकगणित

Statistics and Business Mathematics

डॉ. राजेश एस. बहुरूपी
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
भिवापूर महाविद्यालय,
भिवापूर

डॉ. आर. एन. मानकर
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे.पंप
(जवाहरनगर) भंडारा

डॉ. सुनिता एन. रविदास
एम.कॉम., एम.फिल., पीएच.डी.
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय
पे.पंप (जवाहरनगर) भंडारा

विजयपथ प्रकाशन

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

... ... व्यावसायिक अंकगणित
... ...ud Business Mathematics

...म आवृत्ती: २०२०

© सर्व हक्क प्रकाशकाधिन

प्रकाशक

विजयपथ प्रकाशन
प्लॉट नं. ३१, मानेवाडा नागपूर
मो. नं.: ९४०३११५५३९

ISBN: 978-81-942834-3-0

₹: २२५/

विजयपथ प्रकाशन
प्लॉट नं. ३१, मानेवाडा नागपूर
मो. नं.: ९४०३११५५३९

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

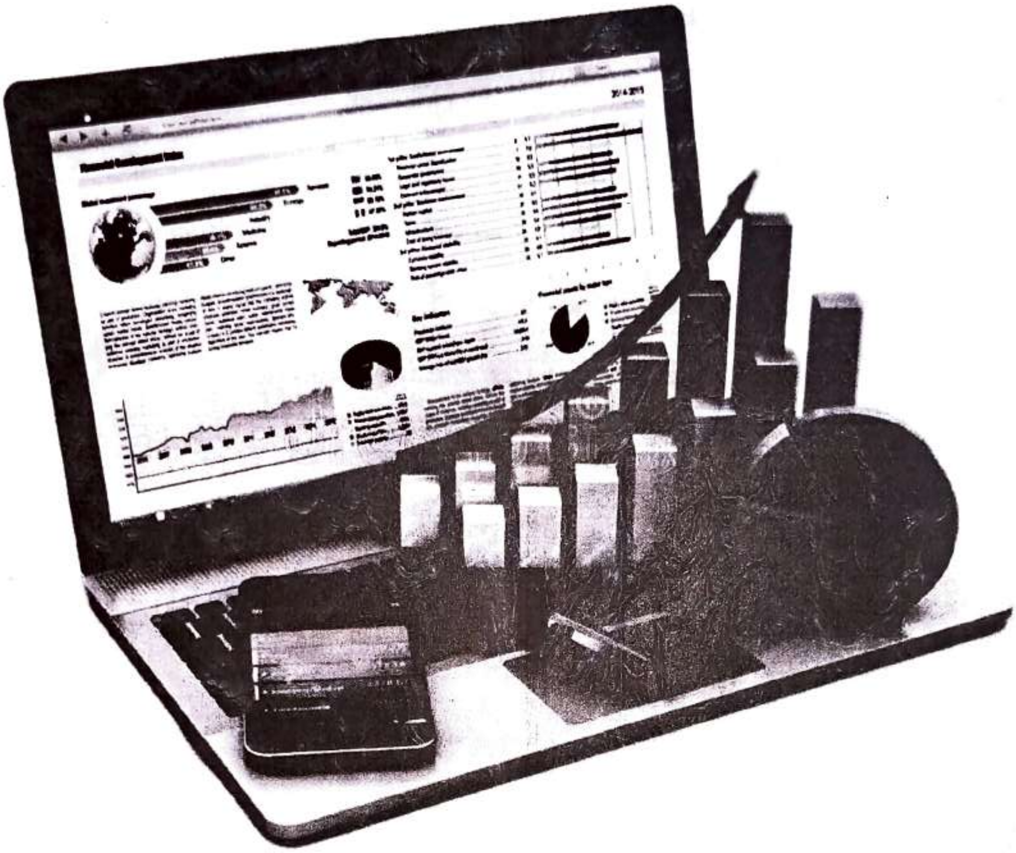

ISBN: 978-81-942834-3-0

₹ : २२५/-

विजयपथ प्रकाशन, नागपूर

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

डॉ. सुनिता एन. गवहाण

॥ प्रमाणपत्र ॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र) भारत

राष्ट्रपिता महात्मा गाधीजी की 150 वी जयंती के अवसर पर

दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र

"गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना"

दि. 11 एवं 12 अक्टूबर 2019

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री प्रविण आनंदराव देऊळकर

संस्था / महाविद्यालय कला वाणिज्य पदवी महाविद्यालय पे.पंप ने महाविद्यालय के यु.जी.सी. पुरस्कृत महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा एवं ग्रामस्वराज की संकल्पना" विषय पर आयोजित, दो दिवसीय अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रूप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय ग्रामीण व्यापार उद्योग आणि महात्मा गांधीचे विचार

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION

Impact Factor – 6.625 ISSN – 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

Multidisciplinary International E-Research Journal

Peer Reviewed & Indexed Journal

October-2019 Special Issue – 203

गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना

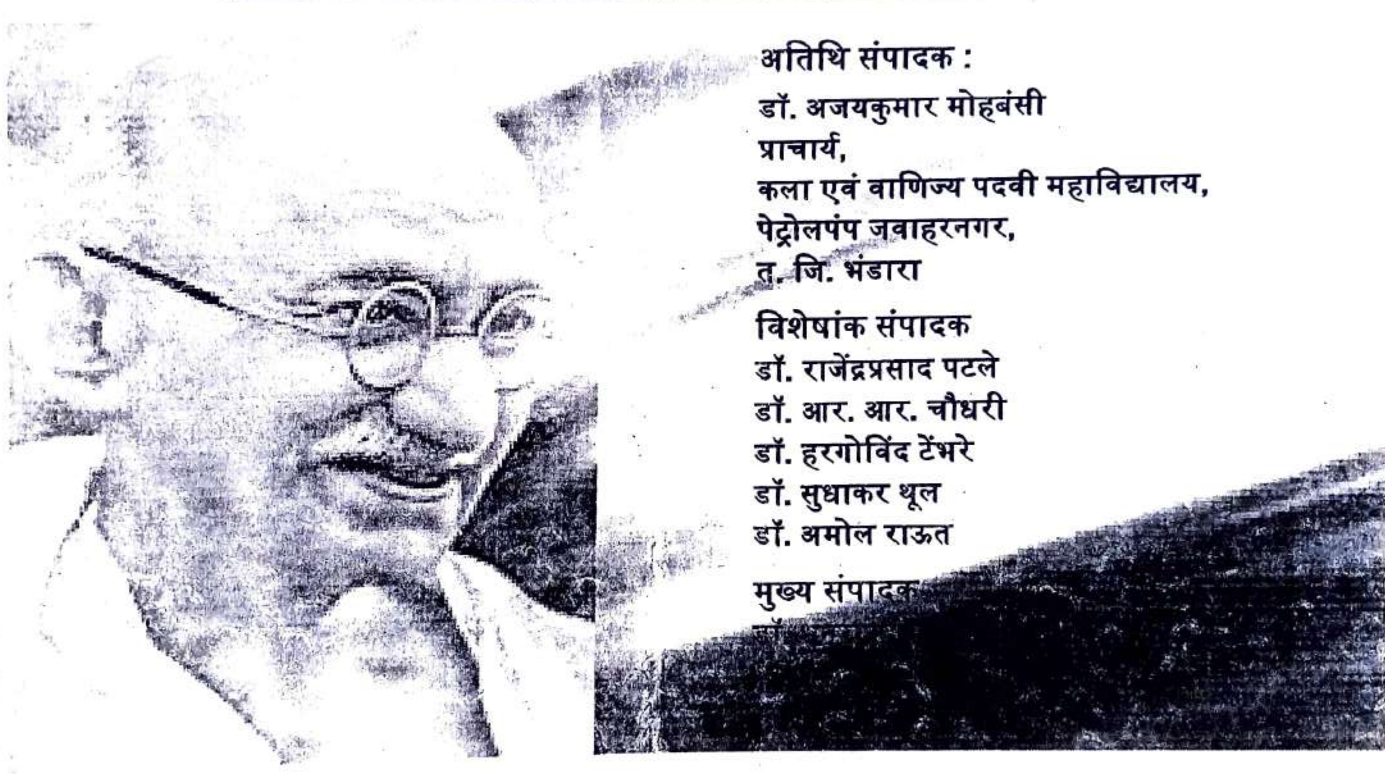

अतिथि संपादक :
डॉ. अजयकुमार मोहबंसी
प्राचार्य,
कला एवं वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप जवाहरनगर,
त. जि. भंडारा

विशेषांक संपादक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
डॉ. आर. आर. चौधरी
डॉ. हरगोविंद टेंभरे
डॉ. सुधाकर थूल
डॉ. अमोल राऊत

मुख्य संपादक

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmoc Impact Factor (CIF)
- Global Impact Factor (GIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.researchjourney.net

SWATIDHAN PUBLICATIONS

'RESEARCH JOURNEY' International Multidisciplinary E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.625, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Special Issue 203 : गांधी विचारधारा एवं ग्रामस्वराज्य संकल्पना
ISSN : 2348-7143
October-2019

ग्रामीण व्यापार उद्योग आणि महात्मा गांधीचे विचार

प्रा. प्रविण देउळकर
संचालक शारीरिक शिक्षण विभाग
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा

खेडयातील सुंदर मोकळी हवा बाजूला ठेवून शहराकडे धाव घेवू लागली आहेत. शहरीकरणामुळे असंख्य प्रश्न निर्माण होत आहेत. जागेचे भाव गगनाला भिडले आहेत. अशा परिस्थितीत गांधीजींनी सांगितलेला मंत्र अत्यंत महत्वाचा ठरतो. खेडयामध्ये प्रत्येक वस्तू ही किफायशीर किंमतीत मिळते. खेडी ही जर स्वयंपूर्ण झाली तर देशातील असंख्य प्रश्न दूर झाल्याशिवाय राहणार नाही आणि महात्मा गांधींच्या स्वप्नांतील उदयाचा भारत देश ताठ मानेने उभा राहिल्याशिवाय राहणार नाही यात तिळमात्र शंका नाही.

काही व्यक्तींचे हित साधण्यापेक्षा सर्व व्यक्तींचे आर्थिक हित साधता आले पाहिजे. सर्वोदय संकल्पनेत संपूर्ण समाजाची भरभराट कशाप्रकारे करता येईल यावर भर दिला आहे. सर्वोदय ही संकल्पना देशापुरती मर्यादित नसून ती जागतिकीकरणावर आधारित आहे. सर्वोदयामध्ये देशाचा विकास करण्यासाठी विकेंद्रीकरणावर त्यांनी भर दिला असून उत्पन्नाची सर्व साधने ही एका व्यक्तींच्या मालकीची न राहता ती सर्वांच्या मालकीची कशी होतील याकडे महात्मा गांधीजींनी भर दिलेला आढळतो. खेडी स्वयंपूर्ण करण्याकडे त्यांचा कल होता.

सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून आर्थिक विकास घडवून आणण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले होते. पंचायत राज हे त्याचेच मूर्त रूप आपणास पहावयास मिळते. महात्मा गांधीजींना गरीब श्रीमंत दरी कमी करून वर्गविरहित समाज निर्माण करावयाचा होतो. महात्मा गांधीजींनी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर भर दिलेला होता आणि ग्रामोद्योगांना प्राधान्यक्रम दिला होता. आजही शासन ग्रामोद्योगांना संरक्षण देतांना आढळते याचाच अर्थ गांधीजींचे विचार आत्मसात करते. सर्वोदयी समाजात पिळवणूक होवू नये यासाठी खाजगी मालमत्तेचा नाईनाट करण्याचा हेतू होता. सर्वोदयीस माजात श्रमदानाला प्राधान्यक्रम दिलेला होता.

गांधीजींनी संपूर्ण भारत पिंजून काढला त्यावेळेस त्यांच्या असे लक्षात आले की, भारतात प्रचंड दारिद्रय आहे. ते आजही आपणास पाहावयास मिळते. दारिद्रय हे बेरोजगारीमुळे निर्माण होते तर बेरोजगारीचे प्रमाण वाढण्याचे कारण उद्योगधंद्याचा अभाव आहे. आजही मोठया प्रमाणावर आपण परदेशी वस्तूंचा वापर करीत आहोत. त्या काळी गांधीजींनी खादीच्या वापरावर भर दिला होता त्यामुळे देशामध्ये ग्रामोद्योगांना चालना मिळून बेरोजगारीचे प्रमाण कमी करता येईल असे त्यांना वाटत होते. ग्रामीण भागात ग्रामोद्योग उभे राहिले तर प्रत्येकाच्या हाताला काम मिळून देशातील बेरोजगारी दूर करण्यास मदत होईल. शिवाय खादीचा कापड उन्हाळा, पावसाळा आणि हिवाळा या तिन्ही ऋतूमध्ये शरीराला आल्हाददायक असतो. ब्रिटिश काळी यंत्रावर आधारित उद्योग वाढल्यामुळे कुटीर उद्योगाचे मोठया प्रमाणावर नुकसान झाले. त्याकाळी गांधीजींनी ग्रामोद्योगावर भर देण्याचे आवाहन केले होते. आजही ग्रामीण भागात त्याला मोठा वाव आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात अशा प्रकारच्या सुधारणा केल्यातरी पुन्हा गांधीजींच्या स्वप्नातील सुराज्य आल्याशिवाय राहणार नाही.

सर्वोदयामध्ये ग्रामनियोजनास देखील महत्त्वाचे स्थान दिलेले होते. गांधीजी असे म्हणत की, मोठया उद्योगामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण होते. ग्रामीण भागात लघुउद्योग निर्माण झाले तर संपत्तीचे

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

केंद्रीकरण होणार नाही व त्यामुळे गरीब व श्रीमंत यामध्ये फार मोठी दरी निर्माण होणार नाही. गांधी विचाराला तिलांजली दिल्यामुळे देशातील संपत्ती ही एका वर्गाकडे केंद्रीत झालेली आपणास आढळते.

शिक्षणासंबंधी विचार मांडतांना त्यांनी व्यावसायीक शिक्षणावर भर दिला होता. उद्योग आणि स्वयंरोजगाराबाबत त्यांनी परखड मते मांडलेली आहेत. गांधीजींना वर्गातील बंदिस्त शिक्षण आणि पोपटपंचीचे शिक्षण मान्य नव्हते. तर ज्या शिक्षणातून श्रमाला प्राधान्य मिळेल आणि श्रमातून उदयाचा भारत निर्माण होईल. आजही श्रमांला प्राधान्य देणारी शिक्षण प्रणाली निर्माण होण्याची गरज आहे त्यांचे कारण म्हणजे श्रम न करता पैसा मिळत असेल तर बसून बसून आरोग्याच्या व्याधी निर्माण होतात हे देखील तितकेच खरे आहे.

महात्मा गांधींनी आर्थिक समानतेवर भर दिलेला आढळतो. आजही आपल्या देशावर जी संकटे आढळतात तीचे मुळ कारण आर्थिक असमानता होय. आर्थिक असमानता निर्माण होवू नये यासाठी महात्मा गांधीजींनी विकेंद्रीकरणाची संकल्पना मांडली होती. गांधीजींनी सर्वोदयामध्ये आर्थिक आणि राजकीय विकेंद्रीकरणावर भर दिला आहे. उत्पन्नाच्या सर्व साधनाचे विकेंद्रीकरण झाले पाहिजे श्रीमंत हे समाजाचे विश्वस्त आहेत असे समजावे श्रीमंतांनी संपत्तीचा मालकी हक्क कायम ठेवावा परंतु त्य संपत्तीचे स्वतःला विश्वस्त समजावे. उपजिविकेसाठी श्रम करणाऱ्यांवर, श्रमाला अत्यंत महत्वाचे स्थान दिले. विश्वस्तांनी आवश्यक त्याच ठिकाणी धनाचा वापर करावा असे केल्यास आर्थिक समानता राखण्यास मदत होईल.

महात्मा गांधीजींनी महत्त्वाचा संदेश दिला आहे तो म्हणजे खेडयाकडे चला, हा संदेश अत्यंत महत्वाचा वाटतो त्यांचे कारण म्हणजे आज शहरं गजबजलेली आहेत. खेडयातील माणसं शहरात येवू लागली आहेत. ग्रामीण भागातील माणसं शहरात फ्लॅट घेवून समाधान मानू लागली. आर्थिक तत्वज्ञान मानवी समाजाला अत्यंत महत्वाचे आहे. परंतु महात्मा गांधीच्या विचाराची चर्चा करतो आणि वागतो मात्र वेगळेच महात्मा गांधी सांगायचे खेडी स्वयंपूर्ण झाली पाहिजे. मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी स्मार्ट शहरांची संकल्पना मांडली. सद्यस्थितीत शहराबरोबरच खेडयातील, ग्रामीण भागात सोयी सवलती, पाण्याच्या सोयी, सिंचन सोयी, रस्ते, आरोग्य शिक्षण हया सर्व सोयी ग्रामीण भागात निर्माण झाल्या तर गांधीजींच्या आर्थिक विचार देशाला महासत्तेकडे घेवून जाईल.

संदर्भ ग्रंथ :–

1. महात्मा गांधी जीवन आणि शिकवण – श्रीपाद जोशी, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.
2. अखंड प्रेरणा गांधी विचारांची, संपादन रघुनाथ माशेलकर, सकाळ प्रकाशन, पुणे.
3. गांधी विचार–दोहन, किशोरलाल मशरूवाला, सस्ता साहित्य मंडळ प्रकाशन.
4. म. गांधी गौरव ग्रंथ, संपादन दा.न. शिखरे प्रकाशन, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पुणे.

Principal
Arts & Comm ... College
P. P. Jawah... Bhandara

19-20

पोषक आहार
आणि
आरोग्य

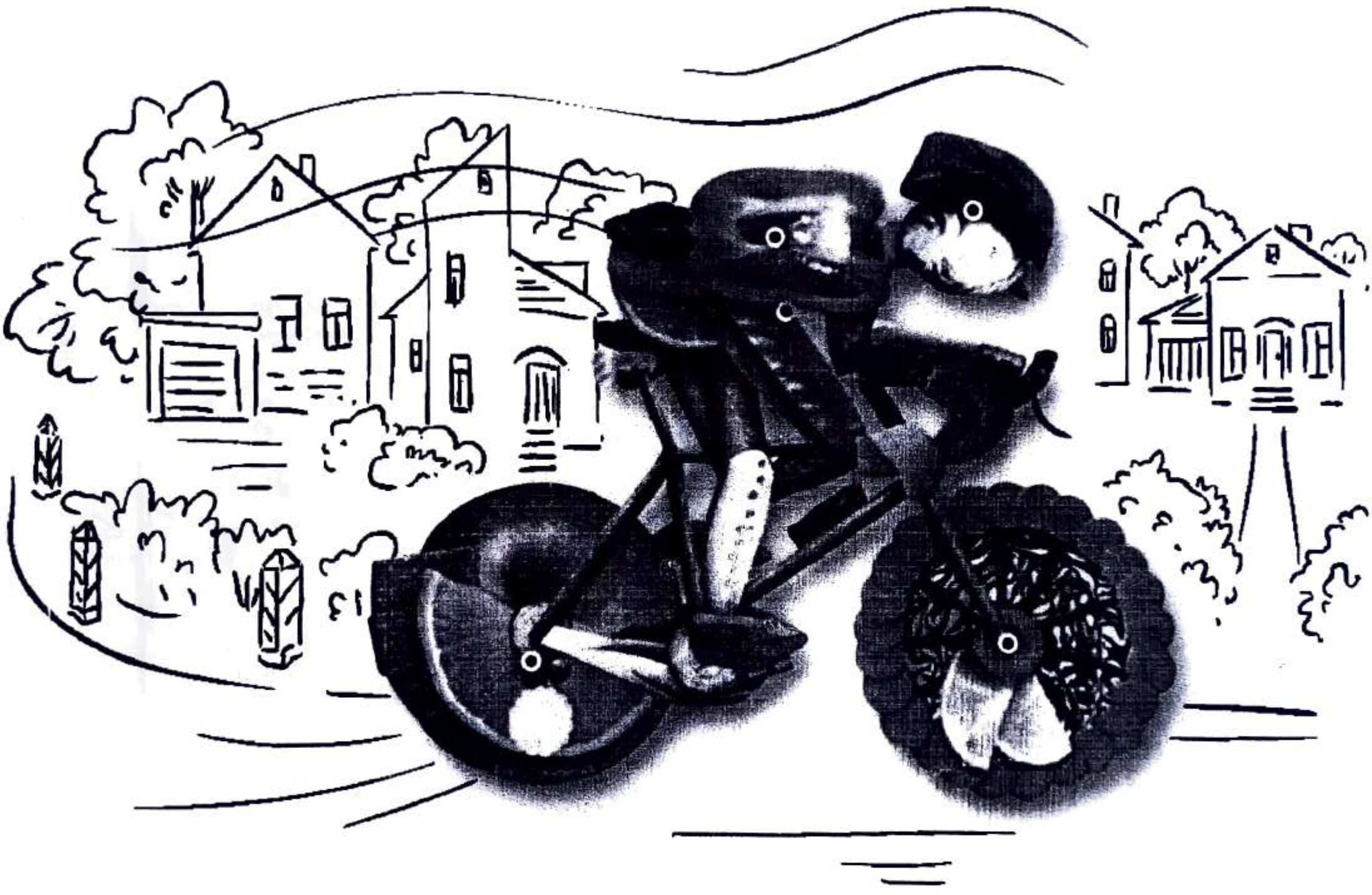

संपादक

डॉ. भारती काटेखाये (चकोले)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

पोषक आहार आणि आरोग्य

- संपादक

  डॉ. भारती काटेखाये

  विभागप्रमुख, सहयोगी प्राध्यापक,

  गृहअर्थशास्त्र विभाग सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य आणि

  श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर

- **आवृती - एप्रिल २०२०**

- **प्रकाशक**

  डॉ. चेतनकुमार भिमराव मसराम

  प्राचार्य, सेठ नरसिंगदास मोर कला, वाणिज्य आणि

  श्रीमती गोदावरी देवी सराफ विज्ञान महाविद्यालय, तुमसर

- **प्रकाशन**

  तृप्ती सुर्यकांत कापशीकर

  कापशीकर पब्लीकेशन

  नागपूर (महाराष्ट्र)

ISBN : 978-81-943484-5-0

Designed & Printed by

DINESH GRAPHIC

Trimurti Nagar, Nagpur-440 022

M.9422119631 / 9765762211

Email: dineshgraphic01@gmail.com

Prize

Rs. 250/-

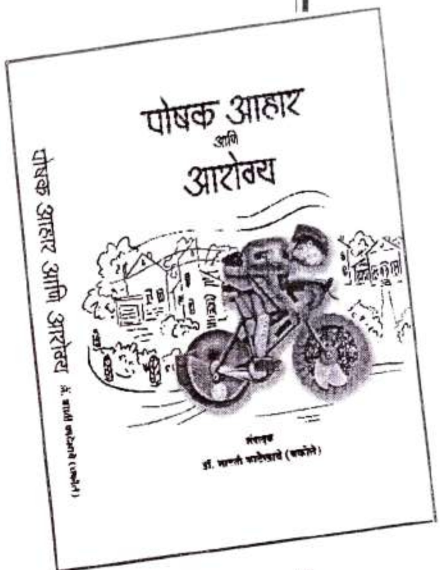

Copyright©

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise with the prior permission of the Editor.

The papers included in this publication have been directly reproduced with minimum editorial intervention, from the files sent by the respective authors. The responsibility for facts states, opinions, expressed or conclusion reached and plagiarism if any, in this book is entirely that of the authors / contributors.

The Editor, Printer & Publisher bears no responsibility for them; whatsoever. In case of any dispute all legal matter are to be settle under Nagpur Jurisdiction only

Principal

Arts & Comm. Degree College

P. P. Jawaharnagar, Bhandara

::२::

१७) जेष्ठांचे आरोग्य व आहाराचे आयोजन ९४
प्रा. डॉ. व्हि. एन.कन्नाके

१८) समुदायाच्या आरोग्यासाठी अन्न संरक्षण पध्दत, मानांकने व कायद्यांचे महत्त्व १०१
डॉ. मृणालिनी भू. बंड

१९) व्यक्ती विकासात आहाराची भुमिका १०७
प्रा. डॉ. स्मिता रामकृष्ण गजभिये

२०) स्तनपान- महत्व, उद्दिष्टये धोरणे ११३
प्रा. मंगला बनसोड

२१) गर्भवती स्त्रियांचा पोषकतत्वे युक्त आहार ११७
प्रा. कांचन डी. इंगोले

२२) विविध आजारावरील आहारोपचार १२०
डॉ. शिल्पा मानकर

२३) पर्यावरण, आहार आणि स्वास्थ्य: एक चिंतन १२५
प्रा. सौ. धनश्री एल. राणे

२४) बालकांच्या पोषणात्मक दर्जाचा आधारस्तंभ अंगणवाडी कार्यकर्त्या १३१
डॉ. शुभांगी साटोणे

२५) आहार योजना आणि संतुलित आहार - निरोगी आरोग्यदायी १३६
प्रा. कु. अर्चना मधुकरराव होरे

२६) संतुलित आहार : निरोगी जीवनाची गुरूकिल्ली १४४
प्रा डॉ. साधना डी. वाघाडे

२७) मनुष्य के पाचन (डायट) शक्तीमे संगीत की महत्वपूर्ण भूमीका १५०
प्रा. शरद गजभिये

२८) स्वस्थ, स्वच्छ व संतुलित आहार -आयुर्वेदिक चिकित्सा शास्त्र के दृष्टीकोण से १५४
डॉ. अरुणा अर्जुनदास जेसवाणी

२९) आहार - वर्तमान तथा भविष्य के लिए (अन्न संरक्षण -प्रक्रिया, सक्षमीकरण, ... १६०
समृध्दी, विषबाधा, आणि स्वास्थ्य)
डॉ. स्मिता पत्तरकिणे

३०) परीक्षा काळातील विद्यार्थ्यांचा आहार १६२
प्रा. सुनिता अर्जुनराव राठोड

३१) कोरोना संक्रमित आजारासाठी समतोल आहार आणि आरोग्य स्वच्छता १६७
प्रा. रिता पी. खोब्रागडे

३२) अँटि ऑक्सिडंट्स १७१
प्रा. डॉ. भारती काटेखाये (सौ. चकोले)

■|■|■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISBN : 978-81-943484-5-0

संतुलित आहार : निरोगी जीवनाची गुरूकिल्ली

प्रा डॉ. साधना डी. वाघाडे
सहायक प्राध्यापक गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर, ता.जि. भंडारा

प्रस्तावना :

अन्न ही आपल्या जीवनाची गरज आहे. आपल्याला अन्नातून उर्जा मिळते आणि त्या उर्जेने आपण दिवसभर कार्ये करतो. आपले शारीरिक आणि मानसिक आरोग्य अन्नाव्दारेच राखले जाते. जर आपल्याला निरोगी रहायचे असेल तर आपण संतुलीत आहार घेणे आवश्यक आहे. संपन्न जीवनासाठी ज्या गोष्टी आवष्यक आहेत, त्यात आरोग्य, धन, संपदा याचा सर्वप्रथम समावेश होतो. पण खोलवर जाता विचार केला तर आरोग्य सगळयात अग्रणी व महत्वाचे आहे, कारण आरोग्य असेल तरच धन,संपत्ती, प्रतिष्ठेला अर्थ असते. म्हणून आरोग्य हीच खरी धनसंपदा आहे.

आजच्या धकाधकीच्या जिवनात आपल्याला स्वत:ची काळजी घेण्याकरीता अजिबात वेळ नाही, कारण मानवी जीवन यंत्रासारखे झाले आहे. बैठे काम, व्यायामाचा अभाव आणि असतुंलीत आहार यामळु लहान मुलांपासून ते मोठया व्यक्तिपर्यंत सर्वांना काही ना काही आजाराने ग्रासले आहे. त्यामुळे आज सतुंलीत आहार घेणे काळाची गरज बनली आहे.

संतुलीत आहार म्हणजे शरीराचे योग्य पोषण व्हावे, ते कार्यक्षम आणि निरोगी राहावे यासाठी कोण-कोणते अन्न पदार्थ आहारात असावे, शरीराला लागणारे सर्व अन्नघटक पुरेसे मिळतील तसेच व्यक्तिच्या गरजेनुसार त्याचे प्रमाण ,योग्य राहील असे निरनिराळे अन्नपदार्थ आहारात असायला पाहिजे. अशा आहाराला सतुंलीत आहार असे म्हणतात.

संतुलीत वजन हे निरोगी आरोग्याचे पहिले लक्षण आहे. अनेकजन वजन संतूलीत ठेवण्यासाठी संतुलीत आहार घेण्याऐवजी डायटिंग करतात. त्यामुळे वजन कमी तर होत नाही. पण शरीराचे पोषण नीट होत नाही. काही लोक जिम, योग करतात, पण ते बंद केले तर आणखी वजन वाढते. त्यासाठी सर्वप्रथम बाहेरचे चमचमीत, मसालेदार पदार्थ खाणे बंद केले पाहिजे. आहारात प्रथिनेयुक्त पदार्थांचा समावेश केला पाहिजे. अंडयामध्ये प्रथिने भरपुर असतात.

संत्र्यामध्ये भरपूर कॅलरीज आणि फायबर असते. त्यामुळे कोलेष्टेरॉलचे प्रमाण प्रमाणात राहून आपोआप वजन नियंत्रणांत राहते. रोज एक सफरचंद खाल्ल्याने रक्तातील साखरेचे प्रमाण सतुंलीत राहते. मोड आलेले कडधान्य, दुध, हिरव्या भाज्यामुळे शरीराला सर्व पोषक तत्व मिळतात. सर्व व्यक्तिंची अन्नाची गरज एकसारखी नसते. कामाच्या स्वरूपावरून आहाराचे प्रमाण वेगळे असते. कष्टांची कामे करणा-यांची उर्जा ही बैठेकाम करणा-यांच्या उर्जेच्या गरजेपेक्षा अधिक असते. म्हणून शारीरिक कष्टांची कामे करणा-यांची अन्नाची गरज जास्त असते. पोट पुढे आलेली, हातापायाची काडया झालेली, चेह-यावर तेज नसलेली आणि पिष्टमय व प्रथिने पदार्थांची कमतरता असल्यामुळे शरिराची वाढ झालेली नसते. रोगांशी सामना करू शकत नाही. असंतुलित

ISBN : 978-81-943484-5-0

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

आहारामुळे पोषण झालेले नसते, यालाच कुपोषण म्हणतात. तसेच काही त्रुटीजन्य विकारही लहान बालकात आढळतात. या सर्व बाबीचा विचार करून शासनाने लहानपणीच लसीकरण व मध्यान्न भोजन सुरू केले आहे. आपण पाहतो एकादया यंत्राचा वापर न केल्यास गंजतात, मानवाच्या शरीराबाबत तसेच आहे.

विशिष्ट कामाच्या पध्दतीमुळे स्नायू व विशिष्ट अवयव यामध्ये विकृती निर्माण होते. म्हणून दररोज व्यायाम केला पाहीजे. कारण व्यायाम हा शारीरिक तंदुरीस्तीचा पाया आहे. व्यायामामुळे स्नायू कार्यरत होतात. रक्त व लसीका यांचे अभिसर सुधारते. -हदयाची शक्ती वाढते, शुद्ध हवा शरीरात क्षेळते, भूक वाढते. यासाठी व्यायामाचे खूप महत्व आहे. जसे-चालणे, पोहणे, मैदानी खेळ इ. आपल्या आरोग्यावर शरीरातल्या व शरीराबाहेरच्या अनेक गोष्टी परिणाम करत असतात. शरीराबाहेरचे घटक म्हणजे वातावरण आर्थिक स्थिती, यामुळे आपले स्वाथ्य बिघडते. आपल्या देशात वेगवेगळया भागात वेगवेगळे अन्न दार्थ खाल्ले जातात. दक्षिणेकडे इडली, डोसासारखे पदार्थ लोकांना आवडतात. महाराष्ट्रात झुनका भाकर, वरण-भात प्रचलीत आहेत. उतरेकडे आलु पराठा, छोले भटोरे, सर्वांच्या आवडीचे पदार्थ आहेत. अन्नपदार्थ तयार कर याच्या आपल्याकडील पध्दती पूर्वापार चालत आलेल्या आहेत. पर्वापार म्हणजे वर्षानुवर्षे त्यापैकी काही पध्दतीमळे अन्नपदार्थांची पौष्टिकता वाढते. हरभरा, मूग, मटकी, अषा कडधान्यांना मोड आणून केलेल्या उसळी आपण खातो. मोड येतांना धान्यामधील जीवनसत्वांचे प्रमाण वाढते. तांदुळ आणि उडीद दाळीचा भरडा आंबवून इडली, डोसा, आंबोली असे पदार्थ तयार केले जातात. आंबवल्यामुळे अन्नपदार्थातील जीवनसत्वात वाढ होते. त्यामुळे त्यांची पौष्टिकता वाढते. याउलट अन्नपदार्थ खूप वेळ शिजत ठेवणे शिजलेल्या पदार्थातील पाणी काढुन टाकणे, अशामुळे पदार्थांची पौष्टिकता कमी होते. शिजणाऱ्या पदार्थांतून पाणी काढले असता या पायात विरघडलेले उपयुक्त घटक पाण्याबरोबर निघून जातात. अन्न पदार्थ जास्त काळ शिजवल्यास त्यातील काही उपयुक्त घटक नाश पावतात.

आधुनिक बदलती जिवनशैली तसेच खाण्यापिण्याच्या सवयी, आहारात सकस पदार्थ न घेणे मैदा ब्रेड, साखर अशा पांढ-या पदार्थांचा समावेश उदा.-पिज्जा, बर्गर, नुडल्स, मंचुरीयन अशा विविध पदार्थांकडे झुकता कल दिसून येतो. याचा परिणाम व्यक्तिच्या स्वास्थ्यावर होतो. आजच्या बदलत्या जीवन पध्दतीमुळे कामाचे स्वरूपही बदलले आहे. अशावेळी प्राप्त परिस्थितीत उपलब्ध वेळेमध्ये कुटुंबातील व्यक्तिच्या आहाराविषयक गरजा चांगल्या प्रकारे पुर्ण होणे आवश्यक आहे.

मानवी शरीर एखाद्या यंत्राप्रमाणे आहे. यंत्र वापरण्यात त्याला योग्य प्रमाणांत तेलपाणी मिळाले नाही तर ते झिजते. तसेच मानवाच्या मानवी शरीराचे कार्य सुरळित चालण्यासाठी नियमित व सतुंलीत आहार आवश्यक असतो. आहार ही मानवी जीवन टिकविण्यासाठी आवश्यक अशी प्राथमिक गरज आहे. आजच्या धकाधकीच्या जीवनात बालकांपासून तर वृध्दापर्यंत कामाच वाढलेला आहे. अशा परिस्थितीत पोषक आहार मिळाला नाही तर त्याचे विपरित परिणांम शरीरावर होतात. त्यामुहे शरीरांत विभिन्न व्याधीचा जन्म होतो. शरीर निरोगी आणि सुदृढ राह यासाठी संतुलीत आहार घेणे आवश्यक आहे.

उत्तम आहार आणि उत्तम आरोग्य यांचे समिकरण आहे आहार आपल्या सर्वांचा अत्यतं जिव्हाळयाचा विषय आहे. आपल्या दैनंदिन जिवनाची सुरूवात वेगवेगळया पदार्थांचें सेवन करून होत असते. परतूं या पदार्थांमुळे आपल्या शरीराचे पोषण होवून स्वास्थ्य चांगले राहील अशा सतुंलीत आहाराचा आपल्या मनावर चागंला पारिमाम होतो.

ISBN : 978-81-943484-5-0

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

मनाचे कार्य मेंदुच्या आरोग्यावर अवलंबून असते आणि मेंदूचे कार्य रक्ताभिसरण व शुध्द रक्तावर आधारीत असते, आणि रक्ताचा दर्जा आपण घेत असलेल्या आहारावर अवलंबून असते. नियमित व समतोल आहारामध्ये सर्वच अन्नघटकांचा समावेश असल्यामुळे मनुष्य विविध आजारांपासून स्वत:ला वाचवू षकतो. अन्न हे पूर्णब्रम्ह आहे. आपला आहार हाच आपल्या शरीराचा खरा आधार आहे. उत्तम आणि समतोल आहार हा आपल्या शरिराचा आरसा आहे. त्या आहारामुळे केवळ आपले शरीरच तंदुरस्त राहत नाही तर सकस जिवनावर देखील या आहाराचा प्रभाव पडतो. म्हणून आपल्या आहारामध्ये सर्व अन्न घटकांना स्थान असावे. विषेशत: पालेभाज्या, फळे अतिशय उपयुक्त आहे. पोषक आहार घेतल्यानंतर फळांचे जास्तीत जास्त सेवन केल्यामुळे शरीराला उर्जा तर मिळतेच शिवाय अॅन्टीऑक्सीडेंट कोलेस्टेरॉल देखील कमी करण्यास ऋतुनुसार फळांचे सेवनही करावे.' खाल तसे व्हाल ' या उक्तीप्रमाणे सतं मदत मिळते. म्हणून नियमित आहारा बरोबर संतुलित व पोषक आहार शरीर चैतन्य निरोगी ठेवते.

संतुलीत आहारामुळे तृप्ती आणि समाधान तर मिळतेच पण शरीर बल वाढून स्मरणषक्ती, उत्तम वर्ण, ,ओज प्राप्त होवून शरीर तेजपुंज होते. दिर्घायुषी होते. उत्तम वर्ण आणि कार्यक्षम इंद्रिये सतुंलित आहारामुळे चागंले राहते. वेळवर जेवण न घेतल्यामुळे गॅस व असिडीटी यासारखी समस्या निर्माण होते. यामुळे आपल्या भूकेची क्षमता कमी होते.

१. **संतुलित आहार -** एक आहार किंवा आहार ज्यामध्ये सतं पदार्थामधून सेवन केल्याने आपले आरोग्य चांगले असते. संतुलित प्रमाणात सर्व पोषक असतात.

२. ज्यामध्ये संतुलित प्रमाणात सर्व पोषक तत्वे असतात यामुळे आपले शरीर चांगले राहते.

अन्नामध्ये आढळणारी पोषक तत्वे - कार्बोहायड्रेट, प्रथिने स्निग्धपदार्थ, जीवनसत्वे, खनिजे, पाणी, आपल्या आहारात या सर्व घटकांचे संतुलित प्रमाण असलेले अन्न खावे. सतुंलित आहार, ज्यामध्ये जास्त कार्बोहेयड्रेड, मध्यम प्रथिने आणि थोडे स्निग्ध पदार्थ असावे. आपल्या शरीरामध्ये ७० ०/० प्रथिने असतात. कार्बोदकामुळे प्रामुख्याने उर्जा उपलब्ध होते. आणि स्निग्ध पदार्थामुळे आपले शरीर गुळगुळीत राहते.

कार्बोहायड्रेट ची उदाहरणे- ब्रेड तांदूळ, तृणधान्य, साखर इ.

प्रथिने ची उदाहरणे - अंडी, चीज, दुध, मासे, मास इ. स्निग्ध पदार्थ- दूध, तूप, गोड पदार्थ इ.

भरपूर प्रमाणांत दूध घेतले पाहिजे. कारण दूधात सर्व पोषक द्रव्ये असतात काही जीवनसत्वे निवडलेल्या पदार्थामध्ये अधिक आढळतात. जसे-हिरव्या भाज्या मध्ये व्हिटामिन ए लिंबवर्गीय फळामध्ये व्हिटामिन सी, भाज्या आणि धान्यामध्ये व्हिटॉमिन बी, शरीरातील प्रत्येक व्हिटॉमिनचे स्वत:चे कार्ये असते. जसे- व्हिटॉमिन ए डोळयांच्या आरोग्यासाठी फायदेशिर आहे. व्हिटॉमिन डी हाडे मजबूत ठेवते व्हिटॉमिन ई त्वचा आणि केसांना निरोगी ठेवते. जीवनसत्व सी प्रतिकार शक्ती मजबूत ठेवते. खनिज पदार्थामध्ये जिवनसत्वे अल्प प्रमाणांत आढळतात. परतं मॅग्नेशियम, सोडियम, पोटॅशियम, तांबे, लोह ईत्यादी. त्यांचे सेवन देखील फार महत्वाचे आहे. कॅल्शियम, खनिजाचे सर्वात महत्वाचे कार्य आपल्या शरीरातील स्नायू आणि विश्रांती साठी मदत करते. केवळ स्नायूंना ताणूण आणि विश्रांती घेतल्यामुळे आपण आपले सर्व शारीरिक कार्य करू शकतो. सर्व हिरव्या पालेभाज्यामध्ये किंवा दुधात खनिजे भरपूर प्रमाणांत आढळतात. पाणी पोषक तत्वे आहे. आपल्या संपूर्ण शरीराचे ६० टक्के किवां मेंदूचे ७० टक्के आणि ५० टक्के रक्त पाण्याने बनलेले

ISBN : 978-81-943484-5-0

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

आहे. पाणी शरीरात आर्द्रता राखते. तापमान देते ज्यामुळे आपले सर्व अवयव व्यवस्थित कार्य करतात. त्वचा, नखे केस चमकत राहतात. शरीराचा अतंगर्त कार्ये दखील सहजतेने चालू असतात. योग्य संतुलित आहार घेतल्यास आपण मानसिक आणि शारीरिक दृष्टया निरोगी राहण्यास सक्षम असते.

जेवण करतांना काही मुख्य गोष्टी लक्षांत ठेवावे :-

१. अन्न नेहमी मर्यादित प्रमाणांत खावे. जास्त प्रमाणातं सेवन करू नये, जास्त खाल्याने अपचन बध्दकोष्ठता, लट्ठपणा ई. अनेक समस्या उदभवू षकतात. अन्न आवष्यकतेनुसार मर्यादित प्रमाणातं घेतले तरच पौष्टिक असते

२. अन्न योग्यवेळी खाल्ले पाहीजे. जेव्हा भूक लागली असेल तेव्हाच खाणे आवश्यक आहे, कारण आपली पाचनक्रिया उपासमारात चांगलेकार्य करते. आणि पचन चांगले होते.

३. ताजे गरम अन्न खाण्याचा प्रयत्न करा.ते अधिक फायदेशिर असते.

४. फ्रीजमधून उरलेल्या अन्नाचे सेवन करू नये, प्रथम त्यासं ५. फळे नेहमी दिवसा खावे. रात्री खावू नये गरम करावे.

६. जेव्हा जेवणाची योग्य वेळ असेल त्याचवेळी खावे. उशीरा जेवन करू नये. अवेळी अन्न खाल्याने शरीरात अनेक आजार निर्माण होतात

७. फक्त पोट भर यासाठी खावू नका, शरीरशुध्द ठेवण्यासाठी खावे

८. फक्त घरगुती अन्न खाण्याचा प्रयत्न करा जंक फूड किवां बाहरेरील चाट खाणे टाळा.

९. अन्न चावून खावे आणि ते व्यवस्थित खावे. यामुळे पाचन तत्रंनिरोगी राहते.

१०. टी.व्ही. पाहतांना अन्न खाऊ नका, आपण किती प्रमाणातं आहार घेतो हे माहिती हाते नाही.

११. जर तुम्हाला खूप राग येत असेल तर अन्न खातांना शातं बसून स्थिर मनाने खा.

१२. जेवणादरम्यान वारंवार पाणी पिउ नका. फक्त अर्धा तास आधी आणि जेवनानतरं व्यवस्थित पचन्यास मदत होते.

१३. उभ्याने अन्न खाऊ नये, एकाच ठीकाणी बसून खावे.

१४. जे काही खाल ते आनंदी मनाने खावे अर्ध्यातासाने पाणी प्या. त्यामुळे अन्न संतुलित आहाराचे फायदे. संतुलित आहारामुळे चेहऱ्यावर प्रसन्नता असते. एखादा आजारी व्यक्ती असल्यास त्याच्या प्रकतृीमध्ये बदल घडून येतो. त्यासोबत शरीरात होणा-या अनेक समस्या असतात. जसे- केस गळणे, चेहऱ्यावर पुरळ व काळे डाग पडणे इ. संतुलित आहारामुळे शारीरिक विकास, बुध्दी विकास, यावर देखील चांगला प्रभाव पडतो. काही व्यक्तिंचे वजन नियंत्रित नसते काही वेळेस कमी होते तर लगेच वाढते. परतुं सतुंलित आहार घेतल्यास वजनावर नियत्रांत ठेवता येते.

ISBN : 978-81-943484-5-0

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

शरीराला उर्जा निर्माण करण्याचे काम, चांगली झोप हाते, शरीरातील चरबी कमी करते, नविन कार्य करण्यास आहार अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

संतुलित आहारातील तत्वे :- संतुलित

१. कार्बोहायड्रेट - शरीरातील सर्व अंगाला, पेशीना ग्लूकोजची गरज असते ते शरीरात कार्बोहायड्रेट च्या स्वरूपात असते. सर्व धान्य, फळे, भाज्या खाद्यपदार्थामध्ये जास्त प्रमाणात असतात. कँडी, पेष्ट्री, कुकीज आणि पेय पदार्थात कार्बोहायड्रेट कमी प्रमाणात असतात.

२. **विटामिन** :-(Vitamin) - विटामिन आपल्या शरीरातं रासायनिक प्रक्रियेसाठी मदत करतात. आपल्या शरीराच्या विकासासाठी १३ वेगवेगळया प्रकारच्या विटामिनची गरज असून संपूर्ण शरीराला पुरविण्याचे काम केले जाते.

३. **फायबर :-** फायबर म्हणजे रेशादार पदार्थ यामुळे आपल्या शरीरात जास्तची उर्जा मिळते. सोबत (पोट साफ राहण्यांस) पचनास मदत होते. रोगप्रतिकारक क्षमता वाढते.

४. **पाणी :-** पाणी आपल्या शरीरासाठी अत्यतं महत्वाचा घटक आहे. परतूं धावपळीच्या काळात आपण पाहिजे त्या प्रमाणांत पाणी पीत नाही. जेवढे जास्त पाणी प्याल तेवढेच आपल्या शरीरातील अनावश्यक घटक बाहेर टाकले जाते. व शरीर चांगले राहते. मानवी शरीरात जवळजवळ ७०: पाणी आहे.

संतुलित आहारावर परिणांम करणारे घटक :-

१. **लिग :-** स्त्री व पुरूष यांची शारिरीक रचना ही जन्मापासून वेगळी असते. त्याचप्रमाणे शारिरीक आकारमान, वजन व क्रियाशिलता हयांत देखील फरक असतो. त्यामुळे त्यांच्या पोषक तत्वांच्या आवश्यक्तेमध्ये देखील फरक असतो. १०-१२ वर्षापर्यंत मुला-मुलींची वाढ समान असते. परतुं त्यानतंर दोघांच्याही शारीरिक रचनेमध्ये फरक पडतो. त्यामुळे दोघांच्याही पोषक घटकांच्या आवश्यकतेमध्ये फरक असतो. मुलींपेक्षा मुलांना अधिक कॅलरीची आवश्यक्ता असते. तसेच स्त्रियापेक्षा पुरूषांचे शारीरिक वजन, उंची, व क्रीयाशिलता अधिक असते. त्यामुळे पुरूषांना स्त्रियांच्या तुलनेत अधिक पोषक तत्वांची आवश्यक्ता असते. उदा.- स्त्रियांपेक्षा पुरूषांना अधिक कॅलरी लागतात.

२. **वय :-** समतोल आहार प्रत्येक वयानुसार पोषक तत्वाच्या दृष्टीने कमी जास्त आवश्यक आहेत. वाढत्या वयात सर्वच पोषक घटकांची मागणी अधिक असते. प्रौढावस्थेमध्ये शारिरीक वाढपूर्ण झालेली असते परतूं शरीरातं होणारी पेशींची झीज भरुन काढण्यासाठी व पूर्ण निर्मिती करीता प्रथिनांची गरज असते. वृध्दावस्थेत शरीर शिथील होते, क्रियाशिलता कमी असते, नविन पेशींची निर्मिती होत नाही. तसेच बरेचदा काही रोग देखील होतात. त्यामुळे वृध्दावस्थेत निर्मातात्मक व सुरक्षात्मक पोषक तत्वाची आवश्यक्ता अधिक असते. क्रियाशिलता कमी असल्यामुळे उर्जेची आवश्यक्ता देखील कमी होते याउलट विरूध्द तरूणावस्थेत क्रियाशिलता जास्त असल्यामुळे अधिक उर्जेची आवश्यक्ता असते.

३. कामाचे स्वरूप :- पोषक घटकाची मागणी व्यक्तीच्या कामाच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. (अ) बैठे काम किवां कमी क्रियाशील - एकाचजागी बसून मानसिक कार्य करणारे हया समूहातं येतात उदा.-. मॅनेजर, डॉक्टर, प्रोफेसर इ. क्रियाशिलता कमी असल्यामुळे उर्जेची मागणी

ISBN : 978-81-943484-5-0

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

कमी. (ब) मध्यम काम किंवा मध्यम कियाशिल थोडया प्रमाणांत कमी मेहनतीचे काम करणारे, हया समूहात येतात उदा. शिक्षक, गृहीणी (क) मेहनती काम किंवा अधिक कियाशिल - अधिक मेहनत व शारिरीक परिश्रम करणा-या मजर , शेतकरी, रीक्षाचालक, यांचा समावेश होतो शारिरीक श्रम अधिक असल्यामुळे हया समूहातील व्यक्तींना अधिक प्रमाणातं उर्जा देणाऱ्या आहाराची गरज असते.

४. **हवामान :-** थंड वातावरणात उर्जेची आवश्यक्ता अधिक असते. थंडीच्या दिवसात शरीराचे तापमान कायम ठेवण्याकरीता अधिक उर्जेची आवश्यक्ता असते. त्यामुळे आहारातं स्निग्ध व कार्बोदकाचे प्रमाण अधिक असायला हवे. हया तुलनेत उष्ण हवामान असल्यास कमी उर्जायुक्त आहाराची आवश्यक्ता असते.

५. **शारीरिक अवस्था व आरोग्य :** गर्भावस्था, दुग्धसृजन काळ, शारीरिक जखम, आणि शस्त्रक्रिये नतंर, अपघात झाल्यांस उर्जा, प्रथिने, लोह इ. पोषक घटकांची मागणी सामान्य अवस्थेपेक्षा जास्त गरजेची असते. संतुलित आहारातील विविध पोषक घटक

१. कॅलरी २. प्रथिने ३. स्निग्ध पदार्थ ४. कार्बोदके ५. जीवनसत्वे

६. **खनिजद्रव्ये.**

निष्कर्ष :

संतुलित आहार हा निरोगी जीवनाची गुरूकिल्ली आहे. निरोगी जीवनासाठी सतुंलित आहार घेणे खूप महत्वाचे आहे. जर आपल्याला निरोगी रहायचे असेल तर फक्त अन्न खाउ नये, ते सतुंलित असावे. आरोग्यावर परिणाम करणा-या बहुतेक घटकांवर आपले नियंत्रण नसते म्हणून आपल्या शरीराची काळजी घेणायासाठी उत्तम सतुंलित आहार, पुरेशी झोप, आणि जोडीला व्यायाम करणे अत्यंत गरजेचे आहे. जरी विभिन्न आपली वेषभूशा, भाषा, विभिन्न आपले अन्न तरी देखील शारीरिक तंदुरूस्तीसाठी संतुलित आहार गरजेचे आहे आहाराबरोबर विहाराची पण गरज आहे. त्यामुळे घेतलेल्या अन्नाचे चांगले पोषण होते. म्हणून आजच्या आधुनिक काळात सतुंलित आहार घेणे गरजेचे आहे. आहारामुळे केवळ पोट भरले जात नाही तर आवश्यक अन्नपदार्थांचे सेवन केल्यासं आरोग्य उत्तम राहते. सतुंलित आहारामुळे मानवी जीवनात प्रफुल्लता येते. आनंदी व समाधानी जीवन जगता येते, म्हणूनच सुखी व आनंदी जिवन जगण्यासाठी नियमित व संतुलित आहाराची गरज आहे.

संदर्भग्रंथ सुची

१. *पोषण आणि आहार शास्त्र :- प्रा. कांचन इंगोले*
२. *पोषण आणि आहार शास्त्र :- डॉ. अनुराधा निसवा , प्रा. प्रभा चिंचखेडे*
३. *पोषण आणि आहार शास्त्र :- डॉ. विद्या कोल्हटकर*

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

ISBN : 978-81-943484-5-0

भारतीय समाजशास्त्रीय परंपरा

डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार
डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी

SAI JYOTI
PUBLICATION
The way of Light

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. सुरेंद्र धनसिंग पवार
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
एन. जे. पटेल महाविद्यालय, मोहाडी
ता. मोहाडी, जि. भंडारा

डॉ. सुरेंद्र पवार गेली २० वर्षांपासून समाजशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत त्यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर येथून पदवीधर व विशेष विद्या-वाचस्पति (पीएच.डी.) ची पदवी प्राप्त केली आहे. एम.फिल यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, एच.डी.सी.एम. आय.सी.एम. दिल्ली जी.डी.सी. ॲन्ड ए. पुणे. दोन आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग. अनेक राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सहभाग. आजतागायत त्यांची १५ पेक्षा जास्त शोधनिबंध विविध पत्रिकेत प्रकाशित झाली आहेत सध्या ४ विद्यार्थ्यांना पीएच. डी. साठी मार्गदर्शन करीत आहेत.

सामाजिक क्षेत्रातील सहभाग

जिल्हा समन्वयक, रा.से.यो. म्हणून उत्कृष्ठ कार्य
जिल्हाध्यक्ष महाराष्ट्र बजार कर्मचारी संघटना, भंडारा.
शिक्षक प्रतिनिधी स्थानिय व्यवस्थापन समिती
विद्यापीठाच्या विविध स्थानिक चौकशी समितीवर
कार्य केलेले आहे.
पुरस्कार : नॅशनल इंटीग्रेशन अवार्ड २०१२
रासेयो पुरस्कार २०११
पत्ता

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी

जन्म : २ जून १९७०
जन्मस्थळ : भंडारा
शिक्षण : एम.ए.(समाज.), एम.फिल.,पीएच.डी.
एम.एस.सी.(गणित), एम.एस.सी.(संगणक), एम.एस.डब्ल्यू, पी.जी.डी.सी.एस.
अनुभव : १८ वर्षे
: ७ वर्षापासून प्राचार्य पदावर कार्यरत
: संशोधक मार्गदर्शक ४ विद्यार्थी पीएच.डी.
राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र सहभाग व प्रपत्र वाचन
पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार प्राप्त
(लोकराष्ट्र दैनिक
इंदिरा गांधी प्रियदर्शिनी पुरस्कार, इंटरनॅशनल बिझीनेस कौन्सिल न्यु दिल्ली.

ISBN-978-93-86011-82-4

978-93-86011-82-4

Rs. 195/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION
Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

भारतीय समाजशास्त्रीय विचारपरंपरा

◆ लेखक :
डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार
डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी

◆ ©

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval syste
or translated in any form or by any means-electronic, mechanica
photocopying and /or otherwise without the prior writte
permission of the publishers)

◆ प्रथम आवृत्ती – **2018**

ISBN : 978-93-86011-82-4

◆ प्रकाशक व मुद्रक :
श्री. नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तीन नल चौक, कसारपुरा,इतवारी,
नागपूर **440 002**, मो.नं. **9764673503**
ई–मेल– sjp10ng@gmail.com
वेब साईट– www.saijyoti.in

◆ सेल ऑफिस :
ओम साई पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्युटर्स
29, इंदिरा नगर, टी.बी.वार्डच्या मागे,
नागपूर–440 003, मो.नं. 9923693506
ई–मेल– ospdnagpur@yahoo.com

◆ अक्षर रचना : लक्ष्मी ग्राफिक्स, मनिष नगर, नागपूर–५.
मो. ७७०९५९६६९७

मनोगत...

राष्ट्रसंत तुक
सेमेस्टरच्या नवीन श
अभ्यासक्रमामध्ये समा
केलेले **'भारतीय सम**
प्राध्यापकांच्या स्वाधी

प्रस्तुत पुस्त
विविध विचारवंतांचे
करतांना लेखक म्हण
देण्याचा प्रयत्न केले
मोठी असल्यामुळे प्र
लक्षात आल्यास ले

प्रस्तुत पु
डॉ. बी.के. स्वाँई,
लाभले आहे. प्रस्तु
त्याबद्दल लेखक

पुस्तक
त्यांचे सदैव ऋणी
ह्यांचे संचालक श्री
आणि तत्परता द
त्या सर्वांचा मी

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नवीन अभ्यासक्रमानुसार
बी.ए.(चतुर्थ सेमेस्टर) कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांकरिता अत्यंत उपयुक्त

भारतीय समाजशास्त्रीय विचारपरंपरा

बी.ए. चतुर्थ सेमेस्टर

: लेखक :

डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार
एम.ए.(समाज.)एम.ए.एड.,
पीएच.डी. एच.डी.सी.एम.,
जी.डी.सी.एम.,
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
नटवरलाल जसभाई पटेल कला वाणिज्य महाविद्यालय,
मोहाडी

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी
एम.ए.(समाज.), एम.फिल.,पीएच.डी.
एम.एस.सी.(गणित),
एमं.एस.सी.(संगणक), एम.एस.डब्ल्यू.
पी.जी.डी.सी.एस.
(प्राचार्य)
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.

साई-ज्योती प्रकाशन, नागपूर.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

National

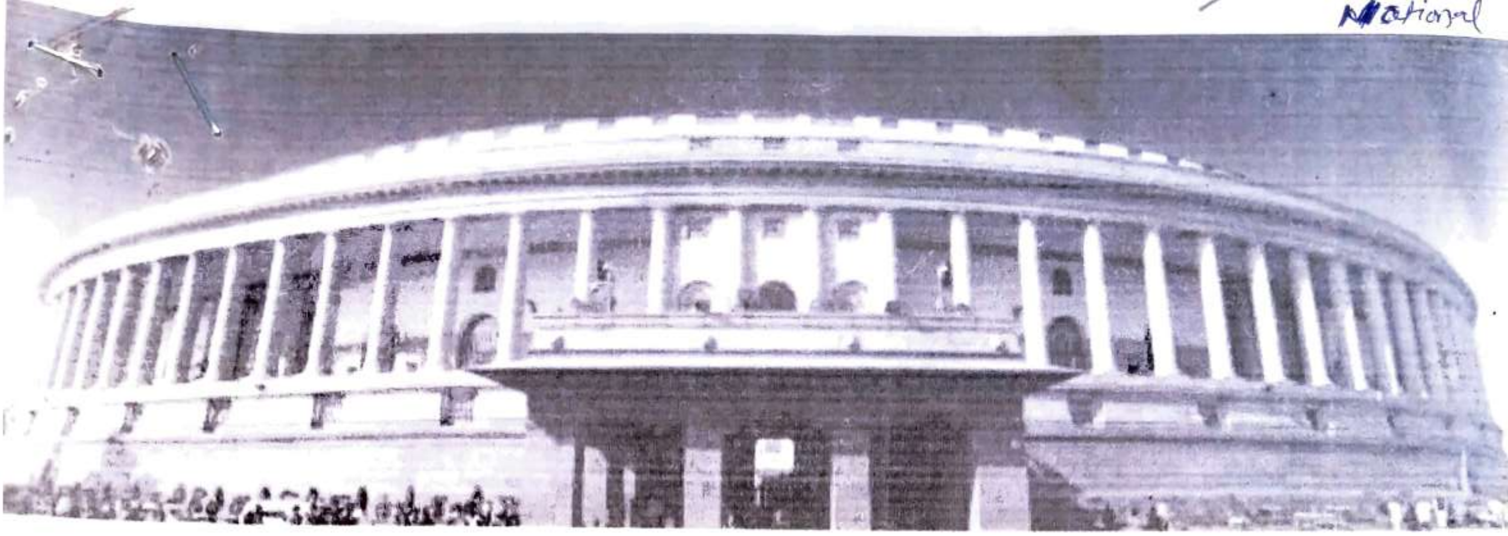

DEMOCRACY, ELECTIONS and GOOD GOVERNANCE

Editor

Dr. Mohan S. Kashikar

Dr. Vikas K. Jambhulkar

Dr. Jitendra Wasnik

Dr. Keshav Walke

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISSN : 978-81-934270-2-6

भारतीय लोकशाही प्रक्रिया व महिलांचा राजकीय सहभाग

प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख
कला वाणिज्य महाविद्यालय जवाहरनगर,भंडारा.

प्रस्तावना :

वर्तमान युग हे लोकशाहीचे युग समजले जाते. जगातील अनेक देशांनी वेगवेगळया स्वरूपात लोकशाही शासनव्यवस्था स्विकारली आहे. आपल्या भारताने देखील सांसदिय स्वरूपात प्रतिनिधिक लोकशाहीचा स्विकार केला असून सहा दशकाहून अधिक काळ लोटला आहे. भारतीय लोकशाही प्रक्रियेतील संदर्भात भाष्य करतांना एन. जी. एस. किनी म्हणतात, 'भारतातील लोकशाही स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर प्रामुख्याने पारंपारिकतेकडून आधुनिक व्यवस्थेकडे वाटचाल करीत आहे. या प्रक्रियेमध्ये राजकीय व्यवस्थेने प्रौढ मताधिकार, उदार सांसदिय लोकशाही आणि सैद्धांतिक स्वरूपात राजकीय सहभागविषयक स्पर्धेचा स्वीकार केला आहे. उत्तम समाजव्यवस्थेचे व राज्यव्यवस्थेचे एक महत्वाचे वैशिष्टये म्हणजे त्यात व्यक्तिला समान राजकीय सहभागाविषयक संधी प्राप्त करणे होय. जसे मतदानाचा अधिकार, सार्वजनिक पद प्राप्ती, मुक्तपणे विचार मांडणे, नेतृत्वपद स्विकारणे आणि राजकीय प्रक्रियेमध्ये एक उत्तम सुजान नागरिक म्हणून समोर येणे हे होय. लोकशाही राज्यव्यवस्थेमध्ये सर्वांना राजकीय सहभागाविषयक समान संधी उपलब्ध असली तरी या संधीचा उपयोग घेण्यासाठी समान परिस्थती उपलब्ध नसते किंवा कमी प्रमाणात असते. हीच परिस्थीती भारतीय लोकशाहीमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाबद्दल दिसून येते. या संदर्भात भारतातील महिलांचा लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग तपासून पाहणे क्रमप्राप्त ठरते.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

१. महिलांच्या लोकशाही प्रक्रियेतील राजकीय समस्यांचा अभ्यास करणे.

२. महिलांच्या होणाऱ्या मानवी हक्कांच्या शोषणाचा आढावा घेणे.

३. महिलांच्या एकुण जागतिक स्तरावरील राजकीय सहभागविषयक स्थितीचा अभ्यास करणे.

४. महिलांच्या सक्षमिकरणासाठी तसेच त्यांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी उपाय व शिफारसी सुचविणे.

संशोधनाची गृहितके :

१. लोकशाही प्रक्रियेतील महिलांच्या राजकिय सहभागात विवीध समस्या अडसर ठरलेल्या आहेत.

२. विवीध समस्यामुळे महिला राजकारणात सहभागी होत नाही.

३. महिलांना मिळणारी राजकीय वागणूक भेदभावपूर्ण आहे.

४. ७३ व ७४ व्या घटना दुरुस्ती व नव्या पंचायत राज्यव्यावस्थेमुळे महिलांमध्ये राजकीय सहभागाची संधी निर्माण होत आहे.

संशोधनाची पध्दती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी ग्रंथालयीन व विश्लेषणात्मक संशोधनाचा पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

भारतीय लोकशाही प्रक्रियेमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभाग :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी महिलांच्या मुक्तीसाठी जे कार्य केले ते ऐतिहासीक दृष्टया अतिशय महत्वपूर्ण ठरले आहे. त्यांनी कायदयाच्या माध्यमातून समतेची भावना निर्माण करुन जात, धर्म, वंश, लिंग या कारणावरुन भेदभाव करण्यास मनाई केली. कलम १४ ते १८ या अनुच्छेदान्वये स्त्री – पुरुष यामधील भेदभाव नष्ट करण्यात आला आणि समतेचा अधिकार प्रदान करण्यात आला. एक नागरिक म्हणून महिलांना सुध्दा हक्क असावेत अशा मागण्या संमत करुन घेतल्या. त्यांच्या या लोकशाहीवादी विचारामुळेच महिलांचा लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग आज वाढतांना दिसत आहे.

महिलांचे गुणविशेष वर्णन करतांना म. गांधीजी म्हणतात, '' माझी आशा स्त्री जास्तीवर जास्त आहे. स्त्री व पुरूष या दोघांमध्ये स्त्री जात ही अधिक धिट आहे. कारण त्यागाची, सेवाभावी, अहिंसेची, मूक सहनशक्ती, नम्रतेची, श्रध्देची व ज्ञानाची स्त्री ही जीवंत सगुण मूर्ती आहे.'' ज्याने महिलांना 'अबला' म्हणून संबोधले असेल त्याने स्त्री जातीवर इतका भयंकर अन्याय व अपराध केला आहे की, इश्वरसुध्दा त्याला क्षमा करू शकणार नाही. भारतीय महिला अबला नाहीत. त्यांच्या शुरपणाची साक्ष इतिहास देत आहे. त्यांचे हे शैर्य तलवारीत नव्हते तर त्यांच्या शिलात आहे. गांधीजींना महिलांच्या विवीध राजकीय समस्यांची जाणीव होती. ते आधीपासूनच महिलांना राजकारणात प्रवेश असावा या विचाराचे होते.

सामाजिक शास्त्रांच्या अभ्यासकांनी महिलांच्या राजकीय सहभागविषयक अभ्यास करून जे निष्कर्ष मांडले त्यात अशी विधाने केली की, महिलांच्या राजकीय सहभागाला स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील आरक्षणामुळे फार मोठया प्रमाणात चालना मिळाली. तसेच आरक्षणामुळे भारताच्या तळागाळातील महिलांना राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागाची संधी मिळाली. त्यातून लोकशाही प्रक्रियेत सक्रिय, सक्षम अशा

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

महिलांचाच एक शक्तीशाली संख्याबळ तयार झाले.

जागतिक स्तरावर महिलांच्या सहभागाच्या दृष्टिने मानवाधिकाराच्या बाबतीत विचार केल्यास असे दिसून येते की, महिलांना मिळणारी प्रत्येक्ष वागणूक ही भेदभावपूर्ण आहे. जगाने एका विशिष्ट कालावधीपर्यंत महिलांच्या अधिकाराकडे दुय्यम दर्जा देवून बघितले. स्त्रिया व पुरूष यांच्यात भेदभाव केला. १९५६ पर्यंत स्वित्झर्लंड सारख्या प्रत्यक्ष लोकशाही असलेल्या देशात महिलांना मतदानाचा अधिकार देण्यात आलेला नव्हता. १९४५ पर्यंत स्वातंत्र्य, समता आणि बंधूता ही लोकशाही मूल्य देणाऱ्या फ्रान्स सारख्या देशात सुध्दा महिलांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. इटली, इजिप्त, मेक्सिको इत्यादी देशात महिलांना आजही हिनतेची वागणूक दिली जाते. शिक्षण, नौकरी, राजकारण व व्यावसायिक दृष्टया विचार केला तर असे दिसून येते की, कायदे करूनही आजही महिलांना या क्षेत्रात मानाचे स्थान नाही. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १० डिसेंबर १९४८ रोजी घोषित केलेल्या मानवाधिकाराच्या जागतिक जाहिरनाम्यातील कलम-२२ मध्ये असे स्पष्ट केले आहे की, समाजाचा एक सदस्य म्हणून प्रत्येक स्त्री-पुरूषांना आपल्या व्यक्तित्व विकासाचे स्वातंत्र्य आहे. १९५२ मध्ये महिलांच्या राजकीय अधिकाराविषयी आंतरराष्ट्रीय समुदायाला संवेदनशील बनविण्यात या प्रसंविदेचे योगदान महत्वपूर्ण आहे. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढावा या उद्दशाने काही प्रमुख अधिकारांचा समावेश या प्रसंविदेमध्ये करण्यात आला आहे.

जे. एम. मिल यांनी 'द सब्जेक्सन ऑफ वुमेन' या ग्रंथात महिलांच्या राजकीय विकासात विवीध राजकीय समस्या अडसर ठरल्या त्यांनी महिलांच्या सहभागाविषयी पुढील विचार मांडले.

१) विवाहसंस्था महिलांच्या व्यक्तिविकासात आणि स्वातंष्यास मारक असते.

२) महिलांचे स्थान हे जन्माने नव्हे तर तिच्या निवडीने ठरावे.

३) महिलांनी स्वत:चा व्यवसाय करावा.

४) महिलांचे सारे आयुष्य बालसंगोपनात आणि कुटूंबाला आनंद मिळावा यासाठीच वाया जाऊ नये. तर महिलांनी देखील सहभागविषयक कार्य करावे.

१८३२ रोजी ब्रिटनमध्ये ज्या निवडणुका झाल्या त्या प्रचारात सहभागी होवून महिलांनी हिरीरिने भाग घेतले व महिलांच्या मताधिकारासाठी राष्ट्रीय संस्था ;छंजपवदंस ँवबपमजल वित ूवउमदश्े नििंतहमद्ध ही संस्था स्थापन केली. अमेरिकेत महिलांची पहिली संघटना १८२५ रोजी 'द युनायटेड रेल्वे सेल्स ऑफ न्युयार्क' या नावाने उदयास आली. त्यानंतर कॅंढी स्टॅटन यांनी सेनेका फॉल्सच्या परिषदेस मसुदा लिहीला त्यानुसार अमेरिकेत महिलांना समान राजकीय सहभागविषयक संधी मिळाली. चिनमध्ये १९४९ रोजी साम्यवादी क्रांती घडून आली. यानुसार चीनमधील महिला राजकीय व सामाजिक क्षेत्रात सहभागी झाल्या. अशाप्रकारे विभिन्न देशात महिलांना राजकारणात सहभाग मिळावा यासाठी अनेक आंदोलने करावी लागली.

भारतीय लोकशाही प्रक्रियेमध्ये महिलांचा राजकीय सहभाग फार अल्प दिसून येतो. भारतातील महिलांना सद्य:स्थिती ;ॅैध्द्व या विषयावर अभ्यास करण्यासाठी नेमलेल्या समितीने तयार केलेल्या अहवालात ज्या गोष्टी नमूद करण्यात आल्या. त्याला प्रतिसाद म्हणून भारत सरकारने १९७६ मध्ये महिलांसाठी करावयाच्या प्रत्यक्ष कार्यासाठी एक राष्ट्रीय स्तरावर आराखडा तयार केला. ;छंजपवदंस च्संद व िबजपवद वित ँवउमद १९७६द्ध सहाव्या पंचवार्षिक योजनेत (१९८०-८५) तयार केलेल्या मसूद्यात एक संपूर्ण प्रकरण महिलांवर आहे. यात राष्ट्राच्या विकासात हातभार लावणाऱ्या महिला, विकासाच्या प्रक्रियेत सहभागी होणाऱ्या अशी प्रतिमा तयार करण्यात आली. १९८८ मध्ये महिलांचा दृष्टीकोन लक्षात घेऊन एक राष्ट्रीय पातळीवर एक आराखडा बनविण्यात आला. (१९८८ ते २०००) संविधानात केलेल्या ७३ व ७४ च्या घटना दुरूस्तीनुसार व नव्या पंचायत राज्यव्यावस्थेमुळे महिलांमध्ये राजकीय सहभागाची संधी निमार्ण होत आहे. ग्रामपंचायत, जिल्हा परिषदा, नगरपालिका व निरनिराळया काउन्सिलवर कमीत कमी १/३ आरक्षीत जागा महिलांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. केंद्रिय मंत्रिमंडळाच्या शिफारशीनुसार अनेक राज्यात ५०: आरक्षण महिलांसाठी लागू करण्यात आले आहे.

महिलांचा भारतीय लोकशाहीमध्ये राजकीय सहभाग वाढावा यासाठी संविधानामध्ये काही विशेष कायदे केलेले आहेत. ते पुढील प्रमाणे.

प) कलम २४२ (२) नुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांना आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली.

पप) कलम २४२(६) नुसार नगरपालिकामध्ये महिलांच्या आरक्षणाची व्यवस्था करण्यात आली.

पपप) ४२ व्या घटनादुरूस्तीनुसार संविधानात मूलभूत कर्तव्याचा उल्लेख करण्यात आला व त्यामध्ये महिलांचा सन्मान करणे प्रत्येक नागरिकांचे कर्तव्य आहे. असा उल्लेख करण्यात आला.

पअ) भारतीय संविधानाच्या कलम ३५ (क) नूसार पुरूष व महिला यांना आपला उदरनिर्वाह करण्यासाठी समान साधन प्राप्त करण्याचा अधिकार आहे.

अ) कलम ३९ (घ) नूसार स्त्री-व पुरूष यांना समान कामासाठी समान वेतन असेल अशी तरतूद करण्यात आली.

अप) भारतीय संविधानाच्या चौथ्या भागातील राज्यनितीची मार्गदर्शक तत्वानूसार महिलांच्या कल्याणासाठी अनेक तरतूदी राज्यघटनेत करण्यात आलेल्या आहेत.

अपप) संविधानाने दिलेल्या अधिकारांमूळेच आपल्या देशात

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISSN : 978-81-934270-2-6

महिला पंतप्रधान झाली. राष्ट्रपती पदावर विराजमान झाली.

अपपप) महिलांसाठीच्या राजकीय सहभागाविषयक धोरणांचा मसुदा काही राज्य सरकारांनी तयार केला तर काही राज्य सरकारांनी त्याची सुरूवात केली आहे.

पग) केंद्रसरकारने सुध्दा महिलांसाठी नवीन पवित्रा घेऊन मतदार म्हणून त्यांना खुश करण्यास सुरवात केली आहे.

शिफारसी व उपाययोजना :

१. महिलांचा लोकशाही प्रक्रियेमध्ये सक्रिय सहभाग वाढावा यासाठी समाजातील गरीबी, अज्ञान, मागासलेपणा दूर करण्याचा शासनाने प्रामाणिक प्रयत्न केला पाहिजे.

२. राजकिय पक्षांनी सुध्दा महिलांना पक्षात मोठया संख्येने सहभागी करून घ्यावे.

३. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये ज्याप्रमाणे महिलांना ५०: आरक्षण दिले जाते. त्याचप्रमाणे राज्यविधिमंडळात आणि संसदेमध्ये आरक्षण देण्याकरीता सरकारने तत्परता दाखवावी.

४. महिलांचा लोकशाही प्रक्रियेत सहभाग वाढविण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थानी पुढाकार घ्यावा.

५. महिलांचा राजकीय सहभाग वाढविण्यासाठी समाजव्यवस्थेने पुढाकार घ्यावा व पुरुषांनी सुध्दा आपली मानसीकता बदलावयास पाहिजे.

६. राजकीय सहभागविषयक निर्णय महिलांनी स्वत: निश्चित करायला हवा. दुसऱ्यांच्या मताने नकोत. भारतीय लोकशाहीला अधिक मजबूत करण्यासाठी असे प्रयत्न कसोशीने होणे आवश्यक आहे.

सारांश :

गेल्या पाच वर्षातील विविध घटकराज्यातील विधानसभा व लोकसभा निवडणुकीमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाच्या अभ्यासातील निदर्शनातून असे लक्षात आले की, स्त्री मतदारांचा राजकीय सहभाग हा बऱ्याच प्रमाणात वाढलेला आहे. महिलांचा हा वाढता राजकीय सहभाग निश्चितच आनंद देणारी बाब आहे. महिलांचा राजकारणातील सहभाग वाढविण्यासाठी आणि त्यांना सबळ करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक तरतूदी केल्या त्यामुळे महिलांचा लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग मोठया प्रमाणात वाढू लागला. महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये सदस्य, सरपंच, सभापती, अध्यक्ष यासारखी राजकीय पदे महिला भूषवू लागल्या. या वाढत्या राजकीय सहभागामुळे महिलांना शिक्षण मिळाले नसतांनाही राजकीय सहभागामुळे चैतन्य निर्माण झालेले दिसून येते. स्थानिक स्वराज्य संस्थामधील नेतृतवामुळे महिला हया आज अनेक राजकिय पद प्राप्त करून सभेला जाऊ लागल्या आहेत. अशाप्रकारे भारत सरकारने केलेल्या विविध कायद्यांमुळे महिलांच्या विकासाचा मार्ग प्रशस्त झाला. या राजकारणातील आरक्षणामुळे महिलांकडे नेतृत्व आणि अधिकार येण्याची हळू पण निश्चित अशी प्रक्रिया सुरू झाली असून महिला हया आपल्या अधिकार व कर्तव्याप्रती जागृत झाल्या असून त्यांनी आपला लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग वाढविण्यास सुरवात केला आहे.

संदर्भ :

१. ज्ञपदपए छण्ळणैण ৳ ब्पजल टवजमत पद प्दपकं৳ ;छमू क्मसीप रू ।ईीपदंअ च्नइसपबंजपवद १९७४द्ध

२. गुप्ता कमलेश कुमार, भारतीय महिलाये, शोषण, उत्पीडन एवं अधिकार, २००५.

३. शर्मा, पी. ''महिला विकास और सशक्तीकरण'' (जयपूर : अविष्कार प्रकाशन, २००१)

४. गोटे डॉ. शुभांगी, महिला सबलीकरण – स्वरुप व समस्या, वरद पब्लिकेशन, औरंगाबाद.

५. अहिरे डॉ. सुनंदा , साळूंखे डॉ. उषा, स्त्री अभ्यासाच्या दिशा, अथर्व पब्लिकेशन जळगाव.

६. वेंगुर्लेकर प्रा. योगिनी, '' सामाजिक चळवळी आणि सरकार '' डायमंड पब्लिकेशन्स, पूणे.

७. मेहेत्रे डॉ. स्मिता, भारतीय स्त्री व मानवाधिकार, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

८. देशमुख डॉ. अल्का, गोरे डॉ. संजय, तुलनात्मक शासन व राजकारण, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.

■■■■

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

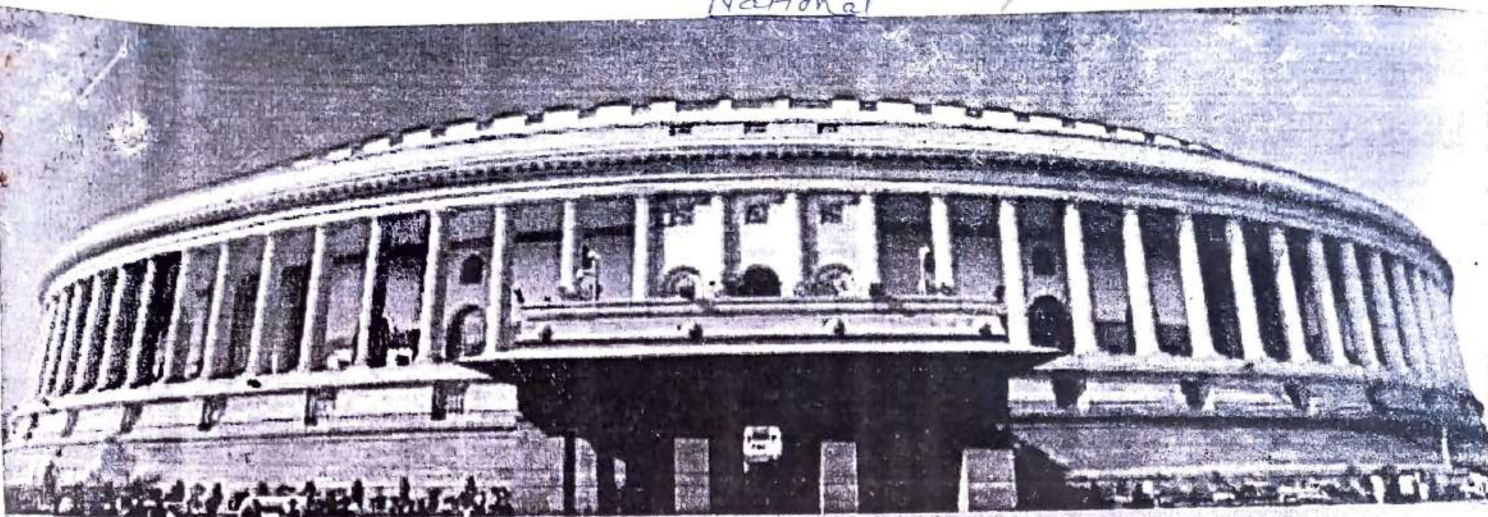

DEMOCRACY, ELECTIONS and GOOD GOVERNANCE

Editor

Dr. Mohan S. Kashikar
Dr. Vikas K. Jambhulkar
Dr. Jitendra Wasnik
Dr. Keshav Walke

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Democracy, Election And Good Goverance

- Published By:
  Rashtrasant Tukadoji Maharaj
  Nagpur University, Nagpur
  Department of Political Science

- Publisher
  Sivali Publications, Nagpur
  3 A, Lane No. 04, Dwarkapuri,
  Near Rameshwari, Nagpur
  (M) 09881712149

- First Edition: 2018

- **ISBN:** 978-81-934270-2-6

- © 2018, Editor in Chief & Publisher

- Composing:
  Sivali Graphic **Nagpur** (M):09881712149

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief, Association of Interdisciplinary Policy Research and Action (IPRA), Nagpur and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISSN : 978-81-934270-2-6

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत निवडणूक आयोगाची भूमिका

डॉ. रामलाल चौधरी
मराठी विभाग प्रमुख कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप जवाहर नगर , भंडारा.

पार्श्वभूमी :-

आपला भारत देश हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असणारा देश आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच भारतीय राज्य व्यवस्थेने लोकशाही प्रणालीचा स्वीकार केला. भारतातील लोकशाही प्रणाली ही स्वतंत्र अशी लोकशाही प्रणाली आहे. भारत देशाने स्वातंत्र्यानंतर राज्यव्यवस्था सुचारू रूपाने चालविण्यासाठी सर्व श्रेष्ठ जनकल्याणाकरिता कुठलीही राज्या व्यवस्था योग्य ठरेल याचा सर्वांगिण सविस्तर असा अभ्यास केला. तेव्हा जाणकार अभ्यासकांच्या निदर्शनास असे आले की, भारतीय समाजात मिश्र व्यवस्था असणारी प्रणाली ही योग्यपणे उपयोगी पडू शकते असा कयास लावण्यात आल्यानंतर प्रचलित लोकशाही प्रणाली देशाने स्वीकारली या लोकशाही प्रणालीची खरी मदार असते ती म्हणजे जनतेने केलेल्या मतदानाची. म्हणजेच लोकांनी लोकांच्या कल्याणाकरिता देशाची संपूर्ण व्यवस्था सुचारूरूपाने चालविण्याकरिता जी प्रक्रिया राबविली जाते, त्या प्रक्रियेला निवडणूक प्रक्रिया असे म्हणतात. भारतामध्ये निवडणूकांची सर्व व्यवस्था ही भारतीय निवडणूक आयोग हा स्वतंत्रपणे, नि:पक्षपातीपणे आणि कोणाच्याही दबावाखाली येत नसून स्वतंत्रपणे निवडणूक प्रक्रिया राबवित असतो. निवडणूक आयोगाला हा दर्जा देण्यामागचा मुळ हेतू हा होता की, भारतीय संविधान निर्माण करणाऱ्या समितीतील जाणकारांना त्याचा सखोल अभ्यास होता. कारण की, लोकशाही ही जर का सदोष राहीली. तर लोकशाही अधिककाळ टीकू शकणार नाही. त्यामुळे निवडणूक यंत्राणा ही पूर्णपणे दोष रहित असायला पाहीजे. मुळात निवडणूक यंत्राणाच सदोष राहीली तर लोकशाहीच्या मुळावर आघात झाल्याशिवाय राहणार नाही. मतदानाच्यावेळी मतदाराला बिनधास्तपणे मतदान करता यावे. याकरिता संविधानात स्वतंत्र प्रावधान करण्यात आलेला आहे. त्या द्वारे कार्यरत असलेल्या यंत्रणेलाच निवडणूक आयोग असे संबोधल्या जाते. निवडणूक आयोगाची कार्य निवडणूकांचे संचालन करणे. निवडणूक प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेवणे. निवडणूकांवर प्रत्यक्ष देखरेख ठेवणे याप्रमाणे निवडणूक आयोग आपली भूमिका बजावित असतो.

संविधानिक दर्जा :-

भारत देश हा जगातील सर्वात मोठी लोकशाही व्यवस्था असणारा राष्ट्र आहे. भारताची लोकसंख्या जगात दुसऱ्या क्रमांची आहे. या देशातील निवडणूक आयोगाने मतदान करण्यासंदर्भात काही अटी-नियम लावून दिले आहे. त्यापैकी मतदान करण्याकरिता व्यक्तीची वयोमर्यादा निश्चित केलेली आहे. भारतीय कायदयानुसार भारतीय नागरिकाला वयाचे अठरावर्षे पूर्ण केल्यानंतर मतदानाचा अधिकार दिला आहे. भारताची लोकसंख्या अधिक आणि त्यातही वयाची अठरा वर्षे पूर्ण झाली की, मतदानाचा अधिकार त्यामुळे भारत देशात मतदान करणाऱ्याची संख्या विपूल प्रमाणात आहे. भारतात मतदारांची संख्या अधिक आहे. असे असले तरी निवडणूक आयोग अतिशय सुचारू रूपाणे निवडणूक प्रक्रिया पार पाडीत असते. देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून आजतागायत किती तरी वेळा लोकसभा, विधानसभा आणि इतर स्थानिक पातळीवरच्या निवडणूका पार पाडण्यात आल्या परंतू एखादा अपवाद वगळता निवडणूक प्रक्रिया व्यवस्थितपणे राबविण्यात आयोगाला यश प्राप्त झालेले आहे. याचेच कारण म्हणजे भारतीय निवडणूक आयोगाला मिळालेला संविधानीक दर्जा होय.

आयोगाची रचना :-

संविधानात निवडणूक आयोगासंबंधी तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्या तरतुदीनुसार निवडणूक आयोग हा मुख्य निवडणूक आयुक्त म्हणून असतो. तसेच राष्ट्रपती वेळोवेळी नियुक्त करील तेवढे अन्य निवडणूक आयुक्त असे दोन्ही मिळून बनला असतो. निवडणूक आयोगात मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि त्याशिवाय इतर अन्य आयुक्तांची नियुक्ती राष्ट्रपतींनी केल्यास मुख्य निवडणूक आयुक्त हे निवडणूक आयोगाचे अध्यक्ष असतात. भारतीय संविधानाने राष्ट्रपतींना मुख्य निवडणूक आयुक्ताच्या सल्याने गरज वाटल्यास प्रादेशिक निवडणूक आयुक्तांची नियुक्ती करण्याचा अधिकार दिला आहे.

सुरवातीच्या काळात निवडणूक आयोग हा एक सदस्यीय आयोग होता. परंतू काही काळानंतर एकापेक्षा जास्त सदस्यांची गरज भासली. त्याचे कारण म्हणजे निवडणूक आयोगात केवळ एकच व्यक्ती आयुक्त म्हणून काम बघत असल्यास मानवी स्वभावामुळे काही दोष उद्भवण्याची संभावना असते. आणि नेमके तसेच झाले. निवडणूक आयोगात एकच व्यक्ती आयुक्त म्हणून काम करीत असता त्याच्या स्वभाव वैशिष्ट्यानुसार निवडणूकीची सर्व कार्य व्हावी असे वाटत असते. त्यामुळे ती व्यक्ती आपली मनमर्जी लादण्याचा प्रयत्न करीत असतो. हा संभाव्य धोका उद्‌भवू नये व निवडणूक आयोगाला बाधा निर्माण होऊ नये. या करिता कायदयात सुधारणा करण्यात आली. या सुधारित तरतुदीनुसार निवडणूक आयोगात आणखी दोन आयुक्तांची नियुक्ती करण्याचा निर्णय राष्ट्रपतींनी

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISSN : 978-81-934270-2-6

दिनांक १ ऑक्टोंबर १९९३ रोजी घेतला. या नवीन तरतुदीनुसार आता निवडणूक आयोग एक सदस्यीय न राहता तीन सदस्यीय झाला आहे.

भारतीय संविधानानुसार निवडणूक आयुक्ताचे पद अतिशय महत्त्वाचे आहे. निवडणूक आयोगाच्या सर्व कार्याची जबाबदारी ही निवडणूक आयुक्तावर असते. या पदावर नियुक्त होणाऱ्या व्यक्तीकडे पुढील प्रमाणे पात्रता असणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्या व्यक्तीने प्रशासकीय सेवा केलेली असावी. नाहीतर न्यायाधीश म्हणून काम सांभाळलेले असावे किंवा वकीलीचा तरी अनुभव असावा लागतो. कारण आयुक्ताचे पद हे फार मोठया जबाबदारीचे पद आहे. त्याकरिता या पदावर नियुक्त होणाऱ्या व्यक्तिकडे वरीलप्रमाणे कार्याचा दांडगा अनुभव असावा लागतो. तसे पाहता संविधानात मुख्य निवडणूक आयुक्त व अन्य निवडणूक आयुक्त यांच्या पात्रतेसंबंधी काय अट आहे. याबद्दल तपशीलवार माहीती दिलेली नाही. करिता याबद्दलचा कायदा संसद निश्चित करू शकतो. तो अधिकार संविधानिक रूपाने संसदेला प्राप्त झालेला आहे. परंतू संसद जर का असा कायदा आपल्या पातळीवर तयार करण्यास संसद जर असमर्थ ठरत असेल तर अशावेळी आयुक्त पदावर नियुक्तीसाठी पात्रताविषयी अटींचे नियम निश्चित करण्याचा अधिकार हा भारताच्या राष्ट्रपतींना बहाल करण्यात आलेला आहे. आपल्या अधिकाराचा वापर करून राष्ट्रपती निवडणूक आयुक्ताची निवडीसंबंधी पात्रता निश्चित करू शकतात.

निवडणूक आयुक्ताचा सेवाकाळ सुद्धा निश्चित कालावधीसाठी असतो. त्याकरिता संसदेने कायदा तयार केलेला आहे. संसदीय कायदयानुसार निवडणूक आयुक्ताचा कार्यकाल निश्चित करताना त्यात दोन अटींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. पहीली अट म्हणजे त्याचा कालावधी हा फक्त सहा वर्षासाठी राहील. आणि दुसरी अट म्हणजे निवडणूक आयुक्त या पदावर काम करणारी व्यक्ती ही आपल्या वयाच्या जास्तीत जास्त ६५ वर्षा पर्यतच सेवा देऊ शकतो. या प्रमुख दोन अटींच्या अधिन राहून निवडणूक आयुक्ताला आयुक्त म्हणून सेवा प्रदान करता येते. वरील अटीनुसार असे म्हणता येईल की, एखादया व्यक्तीची या पदावर म्हणजेच निवडणूक आयुक्त म्हणून निवड झाल्यानंतर निवड दिनांकापासून सहा वर्षाचा काळ पूर्ण होताच ती व्यक्ती या पदावरून निवृत्त होईल किंवा ज्या दिवशी संबंधीत व्यक्ती आपल्या वयाची ६५ वर्षे पूर्ण करेल त्या दिवशी निवृत्त होईल, याप्रमाणे फक्त प्रमुख अशा दोन अटींची तरतुद करण्यात आलेली आहे.

त्रिसंदस्यीय निवडणूक आयोगाची रचना १९९३ पासून करण्यात आली. व तिची अमल बजावणी देखील होत आहे. करिता निवडणूक आयोगातील मुख्य निवडणूक आणि त्याच बरोबर त्यांचे सहकारी अन्य दोन आयुक्त असे तीन आयुक्त मिळून हा आयोग काम सांभाळत असतो. करिता या तीनही आयुक्तांना समान अधिकार देण्यात आले आहे. जर का एखादा निर्णय घेण्यासंदर्भात मत भिन्नता असल्यास निर्णय बहुमताने घेतला जातो. परंतू निवडणूक आयोगाची बैठक मात्र मुख्य निवडणूक आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखली होते. या बैठकीत घेण्यात येणारा निर्णय हा एकमताने घेण्यात समर्थता नसेल तेव्हा मात्र बहुमताने निर्णय घेतले जातात.

आयोगाची भूमिका व महत्व :-

आपला देश इंग्रजांच्या गुलामगिरितुन १९४७ ला मुक्त झाला. भारतीय कायदयाची खऱ्या अर्थाने म्हणजे पुर्ण रूपाने स्वातंष्य १९५० पासून मिळाले असे म्हणायला काहीही हरकत नाही. कारण २६ जानेवारी १९५० पासून आपला संविधान कार्यकाळ सुरू झाला. त्यानुसार भारतात पहिली निवडणूक ही १९५२ मध्ये झाली. ही सार्वत्रिक निवडणूक व्यवस्थितपणे पार पाडण्याकरिता निवडणूक आयेगाला एकूण १७ आठवडयाचा काळ लागला. अनेक अडचणीवर मात करता करता आयोगाने आपल्या कामकाजात बरीच सुधारण केली. त्याचाच प्रभाव की दुसरी सार्वत्रिक निवडणूक ही १९५७ मध्ये घेण्यात आली तेव्हा मात्र निवडणूक आयोगाला ही निवडणूक व्यवस्थितपणे पार पाडायला फक्त आणि फक्त ३७ दिवस लागले. याप्रमाणे वरील दोन सार्वत्रिक निवडणूका घेतांना निवडणूक आयोगाने आपली भूमिका कशाप्रकारे पार पाडली ते लक्षात येते. ज्या आयोगाने अतिशय कमी कालावधीमध्ये आपल्या कामाच्या स्वरूपात बदल करून १७ आठवडयाचा कालावधी फक्त ३७ दिवसात पार पाडण्याची किमया सिद्ध केली. जे आयोग अस्तित्वात यायला अधिक काळ झालेला नाही. २६जानेवारी १९५० रोजी अस्तित्वात आलेला आयोग अतिशय कमी कालावधीत आपल्या कार्यात कशाप्रकारे सुधारणा करून आणते ते वरील उदाहरणावरून सिद्ध होते.

भारतीय लोकशाही प्रणाली ही लोकहिताला अधिक जपत असते. त्याची खबरदारी फार जवळून घेत असते. भारतात मतदान करणाऱ्यांची संख्या फार अधिक आहे. करिता निवडणूक आयोगाचे जाळे फार मोठे आहे. त्यात काम करण्याकरिता अनेक व्यक्तींचा सहभाग घ्यावा लागतो. म्हणजेच निवडणूक आयोगात कार्य करणाऱ्यांची संख्या ही अधिक भारतीय लोकशाही पद्धतीमध्ये बहुपक्ष प्रणाली असल्यामुळे यात प्रत्येक व्यक्ती प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कोणत्या-ना-कोणत्या पक्षाबद्दल आपली आपुलकीची भावना ठेवतो. निवडणूक आयोगात काम करणारी व्यक्ती ही सुद्धा एक मानव आहे. करिता त्याचेही काही स्वतंत्र मत विचार असतात. अशावेळी यंत्रनेत बाधा निर्माण होऊ नये व निवडणूक प्रक्रिया ही संपूर्णपणे नि:पक्ष पणे पार पाडावी याकरिता आयोग महत्वाची भूमिका बजावित असतो. निवडणूक अधिकाऱ्यांना शपथ ग्रहणापासुन तर राजकिय पक्षांसाठी आचार संहिता तयार करण्यापर्यंत महत्वाची भूमीका आयोगाला पार पाडावी लागते. निवडणूका नि:पक्ष व्हाव्यात याकरिता निवडणूक आयोग सदैव तत्पर असतो. अतिशय बारकाईने आपली कार्य यंत्रणा राबवित असतो. ज्या प्रमाणे राजकिय पक्षांना शर्ती

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

व अटींच्या अधिन राहुन काम करावी लागतात त्याच प्रमाणे मतदात्याला सुद्धा शर्ती आणि अटींच्या अधिन राहुनच मतदान करावे लागते. भारतीय निवडणूक आयोगाने सार्वत्रिक निवडणूका शांततेत, निष्पक्ष, सुरळीतपणे पार पाडावी म्हणून स्वतंत्र आपली नियमावलीच तयार केलेली आहे. यानिष्पक्ष नियमावलीमुळेच एवढया मोठया प्रचंड अशा लोकशाही प्रणालीमध्ये कुठल्याही प्रकारची धांधली न होता मतदान प्रक्रिया अतिशय सुचारू रूपाने पार पाडली जाते. हे आयोगाचे कार्य खरेच उल्लेखनीय असेच आहे.

निवडणूक आयोग मतदारांच्या हिताचे रक्षण करण्याचा अतोनात प्रयत्न करीत असतो. जसे मतमोजणीनंतर मतपत्रिका नष्ट करित नाही तर उलट त्या मतमोजणीनंतर सीलबंद करून जपल्या जातात. याचे कारण म्हणजे जर का मतदात्याला आयोगाच्या प्रणालीवर काही शंका असेल तर त्या शंकेचे निष्पक्ष निरसण व्हावे हा उद्देश आयोगाचा असतो. त्याकरिता विशिष्ट कालावधी करिता मतपत्रिकांची जपणूक केली जाते.

भारतीय निवडणूक आयोगाच्या कायदयानुसार मतदान प्रक्रिया ही संपूर्णपणे गुप्त मतदान प्रक्रिया आहे. त्या अनुषंगाने कोणत्या मतदाराने कोणाला मत दिले हे कळत नाही ते पूर्णपणे गुप्त असते. त्या बद्दलची कमालीची गुप्तता पाळाली जाते. जेव्हा जेव्हा निवडणूक आयोगाला आपली कार्य पार पाडत असता काही अडचणी किंवा कमतरता जाणवत गेली तेव्हा तेव्हा निवडणूक आयोगाने स्वत: हात बदल घडवून आणण्याचा अतोनात प्रयत्न केलेला आहे. आणि त्या प्रयत्नात आयोगाला यश संपादनही करता आलेले आहे. आजही या प्रचंड अशा लोकशाहीतील लोकांचा पूर्ण विश्वास निवडणूक आयोगावर आहे यात मात्र तिळमात्र शंकेला वाव सापडत नाही हे मान्य करावे लागते, ते त्यामुळेच.

निवडणूक यंत्रणा आणि वास्तविकता :- भारतीय निवडणूक आयोग नेहमीच स्वत:ला काळ सापेक्ष ठेवतो. जेव्हा जेव्हा ज्या ज्या तरतुदीची गरज भासत असते त्या ठिकाणी बदल स्वीकारीत असतो. निवडणूक आयोगाने सुरूवातीला मतदानाकरिता कागदी मतपत्रिकेचा वापर केला होता. परंतु काळानुसार बदल करित आज मतदान हे कागदी मतपत्रिकेद्वारा होत नसून मतदानासाठी इलेक्ट्रॉनिक्स उपकरणांचा वापर करण्यात येतो. या बरोबरच सुरूवातीच्या काळात मतदान प्रक्रियेच्या वेळी मतदान केंद्रावर बोगस मतदानाची संख्या फार प्रमाणात होती. या बोगस मतदानावर आळा घालण्याकरिता मतदान कर्त्याला स्वत:चे ओळखपत्र दाखविल्या शिवाय व त्याची संबंधीत अधिकाऱ्याला खात्री पटल्याशिवाय मतदान केंद्रावर मतदान करता येत नाही. दुसर आणि महत्वाचे म्हणजे भारतीय कायदयानुसार मतदान प्रक्रियेच्यावेळी 'समान हक्क समान संधी' याप्रमाणे सर्वांना सारखा हक्क असतो. जसे की एखादी व्यक्ती उच्च पदावर आहे. किंवा राजकीय पक्षाची आहे. म्हणून त्याला अधिकचे अधिकार प्राप्त असतील परंतू आपल्या सांविधानीक कायदयानुसार सर्वांना समान अधिकार प्राप्त आहेत. त्यामुळे जी व्यक्ती अगोदर येईल त्याला अगोदर मतदान करता येईल. तसेच 'एक व्यक्ती एक मतदान' या उक्तीला खरे ठरविण्यासाठीच खऱ्या अर्थाने ओळखपत्राची गरज आयोगाला भासली निवडणूकीच्या निकालाआधी अंदाज बांधणे म्हणजे 'एक्झिटपोल' या मत सर्वेक्षण पद्धतीवर गदा आणण्याचा प्रयत्न निवडणुक आयोगाने आणला होता. म्हणजे त्या बद्दल तशी अपेक्षा काही नागरिकांनी दर्शविली होती. परंतू 'निकालपूर्व अंदाज' याने कोणतेही नुकसान होत नाही असे समजून त्यावर बंदी लादण्यात आलेली नाही. निवडणूक आयोगासमोर आणखी एक महत्वाचा मुद्दा उपस्थित झाला होता तो म्हणजे राजकीय पक्षांनी दूरदर्शनवर जाहिराती देऊ नये. याचा अनिष्ठ परिणाम होण्याची भीती अधिक असेल असे मत व्यक्त केले होते. परंतू या ठिकाणी सुद्धा जन मत लक्षात घेऊन सर्वोच्च न्यायालयाने आयोगाच्या या निर्णयाबद्दल आपली तीव्र नाराजी व्यक्त केली. त्यामुळे आयोगाला हा लादलेला नियम तात्काळ रद्द खातर जमा करावा लागला. सध्या प्रचलीत असलेली मतदान पद्धती म्हणजे 'वोटिंग मशीन' द्वारे मतदान प्रक्रिया होय. या इलेक्ट्रॉनिक्स वोटिंग मशीन संदर्भात अनुकूल प्रतिकूल असे दोन मतप्रवाह फार जोमाने वाहात आहेत. वादीप्रतीवादी आपापली मत त्याबद्दल नोंदवत आहेत. परंतू अजुन पर्यत निवडणूक आयोगाला किंवा जनसमुहाला अंतिम सत्या पर्यत मजल मारता आलेली नाही. सध्या ती बाब अजूनही अनुत्तरीतच आहे. बघू भविष्यात काय ते?

संदर्भ ग्रंथ :-

१) डॉ. अल्का देशमुख, भारतीय लोकशाही प्रक्रिया, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर. आवृत्ती २०१४

२) रा. ज. लोटे, भारतीय शासन आणि राजकारण पिंपळापुरे अॅन्ड कं. पब्लीशर्स, नागपुर. आवृत्ती-३, २००९

■■■■

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

2018 - 2019

Shri Bhawabhuti Shikshan Sanstha's
AMGAON

REMAAC 2018

National Seminar on Revised Methods of Assessment and Accreditation for Colleges

24th February, 2018

Organized by
Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon, Dist. - Gondia (M.S.)

Re-Accredited by NAAC At 'A' Grade (CGPA-3.11)

Dr. S.M. Bhuskute
Principal / Chairman

Mr. O.I. Thakur

REVISED METHODS OF ASSESSMENT AND ACCREDITATION FOR COLLEGES

Certificate

This is to certify that, Prof./ Dr./ Mr./ Mrs./ Miss. Vijay S. Ganvir of Arts & Commerce Degree College, Petrol-Pump, Jawaharnagar has Participated / Presented a paper / Chaired Session in the National Seminar on "Revised Methods of Assessment and Accreditation for Colleges" organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC), held on 24th February, 2018 at Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon, Dist - Gondia (M.S.) India.

He / She Presented Paper entitled : Role of ICT in Teaching, Learning

Mr. O.I. Thakur
Organizing Secretary
Bhawabhuti Mahavidyalaya

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Dr. S. M. Bhuskute
Principal / Chairman
Bhawabhuti Mahavidyalaya

One Day National Seminar
On

REVISED METHODS OF
ASSESSMENT AND ACCREDITATION
FOR COLLEGES

Saturday, 24th February 2018

Organized by

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL (IQAC)

Bhawabhuti Shikshan Sanstha's

BHAWABHUTI MAHAVIDYALAYA,

Amgaon, Dist-Gondia-441902 (M.S)

Re-Accredited by NAAC at 'A' Grade (CGPA-3.11)

Phone No.(07189) 225222

Email.bhawabhuti@rediffmail.com

www.bmvamg.org.in

Dr. S. M. Bhuskute

Principal/Chairman (IQAC)

Mr. O. I. Thakur

Organizing Secretary

Convener

Mr. Z.D. Patthe

Co-Convener

Dr. M. G. Awaley

Principal

Arts & Comm. Degree College

P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

46	दिनेष ज्ञानेष्वर पेटकर सताजी महाविद्यालय, नागपूर	षिक्षण षिकण्यामध्ये (आत्मसात करणे) माहीती संप्रे"णाची भूमिका.	249-255
47	प्रा. राहूल सी. तागडे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय सुरतोली / लोहारा	षिक्षणक्षेत्राात आयसीटीची अर्थ, उदिष्टये, व्याप्ती तथा महत्व	256-261
48	प्रा. बाळकृ"ण कारू रामटेके समर्थ महाविद्यालय लाखनी, भंडारा	भारतातील उच्च षिक्षणाचे खाजगीकरण	262-267
49	**Mrs. Mugdha Ghotkar** VMV Commerce, JMT Arts & JJP Science College, Nagpur	**Role of Smartphone in Implementing ICT based Learning in India**	268-275
50	**Prof. Vijay S. Ganvir** Arts Commerce Degree College, Petrol-Pump, Jawaharnagar Tah.Dist.Bhandara	**Role of ICT in Teaching, Learning**	276-284
51	**Dr. B.Y. Kathane** Bhawabhuti Mahavidyalaya,Amgaon-441902	**Teaching and Learning with ICT**	285-291
52	**Dr. D. S. Choudhary** Dhote Bandhu Science College, Gondia	**Peer to Peer Learning**	292-295
53	**Prof. R.K. Dhuware** Dhote Bandhu Science College, Gondia	**Quality Enhancement though Use of ICT in Higher Education.**	296-301
54	**Ku. Kamini Gangadharrao Madekar** K.D. Pawar Shikshan Mahavidyalaya, Saone **Mrs. Bhavika S. Jain** K.D. Pawar Shikshan Mahavidyalaya, Saone	**Role of Alumni In Institutional Quality Enhancement**	302-305

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ROLE OF ICT IN TEACHING LEARNING

Prof. Vijay S. Ganvir
Arts Commerce Degree College,
Petrol-Pump, Jawaharnagar Dist.Bhandara.

Abstract : Information and communication technologies (ICT) have become commonplace entities in all aspects of life. In the 21st century world is moving rapidly into digital media and information, ICT based education causes changes in the educational objectives in the conception of the teaching and learning process. ICT is an important tool for teaching as it helps in facilitating teaching and increases better understanding of the subjects for the students. However, it is not a substitute for teaching. ICT enables self-paced learning through various tools such as assignment, computer etc as a result of this the teaching learning enterprise has become more productive and meaningful. ICT helps facilitate the transaction between producers and users by keeping the students updated and enhancing teachers capacity and ability fostering a live contact between the teacher and the student through e-mail, e-learning, web-based learning including internet, intranet, extranet, CD-ROM, TV audio-videotape. Students are no longer seen as knowledge recipients; rather, they are seen as active agents of learning, who are actively engaged in knowledge creation with help of teachers and peers. Social interaction and collaboration therefore has been given a great emphasis in this new paradigm of teaching and learning.

Keywords: Information and communication technologies (ICT), Higher Education, ICT Tools, Technologies, Policies and strategies, Web Browsers, Technology enhanced learning, Self paced learning, Instructional software, Interactive learning, Integrated Learning Module, E-learning.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

INTRODUCTION:

Higher education in the country is experiencing a major transformation in terms of access, equity and quality in 21st century. Information and communication technologies (ICT) is a diverse set of technological tools and resources used to communicate and to create, disseminate, store and manage information. This broad definition of ICT includes technologies as radio, television, video, DVD, telephone, satellite systems, computer and network hardware and software; as well as the equipment and services associated with these technologies, such as video conferencing and electronic mail. ICT encourage students to take responsibility for their own learning and offers problem centered and inquiry based learning which provides easy access and information based resources. It is necessary to acquire the ability to use technology as a tool to research, organize, evaluate and communicate information and the possession of the fundamental understanding of the ethical or legal issues and use of information.

Success of ICT-based education depends upon the teacher's ability to keep pace with the developments since teachers are responsible for quality control, improvement of learning and the aggregate effectiveness of the learning process. The main role of teachers will not be transmit information and culture, but rather to act as experts and leaders to motivate learning. An analysis of the integration of ICT in higher education involves the consideration of three important dimensions of innovation that have repercussions on university institutional culture and the professional development of lecturers such as changes in the educational objectives and in the conception of the teaching and learning process, changes in students' and lecturers' roles and changes in university organization.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ICT enable new ways in teaching and learning. These new ways of teaching and learning constitute a shift from a teacher-centred pedagogy to one that is learner-centred. If designed and implemented properly, ICT-supported education can promote the acquisition of the knowledge and skills that will empower students for lifelong learning. In India print media, audio media, audio-visual media, telecommunication and multimedia communication are the different medias which are used in educational transaction in higher educational institutes.

The challenge is how to enable teachers not only to overcome the technology barriers but also empower them to integrate appropriate technology into the learning process. It is therefore suggested that all the different stakeholders in the field of ICT in education, such as policy makers, planners, teacher educators, teachers and private sectors be actively involved in building teacher capacity for the effective integration of ICT in classroom practices.

Communication & collaboration

ICT is seen as a vehicle for collaboration and contact with others at any time and place, enabling, for example, communication between parents and authorities. ICT is also seen to extend both the scope of communication but also the role of students, enabling them to collaborate and communicate with learning partners and become decision-makers in their own learning. Tools such as blogs, wikis and pod/video casting are proposed to support flexibility by working online and making communication, edition and publishing easy across the world. ICT is also seen to encourage and help teachers by providing dynamic, easily accessible guidance and communication resources whereby they can find support and communicate with coaches and colleagues. Finally, several people pointed to the increasing use of ICT to support social networks and the potential use of these for learning. The main role of teacher will not be to

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

transmit information and culture but rather to act as experts and leaders and motivating learning. In this sense teacher acts as a knowledge transmitter to a learning facilitator, collaborator, coach and knowledge navigator. Communication technologies to a great extent, replaced both the teacher and the text books by placing the learners at their own in the learning process.

Facilitator and enabler

ICT is used to support change and innovation, for example, by enabling experimentation in changing scenarios within school using such means as learning platforms and "internet classrooms". It also supports training of teachers to meet challenges in their work. Finally, ICT is seen as one of the major drivers in making lifelong learning so important today. ICT based learning is also called as e-learning. It is the acquisition and use of knowledge distributed and facilitated primarily by electronic means. It may include the use of web-based teaching materials and hypermedia in general, multimedia CD-ROMs, websites, discussion boards, collaborative software, e-mail, blogs, wikis, test chat, computer aided assessment, educational animation, simulations, games, learning management software, electronic voting systems and more, with possibly a combination of different methods being used. E-learning is an approach to facilitate and enhance learning through and based on both computer and communication Technology

Assessment

ICT was put forward as a means to extend assessment to include different modalities of evaluation and to make assessment criteria and evaluation processes more explicit. Particular mention was made of wide-scale use of e-Portfolios for formative assessment of teachers and

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

learners. E-Portfolios were also advocated to document the development of competences so as to motivate students and improve their self-esteem and to help teachers in their tutoring task.

Differentiation

ICT made it possible to offer high quality individual learning courses tutored by professional teachers so as to improve the chances for individual learning. From an organisational perspective, a couple of people suggested that ICT could be employed to improve the control and coordination of such a differentiated system based on the knowledge and competence profiles of individual learners.

ICT equipment and various tools into schools. Alongside these infrastructure investments are teacher professional development programmes that look into equipping teachers with knowledge and skills on how to use ICT to support pedagogy appropriately and meaningfully in enhancing the learning experiences among students. On top of necessary expertise in their subject matters, teachers have to understand how to guide their students in making judicious use of information from multiple sources, think critically, work and solve problems collaboratively. The challenge is how to enable teachers not only to overcome the technology barriers but also to empower them to integrate appropriate technology into the learning process.

ICT in education programmes and projects that will have a substantial impact on teaching and learning. A number of participatory mini workshops will also be facilitated by ICT in Education key players in the region to showcase various approaches and methodologies that teachers can adapt in their classrooms. Teacher participants will also be invited to display and present the outputs of their innovative teaching and learning practices during the Exhibition and

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Foster Session The group will also leverage partnerships to provide the necessary support as well as develop new innovations to promote the quality of student learning.

Commonly used ICT tools and online resources are discussed below :

I. Increasing access to Online Resources :

- Subscription to journals & e-books
- e-Learning Content and Mobile Learning Content
- Creating Portals
- EDU-SAT through Distance Mode
- Management of Library Automation
- Use of Blogs
- Wiki and Discussion Board to exchange idea asynchronously.
- Use of online chat session, virtual classroom or meeting to exchange idea synchronously.

II. Increasing access to ICT Facilities :

- Wireless Networks, Local Area Networks (LANs), campus backbone
- Acquisition of access equipment (computers, laptops, mobile phones)
- Video conferencing facilities. Teaching and Learning Activities with ICT tools :
- Lecture Presentation using PPT
- Instructional Designer
- Use of bulletin Boards
- Use of Web 2.0 technologies with tools like Blogs, Wikis, Rich Site summary
- Student feedback using ICT

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Quality of content development for ICT based educational material need to be checked. For this training should be conducted for educational content development specialist such as instructional designers, scriptwriters, audio and video production specialist, programmers & web developers. Various courses should be launched by using ICT to utilize available resources in the college in a productive form. There is a need of networking through Local Area Network(LAN), Wide Area Network (WAN) , Information and Library Network(INFLIBNET) which would lead to increased academic activities and research.

Conclusion: Integration of ICTs in higher education is inevitable. In the coming years the thrust will be on the use of ICT to strengthen the system in the mode of open and distance learning .Higher education has to do a careful analysis of long term costs and benefits. Teacher has to adapt continuous professional development in the educational uses of technology. Digital libraries, access to online databases, networking, etc., can be enhanced through inter-institutional collaboration to ensure optimal usage of ICT expertise and resources. The wide adoption of ICTs calls for mindsets and skill sets that are adaptive to change. As the government increases its investments in ICT for education, continued efforts must be to ensure that investments in technology positively impact all aspects of education. ICT enabled education will definitely lead to the democratization of education.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

References :

Web Sources :

1.http://www.google.com/

2.http://www.nkn.in/

3.http://www.sakshat.ac.in/

4. http://www.ugc.ac.in/

5. http://infomine.ucr.edu/

6. http://www.connected.org/learn/innovation.html

7. http://www.unescobkk.org/education/ict/ict-in-education-projects/training-of-teachers/facilitating

8. http://www.ijritcc.org

9. http:// citeseer.com/

1. International Journal on Recent and Innovation Trends in Computing and Communication ISSN: 2321-8169Volume: 5Issue: 1144–46

2. K. Balasubramanian, Willie Clarke-kah (2009) ‚‗ICTs for Higher Education,' Bakground paper from the Commonwealth of Learning UNESCO WorldConference on Higher Education Paris.

3 .Imran Hussain, M.Afshar Alam, Niloufer A. Kazmi. ―Promotion of elearning through ICT : Role of Indian government and higher educational Institutions‖ University News, 49(39), September 26-Oct 02, 2011.

Principal
Arts & Comm Degree College

लोकराजा राजर्षी

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, ता. जि. लातूर

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

- **लोकराजा राजर्षी**
  (Lokraja Rajarshee)

- **ISBN :** 978-81-937477-1-1

- **संपादक**
  डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
  कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
  ता. जि. लातूर-४१३ ५३१.

- **प्रथमावृत्ती : १५ ऑगस्ट, २०१८**

- **प्रकाशक**
  © सुनंदा दुष्यंत कटारे
  युगप्रवर्तक प्रकाशन,
  श्रावस्ती निवास, सिद्धार्थ हौसिंग सोसायटी, यशवंत शाळेच्या पाठीमागे,
  नांदेड नाका, लातूर-४१३ ५१२.
  संपर्क : ८३०८३०५०५०

- **अक्षरजुळणी**
  दत्ता मस्के, दिगंबर मस्के
  विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव ता. जि. लातूर-४१३५३१
  संपर्क : ७०५८८४८६४८

- **मुखपृष्ठ-सजावट**
  डॉ. मा. ना. गायकवाड,
  कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव

- **मुद्रक**
  विश्व कॉम्प्युटर सर्व्हिसेस, बाभळगाव

- **स्वयंसहाय्यता निधी**
  ₹ १०००/- (एक हजार रुपये)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

*प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

ISBN : 978-81-937477-1-1

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

डॉ. पंडित विद्यासागर

कुलगुरू, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव ता. जि. लातूर

कार्यकारी संपादक

प्रा. परमेश्वर हटकर

माऊली महाविद्यालय, वडाळा ता. उत्तर सोलापूर जि. सोलापूर

सहसंपादक

डॉ. जयद्रथ जाधव

शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर जि. लातूर

सहसंपादक

डॉ. लहू वाघमारे

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव, ता. चाकूर, जि. लातूर

सदस्य

प्राचार्य डॉ. मनोहर तोटरे

अण्णा भाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

डॉ. पंचशील एकंबेकर

वसंतराव नाईक महाविद्यालय, नांदेड

डॉ. प्रदिप सूर्यवंशी

दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

डॉ. उज्वला सामंत

स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय, मालवण

डॉ. ठकसेन राजगुरे

स्वा.से.श्री.क.रा.इन्नाणी महाविद्यालय, कारंजा (लाड), जि. वाशिम

डॉ. मा. ना. गायकवाड

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव ता. जि. लातूर

डॉ. अनिल वाडकर

श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा, जि. लातूर

प्राचार्य डॉ. सुनील कांबळे

प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर

डॉ. डी. एम. तंगलवाड

सहायक कुलसचिव, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. नारायण तु. कांबळे

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरुर (ता.), जि. लातूर

डॉ. एस. एन. रविदास

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर, जि. भंडारा

डॉ. इ. जा. तांबोळी

सोशल कॉलेज, सोलापूर

प्रा. के. एम. लोखंडे

आर.एन.सी. आर्टस्, जे.डी.बी. कॉमर्स अॅन्ड एन.एस.सी. सायन्स कॉलेज, नाशिकरोड

डॉ. लक्ष्मण शिराळे

विदर्भ महाविद्यालय, बुलडाणा

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN : 978-81-937477-1-1

१४. लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि अर्थकारण

डॉ. एस. एन. रविदास
कला, वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर, जि. भंडारा.

कोल्हापूरच्या संस्थानाचे राजे चौथे शिवाजी महाराज यांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या पत्नी आनंदीबाई यांनी १७ मार्च १८८४ रोजी यशवंतरावांना दत्तक घेतले व शाहू हे नाव ठेवण्यात आले. शाहू महाराजांचा जन्म जून २६, १८७४ रोजी कागल येथील घाटगे घराण्यात झाला. त्यांचे नाव यशवंत होते. एप्रिल १९८४ रोजी राज्याभिषेक होऊन २८ वर्षे कोल्हापूर संस्थानांचे राजे होते. मुंबई येथे ६ मे इ. स. १९२२ रोजी मृत्यू झाला. हा केवळ कोल्हापूरच्या इतिहासातील कालखंड नाही तर संपूर्ण महाराष्ट्र आणि आधुनिक भारताच्या इतिहासाचा निर्माणाला बदलणारा क्रांतिकारी कालखंड बनला आहे.

महाराजा छत्रपती शाहू अशा प्रकारचे घोषित केल्यानंतर महाराजाने तुरंत आपल्या प्रगतिशील शासनास सुरुवात केली. इ. स. १८९४ मध्ये कोल्हापूरची जनसंख्या नऊ लक्ष होती. त्यात केवळ २६ हजार ब्राह्मण आणि उच्चवर्गीय संख्येत होते. महाराजांचा खासगी ऑफिसात ५२ अधिकारी होते. त्यात ४५ अधिकार ब्राह्मण आणि अन्य स्थानावर इंग्रज आणि फारसी होते. या प्रकारे राज्य मराठ्यांचे; परंतु नोकरीवरचे सर्व अधिकार ब्राह्मण, फारसी आणि उच्चवर्गीय लोकांकडे होते. ते स्वतःला त्या राज्याचे मालक समजून सामान्य जनतेशी गलत व्यवहार करीत होते. सर्वांत अगोदर महाराजाने राजप्रतिनिधी यांना मिळालेले संपुर्ण अधिकार संपुष्टात आणले.

तसेच १३ एप्रिल १८९४ ला महाराजांनी सल्लागार मंडळाच्या प्रमुख पदांवर राज्याचे दिवान सबनिस यांना नियुक्त केले. हुजूर ऑफिस नावाने नवीन प्रधान मंत्रालय सुरू केले. १४ एप्रिल १८९४ ला एक परिपत्रक काढून शिकार आणि राज्याच्या कामाहेतू बाहेर जाणाऱ्या अधिकारी व प्रतिनिधीवर तसेच जनतेकडून जबरदस्तीने वसुलीवर पाबंदी लावण्यात आली. प्रत्येक वस्तू राज्याबाहेर नेतांना दरबारातून न्यायचा असा आदेश काढला. कोणतीही वस्तू घेतांना जसे भाजीपाला, अंडे, किराणा या सर्वांचा बिल चुकविल्यानंतर रसीद घ्यायची असे सक्तीने आदेश जारी केले.

यामुळे शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचे दाम मिळू लागले. इनामदार आणि जमीनदार यांना मिळालेल्या जमिनीवर मालकी हक्काची जमिनीची विक्री व गहाण ठेवण्यावर पाबंदी लावण्यात आली. कर्जात डुबलेल्या जमीनदारांना महाराजांनी स्वस्त दरात कर्ज उपलब्ध करून दिले. शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे अशा उपक्रमांतूनही त्यांनी कृषीविकासाकडे लक्ष पुरविले.

व्यापार आणि उद्योगाच्या विकासाच्या योजना लागू करण्यात आले, आदिवासी आणि पहाडी भागात राहणाऱ्या विशेष वर्गासाठी रोजगार कार्यक्रम सुरू केले आणि ग्राम उद्योगाला वाढीवा दिला. चहा, कॉफी बागानाचे निर्माण केले तसेच कार्य उद्योगाला ग्राम रोजगारात सामील केल्या गेले. मधुमक्षिकापालन, उद्योगाला सुरूवात भारतामध्ये महाराजाने कोल्हापूर राज्यात केली. जनावरांची नवीन दूधडेअरी फार्मच्या विकासाला सुरूवात केली.

बंधुता, धर्म निरपेक्षता, सर्व घटकांना विकासाची समान संधी ही तत्त्वे राजर्षी शाहू महाराजांनी संस्थानात अंमलात आणली म्हणुनच त्यांचा देशभरात महाराजांचे महाराज असा गौरव होता. 'राजर्षी' ही उपाधी त्यानां कानपुरच्या कुर्मी क्षत्रिय समाजाने दिली. राजर्षी शाहू राजांना बहुजनांच्या शिक्षणाविषयी फार तळमळ होती. कारण माणसाला पशुत्वापासुन माणुसकीत आणण्याचे प्रभावी शस्त्र म्हणजे शिक्षण होय, त्यामुळे शिक्षणाशिवाय मागासलेल्या जातीचा तसेच सर्व अनुसूचित जातीचा

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

उद्धार होणार नाही, हे शाहू महाराजांनी ओळखले. म्हणून कोल्हापूर संस्थानात सक्तीच्या मोफत शिक्षणाचा कायदा केला. तसेच शाळांची निर्मिती केली व जे आईवडील आपल्या मुलांना शाळेत पाठविणार नाही त्यांच्यावर १ रू. प्रतिमहिना दंड आकरण्याची कायदेशीर तरतूद केली व आपल्या राज्यात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले.

भारताची अर्थ व्यवस्था आज ही कृषीवर आधारित आहे. तसेच समान व्यवस्था ही जातीवर आधारित आहे. लोक आजही जातीच्या नावावर शिक्षित होतात, जातीच्या नावावर सन्मान मिळवितात. तसेच जातीच्या नावावर अपमानितसुद्धा होतात. बहुजन समाजाच्या उत्थानासाठी सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आर्थिक आंदोलनाला शक्ती देणारे फुले, शाहू आणि आंबेडकरवादी आंदोलनाची महाशक्ती छत्रपती शाहू महाराज यांच्या कार्याची माहिती सर्व सामान्य जनतेला माहिती होणे आवश्यक आहे. या आंदोलनाला प्रामाणिक स्वरूपाने जमिनीवर आणण्याचे कार्य केले आहे.

शाहू महाराजांनी बहुजन समाजात शिक्षणप्रसार करण्यावर विशेष भर दिला. त्यांनी कोल्हापूर संस्थानात प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत केले. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार जास्तीत जास्त करण्यासाठी म्हणून राजाज्ञा काढली. अस्पृश्यता नष्ट करण्यासाठी इ.स. १९१५ साली अस्पृश्यांच्या वेगळया शाळा भरवण्याची पध्दती बंद केली. जाती भेद नष्ट करण्यासाठी त्यांनी आपल्या राज्यात आंतरजातीय विवाह कायदा प्रस्थापित केला. तसेच इ.स. १९१७ साली विधवांसाठी पुनर्विवाहाचा कायदा करून विधवेच्या विवाहाला कायदेशीर मान्यता देण्यात आली.

मागासलेल्या लोकांची प्रगती करायची असेल तर त्यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली पाहिजे, हा व्यापक दृष्टिकोन डोळ्यांसमोर ठेवून ६ जुलै १९०२ रोजी ५० टक्के जागा मागासवर्गीय जातींसाठी राखीव राहतील असे जाहीर केले.

शाहू छत्रपती स्पिनिंग अँड विव्हिंग मिलची स्थापना, शाहूपुरी व्यापारपेठेची स्थापना, गुळाच्या बाजारपेठेची निर्मिती, शेतकऱ्याच्या सहकारी संस्थांची स्थापना, राधानगरी धरणाची उभारणी, शेतकऱ्यांना कर्ज उपलब्ध करून देणे असे उपक्रम त्यांनी आपल्या संस्थानांत राबविले, कमालीचे यशस्वी केले, शेती, उद्योग, सहकार या क्षेत्रांत राजर्षींनी नवनवे प्रयोग केले, शेतीच्या आधुनिकीकरणासाठी त्यांनी संशोधनाला पाठिंबा दिला. नगदी पिके व तंत्रज्ञानाचा वापर वाढण्यासाठी त्यांनी किंग एडवर्ड अँग्रिकल्चरल इन्स्टिटूयूट ची स्थापना केली. राजांनी त्याकाळी पाण्याचे महत्त्व लक्षात घेऊन राधानगरी नावाचा प्रकल्प उभा केला जेणेकरून भविष्यात माझ्या रयतेला दुष्काळाला सामोरे जावे लागणार नाही ही दुरदृष्टी ठेवून राधानगरी धरणाची निर्मिती केली, राजर्षी शांहूनी कोल्हापूर संस्थानात संगीत, चित्रपट, चित्रकला, लोककला आणि कुस्ती या श्रेत्रांतील कलावंताना राजाश्रय देऊन प्रोत्साहन देण्याचे महत्वाचे कार्य केले.

हिन्दु धर्माच्या परंपरेनुसार शुद्रांना आणि स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. या कायद्याचा विरोध करणाऱ्यासाठी मनुस्मृतीमध्ये ब्राह्मणांनी कठिण प्रावधान व शिक्षेस पात्र असा नियम केला होता. इंग्रजांचा क्रांतिकारी प्रयत्नांद्वारे महात्मा ज्योतीबा फुले सावित्रीबाई इत्यादींना शिक्षण प्राप्त झाले. यांनी दलित वर्ग मागासलेल्या वर्गाला शिक्षण दिले. इंग्रजी शिक्षणाचा सर्वांत जास्त फायदा ब्राह्मण स्त्रियांनी घेतला. यात दलित आदिवासी मागासलेल्या वर्गातील स्त्री व पुरुषांमध्ये खूप अभाव दिसून येते.

छत्रपती शाहू महाराजांनी राजसत्ता आपल्या हाती घेऊन पहिल्या वर्षीच शिक्षा सुधार समितीचे गठन केले. राज्यात तीन प्रकारच्या सुधारप्रणाली शिक्षणात घडवून आणल्या प्रथम शिक्षण संस्थांचे जाळे पसरविले. तसेच बदलत्या परिस्थितीनुसार नवीन पाठ्यक्रम लागू करण्यात आले. दुसरे भिन्न-भिन्न जातीच्या विद्यार्थ्यांना जातिभेदाच्या व्यवहारामुळे एका सोबत शिक्षण घेणे अशक्य होते. यासाठी वेगवेगळया जाती नुसार राजदरबारातून खाण्यापिण्याची सोय व सवलत देऊन जातीनुसार आश्रमशाळा सुरू केल्या. तिसऱ्या प्रकारात राज्याच्या बाहेर जे लोक मागासलेल्या जाती व वर्गांसाठी शिक्षणाला प्रथम पुरस्कृत केले व आर्थिक सहाय्यता देऊन त्याचे संरक्षण केले. व त्याला समोर वाढविण्याचे कार्य केले.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

 ISBN : 978-81-937477-1-1

महाराजांच्या शिक्षणाच्या आंदोलनाचा प्रभाव संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यावर झाला. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी आपले सर्व जीवन पश्चिम महाराष्ट्रामध्ये शिक्षणसंस्था उघडून शिक्षण क्षेत्रांमध्ये समर्पित केले आहे. ते राजर्षी शाहू महाराजांच्या विद्यार्थी वसतिगृहाचे विद्यार्थी होते. त्यांनी आपल्या गुरूपेक्षा एक कदम समोर चालून 'कमवा आणि शिका' या योजनांना अंमलात आणून यशस्वी करण्यात आले. पंजाबराव देशमुख यांनी विदर्भाच्या अमरावती जिल्हयांमध्ये शाहू महाराजांच्या प्रेरणेतुन शिवाजी एज्युकेशन संस्थेची निर्मिती केली आणि शिक्षण क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. समोरच्या काळात देशाचे कृषीमंत्री बनले. भारत हा कृषीप्रधान देश आहे. याचे नेतृत्त्व देशभर पंजाबराव देशमुख यांनी केलेले आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शिक्षणक्षेत्रात काम केले आहे. संविधानव्यवस्थेची निर्मिती करण्याचे कार्य केले आहे. देशाला एक मजबूत संविधान दिलेले आहे.

संदर्भ :

१. राजर्षी शाहू महाराजांची निवडक भाषणे आणि आज्ञापत्रे - प्रदीप गायकवाड.

२. राजर्षी शाहू छत्रपती - धनंजय किर

३. राजर्षी शाहू स्मारक ग्रंथ - डॉ. जयसिंगराव पवार

४. लोकराजा राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज - युवराज रतिराम पहाडे.

❑❑❑

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

SANT GADGE MAHARAJ MAHAVIDYALAYA,
Hingna, Dist. Nagpur.

One Day National Conference on
Impact of GST on Indian Economy (IGIE-2019)

Certificate

This Certificate is awarded to

Dr/Mr/Mrs/Ms Prof. Dr. Chunnilal P. Sakharwade.

of Art and Com (P.P.) College, JawaharNagar.

in recognition of participation in the **One Day National Conference**

organised by **Department of Commerce and Economics**

on 9th February, 2019

He has submitted the paper entitled जी.एस.टी.चे फायदे आणि तोटे

is included in the Conference Proceedings with assigned **ISBN :978-81-938781-1-8**

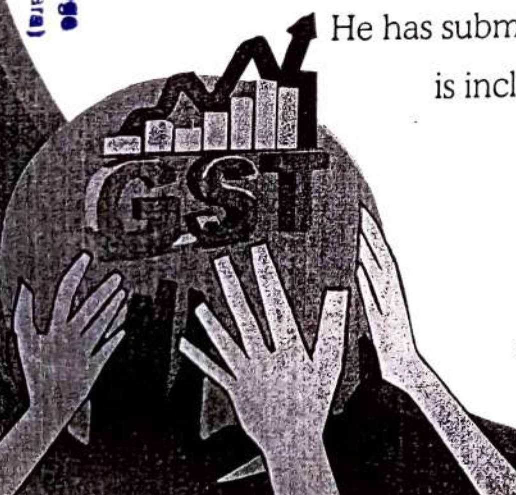

Dr. Shyam R. Atkari	Dr. Ganesh S. Maywade	Dr. Mrs. Arti U. Moglewar
Organising Secretary	Organising Joint Secretary	Principal
Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Hingna, Nagpur	Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Hingna, Nagpur	Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya, Hingna, Nagpur

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

ISBN : 978-81-938781-1-8

National Conference on
Impact of GST on Indian Economy (IGIE-2019)

9th February, 2019

Department of Commerce & Economics
Sant Gadge Maharaj Mahavidyalaya,
Hingna, Dist. Nagpur

Principal
Arts & Comm... Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

जीएसटीचे फायदे आणि तोटे

प्रा.डॉ.चुन्निलाल प. साखरवाडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य महाविद्यालय पे.पंप (जवाहरनगर)
ईमेल.आयडी.. chunnilalsakharwade@gmail.com

प्रस्तावना : -

अप्रत्यक्ष करप्रणालीत दोष असल्यामुळे राज्य सरकारला या कराव्दारे महसूल गोळा करण्यात अनेक समस्या निर्माण होउ लागल्या. जीएसटी लागू होण्यापूर्वी केंद्र आणि राज्य सरकारकडून अनेक अप्रत्यक्ष कर आकारले जात होते.त्यामुळे भारत देशातील अप्रत्यक्ष कर प्रणाली त्रासदायक बनली होती. स्वातंत्र्य प्रात्तीनंतर कर संरचनेत सुधारणा करण्याच्या दृष्टीने हे एक करातील मोठे बदल होय. जीएसटीमुळे भारत देशाच्या अर्थव्यवस्थेत एक वेगळे आर्थिक परीवर्तन घडून येईल. एक देश, एक कर, एक बाजार यामुळे एका नवीन भारत देशाचे जीएसटी कर प्रणालीमुळे एक वेगळे अस्तित्व निर्माण केले जाणार आहे. भारत देशात १ जुलै २०१७ पासून जीएसटी लागू करण्यात आला आहे.

जीएसटीचे फायदे

१. अर्थजीवन सोपे होणार -
जीएसटीमुळे १७ कर आणि अधिभारांची जागा घेईल. यामुळे कर अमलबजावणी सोपी होईल.

२. **करचुकवेगिरीला आळा बसेल -**
इनपुट क्रेडिटमुळे कर भरण्यास उत्तेजन मिळेल आणि त्यामुळे राज्य आणि केंद्र सरकारची निगराणी राहून यांच्या उत्पन्नात वाढ होईल तसेच करबाहय वस्तुंची संख्या कमी होणार आहे.

३. **एकच बाजार -**
एकच कर असलेला बाजार निर्माण होउन वस्तुंच्या किंमतीत घट होईल.

४. **वहतूक खर्च व विलंब कमी -**
जीएसटी ऑनलाईनमुळे राज्यांच्या तपास नाक्यांमुळे नियोजित ठीकाणी ट्रक विलंबाने पोहोचणार नाही.

५. **गुंतवणूकीला चालना -**
भांडवली वस्तुंच्या किंमती १२ ते १४ टक्यांनी कमी होउ शकतात. परिणामी भांडवली वस्तुंच्या गुंतवणुकीमध्ये ६ टक्क्यांची वाढ होउ श्शकते.

६. **मेक इन इंडिया होण्यास मदत -**
आंतरराज्य कर संपुष्टात येणार असल्यामुळे वाहतूक खर्च कमी होउन उत्पादनवाढ अपेक्षित आहे. आयातीवर काही प्रमाणात नियंत्रण येउन मेक इन इंडिया योजनेला चालना मिळेल.

७. **अविकसित राज्यांना दिलासा -**
सध्याच्या २ टक्के आंतरराज्य अधिभारामुळे अनेक उत्पादने राज्यात विकली जातात. जीएसटीमधील एकच बाजार तरतूदीमुळे स्थानिक उद्योजकांना उद्योगवाढीची संधी मिळेल.

८. **तयार वस्तू स्वस्त होणार -**
कर आणि वाहतूक खर्च कमी झाल्यामुळे तयार वस्तुंच्या किमती कमी होतील.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. Jawaharnagar, Bhandara

९. **जीडीपी वाढणार -**

जीएसटीमुळे भारताच्या जीडीपीमध्ये पुढील वर्षात ३ ते ५ वर्षात ०.८ टक्के वाढ होण्याची शक्यता आहे.

१०. **लहान उद्योगांना लाभ -**

ज्या उद्योगाची वार्षिक उत्पादकता २० लक्ष रू.प्रर्यत आहे त्यांना जीएसटी मधून वगळण्यात आले आले आहे.यामुळे लघु उद्योगांना फायदा होईल.

११. **पारर्दशकता -**

जीएसटी ही करप्रणाली संपुर्ण भारत देशात सर्वासाठी एकसमान असल्यामुळे यातील महसूली उत्पन्नात पारर्दशकता आढळून आली आहे.

जीएसटीचे तोटे

१. **ग्राहक उपयोगी वस्तू -**

जीएसटी लागू झाल्यानंतर लिक्विड सोप, डिटरजेंट रेजर, कैची, नेल कटर ८.७५ टक्क्यानी वाढणार आहे.तसेच अगरबत्ती व लोभान महाग झाले आहे. तसेच मिसरी, बताशा यावर ५ टक्के जीएस लागला आहे.

२. **दुध व दुध उत्पादीत वस्तू -**

दुध पावडर,ताक,तूप यावर ६ टक्के जीएस लागू झाल्यामुळे या वस्तू अधिक महाग झाल्यामुळे सामान्य व्यक्तीच्या दैनंदिन खर्चात वाढ झाली आहे.

३. **माहिती व तंत्रज्ञान -**

मल्टीफंक्शन प्रिंटर, फोटो कॉफी, फैक्स मशीन, माउस, कीबोर्ड , मोडम, राउटर, सीडी-डीवीडी यावर १० टक्के जीएसटी लागू होणार असल्यामुळे या वस्तू अधिक महाग होणार असल्यामुळे सर्वसामान्य व्यक्ती या वस्तू ख़रेदी करू शकणार नाही.

४. **कृषी उत्पादीत वस्तू -**

कृषी उत्पादन करण्यासाठी लागणारी उत्पादन तंत्रे जसे की हारवेस्टर, थ्रेशर, ग्रेडर, पार्टर्स, व कीटकनाशक औषधे यावर १२ टक्के जीएसटी लागू होणार आणि त्यामुळे या कृषी उत्पादीत आदान वस्तूच्या किंमतीत वाढ झाल्याने अधिक,प्रमाणात खरेदी होउ शकणार नाही.

५. **बॅकींग क्षेत्र -**

ऑनलाईन सर्व बॅकींग प्रणाली लागू करण्यात आल्यामुळे एटीएम ची कमिशन, मनी ट्रान्सफर, मोबाईल संदेश सेवा यावरील कमिशन ईत्यादि विविध सेवावर जीएसटी लागल्यामुळे सामान्य जनतेच्या हातातील क्रयशक्ती कमी होवून सरकारकडे वळती होण्याचा हा एक मार्ग आहे.

६. **नोंदणी शुल्कात वाढ -**

नवीन घरे, व नवीन प्लाट खरेदी केल्यानंतर त्यांची कायदेशिर नोदंणी आपल्या नावावर करण्यासाठी शासनाकडून यावर जीएसटी अधिक प्रमाणात आकारली जाते.

७. **बांधकाम कार्याला लागणा-या साहित्यावर -**

नवीन ईमारती बांधण्यासाठी लागणारे साहित्य जसे की लोखंड, सिमेंट, प्लास्टीक पाईप, पाण्याचे विविध प्रकारचे नळ, मकानासाठी लागणा-या पेंटीगच्या वस्तू, टाईल्स ईत्यादि विविध वस्तूवर जीएसटी लागू झाल्यामुळे या क्षेत्रामधील प्रगतीत विशेष प्रमाणात वाढ होतांना दिसून येत नाही.

Principal
Arts & Comm. Degree College

८ **व्यापारात मंदी -**

भारत देशात जीएसटी लागू झाल्यामुळे हार्डवेअरची दुकाने, नास्ता फरसाणे, इलेक्ट्रानिक्स वस्तूची विक्री व दुरूस्ती करणारे व्यावसायिक, तसेच किरकोळ किराणा व्यापार व विक्री करणा-या व्यवसायावर जीएसटी भरल्यामुळे या व्यापारात मंदी आल्याचे दिसून येते.

९ **महागाईत वाढ -**

विविध व्यापा-यांना व उद्योजकांना जीएसटी भरावा लागत असल्यामुळे विविध उद्योगातून निर्माण होणा-या वस्तूच्या किंमतीत वाढ केलेली आहे. परिणामत: महागाईत वाढ झाल्याचे दिसून येते.

१०.**इलेक्टानिक्स वस्तूच्या किंमतीत वाढ -**

कॅमेरा, टीव्ही, स्पीकर, कम्प्यूटर तसेच इलेक्टानिक्स उपकरणे यामध्ये वॉशिंग मशिन, रेफ्रिजरेटर, व्हॅक्यूम क्लिनर, मिक्सर या वस्तूवर २८ टक्के जीएसटी लागू होणार असल्यामुळे या वस्तूंच्या किंमतीत वाढ होणार आहे.

निष्कर्ष :

जीएसटी हे अप्रत्यक्ष कर असून संपुर्ण भारत देशातील ही एक महत्वपुर्ण आर्थिक सुधाारणा होय. एक देश, एक कर व एक बाजारपेठ या आर्थिक सुधारणेचा फायदा संपूर्ण भारत देशातील व्यापारी उद्योजक, व सर्वसामान्य जनतेला श्शुध्दा झालेला आहे.यामुळे पारदर्शकता वाढली असून कर चोरीला प्रतिबंध झाला आहे. तसेच विविध क्षेत्रावरील तोटयांचा विचार सद्यास्थितीत केला असतांना अत्यंत कमी घटकांवर किंवा क्षेत्रावर झालेला दिसून येतो. वस्तू व सेवा कर वर्तमान काळात, व भविष्य काळात भारत देशातील जनतेसाठी अत्यंत फायदयाची कर प्रणाली निर्माण करण्यात आली आहे.

संदर्भ सूची :

१. डॉ. जी. किरण दसले - दीपस्तंभ पृष्ठ क्रमांक १९० ते १९२.
२. वस्तू व सेवा कर, एक दृष्टिक्षेप, वित्त विभाग, महाराष्ट्र शासन
३. जीएसटी एक महत्वाचा टॅक्स रिफॉर्म
४. दैनिक वृत्तपत्र महाराष्ट्र टाईम्स द इकॉनॉमिक्स टाईम्स ५ ऑगस्ट २०१६ पृष्ठ क्रमांक ८.
५. दैनिक भास्कर १ जुलै २०१७ पृष्ठ क्रमांक १.
६. प्रा. एल. बी. जिभकाटे, डॉ. शास्त्री सुधाकर- भारतीय अर्थव्यवस्था पृष्ठ क्रमांक १७१,१७२.
७. लोकमत समाचार वृत्तपत्र, ३० जून २०१

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

KISANRAO KHOBRAGADE EDUCATION SOCIETY, ARMORI, DISTT. GADCHIROLI

YASHWANTRAO CHAWHAN ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, LAKHANDUR, DISTT. BHANDARA

Organized

1st ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR

OF

VIDARBHA GEOGRAPHER'S ASSOCIATION, NAGPUR

ON

TOWARDS DEVELOPMENT OF TOURISM IN MAHARASHTRA STATE

10 FEBRUARY 2019

Certificate

This is to certify that Mr./Ms./Dr./Mrs./Prof. ...MURLIDHAR S. NAKADE............ of Arts & Commerce College, Jawaharnagar (Petrolpup)...... attended as Chief Guest / Key Note Speaker/Guest Speaker/Chairperson/Chaired Session/Delegate/Participant in the One Day Interdisciplinary National Seminar on *"Towards Development of Tourism in Maharashtra State"*, 10 Feb 2019, organized by Department of Geography, Y.C.Arts, Commerce & Science College, Lakhandur. He/She presented Oral/Poster/Paper titled "पर्यटन उद्योगाचे आर्थिक महत्व." ....

CONVENER
Dr. J. V. Dadve, Principal
Y. C. Arts, Commerce & Science College, Lakhandur

GENERAL SECRETARY (VGA)
Dr. D.S.Samarth, Head Dept. of Geography
Arts & Commerce College, Koradi

ORGANIZING SECRETARY
Dr. K. Y. Thakare, Head Dept. of Geography
Y. C. Arts, Commerce & Science College, Lakhandur

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

Special Issue, February- 2019

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

International Multilingual Refereed Research Journal

VIDYAWARTA®

1st ONE DAY INTERDISCIPLINARY NATIONAL SEMINAR OF VIDARBHA GEOGRAPHER'S ASSOCIATION, NAGPUR

ON

TOWARDS DEVELOPMENT OF TOURISM IN MAHARASHTRA STATE

Organized By

Yashwantrao Chawhan Arts, Commerce & Science College
Lakhandur (Bhandara)

(Run by)

Shri Kisanrao Khobragade Education Society, Armori, Distt. Gadchiroli

Convenor

Dr. J. V. Dadve

Yashwantrao Chawhan Arts, Commerce & Science College, Lakhandur
Distt. Bhandara – 441803 (MH)

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

27) तुमसर तालुक्यातील पर्यटन विकास एक भौगोलिक अभ्यास
डॉ. अमित गायधनी, डॉ. किशोर ठाकरे, कु. आशा बानकर ||73

28) गडचिरोली जिल्हयातील पर्यटन विकास व सामाजिक परीवर्तन
प्रा.डॉ. एस. बी. खोब्रागडे, गडचिरोली ||77

29) पर्यटन व भूगोल
प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे, भंडारा ||80

30) गोंदिया जिल्ह्यातील अर्जुनी/मोर तालुक्यातील पर्यटन व्यवसायाची संधी ...
प्रा. कांतीलाल झेड. लाडे, भंडारा ||82

31) महाबळेश्वर पर्यटन स्थळाचा क्षेत्रीय अभ्यास
प्रा. गणेश मोतीराम कापसे, लाखनी ||86

32) लोणार सरोवराचे पर्यटन व भौगोलिक विवेचन
मोनिका ह. सावसाकडे, स्नेहा वि. नखाते, प्रा. दिपाली दांडेकर, चंद्रपूर ||90

33) महाराष्ट्रातील नवेगाव बांध राष्ट्रीय उद्यानातील दुर्लक्षित पर्यटन स्थळांचा भौगोलिक अभ्यास
डॉ. एम. आर. दर्वे, गोंदिया ||94

34) चंद्रपूर जिल्हयातील 'ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प'एक पर्यटन स्थळ
प्रॉ. विपीन के. राऊत ||97

35) पर्यटन उद्योगाचे आर्थिक महत्व
प्रा. मुरलीधर एस. नाकाडे, भंडारा ||100

36) पर्यटन भूगोल
प्रा. डॉ. कैलास व्हि निखाडे, गडचिरोली ||102

37) पवनी : पर्यटन स्थळाचे भौगोलीक व सुक्ष्म स्तरीय अध्ययन: एक पर्यावरणीय अभ्यास
डॉ. निशा पडोळे, भंडारा ||104

38) गोंदिया जिल्हयातील पर्यटन स्थळांचा अभ्यास एक भौगोलिक दृष्टीक्षेप
डॉ. देवेन्द्र के. बिसेन, डॉ. संतोष एम. चोपकर, गोंदिया ||108

39) भंडारा जिल्हयातील स्थळांचा संभावित विकास
प्रा. गिरीश फत्तुजी रोडे, लाखनी ||110

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

५. पर्यटकांना सृष्टी सौंदर्य, गिर्यारोहन, वन्यपशु, पक्षी निरीक्षणा बरोबरच नौकाविहाराची आनंद आगंते त्यामुळे ताडोबा व कोळसा येथील तलावात ती सोय करणे काळाची गरज आहे.

६. निरीक्षणात असे दिसुन आले कि, भुमिउपयोजन बरोबर नाही चराऊ प्राणी उदा.गवा, हरिण, गगा इत्यादीसाठी चराऊ भुमी ही राखीव तयार केली पाहिजे त्यामुळे प्राणी इतर ठिकाणी भटकत नाही.

संदर्भ ग्रंथ व सुची--

१. पर्यटन भूगोल-- डॉ.नाकतोडे व प्रा.डॉ.डी.ग. पारधी

२. टाटा भूगोल स्कूल एटलास--प्रमचंद श्रीवास्तव

३. पर्यटन भूगोल--विठ्ठल घारपूरे

४. महाराष्ट्राचा भूगोल--डॉ.सुभाष चंद्र सारंग

५. महाराष्ट्राचा भूगोल --प्रा.केचे व सवदी

❑❑❑

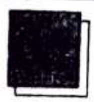

पर्यटन उद्योगाचे आर्थिक महत्व

प्रा. मुरलीधर एस. नाकाडे
भूगोल विभाग प्रमुख,
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप (जवाहरनगर), ता. जि. भंडारा

****

पर्यटनाचा विकास मोठया प्रमाणावर झाल्यामूळे पर्यटन हा जगातील मोठा उद्योग म्हणून त्याचे महत्व वाढले आहे. पर्यटन हा वस्तूचे उत्पादन न करता सहज पैसा मिळवून देणारा उद्योग आहे. त्यामूळे या उद्योगाला आर्थिक, सामाजिक व राजकीय महत्व प्राप्त झाले आहे. मानवाची ज्या प्रमाणात प्रगती होत गेली त्या प्रमाणात त्यांच्या गरजाही वाढू लागल्या. त्यामूळे नैसर्गिक वस्तूवर विविध प्रक्रीया करून उपभोग्य वस्तू तयार करणे व ती वस्तू बाजारपेठेत पोहचविणे असे उद्योग सुरू झाले. परंतु पर्यटन उद्योगाला या बाबींची आवश्यकता भासत नसल्यामूळे त्याला वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे.

पर्यटन हा झपाटयाने विकसीत होणारा आर्थिक व्यवसाय असून काही प्रदेशात अर्थव्यवस्था या व्यवसायावर अवलंबून आहे. काही कारणानी जर या उद्योगाची अधोगती झाली तर त्या प्रदेशाची आर्थिक स्थिती ढासळते. उदा. जम्मू--काश्मिरचा प्रमूख उद्योग पर्यटन होता. परंतु गेल्या काही वर्षात दहशतवादी कारवायांमूळे या उद्योगाला फटका बसलेला आहे. त्याचा परिणाम जम्मू--काश्मिरची आर्थिक स्थितीवर झालेला आहे. पर्यटन हा उद्योग संवेदनक्षम असून विविध कारणांमूळेसुद्धा या उद्योगाची अधोगती होते. या उद्योगावर अनेक भौगोलिक घटकांचा परिणाम पडत असतो. या घटकांच्या अनुकूलतेवरच या व्यवसायाचा विकास अवलंबून आहे. या उद्योगाच्या विकासामूळे देशाची आर्थिक स्थिती सुधारण्यास मदत होते. त्यामूळेच या उद्योगाला वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे ते पूढीलप्रमाणे --

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

रोजगार उपलब्धता :—

पर्यटन हा रोजगाराभिमुख [illegible] या उद्योगात कुशल व अकुशल लोकांना रोजगार मिळतो. जेथे साधन संपत्ती मर्यादीत आहे तेथे पर्यटन उद्योगाद्वारे लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देता येते. मागासलेल्या प्रदेशात पर्यटनाद्वारे उद्योगधंदे स्थापन झाल्यास रोजगाराची समस्या सुटते.

पर्यटनामूळे हॉटेल्स, रेस्टोरेन्टस वा खानावळ चालक, प्रवासी एजंट, वाहतूकदार, प्रवासी संचालक, दुकानदारास इत्यादींच्या मार्फत लोकांना रोजगार उपलब्ध होतो. याशिवाय टॅक्सीचालक, फोटोग्राफर्स, खाद्य व पेय पुरविणारे लोक, डॉक्टर्स, दुध विक्रेते, भाजी विक्रेते, भांडवाले, गाईडस् इत्यादी लोकांना सुद्धा याचा फायदा होतो. परंतु या उद्योगातील रोजगार मात्र हा अल्पकालीन असतो. कारण विशिष्ट ऋतूत व काळात चालणारा हा उद्योग आहे. त्यामूळे याचा परिणाम रोजगारावर पडतो. प्रामुख्याने हिवाळयात व उन्हाळयात निरनिराळया स्थळांना भेटी देणाऱ्याची संख्या अधिक असते. तर पावसाळयात कमी असते. त्यामूळे या उद्योगात रोजगार करणारे लोक काही काळासाठी आपल्या इतर उद्योगात लागलेले असतात.

सरकारला मिळणारा महसूल :—

ज्या ठिकाणी पर्यटन स्थळे आहेत त्याठिकाणी असणारे हॉटेल्स, रेस्टॉरेन्ट, खानावळी, दुकाने, टॅक्सी इत्यादीवर सरकार कर आकारते. यामधून सरकारला मोठया प्रमाणात महसूल प्राप्त होतो. यामूळे देशाच्या महसूलात वाढ होते व देशाची प्रगती होण्यास मदत होते.

स्थानिक अर्थव्यवस्थेला मदत :—

स्थानिक अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने पर्यटकांना बरेच [illegible] बाहेरून येणारा पर्यटक हा स्थानिक [illegible] वस्तूंची खरेदी करतो. बाहेरून आलेला पर्यटक हा स्थानिक ग्राहकांपेक्षा वस्तूंची जास्त किंमत देतो. याशिवाय हॉटेल्स, टॅक्सीचालक, गाईडस्, इत्यादींवरही पर्यटक पैसा जास्त खर्च करतो. त्यामूळे [illegible] अर्थव्यवस्था वाढण्यास मदत होते.

बाजारपेठांचा विकास :—

पर्यटन केंद्रांच्या ठिकाणी बाजारपेठांचा विकास झालेला असतो. काही विशिष्ठ पर्यटन केंद्रात विशिष्ट प्रकारच्या मालाची दुकाने असतात. फावल्या वेळात पर्यटक वस्तूंची खरेदी करतात. त्यामूळे अशा बाजारपेठात नावीन्यपूर्ण वस्तू विक्रेत्यांची संख्या अधिक असते. यात स्थानिक हस्तउद्योगातून निर्माण होणाऱ्या वस्तू, कलाकृतीच्या वस्तू, आकर्षक भरतकात केलेले कापड, शाल, स्वेटर्स, लाकडी वस्तू, लोकरीचे कापड, चांदीच्या वस्तू, खेळी इत्यादी वस्तू विक्रेत्यांचा समावेश होतो. पर्यटक बाजारपेठेत स्वत:हून दुकानात येतो व पटकन विविध वस्तूची खरेदी करून जात असतो. यातूनच बाजारपेठेचा विकास होत असतो. बाजारपेठा या आर्थिक दृष्टीने महत्वाच्या असतात.

परकीय चलन :—

जगातील प्रमूख आणि विलोभनिय पर्यटन केंद्रांना जगातील निरनिराळया देशातून अनेक पर्यटक भेटी देत असतात. परदेशातून येणारे पर्यटक आपल्या देशातील चलन स्वत: बरोबर घेवून येतात व त्याद्वारे पर्यटन उद्योगास आवश्यक असे देवाणघेवाण होत असते. हे परकीय चलन देशाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. कारण दुसऱ्या देशातून आवश्यक माल आयात करण्यासाठी या परकीय चलनाचा उपयोग होतो. विकसनशील देशांच्या दृष्टीने परकीय चलन महत्वाचे असते. त्यामूळे विकसनशील देशांमध्ये पर्यटन उद्योग वाढत आहे. पर्यटकांकडून मिळणारे उत्पन्न हे उपभोग्य वस्तूद्वारे होते. अविकसित देशाला परकीय चलन हे अधिक महत्वाचे असल्यामूळे ही अविकसीत देशासाठी महत्वाची बाब समजली जाते.

राष्ट्रीय साधनसंपत्तीचा उपयोग :—

पर्यटनामूळे अविकसित देशात अधिक वेगाने आर्थिक विकास होण्यास मदत होते. त्यामूळे या उद्योगाकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिले जाते. भांडवलाची योग्य प्रकारे गुंतवणूक करण्यावर या उद्योगाचा विकास अवलंबून असतो. भौगोलिक, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक स्थिती तसेच पर्यटकांच्या आवडीनिवडी बघून वाहतूक, इमारती, उद्याने इत्यादींवर खर्च करण्याची गरज असते. तसेच भांडवल गुंतवणूकीमूळे तेथील लोकांना रोजगाराची संधी मिळते. विविध व्यवसायात गुंतवणूक केल्याने प्रत्यक्ष रोजगार उपलब्ध होतो.

राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ :—

हा असा एक उद्योग आहे की, ज्यामूळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. हे उत्पन्न मालांच्या विक्रीतून प्राप्त होते. पर्यटकांच्या उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीनूसार मालाचे उत्पादन घेतले जाते. पर्यटकांसाठी हॉटेल, विश्रामगृहे, आरामधाम, वाहतूकीचे मार्ग, करमणूकीचे साधने, इत्यादीच्या निर्मितीमध्ये भांडवलाची गुंतवणूक केली जाते. पर्यटकांनी हॉटेल चालक, रेस्टॉरेंट, प्रवासी एजंट, प्रवासी चालक इत्यादीसाठी केलेला खर्च हा देशाला पैसा मिळण्याचा एक भाग आहे. त्यामूळे राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते. अविकसीत देशाच्या दृष्टीने ही महत्वाची बाब आहे.

संदर्भ :—

१. पर्यटन भूगोल — प्रा. डॉ. प्रभाकर मारोतराव नाकतोडे, प्रा. डॉ. दिगांबर पारधी, विद्या प्रकाशन, नागपूर.

२. पर्यटन भूगोल — डॉ. सुनिता शंकरराव शिंदे, एज्युकेशनली पब्लिशर्स, औरंगाबाद.

३. महाराष्ट्र पर्यटन कोश — र.य. साने, विद्या विकास पब्लीशर्स, नागपूर.

४. पर्यटन भूगोल — डॉ. विठ्ठल घारपूरे.

❑❑❑

36

पर्यटन भूगोल

प्रा. डॉ. कैलास व्हि निखाडे
भूगोल विभाग प्रमुख,
राजे विश्वेश्वरराव कला—वाणिज्य
महाविद्यालय, भामरागड.
जि. गडचिरोली

****

प्रस्तावना :—

अलीकडे पर्यनाला सर्व देशांत महत्तव प्राप्त झाले आहे. म्हणून पर्यटनाची स्पष्ट, अचूक व शास्त्रीय अशी व्याख्याक करणे आवश्यक आहे. पर्यटनाचे व्यवस्थित विवेचन करण्यासाठी आकडेवारी मिळविण्यासाठी, कायदे करण्यासाठी व प्रशासनासाठी पर्यटनाची व्याख्या महत्तवाची ठरते. पर्यटन हा शब्द इंग्रजीतील Tourism या शब्दाचे मराठी रुपांतर आहे. Tourism हा शब्द लॅटिन षशेतील Tornus या शब्दापासून तयार झाला आहे. Tornus या शब्दाचे रुपांतर नंतर Tourn मध्ये झाले. Tourn याचा अर्थ Journey असा होतो. हा प्रवास किंवा भ्रमंती जागेसंबंधी शोध घेणे, शिकणे, अभ्यास करणे तसेच व्यवसाय व आनंदासाठी होत असतो. यामध्ये माणसाचे ज्याविशयी ऐकले आहे ते पाहण्याची इच्छा अंतर्भूत असते.

पर्यटन हा आधुनिक शब्द तेराव्या शतकात प्रचलित झाला. याचा अर्थ एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी प्रवास करणे आणि मूळ ठिकाणी ठरावीक काळात परत येणे असा होतो. या व्याख्येनुसार पर्यटन करणारा भ्रमंती करुण आपल्या मूळ ठिकाणी परत येतो.

संकल्पनाचे अर्थ :—

स्वीस शास्त्रज्ञ प्रा. हुंझीकर व फ्रॅफ यांनी १९४२ मध्ये केलेली पर्यटनाची व्याख्या अधिक व्यापक व अर्थपूर्ण आहे. तज्ज्ञांच्या मते कायमस्वरुपाची वस्ती न करण्याच्या हेतूने व उत्पादनाशी संबंधित नसलेली,

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar-Bhandara)

University Professors' Association

UPA

Reg. No. MAH/82/2013 (NGP)

&

Jivan Vikas Mahavidyalaya, Devagram

Collaboratively Organizes

One Day National Conference on

PENSION SCHEME FOR GOVERNMENT EMPLOYEES : ISSUES & CONCERNS

3rd March 2019

Certificate

This is to certify that Prof./Dr. Pournima H. Rahangdale of Art's & commerce College Petrolpump. has attended One Day National Conference on **Pension Scheme for Government Employees : Issues & Concerns** held on 3rd March 2019 at Gurunanak Bhavan, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

He / She has published a research paper in **UPA National Peer-Reviewed e-Journal** with ISSN : 2455 4375 entitled Nayi Aur Purani Pension Vyawastha.

Prof. Anil Dodewar
Secretary

Dr. Devendra Bhongade
Principal

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

नयी और पुरानी पेंशन व्यवस्था

प्रा. पौर्णिमा ह. राहांगडाले (ग्रंथपाल)
कला व वाणिज्य महाविद्यालय
पे.पंप जवाहर नगर ठाणा भंडारा,
(महाराष्ट्र राज्य)
Email:rahangdalep085@gmail.com

प्रस्तावनाः– पुरातन काल से ही मनुष्य सामाजिक प्राणी है। उसकी सामाजिक व्यवस्था सुचारु रुप से चलने के लिए कई तंत्र विकशीत हुए। राजतंत्र, प्रजातंत्र, सरंजाम शाही, हुकुमशाही, लष्कर शाही और कबीलाई व्यवस्था सरीके अनेक तंत्र समय के गती के अनुसार विकसीत हुए और विलुप्त भी हुए। यह सभी तंत्र सुचारु रुप से चलाने के लिए कुशल मनुष्यबल की जरुरत पडती है उन्हें आज वर्तमान समय पर शासकीय कर्मचारी कहते है। देश के सिमाओं की सुरक्षा, देश की आंतरीक शांती और सुशासन चलाने वाले कर्मचारी न्याय, व्यवस्था, स्वास्थ व्यवस्था, शिक्षा व्यवस्था, राजस्व व्यवस्था, कृषी और तमाम व्यवस्थायें जो देश की एकता, अखंडता, शांती, समृध्दी, सद्भाव और कई व्यवस्थायें सुचारु रुप से चलाने के लिए योग्य कर्मचारीयोंकी जरुरत पडती है।

सभी विभाग के कर्मचारी नियम, योग्यता और कुशलता के अनुसार बेहतरीन सेवायें देते है और उनके सेवा के ऐवज में उन्हें उनके पद के अनुसार नियीमत वेतन दिया जाता है। कर्मचारी के सेवा निवृत्ती के बाद निवृत्ती के वेतन की आधी राशी उसे नियीमत पेंशन के रुप में उसके मृत्युतक दी जाती है। उसके मृत्यु के पश्चात उसके विधवा स्त्री या नाबालीग बच्चे को उसके पेंशन की आधी राशी दी जाती है। उसकी विधवा स्त्री के मृत्यु तक या उसके नाबालिग बच्चोंको वयस्क (18 वर्ष) होने तक दी जाती है।

निवृत्ती के बाद कर्मचारी के लिए पेंशन की व्यवस्था इसलिए की गयी है की सेवाकाल में बीना किसी चिंता, डर से पुरे समर्पण भावसे वह शासन को अपनी सेवा दे सके। ईमानदार शासकीय कर्मचारी सेवाकाल पूरी जिंदगी बच्चों की शिक्षा, घर बनाने के लिए कर्जे के EMI भरना, बच्चों की शादी, वृध्द मातापिता की देखभाल और औषधोपचार व उनके मृत्यु पश्चात धार्मिक सामाजिक रिवाजों के अनुसार मृत्युभोज जैसे कार्य करना एक कर्मचारी की सारी बचत की गयी पुँजी इन्हीं कामों में खर्च होती है लेकीन मासीक मील रही पेंशन से वह निवृत्ती के बाद चिंतामुक्त जिवन जी सकता है।

वर्तमान समय में शिक्षीत युवाओं को पर्याप्त रोजगार के अवसर प्राप्त न होनेसे बेरोजगार बच्चे वृध्द निवृत्त कर्मचारी के लिए असुरक्षा और चिंताग्रस्त का मुख्य कारण है।

नयी पेंशन योजनाः– भारतीय संविधान ने देश के सभी नागरीकों को समानता का मुलभूत अधिकार दिया है। देश का हर नागरीक बिना किसी भेदभाव और डर से अपने मुलभूत अधिकारों का सदुपयोग कर अपने संवैधानीक कर्तव्यों का निर्वहन कर देश की एकता, अखंडता, सद्भावना, शांती व विकास को कायम रखने में अग्रेसर रहे।

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

सन 2003 में लोकतंत्र के मार्फत चुने गये सत्ताधारीयों ने कर्मचारीयों की पुरानी पेंशन योजना (NPOS) बंद कर नई पेंशन योजना (NPS) सुरु करने का तुगलकी फरमान छोडा। सत्ता में बेठे राजनेताओं ने कर्मचारीयों की पुरानी पेंशन योजना बंद करने का काला कारनामा तो कर दिया, लेकीन इन अती हुशार राजनेताओं ने अपने लिए मात्र पुरानी पेंशन व्यवस्था कायम रखी। कर्मचारी अपना श्रम और सेवा शासन को देकर सन्मानजक चिंतामुक्त उदर निर्वाह के लिए वेतन और पेंशन पाते है। लेकीन राजनेता तो समाजसेवा के लिए राजकारण में आते है। कर्मचारीओं को पद के अनुकुल शैक्षणिक और शारीरीक सुदृढता आवश्यक है, लेकीन राजनेताओं के लिए ऐसा नही है की पहले राजनेता पहले अपने घर व्दार बीबी बच्चें के जिवनयापन की सुचारू व्यवस्था करे और फिर राजकारण में आये। आज हम देख रहे है की विपन्न अवस्था में लोग राजकारण में आते है और उसके बाद उनकी संपत्ती दिन दुनी और रात चौगुनी के गती से बढती है। बिना किसी आय के स्त्रोत के नेताओं की बढती संपत्ती की अत्याधिक तिव्र गती के कारण राजनेता जेल में तो कई पर न्यायालय में मुकदमें चल रहे है।

राजनेताओं ने अपने और अपने कई पीढीओं की बडे चालाकी से व्यवस्था कर ली है, लेकीन अपने शासकीय कर्मचारीओंको निवृत्ती के बाद उसकी पुरानी पेंशन योजना छीन बेबस और बदहाल जिंदगी जीने के लिए छोड दिया। पुरानी पेंशन व्यवस्था में कर्मचारी के वेतन से GPF कट कर सरकारी खजाने में जमा होता है और वर्तमान ब्याज दर से जमा राशी पर ब्याज मीलता है। GPF से जरुरत के वक्त जब चाहे राशी नीकाली और भरी जा सकती है। नई पेंशन व्यवस्था (NPS) में GPF की व्यवस्था नही है। इसके जगह DCPS (CPAF) की व्यवस्था की गयी है। इसमें मुल वेतन की 10% राशी कटती है और उतनी ही राशी सरकार डालती है। यह जमा राशी सरकारी खजाने में जमा न करते हुये इसे शेयर बाजार और बिमा कम्पनी के हवाले कीया गया है। अगर शेअर बाजार धराशयी होता है तो पेंशन धारक की जमा पुंजी बरबाद हो जायेगी। इसमें शासन कर्मचारी के जमा राशी के लिए कोई भी सुरक्षा प्रदान नही की है। भुतपूर्व प्रधानमंत्री नरसिंहराव व वित्तमंत्री मनमोहनसिंह के कार्यकाल में शेयर बाजार में हर्षद मेहता कांड हुआ था, जिसमें शेअर मार्केट में नकली उफान दिखाकर शेअर मार्केट को धराशयी कीया गया था, जिसमें कई शेअर धारक बरबाद हो गये थे और उन्हें आत्महत्या करना पडा था। कभी ऐसा ही शेअर मार्केट घोटाला हुआ तो कर्मचारीयों के जमा राशी और उनके जिवन का क्या होगा? दुनियॉ में आर्थिक मंदियॉ आती रहती है, और उसमें शेअर मार्केट धराशयी होते है तब कर्मचारीयों के बचत राशी का रखवाला कौन है?

पुराने पेंशन में पेंशन संबंधित कोई समस्या होती है तो उसके निवारण के लिए पेंशनधारक शासन को न्याय की मॉग कर सकता है लेकीन नई पेंशन व्यवस्था में उसे बीमा कंपनी से लढना पडेगा और बिमा कंपनीयों का खराब अनुभव कई लोंगों को है। पुरानी पेंशन व्यवस्था में निवृत्ती के समय ग्रेज्युटी अंतिम वेतन के अनुसार 16.5 माह का वेतन मिलता है लेकीन नयी पेंशन योजना ग्रेज्युटी की व्यवस्था समाप्त कर दी गयी है। पुराने व्यवस्था में कर्मचारी की सेवाकाल में मृत्यु पर डेथ ग्रेज्युटी मिलती है जो 7 वे पे कमीशन ने 10 लाख से बढाकर 20 लाख कर दिया है। नये व्यवस्था में यह अत्यंत उपयुक्त योजना भी बंद कर दिया गया है।

पुरानी पेंशन व्यवस्था में हर छ% माह बाद महॅगाई भत्ता मिलने की सुविधा है लेकीन नये में यह सुविधा नदारद है। पुरानी पेंशन व्यवस्था में निवृत्ती के बाद GPF के निकासी पर आयकर नही देना पडता लेकीन नयी व्यवस्था में निवृत्ती के बाद मिलने वाले अंशदान का 60% वापस मिलेगा और उसपर आयकर देना पडेगा।

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

निष्कर्ष :– जनता की सर्वोपरी हितकारी शासन व्यवस्था सुचारु रुप से चले जिसमें देश के तानेबाने पर कोई ऑंच न आये। हर किसी को न्याय, शिक्षा, बेहतर स्वास्थ, रोजगार और मुलभुत अधिकार जो उसे संविधान ने दिया है। जनता को यह सब सुविधाएँ देने के लिए शासकीय कर्मचारी सर्वोत्तम कार्य करते है। अपने कार्यकाल में नियमीत प्रतिमाह मिलने वाले वेतन में संतुष्ट रहते है और निवृत्ती के बाद मिलने वाली पेंशन से निवृत्ती के जिवन उत्तरार्ध के प्रती चिंतामुक्त रहते है। जो कर्मचारी संतुष्ट और चिंतामुक्त हो तो अपना कार्य ईमानदारी, सजगता और कुशलता से करता है। जिससे शासन और जनता के हित कार्य गतीशीलता और सुचारु रुप से होते है। लेकीन शासकों ने 2003 के बाद नियुक्त होने वाले कर्मचारीयों की पेंशन बंद कर उनके वाजीब अधिकारों पर कुठारघात किया है। जब कर्मचारी अपने उत्तरार्ध जिवन के लिए चिंतामुक्त और वर्तमान के लिए संतुष्ट न हो तो वह अपना कार्य कुशलता व गतीशीलता कैसे कर पायेंगे। शासकीय कामों की गतीशीलता और गुणवत्ता नही रहने से जनता के हित बाधीत होकर तंत्र के प्रती जनता में जनआक्रोश फैलने की आशंका सदा बनी रहेगी।

संदर्भ :–

https://readerblogs.navbharattimes & indiatimes …….
www.ukrs.in
hindi.newsclick.in
www.primarykamaster.com>blog.post_22
https://www.bhaskar.com>news
www.educationportal.mp.gov.in>NPS
ekosh.uk.gov.in>filis>vol.16

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

University Professors' Association

UPA

Reg. No. MAH/82/2013 (NGP)

&

Jivan Vikas Mahavidyalaya, Devagram

Collaboratively Organizes

One Day National Conference on

PENSION SCHEME FOR GOVERNMENT EMPLOYEES : ISSUES & CONCERNS

3rd March 2019

Certificate

This is to certify that Prof./Dr. Sadhana D. Waghade of Arts and Commerce Degree College, Jawaharnagar Dist. Bhandara has attended One Day National Conference on **Pension Scheme for Government Employees : Issues & Concerns** held on 3rd March 2019 at Gurunanak Bhavan, Rashtrasant Tukadoji Maharaj Nagpur University, Nagpur.

He / She has published a research paper in **UPA National Peer-Reviewed e-Journal** with ISSN : 2455 4375 entitled शासकिय कर्मचाऱ्यांची निवृत्ती वेतन योजना :- समस्या व चिंता.

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Prof. Anil Dodewar
Secretary

Dr. Devendra Bhongade
Principal

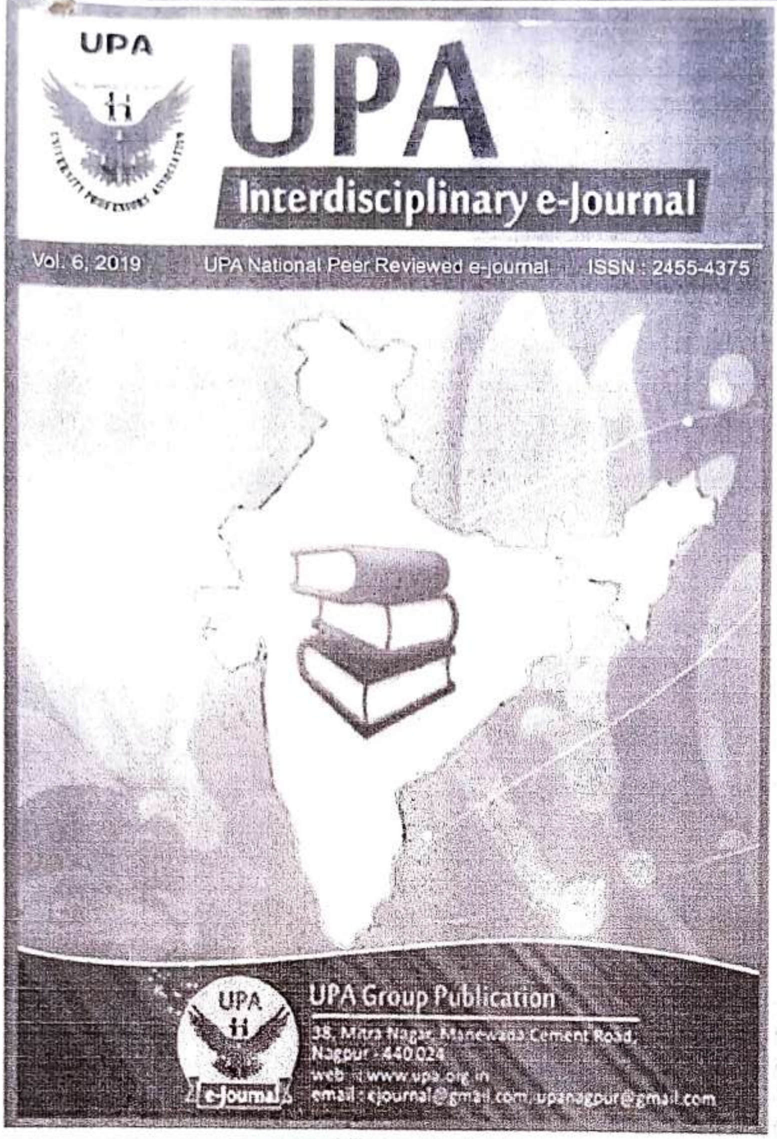

Chief Editor:
Prof. Anil G. Dodewar

Co-Editor:
Dr. C. I. Gitte

Published by :
UPA Group Publication
In Association with
University Professors' Association
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road,
Nagpur-24.

Corporate Office:
38, Mitra Nagar, Manewada Cement Road, Near Katarmal's Shalini Palace, Nagpur-24.

Publication :
The UPA Interdisciplinary e-journal is published Bi-annually.
© All Rights Reserved.
The views expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the views of the Journal or the body under whose auspices the journal is published.

Subscriptions:
UPA Interdisciplinary e-journal is an open access journal hosted at www.upa.org.in

UPA e-Journal is available online for downloads

www.upa.org.in/ejournal Issue-VI

Send your valuable feedback to

upanagpur@gmail.com
upajournal@gmail.com

From the Editor's Desk

As all the well-wishers and contributors to UPA Online E-Journal are well aware of the fact that it is our practice to take up a burning or current issue and invite the scholarly articles from the academicians on it. We are very happy to share this fact that for this issue we have taken up the current issue of Revised Methods of Assessment and Accreditation for Colleges. we hope the scholars and academicians will

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

33	डॉ. राजेश चिमणकर	निवृत्ती वेतन योजना : काल आज आणि उद्या	146 - 149
34	डॉ. पौर्णिमा रहांगडाले	नयी और पुराणी पेंशन व्यवस्था	150 - 152
35	प्रा. व्ही. बी. चांदजकर	राष्ट्रीय पेंशन प्रनाली के लाभ और सुरक्षा	153 - 156
36	डॉ. ममता साहू	नयी पेंशन – सरकारी कर्मचारी की दुर्दशा	157 - 158
37	डॉ. प्रवीण चंद्रगिरीवार	पुरानी पेन्शन योजना एवम नयी पेंशन योजना मी अन्तर	159 - 162
38	**डॉ. भारती सुदर्शन गोस्वामी**	**पेन्शन योजना आणि सामाजिक सुरक्षिततात**	169 – 166
39	**डॉ. कैलाश फुलमाळी** **डॉ. रमणिक लेनगुरे**	**पेन्शन एक अधिकार : ऐतिहासिक अध्ययन**	167 – 170
40	**डॉ. पुरुषोत्तम जुन्रे**	**निवृत्ती वेतनाची सैद्धांतिक भुमिका**	171 – 178
41	**डॉ. साधना वाघाडे**	**शासकीय कर्मचाऱ्यांची निवृत्ती वेतन योजना :– समस्या व चिंता**	178– 181
42	**डॉ. उमावती पवार**	**पेन्शन योजना और सामाजिक सुरक्षा**	182 – 184
43	**डॉ. वंदना जामकर**	**पुरानी पेंशन योजना : वर्तमान समय की मांग**	185 –187
44	**डॉ. माधुरी देवतळे**	**नवीन पेंशन योजना – कर्मचाऱ्यांपुढील प्रश्न व आव्हाने**	188 – 193
45	**प्रा.सारिका पाटील**	**नविन अंशदान निवृत्ती वेतन योजना –1 नोव्हेंबर 2005 रोजी किंवा त्यानंतर नियुक्त होणाऱ्या कर्मचाऱ्यासाठी नविनअंशदान निवृत्ती वेतन योजना**	194 – 197
46	Dr. Alpana Vaidya	NPS For Government Employees : Problems & Challenges	198 - 200

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

"शासकीय कर्मचा–यासांठी निवृती वेतन योजना :– समस्या व चिंता"

(Pension Scheme For Government Employees : Issues and Concerns)

प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे
सहाय्यक प्राध्यापक
गृहअर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय
पेट्रोल पंप (जवाहरनगर) ता. जि.भंडारा
sadhanawaghade @ gmail-com

प्रस्तावना :–

महाराष्ट्र नागरी सेवा निवृती वेतन 1982 नुसार निवृती वेतन म्हणजे शासकीय कर्मचा–याने केलेल्या चांगल्या वागणुकीबद्दल व चांगल्या कामगिरीबद्दल त्याला सेवानिवृतीनंतर देण्यांत येणारी मासिक रक्कम होय. १ नोव्हेंबर २००५ पूर्वीच्या कर्मचा–यांनाच या नियमांअंतर्गत निवृती वेतन विषयाचा लाभ अनुज्ञेय आहे. या योजनेस पात्र असणारा कर्मचारी कायम / स्थायीत्वाचा दाखला प्राप्त झालेला असावा. सेवा नविृतीच्या दिवशी विभागीय चौकशी वा पोलीस चौकशी प्रलंबित नसावी. कर्मचा–यांस ना चौकशी प्रमाणपत्र मिळणे गरजेचे आहे.

या निवृती वेतनाचे प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत.

१. नियत वयोमान निवृती वेतन :– अहर्ताकारी सेवेची **तीस** वर्षे वा सेवा निवृतीचे वयोमान झाल्यावर कर्मचारी निवृत्त होतो. / त्याला सेवा निवृत्त केले जाते.

२. स्वेच्छा निवृती वेतन :– अहर्ताकारी सेवेची **विस** वर्षे झाल्यावर कर्मचारी निवृत्त होऊ शकतो. पण नियुक्ती अधिका–याची परवानगी आवश्यक आहे.

३. रुग्णता निवृती वेतन :– प्रकृती अस्वास्थाच्या कारणास्तव शल्य चिकित्सकांनी कायमस्वरूची अपात्र आहे असे प्रमाणित केल्यास निवृत्त करता येते. आजार वाईट सवयीच्या परिणांमाने झाला असल्यास निवृती वेतन अनुज्ञेय नाही.

४. सक्तीचे निवृत्ती वेतन :– हा शिक्षेचा प्रकार असून या प्रकारांत शिक्षा देणारा अधिकारी १/३ पर्यंत कपात करू शकतो.

५. अनुकंपा निवृत्ती वेतन :– बडतर्फी वा कामावरून काढून टाकल्यांस निवृती वेतन अनुज्ञेय नाही. कांमावरून काढुन टाकलेले अनुकंपा निवृत्ती वेतनासाठी अर्ज करु शकतात. नियुक्त अधिकारी विनंती मान्य करू शकतो / फेंटाळू शकतो. २/३ पेक्षा जास्त निवृत्ती वेतन मंजूर करता येणर नाही.

६. कुटुंब निवृत्ती वेतन :– सेवेत कायम असण्याची आवश्यकता नाही. सेवेत असतांना मृत्यू झाला तरी व सेवेनंतरही मृत्यू झालातरी अनुज्ञेय आहे. सात वर्षापेक्षा सेवा जास्त असणे आवश्यक आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

...करीता विधवा असेपर्यंत पुनर्विवाह झाला तरी अनुज्ञेय आहे. मात्र विधूर हयांत असे पर्यंत अथवा पुनर्विवाह तारीख यातील आधी घडेल तोपर्यंत.

मुलाचे वय २१ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत अथवा अर्थार्जन सुरु करीपर्यंत.

मुलगी वय २४ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत अथवा विवाह होई र्प्यंत अथवा अर्थाजन सुरू करीपर्यंत यातील जे आधी घडेल तोपर्यंत.

मानसिक विकलांग अपत्यास हयांत भर शल्य चिकित्सकाचे प्रमाणपत्र व उपजीविका करण्यांस असमर्थ असल्याचे खात्री होण्याचे अधिन राहून. एकुलता एक अविवाहीत कर्मचा–याचें आई वडील जर त्याचे वर पूर्णपणे अवलंबून असल्यांस त्यांना अनुज्ञेय आहे.

घटस्फोट झाल्यावर अनुज्ञेय नाही. परंतू न्यायीक फारकतीचे काळात अनुज्ञेय आहे.

वैवाहीक जोडीदार अपात्र असला तरी अपत्यांना कुटुंब निवृत्ती वेतन देता येते. व्दिभार्या कायदा लागू नसलेल्या कर्मचा–यांच्या विधवा पत्नींना सम प्रमाणांत वाटप करता येते.

दिनांक १ नोव्हेंबर २००५ रोजी किंवा त्यानंतर राज्य शासनाच्या सेवेत नियुक्त झालेले / होणारे सर्व अधिकारी तसेच दिनांक १ जानेवारी २००४ रोजी वा त्यानंतर सेवेत नियुक्त झालेले /होणारे महाराष्ट्र संवर्गातील अखिल भारतीय सेवेतील अधिकारी यांना राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजना लागू होईल. राष्ट्रीय निवृत्ती वेतन योजनेची सुरूवात १. जानेवारी २००४ पासून झाली प्रगत देशात सामाजिक सुरक्षितते साठीच्या योजना आहेत. या योजना भारतात नसल्यामुळे या योजनेची आवश्यकता भासली. संसदेच्या पेन्शन विधेयकाच्या मंजूरीनंतर " पेंन्शन फंड रेग्युलेटरी ॲड डेव्हलपमेंट अथॉरिटी " अर्थात पीएफआरडीए ची स्थापना २३ ऑगष्ट २००३ रोजी झाली या विधेयकाने या संस्थेस नियंत्रक म्हणून कायदेशिर अधिकार बहाल करण्यांत आले. या योजनेत दोन प्रकारात खाते उघडले जाते.

केंद्र सरकारचे पन्नास लाख कर्मचारी या आधिच या योजनेखाली आलेले आहेत. देशातील अठ्ठाविस राज्ये व केंद्रशांसीत प्रदेश यांचे कर्मचारी लवकरच या योजनेखाली येणार आहेत. पाच राज्य सरकारांनी या आधीच **प्राडा** शी आपल्या कर्मचारी पेंन्शन योजनासाठीचे निधीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी करार केले आहेत. 'प्राडा 'मागील अकरा वर्षापासून पेंन्शन फंडाची नियंत्रक म्हणून काम करीत आहे. या प्रक्रियेत एन.एस'डी. एल.ही संस्था मध्यवर्ती रेकॉर्ड किपर एजन्सी (आर. के. ए.) या नांवाने सर्व व्यवहाराची नोंद ठेवणार आहे. पेंन्शन फंड हा एका न्यासाकडे जमा होणार असून समाजातील मान्यवर या न्यासावर विश्वस्त म्हणून कार्यरत आहेत.

खासदाराचे भत्ते ,पेन्शन, आदी विधेयक विनाचर्चा मंजूर करणा–या संसदेने दहा वर्षाच्या दप्तर दिरंगाईने 'पावसाळी अधिवेशनात सप्टेबर २०१३ मध्ये सामान्य नागरीकांच्या जीवनाशी निगडीत असणारे पेन्शन सुधारणा विधेयक मंजूर केले. १८ सप्टेंबर २०१३ रोजी राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी स्वाक्षरी करून विधेयकाचे कायद्यात रुपांतर केले. हा कायदा पेंन्शन रेग्युलेटरी ॲड डेव्हलपमेंट ॲक्ट २०१३ या नावांने ओळखला जातो.

१.जानेवारी २००४ नंतर सरकारी सेवेत दाखल झालेल्या कर्मचा–यांच्या सेवाशर्तीत निवृती वेतनाचा समावेश

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

नाही असे कर्मचारी सक्तीने या योजनेचे सभासद होतात. व मुळ वेतनाच्या १० टक्के रक्कम वेतनातून सरकार कापून घेऊन या योजनेत जमा करते. निधी व्यवस्थापक म्हणून आय.सी.आय.सी.आय.फ्रुडेंशियल पेन्शन फंडस मॅनेजमेंट कंपनी लिमीटेड कोटक, महिंद्र पेन्शन फंडस लिमिटेड, एस.बी.आय. फंडस लिमिटेड, युटीआय रिटायरमेंट सोल्युशन लिमिटेड याना मान्यता दिली गेली आहे.

सभासदांसाठी नियम व अटी :-

१. या योजनेच्या सभासदाने कमीत कमी पाचशे रूपये प्रति महिना वर्गनी जमा करणे बंधनकारक आहे.

२. कमीतकमी एक वर्ष तरी वर्गणी जमा करत ठेवावी लागते. एका वर्षात कमीत कमी रू. ६०००/– जमा होणे आवश्यक आहे.

३. वरील पैकी एका अटीची जरी पूर्तता वर्गणीदाराने केली नाही तर त्यावर्षी रू. १००/– दंड आकारण्यांत येतो.व खाते स्थगीत करण्यांत येते. अटीची पूर्तता व दंड भरल्यानंतर खाते पुन्हा सुरू होते.

राष्ट्रीय पेन्शन योजना ही, निवृती नंतरची बचत करण्यासाठी सवय लागावी म्हणून भारत सरकारने सुरु केलेली योजना आहे. या योजनेच्या अंतर्गत केलेली बचत ही मान्यताप्राप्त शेअर्स, सरकारी रोखे, कॉर्पोरेट डीबेंचर्स यामध्ये विभागून गुंतविली जाते. प्राप्तीकर कायद्याच्या कलम ८० सी अन्वये कर वजावटीसाठी बहुतेक अनेक राष्ट्रीय पेन्शन योजनेत गुंतवणूक करतात. गुंतवणुकीच्या वाढीसाठी पेंन्शन फंड मॅनेजरचे पर्यायसुध्दा दिले जातात. आणि गुंतवणुकीच्या एका पर्यायावरून दुस–या पर्यायात बदल करुन घेता येऊ शकतो. देशातील अन्य पेन्शन योजनेच्या तुलनेत " एनपीएस" च्या खात्याचा देखभालीचा खर्च (चार्जेस) कमी आहे. केंद्र सरकारने सुरु केलेली आणि पीएफआरडी च्या अंतर्गत यावर देखभाल व देखरेख होत असल्याने सुरक्षितपणे निवृती वेतन निधी तयार होतो.

कलम ८० सी च्या अंतर्गत दीड लाख रूपयापर्यंतची गुंतवणूक करवजावटीस पात्र असते. यांत कर्मचारी भविष्य निर्वाह निधी (इपीएफ) सार्वजनिक भविष्य निर्वाह निधी (पीपीएफ) आयुर्विम्याचा हप्ता, राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे (एन.एस.सी.),मुलांची टयुशन फी, आणि गृहकर्जे मुद्दल असे विविध पर्याय येतात. कलम ८० सीसीडी (1बी) अंतर्गत"एन.पी.एस. मधील रू. ५०,०००/ गुंतवणुकीची रक्कम अतिरीक्त करवजावटीस पात्र असते. ही रक्कम ८० सीच्या मर्यादे व्यतिरीक्त आहे. म्हणजेच कलम ८० सी अंतर्गत रू. दीड लाखापर्यंत वजावट मिळू शकते. आणि " एन.पी.एस." मधील गुंतवणूकीवर आणखी रू. ५०,०००/ अतिरिक्त वजावट मिळू शकते.

" एन.पी.एस."ही दिर्घकाळाची योजन असून तुम्हाला विशिष्ट अटीनुसार पैसे मिळतात.

१. वय वर्षे ६० पूर्ण झाल्यावर मुदत पूर्वीच्या वेळी गुंतवणुकीच्या (पेंन्शननिधी) किमान ४० टक्के रक्कम जिवनभराच्या पेन्शन विक्रीसाठी गुंतवावी लागते. आणि बाकीची रक्कम एकरकमी काढु शकता. तुमच्या गुंतवणुकीच्या वाढत जाणा–या निधीच्या प्रमाणात तुम्हाला साठीनंतर जीवनभर पेन्शन मिळू शकते .पण त्याची रक्कम आताच सांगता येत नाही. बाजारावर अवलंबून असलेल्या या फंडाच्या कामगिरीवर परतावा अवलंबून राहील. नव्या प्रस्तावानुसार , कलम १० (१२ बी) नुसार कर्मचा–याच्या योगदानापैकी २५ टक्यापर्यंतचा निधी अंशतः काढण्याची मुभा मिळण्याची शक्यता आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

२ कोणत्याही कारणाने खातेदाराचा मृत्यू झाल्यास वारसाला (नॉमिनी) एन.पी.एस मधील १०० टक्के रक्कम एक रकमी मिळण्याची सोय आहे. किंवा नॉमिनीला एन.पी.एस सुरु ठेवायची असेल तर " के.वाय.सी." प्रक्रीया पूर्ण करुन त्याला एन.पी.एस चे सदस्यत्व घेता येते. अर्थसंकल्पातील नव्या प्रस्तावानुसार , स्वयंरोजगारीत व्यक्तिच्या ढोबळ उत्पन्नाच्या २० टक्क्यापर्यंतची रक्कम आता करपात्र उत्पन्नातून वजावटीस पात्र राहणार आहे.

कर बचतीबरोबरच निवृती नंतरचीही तरतूद करणा–या "एन.पी.एस " विषयी अनेक नागरिक अनभिज्ञ असल्याचे लक्षात येते निवडक बँकाबरोबरच स्टॉक होल्डिंग कॉर्पोरेशन ऑफ इंडियाच्या कार्यालयामध्येही हे खाते सुरू करता येते. पण अनेक बॅकामध्येही त्याबाबत फारशी माहिती नसल्याचे जाणवते. त्यामुळे या योजनेबाबत आपणच सजग राहून त्यात सहभागी झाले पाहिजेत. व त्याचा लाभ करुन घेतला पाहिजे.

संदर्भ ग्रंथ

1 महाराष्ट्र नागरी सेवा निवृती वेतन 1982 :— महाराष्ट्र शासन
2. www.google.com.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

[illegible] प्रकाश [illegible] सोनक

[illegible]

डॉ. प्रकाश सोनक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] नागपूर [illegible] महाविद्यालयात [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रमुख म्हणून कार्यरत आहे. [illegible] त्यांनी [illegible] राष्ट्रीय [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] आहे, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] केले आहे. [illegible] त्यांनी एक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] लिहिलेला "A Symbol of Knowledge" पुस्तकाचे संपादन केले आहे. अनेक [illegible] (ISBN/ISSN) त्यांनी [illegible] शोध निबंध प्रकाशित केले आहे. शिवाय त्यांचे अनेक सामाजिक संस्थाशी संबंध आहे व हे कार्य सतत सुरू आहे.

रा.तु.म. नागपूर विद्यापीठाच्या विद्यार्थी विकास मंडळ [illegible] त्यांची सदस्य म्हणून नुकतीच नियुक्ती झालेली आहे.

* * *

ISBN No.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

HUMAN RIGHTS AND SOCIETY

Editor
Dr. Prakash Sonak

मानवाधिकार : बदलती जागतिक परिभाषा

डॉ. नलिनी बोरकर
समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, (संलग्नित)
जवाहरनगर जि. भंडारा

[illegible] संघटनेच्या घोषणापत्रात काही कलमे आपल्याला देऊन गेली. कुठेतरी मानवाधिकाराचे उल्लंघन होत आहे किंवा एखाद्या विशिष्ट समुदाय मानवाधिकाराची मागणी करत आहे आणि म्हणून जग त्याविषयी चिंतेत आहे. मानवाधिकाराला सरळ [illegible] मानवी मूल्यांशी आहे. आपले युग लोकशाहीचे व लोककल्याणाचे युग आहे. [illegible] प्रत्येक प्रगतीशील आणि सभ्य राष्ट्र आपल्या नागरिकांना काही अधिकार [illegible] त्यांचा उपभोग संवैधानिक नियमांचे उल्लंघन न करता केला जावा. [illegible] पूर्ण समजला आहे तसतसे मानवी मूल्यांचा विचार होताना आढळतो. [illegible] विचार समाज, राष्ट्र आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर झालेला आहे.

मानवाधिकार शब्दाचा [illegible] अर्थ स्पष्ट होतो. माणसाला जो मानव आहे यामुळेच [illegible] अधिकार प्राप्त होतात. त्यासाठी वेगळ्या योग्यतेची गरज नाही ते सर्व व्यक्तींना [illegible] प्राप्त होतात. मानवाधिकार मानवाच्या अंतःप्रेरणेने विकसित होणाऱ्या सर्व [illegible] निहित असतात जे मानवाला निसर्गाने प्रदान केलेले असतात. [illegible] मानवाला सन्मानाने जगता यावे त्याकरीता आवश्यक असतात. मानव [illegible] मानवी सभ्यतेतून झाल्याचे आढळून येते. या अधिकारांना प्राप्त [illegible] राष्ट्रीयत्व, लिंग, जन्मस्थान, वर्ण, जाती, सामाजिक आर्थिक स्थिती, [illegible] आणि [illegible] काहीच फरक पडत नाही. मानवाधिकार व्यक्तीबद्दलचा [illegible] वाढवितात, समाजात सभ्यता आणि सौहार्द वाढवितात. मानवाधिकारामुळे [illegible] आणि [illegible] वाढते. विकासात येणाऱ्या अनेक अडचणींना दूर करून शांती [illegible] मानवाधिकारामुळे निर्माण होते. प्रगती आणि विकासाच्या [illegible] त्यामुळे प्राप्त होते (ललित चतुर्वेदी - २०११ : ०१)

मानवाधिकाराचे क्षेत्र खूप व्यापक आहे. संपूर्ण विश्वातील सर्व कायदे, नियम, [illegible] संस्था, [illegible] मानवाधिकाराच्या संरक्षणासाठी आणि त्यांचे हनन होवू नये

म्हणून बनविलेल्या आहेत. व्यक्ती हा समाजाचे एकक आहे. कारण व्यक्तींच्या [illegible] समाजाची निर्मिती होत असते म्हणून मानवाचे मानवाधिकार सुरक्षित राहावे या उद्देशानेच कोणत्याही देशाची राज्य, नगर, प्रशासन व्यवस्था यांचे [illegible] प्रशासकीय व्यवस्था करण्यात आली आहे.

मानवाधिकार अत्यंत प्राचीन काळापासून विकसीत होत आलेली संकल्पना आहे. परंतु वर्तमान परिस्थितीत या संकल्पनेचे स्वरूप बदलतांना दिसते. मानव अधिकाराची सुरक्षा केवळ त्याच राष्ट्राची काळजी नाही जिथे या मानवाधिकाराचे उल्लंघन होते तर संपूर्ण जग मानवाधिकारांच्या सुरक्षेसाठी प्रोत्साहन देत आहे. मानवाधिकाराविषयीची ही चळवळ जग संपर्कमाध्यमांच्या द्वारे अधिक जवळ आल्याने प्रकर्षाने दिसते (डॉ. मनाप्रसाद शर्मा - २००५:१११). आज मानवाधिकार हा विषय अत्यंत चर्चेचा विषय ठरलेला आहे. मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी संपूर्ण जगातील राष्ट्रांनी आपापल्या संविधानात प्रावधान केलेले आढळतात. संयुक्त राष्ट्र संघ सुध्दा वेळोवेळी आचार संहिता प्रकाशित करीत असते. भारतामध्ये सुध्दा मानवाधिकार संरक्षणासाठी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना करण्यात आलेली आहे.

आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार : मानवाधिकारांची घोषणा करतांना मानवी समाजातील सर्व सदस्यांची प्रतिष्ठा, समान अधिकार, स्वातंत्र्य, न्याय आणि शांतता यांना आधार मानलेले आहे. मानवाधिकारांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी संयुक्तराष्ट्र संघाने एक चार्टर प्रकाशित केलेले आहे. या चार्टर मध्ये मूळ मानवाधिकार, मानवाची प्रतिष्ठा, स्त्रियांविषयी कोणताही भेदभाव नसलेला समाज आणि शांततापूर्वक आपले जीवनयापन करण्याचे कार्य यावर सहमती प्रकट केली आहे. मानवाधिकारांना सुरक्षित करण्याच्या क्षेत्रात सर्वात प्रथम अमेरिकेचे राष्ट्रपती फ्रैंकलिन रूजवेल्ट यांनी ६ जानेवारी १९४१ ला काही घोषणा केली. त्यांना १४ ऑगस्ट १९४१ ला अटलांटिक चार्टर द्वारा अनुमोदन प्राप्त झाले. मानवाधिकारांना संरक्षण प्रदान करण्यासाठी अमेरिकेने नंतर १९६९ ला कोस्टारिका सम्मेलनात अंगीकृत केले. या अधिनियमाचे प्रावधान ११ जुलै १९७८ ला लागू झाले होते (डॉ. संजय सिंह - २०१०:११९).

जगातील मागास समजल्या गेलेल्या अफ्रिका खंडात देखील मानवाधिकारांच्या सुरक्षेसाठी प्रयत्न केलेले आढळतात. मानवाधिकारांच्या संरक्षणासाठी क्षेत्रीय अभिकरणाची

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

[illegible] (मलेशिया) इथे 'आफ्रिकी विधि शासन सम्मेलन' [illegible] झाले होते. याच प्रकारचा आणखी एक संकल्प सन १९६६ [illegible] झाली डकार मध्ये आयोजित विकसनशील देशांचे एक [illegible] केले गेले होते. एक प्रतिवर्ष संदर्भ कल्याणकार मानवाधिकार [illegible] त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर यंत्र [illegible] आणि आफ्रिका अस्तित्वात आहेत.

[illegible] पूर्वविचार : १९४५ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी 'सॅनफ्रान्सिस्को' येथे [illegible] चर्चा केली होती. यात मानवाधिकारांना अत्यंत महत्त्वाचे स्थान [illegible] या संदर्भात चार देश संयुक्त राज्य अमेरिका, सोव्हियत संघ, [illegible] सहभाग घेतला होता. एशिया, आफ्रिका व दक्षिण [illegible] महत्त्वाची भूमिका घेतली गेली. किंवा मत मांडण्याची [illegible] मध्ये आशियान रीजनल फोरम चे आयोजन मलेशियाने [illegible] प्रधानमंत्री श्री महाथिर मोहम्मद यांनी मागणी केली होती [illegible] मानवाधिकार घोषणेवर पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे. [illegible] देशाच्या विस्तारवादी विचारधारेने निर्माण झाली आहे. जी [illegible] देशाच्या प्राचीन संस्कृत आहे. पर्यावरण आणि मानवाधिकारांच्या [illegible] असतात" (डॉ. मालाप्रसाद शर्मा - २००७) [illegible] मानवाधिकारांच्या प्राकृतिक कायद्याच्या धारणेला अमान्य [illegible] मानवाधिकारात स्वातंत्र्याला प्रमुख स्थान दिले आहे. [illegible] श्रमिकांचे भांडवलदारापासून शोषणाचे स्वातंत्र्य [illegible] समाजवादी अधिकार हे व्यक्तीला समाजात राहून प्राप्त [illegible] मानवाधिकार सामध्ये मूलभूत अंतर आहे. अमेरिका [illegible] काळातील राजनैतिक शत्रुत्वामुळे सोवियत संघ व अन्य [illegible] करण्यासाठी मानवाधिकाराला मुख्य मुद्दा बनविले होते. [illegible] असलेल्या सामाजिक - आर्थिक स्थिती [illegible] विरोधीन वर्गात आढळते.

[illegible] वर्षी प्रबंधांनावर अनेक देशांना आपली [illegible] राजनैतिक अधिकारांच्या आंतरराष्ट्रीय करारातील अनुच्छेद

[illegible]

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhorol

१ मध्ये आत्मनिर्णयाचा अधिकार दिलेला आहे. त्यानुसार सर्व लोकांना आपले राजनैतिक निर्धारण करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. त्यामुळेच सोवियत संघातून अनेक राष्ट्र युक्रेन उझबेकिस्तान, कझाकिस्तान, तुर्कमेनिया इत्यादी वेगळे झाले. पाकिस्तानातून बांग्लादेश वेगळा झाला. युनायटेड किंगडम मात्र आयर्लंडच्या लोकांच्या आत्मनिर्णयाच्या अधिकाराचा अस्विकार करीत आलेला आहे.

'इंटर ॲक्शन कांउन्सिल' नावाच्या आंतरराष्ट्रीय संघटनेने इ.स. १९९७ मध्ये मानवी कर्तव्याचे सार्वभौम घोषणापत्र प्रसिद्ध केले. या संघटनेचे म्हणणे होते की, १९४८ च्या मानवाधिकार घोषणेमध्ये मानवी कर्तव्यांना जोडणे आवश्यक आहे. या संघटनेत अमेरिकेचे पूर्व राष्ट्रपती जिमी कार्टर, जर्मनीचे पूर्व चान्सलर हेल्मूट कोल इत्यादी मोठ्या हस्ती होत्या. संघटनेचे अध्यक्ष ऑस्ट्रेलियाचे पूर्व प्रधानमंत्री मेल्कम फ्रेजर हे होते. त्यांचे मत होते की, "आपल्या स्वातंत्र्याचा विस्तार तुम्ही दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्याची किंमतीवर करू शकत नाही".

मानवाधिकार विरूध्द आतंकवाद : आतंकवाद अशी समस्या आहे जिने संपूर्ण जगात साम्राज्य पसरले आहे. आतंकवाद एक मोठी समस्या आहे. हिंसेने आपले मत मानायला भाग पाडणे, स्वतःचे लक्ष्य प्राप्त करण्यासाठी सामान्य जनतेवर हिंसाचार करणे अशा कारवाया या आतंकवादी संघटना करीत असतात. आतंकवादी एक संकीर्ण व्याख्या करणे अद्याप शक्य झालेले नाही. एखाद्या लहान समूहावर हिंसा प्रयोग आणि हिंसेची धमकी देणे ज्यामुळे मोठी संख्या भयभीत होईल. अमेरिकेचे विमान दल आणि सैन्य दल सीरिया आणि ईरान मधील आतंकवाद्यांना निशाना बनविले. इजरायलमध्ये सतत फिलीस्तीनी आतंकवादी दस्तांचे हमले होत असतात. अफगाणिस्थानात पाकिस्थान व ईरानमधील धर्मांध आतंकवादी हमले करीत असतात. भारतात पाकिस्थानातील आतंकवादी बॉम्बस्फोट घडवून आणतात, गोळीबार करतात. अशाप्रकारे पूर्ण जगात आतंकवादाने धुमाकूळ घातला आहे.

अलगाववाद : गोरखालँड, बोडोलँड, झारखंड, उत्तराखंड, खालिस्तान व काश्मीर मध्ये मूळ स्वरूपातील पृथकतावादी आंदोलनाच्या स्वरूपात हिंसा सुरू झाली होती. या अलगाववादाचा मूळ उद्देश देशाच्या सिमाअंतर्गत अनेक अलग राज्य बनविणे किंवा स्वतंत्र राष्ट्र बनविणे हेच आहे.

ISBN - 978-81-920781-5-1

[illegible] मार्क्सवादी विचारधारेवर आधारित हे एक हिंसात्मक [illegible] आणि कामगारांची समाजवादी व्यवस्था स्थापित करणे हा उद्देश [illegible] व कानू सन्याल यांनी ही चळवळ सुरू केली होती. [illegible] ग्रुप व माओइस्ट कम्युनिस्ट सेंटर हे प्रमुख दल आहेत. पश्चिम बंगाल [illegible] चालणाऱ्या या चळवळीने आंध्र प्रदेश, बिहार, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र इत्यादी राज्यामध्ये आपली पाळंमुळे घट्ट रोवली आहेत.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर एका देशाचे नागरिक दुसऱ्या देशात जाऊन आतंकवाद पसरवतात. त्यांना एका दुसऱ्या देशाकडून पैसा, हत्यारे व इतर सामग्री मिळते. भारतात पाकिस्तानी संघटना आतंकवाद पसरवतात. पुढे त्या स्कॉटलंड स्ट्रॅटेजिक डिपार्टमेंट मध्ये सिखांना प्रशिक्षण दिले होते. अशा आतंकवादी कारवायांमुळे सामान्य जनता आणि सुरक्षादलांची मोठी हानी होत असते. काश्मिर मधील आतंकवाद्यांनी विचारी काळे आज संपूर्ण जगाला [illegible] समजतात. संपूर्ण जगात सामान्य मानवाचे मानवाधिकाराचे हनन आतंकवादी संघटन करीत आहेत. अमेरिकन सिनेट व आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार संघटना या परिस्थितीचा फायदा घेतात आणि खोटेच तपास दल पाठवितात. आंतरराष्ट्रीय विशेष सुध्दा अमेरिका व पश्चिमी देशाशी संबंधित आहे. त्यांना संपूर्ण जगात हे [illegible] लिहिले व दाखविले जाते. भारतीय सैन्यद्वारे तयार केलेल्या एका रिपोर्टनुसार वर्ष १९९० ते १९९७ पर्यंत जम्मू-काश्मीर आणि उत्तरपूर्वी राज्यामध्ये सैन्यावर मानवाधिकार हननचे १३६ आरोप पुढे आलेले आहेत. तपास केल्यास १८८ आरोप खोटे निघाले. आतापर्यंत संबंध कित्येक अधिकाऱ्यांना आणि कर्मचाऱ्यांना यासाठी दंडित केलेले आहे. अमेरिका दुसऱ्या देशात होणाऱ्या मानवाधिकार [illegible] घटना अहवाल दरवर्षी प्रकाशित करते परंतु त्यांच्या यंत्रणा काय करतात हे सांगितले जात नाही. भारतीय मानवाधिकार संघटना त्याची मागणीसुध्दा करीत नाही. अमेरिका सरकार व सी. आय. ए. यांनी फिलिस्तीनी लोकांची कत्तल [illegible] मदत केलेली आहे. दक्षिण आफ्रिकेच्या नक्षलवादी [illegible] लोकांचे दमन करण्यासाठी अमेरिका सतत मदत करते. सी.आय.ए. [illegible] इराकीविरुध्द विध्वंसक कार्य करण्यात अग्रेसर आहे. (डॉ. मानप्रसाद शर्मा : २००७ - ११५).

पाकिस्तानद्वारा मानवाधिकाराचे हनन : भारतीय सुरक्षा दले पाकिस्तानने मानवाधिकाराचे

ISBN - 978-81-920781-5-1

हनन केले आहे अशा तक्रारी आंतरराष्ट्रीय मंचावर सतत करीत [illegible] पाकिस्तान द्वारे आतंकवाद्यांना ट्रेनिंग, हत्यार, पैसा, सूचना व माहिती [illegible] जाते. काश्मीर, मुंबई मध्ये बॉम्बस्फोट, बाजार, रेल्वे [illegible] बॉम्बस्फोट करण्यासाठी पाकिस्तान प्रेरित करते. खून, अपहरण, बलात्कार, [illegible] अशा कारवाया करण्यासाठी गुप्तचर संघटनांकडून पाकिस्तान निर्देश देत असतो. अमेरिका सुध्दा अशा खुल्या कारवाया करीत असते. परंतु त्या देशातील सुरक्षा दलांना धरपकड करताना मानवाधिकाराचा मुद्दा उचलला जातो. आणि सुरक्षा यंत्रणा निष्क्रिय बनविल्या जातात. अशा तक्रारीचा तपास करताना सुध्दा निष्पक्षपणे केला जात नाही. पंजाब चे माजी पोलीस महानिर्देशक श्री. पी. सी. डोगरा म्हणतात की 'अशा तक्रारीचा तपास एका आयोगाद्वारे करावा ज्यामध्ये सेवानिवृत्त न्यायधिश आणि प्रशासकीय व पोलीस अधिकारी असावेत. आणि दोषी पोलीस अधिकाऱ्याला केस लढण्यास व कायद्याची सहायता मिळू नये.' जम्मू काश्मिर चे माजी पोलीस महानिर्देशक श्री एम. एन. सभरवाल म्हणतात "मानवाधिकार संघटना आणि अशासकीय संघटना अशा तक्रारीमध्ये सकारात्मक भूमिका निभावू शकतात आणि सरकार व जनतेच्या मध्ये पूलाचे कार्य करू शकतात. परंतू या संघटना बऱ्याच वेळा संदिग्ध भूमिका निभावतात" (डॉ. मानप्रसाद शर्मा : २००७ - ११५).

शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की मानवाधिकार आज वैश्विक चर्चेचा विषय असला तरी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर अनेक देशांना त्याचा फायद्यापेक्षा तोटा होतांना आढळतो. भारत, सिरिया, लिबिया असे विकसनशिल देश आतंकवादाने भरडले जात आहेत. अफगानिस्थानातील सामान्य जनता हैराण आहे की, त्यांचे काही मानवाधिकार आहेत की नाही आतंकवाद, अलगाववाद, नक्षलवाद आर्थिकमार्गाने पसरत आहे. त्यावर उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. परंतू अमेरिका व पश्चिमी विकसीत देश ज्यांच्या अखत्यारीत मानवाधिकाराची अंमलबजावणी आहे. ते मात्र स्वतः पुरता त्याचा वापर करून घेत आहेत. मानवाधिकाराची घोषणा देतांना मानवी समाजातील सर्व सदस्यांना, समान प्रतिष्ठा, समान अधिकार, स्वातंत्र व समान न्याय आणि शांततेने जिवन जगण्याचे आश्वासन दिले जाते परंतु जगाच्या कानाकोपऱ्यात असे अनेक देश आहेत त्यातील अनेक समुदाय, समूह, संप्रदाय आपले अस्तित्व, हक्क वाचविण्यासाठी धडपडत आहेत व मानवाधिकार संघटना त्यांना त्यांचे हक्क

ISBN - 978-81-920781-5-1

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

मिळवून देवू शकत नाही.

संदर्भ :

१) 'मानवाधिकार एवं सामाजिक न्याय', मानचंद खंडेला, अविष्कार पब्लिशर्स, जयपूर.

२) 'मानवाधिकार, सामाजिक न्याय और भारत का संविधान', डॉ. पुरण मल, २०१०, पोईन्टर पब्लीशर्स, जयपूर.

३) 'मानवाधिकार और दलित', डॉ. संजय सिंह, २०१०, ओमेगा पब्लीकेशन्स, नई दिल्ली.

४) 'भारतीय संविधान एवं मानवाधिकार', डॉ. सविता गुप्ता, २०१०, इशिका पब्लीशिंग हाऊस, जयपूर.

५) 'मानवाधिकार एवं शिक्षा', डॉ. मालाप्रसाद शर्मा, २००७, अपोलो प्रकाशन, जयपुर.

६) 'मानवाधिकार एवं कर्तव्य, ललित चतुर्वेदी, २०११, रितु पब्लिकेशन्स, जयपूर.

७) 'संविधान और मानवाधिकार', डॉ. संजय सिंह, २०१०, ओमेगा पब्लीकेशन्स, नई दिल्ली.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN - 978-81-920781-5-1

17-18

Param Poojya Dr. Babasaheb Ambedkar Smarak Samiti's

DR. AMBEDKAR COLLEGE

Deekshabhoomi, Nagpur

NAAC RE-ACCREDITED WITH 'A' GRADE & College with Potential for Excellence by UGC

&

Karnataka State SC/ST Library Professionals Association (R), Bangalore

National Conference

LIBRARIES AND SOCIAL RESPONSIBILITIES IN THE DEMOCRATIC WORLD : INFORMATION DEEKSHA FOR ALL

Friday, 20th January 2017

Certificate of Participation

This Certificate of Participation is awarded to

Dr./Mr./Ms. पौर्णिमा ह्च. रहांगडाले

of कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर भंडारा.

in recognition of his/her valuable participation in the National Seminar - LIBRARIES AND SOCIAL RESPONSIBILITIES IN THE DEMOCRATIC WORLD: INFORMATION DEEKSHA FOR ALL held on 20th JANUARY 2017 at Dr. Ambedkar College, Deekshabhoomi, Nagpur-10 (Maharashatra).

He/She also presented a paper entitled जीवनात माहीती साक्षरता व अभ्यास कौशल्याचे महत्व.

included in the Conference Proceedings with ISBN 978-81-924656-5-4

President, KSSCSTLPA	Conference Director	Organizing Secretary	Principal
Dr. Ganapathi Z. Shinde	Dr. (Mrs.) Shalini Lihitkar	Mr. Rajesh Lokhande	Dr. P. C. Pawar

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

जीवनात माहीती साक्षरता व अभ्यास कौशल्याचे महत्व

पौर्णिमा एच. रहांगडाले
ग्रंथपाल
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.
e-mail: rahangdale_pournima@rediffmail.com
मो. नं. 8055062556

सार :

सर्वच माहिती साक्षरतेचे शैक्षणिक कार्यक्रम राबवतांना ग्रंथपाल समुहास भागीदार म्हणुन महत्त्व देण्यात आलेले आहे. हे वैशिष्टयाने सांगावे लागते. या व्यतिरिक्त आज माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर सामाजिक संस्था करू लागल्यामुळे माहितीसाक्षर नागरिक बनविण्याच्या पुर्वी कधी न लक्षात आलेली जवाबदारी ही शैक्षणिक ग्रंथपालांना पार पाडावी लागणार. हे स्पष्ट दिसत आहे. ग्रंथपालांची ही दुहेरी जबाबदारी लक्षात घेता माहीती साक्षरता शिक्षण अभ्यासक्रमात शिक्षकाची भुमिका यशस्वीपणे पार पाडावीची असेल तर ग्रंथपालांना प्रथम या क्षेत्रात पारंगत असणे गरजेचे आहे त्या दृष्टिकोनातुन माहीती साक्षरता या विषयाबद्दल शोधपत्रक प्रस्तुत करत आहे.

प्रस्तावना :

आज माहीती तंत्रज्ञानाच्या युगात माहीती ही विविध मार्गांनी व विविध स्वरूपात मुबलकप्रमाणात उपलब्ध होत आहेत. त्या माहीतीतुन नेमकी माहीती मिळविणे व ती योग्य प्रकारे वापरणे यासाठी विशेष कौशल्याची गरज असते. विशेषतः इंटरनेटच्या उपलब्धतेमुळे माहीती साक्षरतेस आणखी महत्व प्राप्त झाले आहे. माहीती साक्षरतेचे शैक्षणिक अभ्यासक्रम अमेरिकेत 1980 पासुन तयार केले जात आहेत. माहीती साक्षरता ही संकल्पना म्हणजे पुर्वी शैक्षणिक ग्रंथालयातून अभ्यासक्रमाचे आधुनिक स्वरूप म्हणता येईल. 1987 सालच्या पदवीपूर्व शिक्षणासंबंधीत अमेरिकेत सादर झालेल्या अहवालात विदयार्थ्याला तो स्वयतम् निर्देशित स्वतंत्र शिक्षणार्थी कसा होईल? तसेच त्याला आयुष्यभर निरंतर शिक्षणार्थी कसे होतायेईल? याबाबतच्या शिक्षणाची अभ्यासक्रमात गरज स्पष्ट करण्यात आलेली आहे.

माहीती – साक्षरता आणि उच्च शिक्षण :

विद्यार्थी घडविणे हे उच्च शिक्षणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थ्यास स्वतःच्या बुध्दीच्या बळावर चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता त्याच्यात आणणे अपेक्षित असते. त्याच्याठिकाणी स्वंय अध्ययनाचे तंग विकसित करण्यात महाविद्यालयाचे योगदान विद्यापीठाचे योगदान जेणेकरून त्यांच्या विकासात, प्रगतीत जीवनाचा पाया घालताना मदत करतील अशी अपेक्षा असते माहीती साक्षरतेची क्षमता ही विद्यार्थ्यास सर्वसामान्य क्लासरूमच्या चौकटीच्या पुढे नेऊन व्यावसायिक

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

करिअरमध्ये पदार्पण करताना स्वतः निर्देशित संशोधन कसे करावे, आवश्यक ते ज्ञान स्वतः कसे प्राप्त करावे व आयुष्याच्या सर्व स्तरांवर जबाबदारीने व यशस्वीपणे कसे कार्य करावे. याचे तंत्र शिकविणे कारण माहीती साक्षरता ही विद्यार्थ्यास माहीतीचे मुल्यमापन करणे तसेच ती योग्य प्रकारे वापरण्यात सक्षम करते महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या अखेरीस विद्यार्थ्यास हे तंत्रक्षमता आत्मसात व्हावी, शिक्षणातील आवश्यक असा मुल्यमापनाचा दर्जा त्यास प्राप्त व्हावा अशी गरज अशी गरज आज प्रकर्षाने जानवत आहे. विशेषतः जे विद्यार्थी परंपरागत विद्यापीठातून शिक्षण घेत नाहीत, दुरस्थ शिक्षण –पध्दतीद्वारा ज्ञान संपादन करतात त्यांना माहीतीची साधने ही नेटवर्क किंवा इतर मार्गांनी उपलब्ध होत असतात या शिक्षण पध्दतीत जिथे शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचा जास्त वापर केला जातो व तिथे शिक्षक आणि विद्यार्थी एकाच ठिकाणी समोरासमोर असत नाहीत. अशा शैक्षणिक पध्दतीसाठी माहीती साक्षरतेचे अभ्यासक्रम राबवतांना परंपरागत विद्यार्थ्यांकडे माहीतीची साधने वापरण्याच्या अनुभवाची पातळी व दुरस्थ शिक्षण पध्दतीचा अवलंब केलेल्या विद्यार्थ्यांसाठीची पातळी एकसारखी कशी आनता येईल. हे आव्हानात्मक काम आहे. सर्व शैक्षणिक अभ्यास क्रमात माहीती – साक्षरतेचा सर्वच स्तरांवर तसेच विद्यापीठाच्या सर्व प्रशासकीय पातळीवर प्रभावीपणे समाविष्ट करावयाचे झाल्यास प्राध्यापक, ग्रंथपाल आणि प्रशासक या सर्वांचे एकत्रित प्रयत्न असायला पाहीजे.

माहीती – साक्षरतेचा प्रसार

माहीती – साक्षरतेचा अवलंब मुख्यत्वेकरून अमेरिका, ऑस्ट्रेलिया यासारख्या प्रगत देशात फार पुर्वीपासुन सुरू झाले आहे. या विषयावर चर्चा, वादविवाद व संशोधनावर भर याचा परिणाम म्हणुन माहीती साक्षरता घटकांचा अभ्यासक्रमाच्या विविध स्तरावर समावेश करणे शक्य व्हावे यासाठी पायाभुत अशी मानके तयार करण्यात आली आहेत.

माहीती – साक्षरता कार्यक्रमातील घटक व त्यांच्या पध्दती :

माहीती – साक्षरता कार्यक्रमाचे दोन घटक आहेत 1) व्यक्तीमत्व विकाशाशी संबंधी व 2) म्हणजे कौशल्याशी निगडीत असलेली आहे.

1) व्यक्तीमत्व विकासासंबंधी कार्यक्रमाचे घटक

- स्वतःच्या शिकण्यातील व ज्ञान संपादव्यातील
- संप्रेषण तंत्र
- माहीती – तंत्रज्ञान कौशल्य
- समस्या निराकरण
- दुसऱ्याबरोबर काम करणे
- संख्यात्मक तंत्राचे उपयोजन

2) माहीती – साक्षरता कौशल्यासंबंधित कार्यक्रमांचे घटक

- माहीतीची गरज ओळखणे
- स्वतःकडे असलेल्या माहीतीतील उणिवा गरजेच्या दृष्टिकोनातून ओळखणे.
- माहीती शोधण्यासाठी नियोजनबध्दता आणणे.
- माहिती मिळविण्यासाठी चिकाटी आणणे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

- उपलब्ध माहितीचे मुल्यमापन व तुलनात्मक शोधुन काढने.
- नवीन माहीतीची निर्मिती करणे.

माहीती साक्षरतेचा जिवन निर्वाहावर होणारा परिणाम :

आज विद्यार्थी सर्वच क्षेत्रातुन शिकुन येतो त्याला या स्पर्धेच्या युगामध्ये समोर जाण्यासाठी रोजगाराची संधी कुढे मिळते का? यासाठी तो धडपडतांना दिसत आहे. वेगवेगळया क्षेत्रातुन आलेले विद्यार्थी त्यात B.E., B. Com., B.B.A, B.Sc., B.A., M.A. असे अनेक पदवी व पदवीत्तर विद्यार्थी आजच्या स्पर्धेच्या युगात रोजगारासाठी संधी मिळेल काय? यासाठी प्रयत्न करतांना दिसतात.

आज बौध्द विहार ही प्रत्येक गावात शहरात आहेत त्यांचा उपयोग समाजकार्यासाठी, कार्यक्रम घेण्यासाठी संगोष्ठी करण्यासाठी होत असतो. याव्यतिरिक्त हया स्तुभांचा उपयोग आजची पिढी आपल्या अभ्यासासाठी कशी उपयोगात येऊ शकेल याचा विचार करत आहेत. उदाहरणार्थ कोंढी हे गाव जवाहरनगर परिसरात आहे हा परिसर टेकडयांच्या भागांनी नटलेला आहे. यात येणारे विद्यार्थी हे अभ्यासासाठी म्हणजे स्पर्धात्मक दृष्टिकोनातुन त्या ठिकानी एकत्र येतात. त्यात त्याच्या बॅचेस असतात. हयात कोणीही शिकवणारा नसतो. हया विद्यार्थ्यामधुनच एक जण ज्याला गणिताच ज्ञान आहे. तो गणित शिकवत असतो. त्याच प्रमाणे प्रत्येक विद्यार्थी आपल्या कौशल्यानुसार वेगवेगळया परिक्षेनुसार अभ्यास करत असतो. हया बॅचेस ही निश्चित वेळेनुसार होत असतात. यात स्पर्धा परिक्षेत उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थी मागच्या विद्यार्थ्यांचे मार्गदर्शन करत असतो. या बॅचेस ला लागणारे भांडवल विद्यार्थीच गोळा करत असतात. खर्चात खळु, डस्टर, पेन, वहया अशा सारखे साहित्य हेच विद्यार्थी आणत असतात. याचा फायदा समाजाला होत आहे. हे साक्षर होत आहेत परंतु रोजगाराच्या संधीचा फायदा समाजाला होणार नाही म्हणुन आजची पिढी या कार्यासाठी कार्यरत आहे. व रोजगाराची संधी शोधण्यासाठी प्रति दिवस प्रयत्नात आहेत.

निष्कर्ष :

समाजात जिवन जगत असतांना माहिती साक्षरतेची खुपच नितांत गरज आहे. साक्षरता उच्च शिक्षणाची असली तरी जिवन जगण्यासाठी आपल्या मुलभुत गरजा भागविण्यासाठी आजचा विद्यार्थी आत्मनिर्भर होण्यासाठी स्पर्धात्मक अभ्यासाची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणे उद्योगधंद्यासाठी माहिती साक्षरतेची आवश्यकता असते. शिक्षण हे दुरस्थ (दुरशिक्षण) असो, तंत्रज्ञानाचे असो, महाविद्यालयात विद्यापीठीय सर्वांसाठी कौशल्य आत्मसात करण्याची गरज आहे. हया सर्व क्षेत्रात टिकुन राहण्यासाठी स्पर्धा कौशल्याची साथ जीवन जगण्यासाठी महत्वपुर्ण आहे. रोजगाराची संधी मिळविण्यासाठी माहीती साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले आहे.

संदर्भ सुची :

- ग्रंथालय संगणकीकरण आणि आधुनिकिकरण, फडके द. ना., युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे, 2010.
- ग्रंथालये आणि सामाजिक विकास, तरगुंदे रेवती, युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे 2007.
- इलेक्ट्रॉनिक माहिती साधने, भट, शरद गो. पिंपळापुरे, नागपुर 2008.
- ग्रंथालय व्यवस्थापन, भागवत, श. ग. युनिव्हर्सल प्रकाशन, पुणे 2007.
- ग्रंथालय व माहितीशास्त्र पवार, एस. पी. फडके प्रकाशन, कोल्हापुर 2009.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

RAJYASHASTRA PRADHYAPAK PARISHAD (VIDARBHA PRANT)
(Reg. No. MH-651/17(NAG.)

IN COLLABORATION WITH

DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE

SITABAI ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, AKOLA

ORGANIZED

One Day Interdisciplinary National Conference on

Indian Democracy : Challenges and Remedies

CERTIFICATE

This is to Certify that Prof./Dr./Mr./Ms./Mrs. प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. परले. of कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर, भंडारा has participated In the Interdisciplinary National Conference on **'Indian Democracy : Challenges and Remedies'** Organized by Rajyashastra Pradhyapak Parishad (Vidarbh Prant) & Department of Political Science, Sitabai Arts, Commerce & Science College, Akola, on **30th December 2017**. He/She submitted/ Presented a paper Entitled भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने व उपाय.

Dr. Ratan V. Rathod
Organizing Secretory
Head, Dept. of Political Science,
Sitabai Arts, Comm. & Science College,
AKOLA

Dr. R. D. Sikchi
Principal & Convenor
Sitabai Arts, Comm. & Science College,
AKOLA

Dr. Mrs. Alka Deshmukh
Convenor & President
Rajyashastra Pradhyapak Parishad
(Vidarbha Prant)

Principal
Arts & Comm. Degree College

समकालीन प्रश्न
आणि
भारतीय लोकशाही

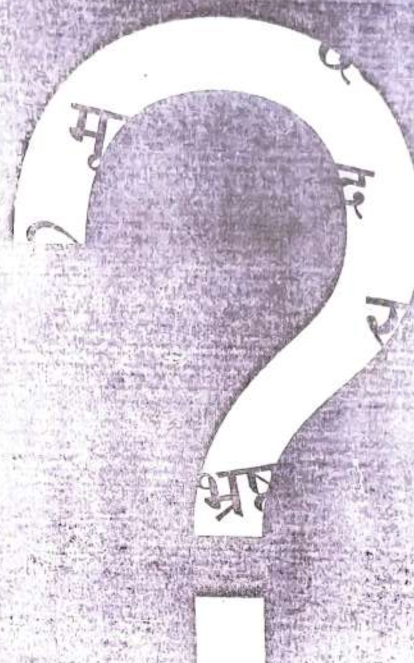

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

❖ प्रकाशक :
मेहेरबाबा पब्लिशर्स
हसनबाग पोलिस चौकी जवळ,
हसनबाग रोड, न्यु नंदनवन, नागपूर-९
मो. ९९२३६३०३१५, ८०८७४६०४७०
Email: meherbabapublishers0616@gmail.com

समकालीन प्रश्न आणि भारतीय लोकशाही

❖ प्रथम आवृत्ती : ३० डिसेंबर २०१७

❖ © राज्यशास्त्र प्राध्यापक परिषद (विदर्भ प्रांत), नागपूर
रजि. नं.महा. ६५१/१७ (नागपूर)

❖ अक्षर जुळवणी
'हरि ओम' कॉम्प्युटर्स,
नागपूर मो. ९६७३५५०७२०

❖ ISBN- 978-93-87558-03-8

₹ : ६००/-

या पुस्तकातील लेखामध्ये व्यक्त झालेली मते व मजकुर लेखकांची आहेत. त्यांच्याशी प्रकाशक, परिक्षण समिती व संपादक सहमत असतीलच असे नाही. लेखातील मजकुराची जबाबदारी सर्वस्वी लेखकांची आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

७४) भारतीय लोकशाही व करप्रणाली
डॉ. शरद सांबारे ४०१
७५) भारतीय लोकशाही वृद्धींगत करण्यासाठी प्रसार माध्यमांची भूमिका
गजानन एस. उपरीकर ४०६
७६) भारतीय लोकशाही पूढील आव्हाने व उपाय
डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले ४०९
७७) भारतीय राजकारणातील समस्यांची मिमांसा
प्रा. मनिषा यादव ४१३
७८) आदिवासी भागातील कुपोषण
एस.एन.देशमुख ४१६
७९) धार्मिक मुलतत्त्ववादः भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हान
प्रा. रीता धांडेकर ४२३
८०) भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने व उपाययोजना
डॉ. उमेश आर. धुमाळे ४२८
८१) भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने
डॉ. रतन व्ही. राठोड ४३३
८२) सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीतील भारतीय महिलांसमोरील आव्हाने
प्रा. एस.आर.दामोदर ४४०
८३) पं.विष्णू दिगंबर पलुस्करांचा राजकीय सहभाग
प्रा. नाना विठ्ठलराव भडके ४४५
८४) लोकशाही बळकटीकरणामध्ये राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची भूमिकाः एक अध्ययन
प्रा. अमोल वासुदेवराव गावंडे ४५०
८५) शेतकरी आत्महत्या : भारतीय लोकशाही समोरील एक आव्हान
प्रा. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ ४५५
८६) राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण
प्रा. सुनिल रू. अडगांवकर ४६२
प्रा. निलेश अ. फटींग

★★★

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar, Bhandara

भारतीय लोकशाही पूढील आव्हाने व उपाय

डॉ. राजेंद्रप्रसाद टी. पटले,
राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहर नगर, भंडारा.

जगातील अनेक देशांनी वेगवेगळ्या स्वरूपात लोकशाही शासनव्यवस्था स्विकारली आहे. भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीची गेली सहा दशके अभ्यासल्यास एका निष्कर्षाचा स्वीकार करणे अनिवार्य ठरते. भारतीय संविधानातिल मुल्यांमुळे लोकशाहीची वाटचाल मार्गातील अडथळ्यांना पार करीत निर्धाकपणे चाललेली आहे. घटनाकारांनी लोकशाही राज्यव्यवस्थेची रचना करतांना देशाच्या राजकीय व सामाजिक एकतेसाठी योग्य अशी परिस्थिती निर्माण करण्यावर अधिक भर दिला होता. देशात स्वातंत्र्य, समता, बंधूता, अधिकार व न्याय या संकल्पनांची रूजवणूक व्हावी समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, प्रजासत्ताक गणराज्याच्या निर्मितीसाठी संसदीय प्रणाली मजबूत करण्यात आली. डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीच्या संदर्भात आपले विचार मांडत असतांना व्यक्तीचा सर्वांगीन विकास, व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशिलता, जबाबदारीची जाणीव निर्माण होऊन उत्तम चारित्र्य, शिल, सचोटी, उद्योगशिलता इत्यादी गुणांचा विकास होऊन व्यक्तीला समाजात सन्मानाची वागणूक व मानाचे स्थान प्राप्त करून देण्यात ही लोकशाही पद्धती उपयुक्त ठरते असे मत व्यक्त केले. किंबहूना रक्तपात न घडविता सामाजिक, आर्थिक क्षेत्रात मुलभूत स्वरूपाचे परिवर्तन घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त सांसदीय लोकशाही शासन पद्धतीलाच अवगत असल्यामुळे तीच मानवी जीवनाशी सुसंगत ठरते. अशा शब्दात डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीचा गौरव केला आहे`लोकशाही म्हणजे सहजीवन लोकशाहीची मुळे सामाजिक संबंधातच आढळतात अशी त्यांची धारणा होती. तर म. गांधींच्या मते लोकशाहीचे खरे उदिष्टये हे सामर्थ्यशाली माणसाइतकीच दूर्बल मानसांनाही संधी मिळायला हवी. सत्तेमध्ये सर्वांना वाटा मिळाल्याशिवाय लोकशाही परिपूर्ण होऊच शकत नाही. लोकशाहीचे अंतिम उदिष्टये हे स्वयंशासन स्वराज्य हेच असले पाहिजे असे गांधींचे प्रतिपादन होते.

भारताने स्विकारलेली सांसदीय लोकशाही म्हणजे स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या कालखंडात सर्व राष्ट्रीय धुरिनांनी व्यक्त केलेल्या स्वप्नांचे आणि विचारांचे मूर्त स्वरूप होते. निव्वळ रूपातच नव्हे तर वास्तवातही

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

लोकशाही हवी असेल तर आपण घटनात्मक मार्गाचाच कटाक्षाने अवलंब केला पाहिजे. भारतीय लोकांच्या व्यक्तीपूजक वृत्तीला विरोध केला पाहिजे. लोकशाहीला घातक राजकीय लोकशाहीवर संतुष्ट न राहता, राजकीय लोकशाहीचे सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर करण्यावर भर दिला पाहिजे. लोकशाही दृढमूल होण्याच्या दृष्टिने सर्वसामान्य माणसाचा सनदशीर मार्गावर विश्वास असने आवश्यक असते लोकशाही विचारात मानवी हक्कांना व त्यांच्या संरक्षणांनाही महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले पाहिजे. अधिकारांचा लाभ समाजातील अधिकाधिक लोकांना प्राप्त होणे हा लोशाहीचा सर्वश्रेष्ठ निकष आहे.

लोकशाही संस्थेबद्दल आदरभाव, लोकशाही संकेत व पायंडे यांचे भान आणि लोकशाही कार्यपद्धतीवर आग्रह याकडे पहिल्या पिढीतील पूढाऱ्यांनी जाणीवपूर्वक लक्ष दिले. त्यांच्या हातून चूका झाल्याच नाहीत असे नाही परंतु शासनात आणि शासनाबाहेर सांसदीय लोकशाहीच्या पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा प्रयत्न या पिढीने केला. त्यांना त्याची जाणीव होती. लोकशाही हीच व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारी ची जाणीव निर्माण करू शकते. उच्च प्रतिचे राष्ट्रीय चारित्र्य घडून शील, सचोटी, उद्यम व धारिष्टये इत्यांदीचा विकास याच पद्धतीमुळे होऊ शकतो. कारण रक्तपात न घडविता सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात मुलभुत स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्याचा मुलमंत्र फक्त लोकशाहीलाच अवगत असल्यामुळेच तीच भारतीय समाजहीताच्या दृष्टिने महत्वपूर्ण अशी शासनपद्धती आहे. नियंत्रित प्रतिनिधिक निवडणूका मूक्त व न्याय्य निवडणूका हा लोकशाहीचा कणा होय. कायदयाला लोकशाहीत अत्यंत महत्वाचे स्थान आहे. लोकशाहीच्या विकासासाठी निकोप, संघटित, शिस्तबद्ध राजकीय पक्षाची नितांत आवश्यकता असते. राजकीय पक्षांखेरीज लोकशाहीची कल्पनाच करणे व्यर्थ आहे. भारतीय लोकशाही बलवान झाल्याशिवाय भारतीय समाज आणि राष्ट्र बलशाली होणार नाही हा विचार त्यांनी सातत्याने मांडले. थोडक्यात स्वातंत्र्य, समता, बंधूता व न्याय या तत्वावर आधारलेल्या शोषणापासून मुक्त, व्यक्तिच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करणारा आणि नैतिक मुल्यांची बुज राखणारा समाज घडविणे म्हणजे लोकशाहीची खरी प्रस्थापना होय असा त्यांचा दृष्टिकोण होता.

जगातील सर्वात मोठ्या आपल्या भारतीय लोकशाहीची वाटचाल अखंडपणे सुरू आहे. त्या वाटचालीत सातत्य आहे तिचा संविधानाद्वारा उभा केलेला सांगाडा हा बऱ्या अंशी अभंग आहे पण तिचा पाया मात्र भक्कम झालेला नाही. भारत ही विकासाची संधी देणारी भूमी ठरावी असे आपल्या राज्यघटनेला अभिप्रेत होते, मात्र आज ही संधीसाधूंची भूमी झालेली आहे असे दृश्य दिसते. आजची आपली स्थिति पाहता सामाजिक, राजकीय क्षेत्रातील नैतिकतेचा ऱ्हास, राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण, वाढता हिंसाचार, जातीय व धार्मिक संघर्ष, प्रबळ विरोधी पक्षचा अभाव, सत्ताप्राप्तीसाठी चाललेल्या तत्वहीन तडजोडी, वाढती आर्थिक विषमता, बुद्धीजीवी वर्गाची राजकीय उदासिनता अशा अनेक आव्हानांनी भारतीय लोकशाहीला ग्रासलेले दिसते. देशातील अलीकडील काही वर्षातील घडामोडी पाहता भारतीय लोकशाही कठीण परिस्थितीतून वाटचाल करीत आहे हे लक्षात घ्यावे लागते. भारतीय लोकशाही समोर आज अनेक आव्हाने उभी राहिली आहेत. ती आव्हाने कशी पेलता येतील हा आपल्या व्यवस्थेपूढील प्रश्न बनला आहे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
F. P. Jawaharnagar, Bhandara

लोकशाहीपूढील आव्हाने

आपल्या लोकशाहीपूढील प्रमूख आव्हाने पुढीलप्रमाणे नमूद करता येतील.

भारत हा कृषिप्रदान देश असून जवळजवळ ७०% लोकांचा उदरनिर्वाह शेतीवर अवलंबून आहे. बहुसंख्य लोक ग्रामीण भागात राहतात. दारिद्रय आणि आर्थिक अभावात जीवन जगणाऱ्या या लोकांची संपुर्ण शक्ती जीवणावश्यक गरजा भागविण्यामध्ये खर्च होऊन जाते. अशा लोकांसाठी व्यक्तिस्वातंत्र्य, मुलभूत अधिकार, मतदानाचा अधिकार, या गोष्टी निरर्थक ठरतात. जाती, धर्म व संप्रदाय, भाषा, प्रदेशवाद इत्यादी प्रमूख आधार भारतीय लोकशाहीला सतत प्रभावित करतांना दिसतात. याच आधारावर अनेक राजकीय पक्ष निर्माण झालेले दिसतात. हे राजकीय पक्ष राष्ट्रहित व लोकहिताकडे लक्ष देण्याऐवजी धर्म, संप्रदाय, जातीवाद, भाषावाद यासारख्या संकुचित प्रवृत्तीकडेच अधिक लक्ष केंद्रित करतात. परिणामत: लोकशाहीशी सुसंगत प्रवाह निर्माण होण्याएवजी त्याच्याशी विसंगत प्रवाह वाढले भ्रष्टाचाराचा भारतीय राजकारणात कर्करोगापेक्षाही झपाटयाने प्रसार झाला असून निवडणूकीच्या राजकारणापासून तर लष्करासाठी लागणाऱ्या सामुग्रीच्या खरेदीपर्यंतचे सर्व व्यवहार भ्रष्टाचाराच्या सावटाखाली आलेले आहेत. भ्रष्टाचार निर्मूलनाचा विचार अजूनही नेतृत्वकेंद्री पद्धतीनेच केला जात असून भ्रष्टनेत्यांना कडक शिक्षा व्हावी, भ्रष्टाचारप्रतिबंधक कायदे अधिक कडक केले जावेत, लोकपाल व लोकायुक्त नेमावेत असे अनेक उपाय भ्रष्टाचाराचा मुकाबला करण्यासाठी सूचवले जात असले तरी त्याचा अपेक्षित परिणाम झाल्याचे मात्र अजूनही आढळत नाही. अशा परिस्थितीत सामान्य नागरिक लोकशाही प्रक्रियेत सहभागी कसे होतील? नैतिक मुल्य आणि राजकारण यांची होत असलेली फारकत, राजकीय नेतृत्वाची वाढती संधीसाधू वृत्ती, राजकारणातील वाढती गुन्हेगारी, झुंडशाही, दंडशक्ती व दमन शक्तीचा वाढता वापर, काळया पैशाची राजकारणातील वाढती पकड, धार्मिक संघर्ष आणि वर्ग संघर्ष ह्या महत्वाच्या आव्हानांनी भारतीय लोकशाहीला ग्रासले आहे.संविधान कर्त्यांनी या देशातील दीन, दूबळ्या, मागासवर्ग, दलित, आदिवासी, बालके आणि स्त्रिया याच्या हितासाठी राज्यावर विशेष जबाबदाऱ्या सोपविल्या होत्या त्याबाबत राज्यव्यवस्था उदासिन दिसते. शिक्षण ही विकासाची पहिली पायरी आहे, पण सरकारने त्या जबाबदारीतून स्वत: वेगळे करून जबाबदारी झटकण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे विनाअनुदानित धोरण, खाजगी शिक्षण यातून शिक्षणाचे व्यापारीकरण होऊन पून्हा **'नाही रे'** वर्गाला या व्यवस्थेतून बाहेर फेकले जात आहे. नव्या आर्थिक धोरणामुळे सार्वजनिक उद्योग बंद होत आहेत. कामगार रस्त्यावर आला आहे. कामगार कपात, कामाचे कंत्राटीकरण, कामगार कायद्यांना अक्षदा यातून कामगार वर्ग हा ग्राहक वर्गात रूपांतरीत करून कामगारशक्तीचे खच्चीकरण करण्यात येत आहे. सत्तेच्या राजकारणाला प्राप्त झालेले अवास्तव महत्व सत्ताप्राप्तीसाठी चाललेल्या तत्वहीन तडजोडी, वाढती आर्थिक विषमता, प्रबळ विरोधी पक्षाचा अभाव, संवैधानिक नितिमत्तेचा अभाव, बुद्धीजीवी वर्गाची राजकीय उदासिनता यासारख्या अनेक समस्या उभ्या आहेत. संसदेमध्ये अधिवेशन काळात संसद सदस्यांचा आरडा-ओरडा, गोंधळ, असभ्य वर्तन, सभापतींच्या बेंचपर्यंत धावून जाणे इत्यादि असभ्य वर्तनाचा परिणाम संसदेचा प्रभाव कमी होत असल्याचे दिसून येते. संसदेपेक्षा कार्यकारी मंडळ शक्तीशाली बनत आहे. त्यामुळे राज्यकर्त्यांवरील संसदेचा अंकुश कमी होत आहे. खासदारांकडून सभागृहाचे पावित्र्य भंग करण्याच्या घटना वारंवार घडत आहेत. अभ्यासू खासदारांची संख्या कमी होत आहे. आज न्यायव्यवस्थेमध्ये देखील भ्रष्टाचाराने शिरकाव केल्याचे

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

आढळून येते. देशातील राजकीय जीवन निरोगी, उदारमतवादी व सुनितीपूर्ण होण्यावरही लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून असते. राज्यकर्ते आपल्याला लुबाडतात, फसवतात अशी धारणा झालेली जनता राजकारणांशी तादात्म्य पावू शकत नाही. राजकीय व्यवस्थेकडून सामान्य जनतेचा झालेला अपेक्षाभंग, लोकशाही मुल्यांना विरोध असलेल्या राजकीय शक्तींचा वाढता प्रभाव यामूळे जनसामान्यांना या राजकारणाचीच घृणा येते. ते त्याबद्दल उदासिन होतात. आणि त्यामुळे लोकशाही व्यवस्थेमध्ये नागरीकांचा जो क्रियाशील रचनात्मक सहभाग आवश्यक असतो तो ते देऊ शकत नाही.

भारतीय लोकशाही यशस्वी करण्याचे उपाय

भारतीय लोकशाहीचा उपरोक्त आढावा घेता व आव्हानांचा गांभिर्याने विचार करता भारताला विकसीत राष्ट्र बनविण्यासाठी नागरीकांनी आपले हक्क व स्वातंत्र्याबद्दल नेहमीच जागृत राहीले पाहिजे. लोकशाही संस्था, संसद, पंतप्रधान पद, न्याय संस्था इत्यादी चे पावित्र्य टिकविले गेले पाहिजे. डॉ. आंबेडकर एके ठिकाणी असे म्हणतात की, ''जर लोकशाही टिकली तर तिची फळे आम्हाला कधी ना कधी चाखायला मिळणार आहेत. पण लोकशाही संपली तर आपले मरणच ठरेल, याबाबत कोणतीही शंका नको'' सारांश रूपाने असे म्हणता येईल की लोकशाही ही एक जीवनपद्धती होय. त्यासाठी लोकशिक्षण आणि पुढाऱ्यांनाही आम्ही फक्त स्वार्थाकरीताच न भांडता प्रश्न, समस्या सोडविण्याकरीता आम्ही झटतो हे जनतेला प्रसारमाध्यमातुन दाखवावे लागणार आहे. नागरिकांनी सुध्दा समाजाचे, राष्ट्राचे हित कशात आहे हे ओळखणे अत्यावश्यक असून त्यानुसार त्यांनीच त्या दिशेने प्रयत्न करने जरूरीचे आहे. कारण त्यामुळे राजकारणात क्रांतीकारक बदल तर होतीलच शिवाय भारतीय लोकशाहीचा स्थैर्याच्या दृष्टिने ती जमेची बाजू राहील.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१) कोहली अतुल, दि सक्सेस ऑफ इंडियन पॉलिटिक्स, सेज पब्लिकेशन्स, न्यू दिल्ली, १९८९.

२) कोठारी रजनी, पॉलिटिक्स इन इंडिया, ओरिएन्ट लॉगमन, न्यू दिल्ली, १९९०

३) पळशीकर सुहास, समकालीन भारतीय राजकारणाचे विश्लेषण, मराठी वाचनसाहित्य मालीका क्र. २ पूणे, २००९.

४) गायकवाड प्रदीप, क्षितीज पब्लिकेशन, नागपूर, प्र.आ. २००१ - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख.

५) राजेंद्र व्होरा, सुहास पळशीकर, भारतीय लोकशाही अर्थ आणि व्यवहार.

६) भोळे भा. ल., भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण, पिंपळापुरे प्रकाशन नागपूर, २००४.

★★★

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

SAI JYOTI

भारतीय समाज: संरचनात्मक मुद्दे

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबंन्शी
डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार

SAI JYOTI
PUBLICATION
The way of Light

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहब्न्शी

जन्म : २ जून १९७०

जन्मस्थळ : भंडारा

शिक्षण : एम.ए.(समाज.), एम.फिल.,पीएच.डी.

एम.एस.सी.(गणित), एम.एस.सी.(संगणक), एम.एस.डब्ल्यू,

पी.जी.डी.सी.एस.

अनुभव : १८ वर्षे

: ७ वर्षापासून प्राचार्य पदावर कार्यरत

: संशोधक मार्गदर्शक ४ विद्यार्थी पीएच.डी.

राष्ट्रीय व अंतरराष्ट्रीय चर्चासत्र सहभाग व प्रपत्र वाचन

पुरस्कार : आदर्श शिक्षक पुरस्कार प्राप्त

(लोकराष्ट्र दैनिक

इंदिरा गांधी प्रियदर्शिनी पुरस्कार, इंटरनॅशनल बिझीनेस कौन्सिल न्यु दिल्ली.

सदस्य – विद्वत परिषद राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ नागपूर

डॉ. सुरेंद्र धनसिंग पवार

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख

एन. जे. पटेल महाविद्यालय, मोहाडी

ता. मोहाडी, जि. भंडारा.

डॉ. सुरेंद्र पवार गेली २० वर्षांपासून समाजशास्त्र विभागाचे प्राध्यापक म्हणून कार्यरत आहेत त्यांनी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ नागपूर येथून पदवीधर व विशेष विद्या-वाचस्पति (पीएच.डी.) ची पदवी प्राप्त केली आहे. एम.फिल यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक, एच.डी.सी.एम. आय.सी.एम. दिल्ली जी.डी.सी. ॲन्ड ए. पुणे. दोन आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्रात सहभाग, अनेक राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय चर्चासत्रात सहभाग. आजतागायत त्यांची १५ पेक्षा जास्त शोधनिबंध विविध पत्रिकेत प्रकाशित झाली आहेत सध्या ४ विद्यार्थ्यांना पीएच. डी. साठी मार्गदर्शन करीत आहेत.

सामाजिक क्षेत्रातील सहभाग

जिल्हा समन्वयक, रा.से.यो. म्हणून उत्कृष्ठ कार्य

जिल्हाध्यक्ष महाराष्ट्र बंजारा कर्मचारी संघटना, भंडारा.

शिक्षक प्रतिनिधी स्थानिय व्यवस्थापन समिती

विद्यापीठाच्या विविध स्थानिक चौकशी समितीवर

कार्य केलेले आहे.

पुरस्कार : नॅशनल इंटीग्रेशन अवार्ड २०१२

गोसेवा पुरस्कार २०११

ISBN-978-93-86011-43-5

978-93-86011-43-5

Rs. 225/-

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION

Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.

Phone : 9764673503, 9923593503

email : sjp10ng@gmail.com   Website: www.saijyoti.in

Available Also on Flipkart SHOPCLUES amazon

Principal

Arts & Comm Degree College

P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

भारतीय समाज : संरचनात्मक मुद्दे

◆ © लेखक :
डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी
डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार

(No part of this book shall be reproduced, stored in retrieval system or translated in any form or by any means-electronic, mechanical, photocopying and /or otherwise without the prior written permission of the publishers)

◆ प्रथम आवृत्ती – 2018

◆ ISBN : 978-93-86011-43-5

◆ प्रकाशक व मुद्रक :
श्री. नरेश खापेकर
साई ज्योती पब्लिकेशन
तीन नल चौक, कसारपुरा,इतवारी,
नागपूर 440 002, मो.नं. 9764673503
ई–मेल– sjp10ng@gmail.com
वेब साईट– www.saijyoti.in

◆ सेल ऑफिस :
ओम साई पब्लिशर्स एवं डिस्ट्रीब्युटर्स
29, इंदिरा नगर, टी.बी.वार्डच्या मागे,
नागपूर–440 003, मो.नं. 9923693506
ई–मेल– ospdnagpur@yahoo.com

◆ अक्षर रचना : लक्ष्मी ग्राफिक्स, मनिष नगर, नागपूर–५.
मो. ७७०९५९६६१७

मनोगत...

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज
सेमेस्टरच्या नवीन शैक्षणिक स
अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट झालेल्या
केलेले '**भारतीय समाज : संर**
प्राध्यापकांच्या स्वाधीन करतांना

प्रस्तुत पुस्तकामध्ये अभ्य
भारतीय समाज आणि संरचनात्मक
आहे. पुस्तक संपादित करतांना
विस्तृत अर्थाने स्पष्टीकरण देण्याच
रचनात्मक पैलू याची व्यापकता म
उणिवा राहू शकतात. अशा उणि
करावे. ही विनंती.

प्रस्तुत पुस्तक संपादित क
डॉ. बी.के. स्वाँई, डॉ. आगला
डॉ. इरपाते, डॉ. साधना लांजेवार,
सहकार्य लाभले आहे. प्रस्तुत पुस
घेण्यात आली त्याबद्दल लेखक अ

पुस्तक प्रकाशित करण्या
त्यांचे सदैव ऋणी राहीन. पुस्त
नागपूर ह्यांचे संचालक श्री. नरेश
आत्मियता आणि तत्परता दाखव
कार्य केले गेले त्या सर्वांचा मी म

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या शिफारशीनुसार,
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज, नागपूर विद्यापीठ, नवीन अभ्यासक्रमानुसार
बी.ए. (पाचवे सेमेस्टर) कला शाखेच्या विद्यार्थ्यांकरिता
अत्यंत उपयुक्त

भारतीय समाज : संरचनात्मक मुद्दे

बी.ए. पाचवे सेमेस्टर

: लेखक :

डॉ. अजयकुमार शंकरलाल मोहबन्शी
एम.ए.(समाज), एम.फिल., पीएच.डी.
एम.एस.सी.(गणित),एम.एस.सी.(संगणक),
एम.एस.डब्ल्यू ,जी.डी.सी.एम.,
(प्राचार्य)
कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा.

डॉ. सुरेन्द्र धनसिंग पवार
एम.ए.(समाज), एम.ए.एड.,
पीएच.डी. एच.डी.सी.एम.,जी.डी.सी.एम.,
(समाजशास्त्र विभाग प्रमुख)
नटवरलाल जसभाई पटेल कला
वाणिज्य महाविद्यालय,
मोहाडी.

साई ज्योती पब्लिकेशन, नागपूर.

Principal
Arts & Comm. Degree Col...
...Jawaharnagar(Bhan...

REMAAC 2018

National Seminar on Revised Methods of Assessment and Accreditation for Colleges

24th February, 2018

Organized by
Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon, Dist. - Gondia (M.S.)

Re-Accredited by NAAC At 'A' Grade (CGPA-3.11)

Dr. S.M. Bhuskute
Principal / Chairman

Mr. O.I. Thakur
Organizing Secretary

REVISED METHODS OF ASSESSMENT AND ACCREDITATION FOR COLLEGES

Certificate

This is to certify that, Prof./ Dr./ Mr./ Mrs./ Miss. Anita P. Wanjari of Arts & commerce Degree college, Jawaharnagar, Bhandara has Participated / Presented a paper / Chaired Session in the National Seminar on "Revised Methods of Assessment and Accreditation for Colleges" organized by Internal Quality Assurance Cell (IQAC), held on 24th February, 2018 at Bhawabhuti Mahavidyalaya, Amgaon, Dist - Gondia (M.S.) India.

He / She Presented Paper entitled : Use of ICT Tools in English Language Teaching.

Mr. O.I. Thakur
Organizing Secretary
Bhawabhuti Mahavidyalaya
Amgaon

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Dr. S. M. Bhuskute
Principal / Chairman
Bhawabhuti Mahavidyalaya
Amgaon

Co-Convener

One Day National Seminar
On

REVISED METHODS OF ASSESSMENT AND ACCREDITATION FOR COLLEGES

Saturday, 24th February 2018

Organized by

INTERNAL QUALITY ASSURANCE CELL (IQAC)

Bhawabhuti Shikshan Sanstha's

BHAWABHUTI MAHAVIDYALAYA,

Amgaon, Dist-Gondia-441902 (M.S)

Re-Accredited by NAAC at 'A' Grade (CGPA-3.11)

Phone No.(07189) 225222

Email.bhawabhuti@rediffmail.com

www.bmvamg.org.in

Dr. S. M. Bhuskute

Principal/Chairman (IQAC)

Mr. O. I. Thakur

Organizing Secretary

Convener

Mr. Z. [illegible] Patthe

Co-Convener

Dr. M. G. Awaley

Principal

Arts & Comm. Degree College

P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

USE OF ICT TOOLS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Dr. Anita P Wanjari
Dept. of English
Arts & Comm. Degree College,
Jawahar Nagar, Bhandara.
ani.wanjari1@gmail.com

Information and communication technology is a force that has changed many aspects of the way we live. In education, ICTs play vital roles in facilitating teaching and learning. Now we cannot imagine education without the use of Information and communication Technology. It has made exchange of thoughts, ideas, experiences and feelings easier. With the help of ICT a lot of persons can get education and training simultaneously at low cost. Use of computers, Internet, television, radio, projectors and mobile phones, e-mail facility, online audio and video conferencing as well as new applications has made the Teaching Learning Process and Training attractive and convenient.

Now a day's ICT tools and approaches are being used widely due to their convenience, omnipresence, effectiveness and being economic. These facilities have paved the way of individualized learning and provided freedom of learning anytime, anywhere according to needs and convenience of the learners. So, we should take proper step to integrate ICT in the field of ELT to make the learners well versed in English language skills. It is also helpful in saving time, energy and money. Also, ICTs have made teaching and learning interactive and collaborative instead of the traditional teacher- talking and students listening approach. English language and English communication skills are the need of the hour. A number of innovative and easily understandable teaching methods to learn and teach English are becoming popular. A teacher should be aware of the latest technologies, explore new ideas and have a certain amount of knowledge.

Some of the important ICT tools and applications used in the field of English Language Teaching are following:-

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

(viii) Language Lab: A well equipped language lab contains a server, lingua phones, headphones, tape recorder, microphones etc. In this lab each learner is individually connected with teacher by a system. This system is loaded with software which helps in learning. Students learn basic skills like spelling rules, reading, pronunciation, voice modulation, etc. It provides practices for listening, speaking, intonation and pronunciation.

(ix) Internet: Internet can be used as a medium of language learning through email, www (World Wide Web) and text, audio and video conferencing. It is the most important facility of communication. All the modern communication takes place through this. It has made the communication facility very fast, convenient, economic, and attractive. There are lots of facilities available for communication on internet. Some of them are following:-

(a) Social media: Social media has become an important tool of communication. It provides a platform for sharing thoughts and ideas. Blogs are made on it. Students can add themselves with the English language learning groups and take advantage of sharing information. Lots of social sites are available on it like, Face book, Twitter, Instagram etc. It is very helpful in learning situational language.

(b) Online facilities for English language learning: A lot of online facilities are available on internet for the development language skills. Some of them are e-guidance, e-tutoring, e-teaching, e-journals, e-magazines, e-books, e-library, online training, virtual classes etc.

(c) Online language related courses: These courses are available on internet. Some of them are free and some of them are payable. Students can enroll themselves in these courses and get education and training easily on their own place. Some of the agencies which are providing on line courses are following MOOC, Future Learn, NPTEL, and IIT's, Concordia University etc. Students can watch online and offline videos of language learning for the enhancement of their language skills.

(d) Feature Films in Teaching English: Films can be used in the teaching of English language. Films may be documentaries, educational and entertainment based. These can arouse high level of motivation. It results in a most satisfying learning experience.

(f) Email - Email can be used by a teacher to reach many students at a distance once the students provide their email addresses. The teacher can use email to send learning materials

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

to students; give assignment; assess and post the feedback to the students' email boxes. Through the use of e-mail for instance, the students interact with their lecturers and friends at a distance. By sharing files, students collaborate and work together with their lecturers and colleagues. In this way, there is transformation from traditional teacher-centered approach which makes learners passive receivers to students-centered or democratic approach which makes learners active discoverers and explorers. Email can be utilized by the teacher to interact and attend to the students' individual problems.

(g) Website: Website as an internet technology is an essential tool that can be used to facilitate the teaching and learning of English Language. It provides a lot of opportunities for teaching and learning. Students can access e-library materials at a distance. E-library has reduced congestion in traditional libraries and made it for students to obtain library materials even at home. Students may be referred to a material in e-library which they can access at any time and place convenient to them other than the classroom. Access to internet facilities may however constitute a problem especially in the developing countries where many students do not have access to the computer and internet facilities.

The teachers should not only be acquainted with information technology but also should be able to make better use of technology in the field of education. ICT helps a teacher to learn innovative methods of teaching. It enhances the quality of learning and thereby making the learners more independent and capable of sustaining their own learning. He can work with the students on various project and assignments. Individual teachers now have the responsibility to think about ways to use ICT within their daily teaching.

References :

1. Harish Kumar (2010) *ICT and issues in learning* Digital learning.
2. Pathak, P. D. (2005) *Aspects of English Language Teaching in India.*
3. Koul, L. (2010) *Methodology of Educational Research.* Vikash Publish House, Noida.
4. Kumar, D. P. (2009) *The Importance of English Language.*

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

5. Thakur, A.S. and Thakur, Abhinav. (2013) *Essentials of Educational Technology, Management & Action Research*. Agrawal Publications, Agra.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

National Conference on

Gender Equality & Women Empowerment

supported by
Maharashtra State Commission for Women
organised by

VILLAGE CARE SOCIETY &

RENAISSANCE COLLEGE
of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with

Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

This is to certify that Prof./Dr./~~Mr.~~/~~Mrs.~~ Ratnapal Murlidhar Dehane

of

Art & commerce College Petrol pump (J.Nagar)

has participated in the National Conference on dated 06/03/2018.

He/~~She~~ has ~~presented~~/published a paper on 21 व्या शतकातील भारतीय स्त्रियांपुढे आव्हान.

Convenor
Dr. Ashok Patil
Principal, RCCSAT

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Convenor
Dr. Ashok Borkar
IPRA

Conference Secretary
Smt. Neeta Thakre
Member, MSCW

21व्या शतकातील भारतीय स्त्रीयांपुढे आव्हान

प्रा. डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे [1]
प्राध्यापक
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, त.जि. भंडारा
nilayadvay7@gmail.com

आधुनिक कालखंडामध्ये भारतात स्त्रीयांची प्रगती झाली की नाही याचा विचार करणे गरजेचे आहे. स्त्रीने आपल्या अस्तीत्वाची गुणवत्तेची, कर्तृत्वाची शक्ती दाखविली आहे. पण आजही सामाजिक स्तरावरून पुरातन रूढीवादात जगणाऱ्या या समाजव्यवस्थेची वैचारीक प्रगती झालेली दिसून येत नाही. तत्परता आणि कणखरता घेतलेल्या कार्यावरील निष्ठा त्यासाठी लागणारी त्यागवृत्ती या सर्वांना जोडणारी समावेशकता या संदर्भात स्त्रीयांचे स्थान अद्वितीय आहे. कोणत्याही देशाचा, समाजाचा विकास घडून आणण्यात स्त्री–पुरूष यांचा समान वाटा असतो. भारतातील मानवाधिकाराची स्थीती धार्मीक रूढीचे अधिष्ठान मिळालेल्या सामाजिक विषमतेमुळे चांगली नव्हती. विवाहीत स्त्रीला जगण्याचा अधिकार तिच्या पतीच्या मृत्यूबरोबर संपुष्टात येत असे. सतीची अमानुष चाल, बालविवाह, बहुपत्नीत्व, केशवपन विधवा विवाहबंदी या समस्यांनी स्त्री जीवन म्हणजे एक बंदीवास अशी स्त्रीयांची स्थिती होती. मात्र आता थोडाफार बदल झालेला दिसून येते. स्त्री–पुरूष समानता असल्यामुळे आणि स्त्रीयांना आज स्वतंत्र व्यक्तीमत्व प्राप्त झालेले असल्यामुळ पुरूषांनी विवाह करतांना पत्नीला संसारात समान दर्जा देण्याची मानसिक तयारी ठेवूनच संसारात प्रवेश करावा लागतो. मात्र आपल्या देशातील पुरूष प्रधान संस्कृती असल्यामुळे स्त्रीयांवरचा अत्याचार त्यांच्या जन्मा आधीपासूनच सुरू होते. आजच्या शिक्षीत महिला अहंकाराच्या आहारी जातांना दिसत आहे. महिलामध्ये विषमता बघावयास मिळतो. आर्थिक, सामाजिक परिस्थितीमुळे एका महिलेचा दुसरीकडे पाहण्याचा दृष्टीकोण बदललेला दिसतो. 21 व्या शतकात विज्ञान क्षेत्रात बऱ्याच ठिकाणी स्त्रीयांनी प्रगती केली आहे. परंतु धार्मीक संस्कृतीमध्ये अडकलेल्या स्त्रीयांची मानसीकता अजुन बदललेली नाही. भौतीक बदल झाले तरी मानसिक परिवर्तन झाले नाही.

स्त्रीयांवरील अत्याचार थांबावा तसेच सशक्तीकरण व्हावे यासाठी पुरूष सत्ता मोडून काढावी या उद्देशाने धार्मीक, सामाजिक स्तरावर स्त्रीयांच्या संघटना उभ्या राहिल्या. प्रतिगामी, पुरोगामी स्त्री संघटना, व्यवसायीक संघटना अशा विविध स्त्रीवादी संघटना निर्माण झाल्या. परंतु एकसंघतेचा अभाव असल्यामुळे राजकीय पातळीवर त्यांची गळचेपी होत आहे. आज स्त्री अनेक शिखरे पार केली असली तरी तीचे जीवन अतिशय भयानक आणि असुरक्षीत झाले आहे. कुटुंबातील छळ, सासुरवास, नोकरीच्या निमीत्याने होणारे मानसीक व शारीरीक छळ, बलात्कार, विनयभंग, घटस्पोटाचा प्रश्न, भृणहत्या अशा विविध समस्या आजही पाहायला मिळतात.

कौटुंबिक व सामाजिक पातळीवरील आव्हाने :–

भारतीय कुटूंब पूर्वी स्त्रीचे महत्व चुल आणि मुल एवढयापुरते मर्यादीत होते. परंतु आज स्त्रीने उंच भरारी घेतली घेतेली आहे. अशा परिस्थितीत दोन्ही जबाबदाऱ्या प्रखरपणे पाळत असतांना तिला तारेवरची कसरत करावी लागते. कौटुंबिक कार्य करणे, मुलांचे शिक्षण, आरोग्य हे सर्व करीत असतांना घरची आर्थिक उन्नती साधण्याकरिता ती घराबाहेर पडली पण ती धावपड करीत असतांना कौटुंबिक जबाबदारी देखील एक मोठे आव्हान आहे. स्त्री ही केवळ उपभोग्य वस्तु नसून समाजातील जीवंत घटक आहे. घराबाहेर पडतांना स्त्रीयांसमोर विविध समस्यांना समोर जावे लागते. चरीत्र, विनयभंग,

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

कार्यालयात लैंगीक छळ होत आहे. सामाजिक व शैक्षणिक पातळीवर आज 21 व्या शतकात स्त्रीयांसमोर आव्हाने आहे.

स्त्रीशिक्षण :–

20 व्या शतकातील भारतातील स्त्रीयांची एकंदरीत परिस्थिती अजिबात चांगली नाही. विशिष्ट वर्गातील, उच्च वर्णियांनी शिक्षण घेवून सामाजिक, राजकीय क्षेत्रात आपले नाव लौकिक केले आहे. विविध मोठे पद भुषविले आहेत. मात्र स्त्री जीवनात सर्व समाजातील स्त्री अजुनही वंचीत आहे. याचे एकमेव कारण म्हणजे स्त्री शिक्षण होय. अनेक महापुरूषांनी शिक्षणाचा मार्ग दाखविला परंतु सर्व स्तरातील स्त्रीया आजही अशिक्षीत मागासलेल्या आहेत. वास्तविक पुरूषांच्या तुलनेत स्त्रीया अधिक समाजवादी असतात. स्त्रीयांच्या अबलापणाचा फायदा उचलत पुरूषांनी स्त्रियांना आपले हक्क समजू नये म्हणून शिक्षणापासून वंचीत ठेवण्याचे कार्य केले आहे. स्त्रीयांनीही शिक्षणाकडे आपले लक्ष केंद्रीत करतांना स्त्रीयांनी कर्मकांडाकडे अधिक लक्ष दिले. म्हणून स्त्रीयांना आपले मन सुसंस्कृत, वैज्ञानीक, आधुनिक केले पाहिजे. याशिवाय मनुप्रणीत धर्मशाखातुन स्त्री दास्याचे सामाजिकरण ज्या आधारावर करण्यात आले. स्त्रीविषयक सुधारणा संदर्भाने 20 वे शतक अनेक अर्थाने महत्वपूर्ण होते. पाश्चात्य शिक्षणाने प्रभावीत बुद्धीजीवी परंपरेच्या पहिल्या पिढीने सामाजिक, जीवन व्यवहारात प्रचलीत असलेल्या प्रथा परंपरा नाकारूण नवविचारांची समाजजीवनात पेरणी करण्याचा प्रयत्न केला.

स्त्री विकासाचे नवे क्षितीज :–

आज भारतीय स्त्रीची प्रतिमा राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर बदललेली आहे. 21 व्या शतकाचे आव्हान स्वीकारतांना मॉल, मल्टीप्लेक्स, सॉफ्टवेअर तंत्रज्ञानाबरोबर कार्पोरेट विश्वातही उतरली आहे. स्त्री मुक्ती आंदोलनाच्या ध्येयाने प्रेरीत होऊन स्त्रीयांच्या अनेक संघटना अस्तीत्वात आल्या. अन्यायाविरूद्ध आवाज उठविण्याचे बळ स्त्रीयांमध्ये आले स्त्रीयांच्या हातात लेखनी आल्यामुळे तीने स्वतःच्या भावना प्रकट करू लागली. आपल्या दुःखांना वाचा फोडू लागली. स्त्रीमुक्ती चळवळ संघटना, महिला आयोग, निवडणूक आयोग, न्याय संस्था, राजकीय पक्ष, प्रशासन संधी समानता इत्यादी कार्यात महिलांना समाविष्ट करून घेणे आवश्यक आहे. आपली परावलंबी मानसिकता बदलुन स्वयंनिर्णयाचा हक्क काटेकोरपणे राबविण्याची दक्षता स्त्रियांनी घेतली पाहिजे. लोकशाही प्रक्रियेत स्त्रियांचा दबाव गट निर्माण करून राष्ट्रीय, सार्वजनिक, राजकीय जीवनात पुढाकार घ्यायला हवा.

स्त्रियांनी अवघे अवकाश व्यापून टाकले. या चळवळीला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. या चळवळीला, जर बळकटी प्राप्त व्हायची असेल तर स्त्रीयांचा प्रश्न हा सर्व सामाजिक चळवळीचा केंद्रबिंदू मानावा लागेल. 21 व्या शतकातील भारतातील स्त्री चळवळीसमोर फार मोठी आव्हाने आणि विचीत्र गुंतागुंत उभी राहीली आहे. जागतिकीकरण, उदारीकरण, स्त्रीयांच्या वाटयाला येणारा बलात्कार, हिंसाचार, धर्माच्या नावाखाली केले जाणारे राजकारण या सर्व प्रक्रियेमधून स्त्रीला जावे लागणार आहे. आजच्या शतकातील स्त्री प्रश्न केवळ चळवळीशी निगडीत आहे. हे म्हणणे चुकीचे ठरेल. स्त्री संघटनामध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांनी आणि स्त्री चळवळीचा अभ्यास करणाऱ्यांनी आता अंतर्मुख होऊन कठोर आत्मपरिक्षण करण्याची वेळ आली आहे.

स्त्री ही मानवी सजीव सृष्टीची जननी आहे. मात्र प्राचीन काळापासून स्त्रियांना समाजात दुय्यम स्थान देण्यात आले. त्यामुळे त्यांना अवहेलना, शोषन, अन्याय, अत्याचाराला बळी पडावे लागले. परंतु वर्तमान स्थितीत स्त्रियांचा दर्जात अनेक परिवर्तन झाले. जी स्त्री एकेकाळी घराच्या बाहेर पडत नव्हती ती आज घराबाहेर पडून शिक्षण घेऊ लागली. व्यवसाय, सामाजिक दर्जात भाग घेऊ लागली. आज असे कोणतेच क्षेत्र नाही जिथे ती सहभागी होत नाही. सर्व अधिकार, कायदे स्त्रियांच्या बाजुने असले तरी 21 व्या शतकातही आपल्याला स्त्रियांविषयी अनेक प्रश्न भेडसावत आहे. एकीकडे स्त्रियांचा दर्जा

प्रा. डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

वाढला म्हणतांना दुसरीकडे स्त्रियांच्या हिंसाचाराचे विदारक चित्र दिसत आहे. म्हणून यावर उपाय म्हणून पुरूषांनी आपली पुरूषी मानसिकता बदलायला पाहिजे. स्त्रियांना संधी दिली पाहिजे. महत्वाचे म्हणजे स्त्रियांनीही वैज्ञानिक दृष्टिकोण स्विकारून पुढील वाटचाल करायला पाहिजे. असे अनेक आव्हान भारतीय स्त्रियांपुढे असल्यामुळे आज आपले कर्तव्य व जबाबदाऱ्या ओळखून समोरचे मार्गक्रमण करण्याची गरज आहे.

संदर्भ :–

1. कऱ्हाडे डॉ. बी.एम., 'भारतीय समाज प्रश्न आणि समस्या', पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
2. शर्मा सुरेंद्रकुमार, 'महिलांओ में अधिकारो के प्रति चेतना', आर.बी.एस. पब्लीशर्स, जयपूर.
3. रानडे प्रतिभा, 'स्त्री प्रश्नांची चर्चा, 19 वे शतक', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.
4. साळुंखे आ.ह., 'हिंदू संस्कृती आणि स्त्री', लोकवाङ्मय प्रकाशन, मुंबई.
5. गोस्वामी सुधा, 'भारत वर्ष की चर्चीत महिलाए', उपकार प्रकाशन, आग्रा.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

प्रा. डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे

National Conference on

Gender Equality & Women Empowerment

supported by
Maharashtra State Commission for Women
organised by

VILLAGE CARE SOCIETY &

RENAISSANCE COLLEGE
of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with

Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Sadhana D. Waghade

of Art's & Commerce Degree College P.Pump (J.Nagar)

has participated in the National Conference on dated 06/03/2018.

He/She has presented/published a paper on स्त्री पुरुष समानता व महिला सक्षमीकरण

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

APatil
Convenor
Dr. Ashok Patil
Principal, RCCSAT

Convenor
Dr. Ashok Borkar
IPRA

Conference Secretary
Smt. Neeta Thakre
Member, MSCW

National Conference

Gender Equality & Women Empowerment

supported by

Maharashtra State Commission for Women

organised by

VILLAGE CARE SOCIETY &

RENAISSANCE COLLEGE
of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with

Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

Editors

Dr. Ashok Patil
Dr. Vikas Jambhulkar
Dr. Shailendra Lende
Dr. Ashok Borkar
Dr. Jitendra Wasnik
Dr. Shashi jambhulkar
Dr. Satyapriya Indurwade
Dr. Shayam Korati
Dr. Shubhada Jambhulkar
Dr. Palwekar
Mr. Mohan Borkar
Mr. Prashant Jambhulkar

PROCEDDING

6th March, 2018

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

93	स्त्री–पुरुष समानता व महिला सबलीकरण: (Gender Equality and Women Empowerment)	प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे	404-407
94	महिला सशक्तीकरणाचे एक सक्षम माध्यम : महिला आरक्षण	डॉ. प्रा. संतोष मेंढेकर	408-410
95	स्त्रियांचे लोकशाहीतील योगदान	प्रा. सरला वसंतराव मेश्राम	411-414
96	भारतीय स्त्रियांचा कामाच्या ठिकाणचा भेद : एक दृष्टीक्षेप	शिल्पा एन. आंबोलकर	415-418
97	स्त्रीवाद आणि महिला सबलीकरण	डॉ. शिरीन अघोर	419-423
98	महिला शेतमजुरांशी लिंगभावात्मक भेदभाव – एक अध्ययन	शुभम विश्वनाथ वनवे	424-426
99	भारतीय महिलाओंकी सामाजिक और आर्थिक स्थिती मे समयनुसार परिवर्तन	प्रा. स्मिता गजभिये	427-430
100	प्राथमिक शालेय शिक्षणात शैक्षणिक स्तरावरिल मुलामुलींचे भेद	सुधा डोनुसाव कडव	431-433
101	स्वयंसहाय्यता बचत गट आणि ग्रामीण महिला सक्षमीकरण	प्रा. सुलभा स. वागदे	434-436
102	स्त्रियांचे हक्क व आंतरराष्ट्रीय संघटना	डॉ. उज्जवला गोंडाणे	437-439
103	आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रातील महिलांची स्थिती	डॉ. वर्षा गंगणे	440-443
104	महिला सबलीकरणात विविध योजनांची भूमिका	प्रा. विनोद बी. खेडकर	444-447
105	स्त्रियांचे सक्षमीकरण	प्रा. कु. वैषाली मेश्राम	448-451

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

स्त्री–पुरुष समानता व महिला सबलीकरण;
(Gender Equality and Women Empowerment)

93

प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे [1]
सहाय्यक प्राध्यापक
गृहअर्थषास्त्र विभाग प्रमुख
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय
पेट्रोल पंप (जवाहर नगर), ता. जि. भंडारा
sadhanawaghade @ gmail-com

प्रस्तावना

स्त्री ही गृहिणी असो की, नोकरी करणारी , ती गांव पातळीवरील असो की, शहरातील, ती सशक्त होण्यासाठी वेगळया वाटा निवडून जिद्दीने सामोरे जात असते. विसंगत परिस्थितीला झुंज देणारी , स्वतःच्या अस्मितेचा परीचय देणारी, आजची स्त्री म्हणूनच नारी षक्तीचे मुल्यमापण करण्यासाठी कदाचित 'महिला दिन' साजरा केला जातो. स्त्रियांचा माणूस म्हणून विचार व्हावा, तिलाही भाव–भावना, आचार – विचार, बुध्दीमत्ता, बरे वाईटाची कसोटी , अपेक्षा, स्वप्न, आषा, आकांक्षा असतात. प्रत्येक स्त्री ही हिरकणी आहे. गरज आहे ती एखाद्या षिवाजीची, तिच्या कार्याचे मोल करण्यासाठी.

स्त्री नुसती कमावती असली म्हणजे घरात समानता आहे ,असे नाही. एक स्त्री म्हणून तिला जो सन्मान मिळायला हवा तो घरात आणि बाहेर सारखाच असायला हवा. स्त्री कमावती झाली म्हणजे तिची प्रगती झाली असा गैरसमज निर्माण झाला आहे. कित्येक घरात आजही कमावत्या स्त्रीला फक्त आधार म्हणून बघितल्या जाते. सबलीकरणाच्या भरवषावर स्त्री कमावू तर लागली, मात्र निर्णय घेण्याचे अधिकार आजही पूर्णपणे तीच्या हातात नाही. आजही घरात पुरुशाइतके समान हक्क स्त्रीयांना नाहीत. आणि काळाच्या ओघात स्त्रीयांनी सुध्दा हे मान्य केले. असल्यामुळे पिढयानपिढया आपल्या अधिकराबद्दल, हक्काबद्दल तिला तितकासा विचार करावासा वाटला नाही. आणि आजही ते न बोलणे म्हणजे संस्कारी असल्याचे समजले जाते.

परिवर्तनाची सुरुवात ही नेहमी स्वतःपासुन होत असते, जोपर्यंत एक स्त्री स्वतःला आणि दुस–या स्त्रीला सन्मान देणार नाही तो पर्यंत समान हक्काचा हा लढा सबलीकरणावरच येवून संपेल. सशक्तीकरण हे वाईट नाही, मात्र मर्यादित असू नये. सशक्तीकरणाचे पारंपारिक रूप बदलून ते पहिले समान पातळीवर येण्यासाठी प्रत्येक पातळीवर सशक्तीकरणाची गरज आणि स्वरुप बदलण्याची आवश्यक्ता गरज म्हणून घ्यावी. इतकेच आणि तेही आपण स्त्रीयांनीच ती समजून घ्यावी., किंबहुना ती समजून घेण्याचा अटटाहास जर ठेवला तर हुंडाबळी, स्त्री भृणहत्या होणारच नाहीत. कारण आपला अधिकार मागण्या आधी आपणच स्वतःबद्दल, स्वतःच्या विचाराबद्दल चिंतन करणे खूप महत्वाचे आहें. कारण मान, सन्मान आणि समान हक्क स्वतःचे स्वतःमुळेच मिळत असतात. कुणाच्या नांवाने मिळत असते ती फक्त ओळख.

स्त्री ही त्याग, नम्रता, श्रध्दा व सुजानपणा याची मुर्ती आहे. ती कोणत्याच बाबतीत कमी नाही. पारंपारिकरीत्या पुरुषांची समजली जाणारी क्षेत्रे महिला काबीज करीत आहे. भारतातील महिलांना गेल्या शतकात संघर्ष करावे लागले. त्यातुनच महिलांनी प्रगती साधली. सन 1950 मध्ये प्रेम माथुर यांना भारतातील पहिल्या व्यावसायीक महिला वैमानिक होण्याचा मान, 1952 च्या

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ऑलिम्पीक स्पर्धामध्ये पुरुष व महिलांना एकत्र खेळण्याची संधी, भारत देशाच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, सुचेता कृपलानी यांना भारतातील पहिल्या मुख्यमंत्री होण्याचा मान, भारतीय पोलीस सेवेत अधिकारी पदावर किरण बेदी यांची निवड , पोलीस सेवेत अधिकारी पदावर दाखल झालेल्या पहिल्या महिला, मदर तेरेसा यांना शांततेचा नोबेल पुरस्कार जाहीर , भारतिय सैन्य दलात महिलांचा प्रवेश ,भारताच्या राष्ट्रपती पदी महीलेची निवड प्रतिभाताई पाटील, गान सम्राज्ञी लता मंगेशकर यांना भारतरत्न किताब, भारतात स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये मलिांना 50टक्के आरक्षण.

समानता म्हणजे स्पर्धात्मक बरोबरी नाही तर ,घरातील आर्थिक, सामाजिक व कौटुंबिक निर्णय जे आतापर्यंत फक्त पुरुष घेत होते. त्या सर्व निर्णयामध्ये स्त्रीचा सहभाग असणे, नोकरी केली, पुरुषाच्या बरोबरीने सर्व कामे केली ,त्यांच्या सारखे कपडे घातले, पार्टीत दारु, सिगारेटही घेतली म्हणजे समानता येत नाही. बहुतांशी पुरुषांना निर्णय घेतांना 'मी किती शहाना ' हे दाखवून द्यायचे असते. पण स्त्रीच्या कर्तृत्वावरही त्यांनी विश्वास दाखविला पाहिजे. स्त्रियांनीही स्वतःची बौध्दिक क्षमता वाढवावी. प्रत्येक अनुचित घटनेविरुध्द मेणबत्त्या तर पेटतातच, पण असर होत नाही. आणि प्रत्येक पीडितेला न्याय मिळतोच असे नाही. पुरुषी वर्चस्व कमी करायचं असेल तर आपली मुल्ये, संस्कार मुलांमध्ये रुजवणे गरजेचे आहे. घरातील आजी, आजोबा मूल्याधारित शिक्षणाचे उत्तम स्त्रोत असतात. त्यांनी ही जबाबदारी आवडीने घेतली पाहीजे. तसेच त्यांना ती घेउ दिली पाहिजे. मुलांचा सबंध शाळा, व त्यामुळे समाज यांच्याशी येतो. तिथे मुलांवर लोकशाही निष्ठ संस्कार केले जातात. स्वाभिमान, देशाभिमान, धर्मनिरपेक्षता, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, संवेदनशिलता, आदीमुल्यांची जोपासना फक्त शाळेत न होता ती समाजातूनही झाली पाहीजे. जेष्ठ नागरिकांनी त्यांच्या उमेदीच्या काळात आपापल्या क्षेत्रात उल्लेखनिय कामगीरी केलेली असते, त्याचा उपयोग या संस्कारक्षम गटात 'पेराल ते उगवेल' या उक्तीप्रमाणे चांगले संस्कारक्षम अनुभव मुलांना दिले पाहिजेत. विविध उपक्रम, नृत्य, पथनाटय, सहली, विविध प्रकारच्या स्पर्धा यातून लोकशाही मुल्ये, स्वातन्त्र्य,समता, बंधुभाव, मुलांच्या मनावर बिंबवली पाहिजेत.

स्त्री पुरुष भेद नाहीसा करण्यासाठी, शिक्षणातून प्रथम शिक्षकाचे व पालकांचे मोठया प्रमाणावर प्रबोधन घडवून आणावे लागेल. शाळेत मुला–मुलींच्या वेगवेगळया याद्या करणे ,मुलींना विशेष सवलती देणे, याचाही विपरित परिणम होवू शकतो. 'पुरुषी वर्चस्व ' या शब्दातूनच स्त्रीयांची दुर्बलता चित्रीत होते. घराघरातुन कुटूंब प्रमुख म्हणून पुरुषाचेच नांव असणे हे गृहित धरलेले आहे. त्याऐवजी पुरुषाचे नांव त्याच्या पत्नी समवेत संयुक्तपणे घेतले गेले, घरावर पती–पत्नी दोघांचे नांव लावले तरी पुष्कळ फरकपडू शकेल. पुरुषांनी स्त्रीचे सामर्थ्य मान्य करायला हवे. सर्व क्षेत्रातील जबाबदा–या दोघांनी एकमेकांच्या विचारांनी सहकार्यानी पार पाडाव्यांत. आपापले 'इगो ' बाजूला सारुन एकमेकांना साथ देवून तडजोडी करून कौटुंबिक, सामाजिक, आर्थिक, सर्वच प्रश्न ,समस्या सोडवाव्यात, प्रत्येक गोष्टीतील निर्णय एकत्रित विचारांनी घ्यावेत. पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री आर्थिकदृष्टया परावलंबी असते. शिक्षणापासून वंचित राहते. सत्तेत किंवा अधिकारामध्ये तिचा वाटा नसतो. चूल आणि मुल हया संकल्पनेत तिला जखडून टाकले गेले असते तर, तिला शिक्षण मिळून ती आर्थिकदृष्टया स्वावलंबी होवून तिला सत्तेत किंवा अधिकारामध्ये वाव मिळायला हवा. ही झाली स्त्री मुक्ती आणि त्यासाठी 'सर्व पातळीवर समान संधी ' मिळणे म्हणजेच शिक्षण, करिअर, सत्तेत वांटा हयामध्ये स्त्री पुरूष असा लिंगभेद न होता समान संधी मिळणे म्हणजेच स्त्री पुरूष समानता होय.

देशात समान नागरी हक्क कायद्याबाबत चर्चा जोमात सुरु आहे. धर्म, पंथ यापलीकडे जाऊन सत्रीला एक माणूस म्हणून बघण्याचा दृष्टीकोन हा कायदा देतो. तिचे हक्क, भावना, आणि समानता, कायदेशिर रित्या तिला जपण्याचा अधिकार हा कायदा स्त्रियांना देतो. या कायद्याची

प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

अंमलबजावनी ऐतिहासीक ठरेल. या होणा–या बदलामुळे सामाजिक मानसिकतेतही एक मोठा बदल होईल.

स्त्रियांच्या समानतेची चर्चा ही पुरुषासोबत होत आलेली आहे. काळानुसार समानतेची होणारी ही तुलना स्त्रियांची स्त्रियांसोबत व्हायची वेळ आलेली आहे. स्त्री हक्काची चळवळ जेव्हा सुरु झाली तेव्हा ती पहिल्यांदा स्त्रियांना त्यांच्याबाोल विचार करायला लावणारी होती. त्यानंतर ती चळवळ ,स्त्रियांचे शिक्षणांतून होणारे सशक्तीकरण याकडे वळली आणि कालांतराने स्त्री हक्क, समानता आणि अधिकार, यातून सशक्तीकरणची मुळे खोलवर रोवत गेले. मात्र ज्या शैक्षणिक क्रांतीने स्त्रियांना सशक्त केले, त्याच स्त्रियांमध्ये न कळत एक दरी निर्माण झाली. पूर्वी स्त्री हक्काचा लढा हा एकाच पातळी वरचा आणि सामुहिक होता. आता मात्र स्त्री सशक्तीकरणचे स्वरूप बदलले आहे. शहरी स्त्रियांना असलेले स्वांतत्र हे आजही, गावांकडील स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे. आणि त्यातही षहरी स्त्री ही स्वतःच्या अस्तित्वाचा लढा जरी एकटी लढत असली तरी तिला असणा–या समस्यांचे स्वरूप हे पूर्णता वेगळे आहे. षहरांमध्ये सुध्दा छोटे षहर, मोठे षहर, असे विभाजन झालेले आहे. महानगरातील मुलींना अधिकार , हक्क, याबध्दल पूरेपूर माहिती तर आहेच, मात्र त्यांच्या स्वतंत्र असण्याच्या परिभाशा देखील वेगळया आहेत.

स्त्री समानता ही सगळया स्तरावर आता एकसारक्षी राहीलेली नाही. षहरातील स्त्रियांना काम करतांना वासनेने वखवखलेल्या आणि पुरूशी अहंकारातून सुटका हवी आहे. तर गांवाकडील स्त्रियांना एक स्त्री म्हणून जगण्यासाठी ,प्रगती करण्यासाठी षक्य तितक्या पारंपारिक विचार धारणातून सुटका हवी. आजची स्त्री ही कितीही आधुनिक युगात जन्मली असली तरी ती दोन वेगवेगळया वातावरणांत जगत आहे.

आजही स्त्रियांना फक्त सषक्तच व्हायंचय. सषक्तीकरणाच्या पलीकडे जाऊन त्या स्त्रीपणापेक्षा त्यातील 'मी' पण जपण्याची आसक्ती जेव्हा प्रत्येक स्त्रीमध्ये निर्माण होईल तेव्हाच या समानतेला खरा अर्थ येईल.

महिलांच्या आर्थिक विकासाच्या कल्पनेतून सबलीकरण ही संकल्पना उदयांस आली. महिला सबलीकरणामध्ये स्त्रियांमध्ये आत्मसन्मान व आत्मविष्वास निर्माण करणे, सामाजिक व आर्थिकदृश्टया सकारात्मक दृश्टीकोन विकसीत करणे, निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण करणे, विकास प्रक्रियेत समान भागीदारी प्राप्त करून देणे, त्याचप्रमाणे स्वतःचे अधिकार व हक्क याची जाणिव निर्माण करणे,इ.गोश्टी अंतर्भुत आहेत.

उद्देष :–

1) स्त्रीयांवर होणा–या अत्याचाराविषयी मत जाणणे.
2) स्त्री सशक्तीकरणासंबंधी कुटूंबाचा सहभाग जाणणे
3) स्त्रीयांकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनातील बदलासंबंधी जाणून घेणे
4) स्त्रीयांमध्ये आर्थिक बाबी विषयी होणा–या निर्णय क्षमतेचा विकास जाणणे.

गृहित कृत्ये :–

1) स्त्रीयां स्व संरक्षणाकरिता सक्षम नाही.
2) स्त्रीयांना नोकरी करण्यांस प्रोत्साहन मिळत आहे.
3) सद्यःस्थितीत स्त्रीयांकडे बघण्याच्या दृष्टीकोनात बदल होत आहे.
4) 21 शतकातही स्त्रीयांत निर्णय घेण्यांत असमर्थता दिसून येते.

स्त्री स्वसंरक्षणाकरिता सक्षम नाही. कारण स्त्रीया हया नोकरी / व्यवसाय करण्याकरिता बाहेर जात असतांना त्यांना समाजातील विकृत वर्तनाच्या होणा–या अत्याचारात वाढ होत आहे व हे प्रमाण सद्यःस्थितीत वाढतच असल्याचे दिसून येते. त्यांना प्रवासा दरम्यान होणा–या अवहेलनांना सामोरे जावे लागते.

प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

स्त्रियांना नोकरी करण्यांस कुटूंबाकडून प्रोत्साहन मिळते. कारण सद्यःस्थितीत वाढत्या महागाईमुळे व शिक्षणाच्या विस्तारामुळे प्रत्येकाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल होत आहे. मुलींच्या व्यावसायीक, शिक्षण, प्रशिक्षण, व अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याकडे कुटुंबाचा कल आहे. आर्थिक स्वावलंबनाच्या दृष्टीने स्त्रीयांना नोकरी करण्यांस प्रोत्साहन दिले जाते.

सद्यःस्थितीत स्त्रीयांकडे बघण्याच्या दृष्टीकोन बदलला आहे. पूर्वी स्त्रीयांकडे लाचार .परावलंबी, असहाय, म्हणून बधितले जात असे. आता हया मानसिकतेत बदल झाला असून त्यांच्याकडे स्वावलंबी, सक्षम म्हणून बधितल्या जाते.

21 शतकातही स्त्रीयांत आर्थिक बाबी विषयी निर्णय घेण्यांस असमर्थता दिसून येते. विविध गोष्टीवरील करण्यांत येणारा खर्च आणि खर्चाविषयीचा निर्णय हा पती–पत्नी, कुटुंबाचा असावा केवळ एका व्यक्तिने निर्णय घेणे उचित आणि योग्य नाही.

स्त्री सक्षमीकरणाकरिता शासकीय योजनांची / अधिनियमांची प्रभावी अंमलबजावनी करणे गरजेचे आहे. तसेच महिला संघटनांना प्रोत्साहन देऊन समाजामध्ये जाणिव जागृती निर्माण करावी. आणि विशेष महत्वाचे म्हणजे पुरुष प्रधान समाजाच्या मानसिकतेमध्ये अनुकुल असा सकारात्मक बदल व्हायला पाहिजे. महिलांच्या सशक्तीकरणासाठी तिच्या कौटुंबिक, सामाजिक, भावनिक जबाबदारीचे मुल्यमापन होणे गरजेचे आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. महिला सषक्तीकरण : – आषा कौषिक
2. भारतीय समाजः आव्हाने आणि समस्या. :– प्रा. रा. ज. लोटे
3. हिंदू स्त्री आजची आणि उद्याची.. – स्वामी षिवतत्वानंद
4. स्त्री प्रष्नांची वाटचाल :– श्री. विद्यूत भागवत
5. www.google.com

प्रा. डॉ.साधना डी. वाघाडे

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

CERTIFICATE

National Conference on

Gender Equality & Women Empowerment

supported by
Maharashtra State Commission for Women
organised by

VILLAGE CARE SOCIETY &

RENAISSANCE COLLEGE
of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with

Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

This is to certify that Prof./Dr./Mr./Mrs. Nalini I. Borkar

of Arts and Commerce college Jawaharnagar Bhandara

has participated in the National Conference on dated 06/03/2018.

He/She has presented/published a paper on महिलांचे कायदेविषयक अधिकार

Convenor **Dr. Ashok Patil** Principal, RCCSAT	Principal Arts & Comm. Degree College Jawaharnagar, Bhandara	Convenor **Dr. Ashok Borkar** IPRA	Conference Secretary **Smt. Neeta Thakre** Member, MSCW

6th March, 2018

National Conference

Gender Equality & Women Empowerment

supported by

Maharashtra State Commission for Women

organised by

VILLAGE CARE SOCIETY &

RENAISSANCE COLLEGE of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with

Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

Editors

Dr. Ashok Patil
Dr. Vikas Jambhulkar
Dr. Shailendra Lende
Dr. Ashok Borkar
Dr. Jitendra Wasnik
Dr. Shashi jambhulkar
Dr. Satyapriya Indurwade
Dr. Shayam Korati
Dr. Shubhada Jambhulkar
Dr. Palwekar
Mr. Mohan Borkar
Mr. Prashant Jambhulkar

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar Bhandara

PROCEDDING

6th March, 2018

Gender Equality & Women Empowerment

National Conference

CONFERENCE CO-ORDINATIORS

Dr. Shubhada Jambhulkar
09373781221

Dr. Shailendra Lende
09371398114

Dr. Jitendra Wasnik
09860466925

Dr. Vikas Jambhulkar
09923431515

Dr. Priyadarshi Khobragade
09623184742

Dr. Shyam Koreti
09960847804

Dr. Shashi Jambhulkar
8928404441

Dr. Narendra Bagde
7972188586

Dr. O. P. Chimankar
09766969894

Dr. Satyapriya Indurwade
09765029301

Prof. Shantanu Borkar
09822701840

Prof. Kushi Dongre
09665443288

Prof. Sneha Khobragade
9579990860

Mr. Kshitj Gawande
08055151717

Prof. Diksha Gabhane
8888443750

CENTRAL COORDINATION COMMITTEE

Prof. Dinesh Dhande
07709329303

Prof. Swati Gajrlewar
09975322576

Prof. Akanksha Borkar
08446700475

Prof. Amol Manekar
08007377642

Prof. Jeevan Thorat
8421746844

Prof. Sharadchandra Shrinil
7158660939

Mrs. Anita Jambhulkar
09595283940

Mrs. Pallavi Jambhulkar
8956654431

Prof. Ramesh Somkuwar
09823607864

ORGANIZING COMMITTEE

Mr. Sunil Shrikhande
09822717547

Mr. A. G. Bhivgade
09960670232

Mr. R. S. Bijwe
09422110571

Mr. Pravin Kadu
09923478950

Mr. Sanjay Parmeshwaran
09822702740

Prof. Sanjay Choure
09766491596

PATRON

Mr. Walmik R. Jambhulkar
Director (RCCSAT)

CONVENORS

Mr. Shashikant Jambhulkar
President (VGS)

Dr. Ashok Patil
Principal (RCCSAT)

Dr. Ashok Borkar
Member (IPRA)

CONFERENCE SECRETARIES

Smt. Neeta Thakre
Member, MSCW

Mr. Prashant Jambhulkar
Academic Director
RCCSAT

© All Right reserved.

The opinion expressed and the sources referred are of the sole responsibility of the authors and the associations as well as editors does not hold any responsibility for any of the views expresses

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Typesetting :
Sarla Tayade
Renaissance Creation

aresconference@gmail.com

www.gewe.renasa.org

6th March, 2018

National Conference

Gender Equality & Women Empowerment

supported by
Maharashtra State Commission for Women

organised by
VILLAGE CARE SOCIETY &
RENAISSANCE COLLEGE
of Computer Science & Advanced Technology

in collaboration with
Association of Interdisciplinary Policy, Research and Action (IPRA)

Editors
Dr. Ashok Patil
Dr. Vikas Jambhulkar
Dr. Shailendra Lende
Dr. Ashok Borkar
Dr. Jitendra Wasnik
Dr. Shashi jambhulkar
Dr. Satyapriya Indurwade
Dr. Shayam Korati
Dr. Shubhada Jambhulkar
Dr. Palwekar
Mr. Mohan Borkar
Mr. Prashant Jambhulkar

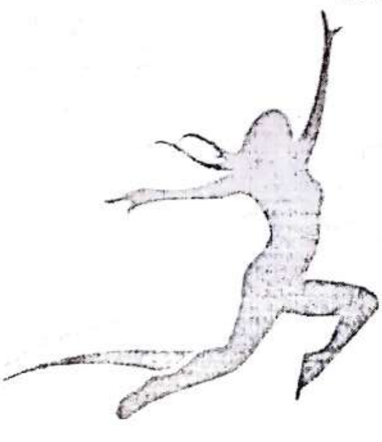

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

PROCEDDING

6th March, 2018

National Conference

Gender Equality & Women Empowerment

CONFERENCE CO-ORDINATIORS

Dr. Shubhada Jambhulkar
09373781221

Dr. Shailendra Lende
09371398114

Dr. Jitendra Wasnik
09860466925

Dr. Vikas Jambhulkar
09923431515

Dr. Priyadarshi Khobragade
09623184742

Dr. Shyam Koreti
09960847804

Dr. Shashi Jambhulkar
8928404441

Dr. Narendra Bagde
7972188586

Dr. O. P. Chimankar
09766969894

Dr. Satyapriya Indurwade
09765029301

Prof. Shantanu Borkar
09822701840

Prof. Kushi Dongre
09665443288

Prof. Sneha Khobragade
9579990860

Mr. Kshitj Gawande
08055151717

Prof. Diksha Gabhane
8888443750

CENTRAL COORDINATION COMMITTEE

Prof. Dinesh Dhande
07709329303

Prof. Swati Gajrlewar
09975322576

Prof. Akanksha Borkar
08446700475

Prof. Amol Manekar
08007377642

Prof. Jeevan Thorat
8421746844

Prof. Sharadchandra Shrinil
7158660939

Mrs. Anita Jambhulkar
09595283940

Mrs. Pallavi Jambhulkar
8956654431

Prof. Ramesh Somkuwar
09823607864

ORGANIZING COMMITTEE

Mr. Sunil Shrikhande
09822717547

Mr. A. G. Bhivgade
09960670232

Mr. R. S. Bijwe
09422110571

Mr. Pravin Kadu
09923478950

Mr. Sanjay Parmeshwaran
09822702740

Prof. Sanjay Choure
09766491596

PATRON

Mr. Walmik R. Jambhulkar
Director (RCCSAT)

CONVENORS

Mr. Shashikant Jambhulkar
President (VGS)

Dr. Ashok Patil
Principal (RCCSAT)

Dr. Ashok Borkar
Member (IPRA)

CONFERENCE SECRETARIES

Smt. Neeta Thakre
Member MSCW

Mr. Prashant Jambhulkar
Academic Director
RCCSAT

© All Right reserved.

The opinion expressed and the sources referred are of the sole responsibility of the authors and the associations as well as editors does not hold any responsibility for any of the views expresses

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

Typesetting :
Sarla Tayade
Renaissance Creation

vcaresconference@gmail.com

www.gewe.renasa.org

6th March, 2018

46	An Analysis on Gender Discrimination in Present Era at Home	Ms. Shraddha Rakhade	198-206
47	Protection of Children from Child Abuse and Neglect	Dr. Shreeja Kurup	207-212
48	"An Analytical Study on Violence Against Women"	Shrutika. V. Jamdar	213-217
49	Violence Against Women	Sneha G Khobragade	218-221
50	Health Status of Women - An Overview	Dr. Sonali Sirbhate-Suryawanshi	222-223
51	Self Help Group as an instrument for Women Empowerment	Dr. Sunirmal S. Kabiraj	224-228
52	Empowerment of Rural Women through Self Help Groups (SHGs)	Sushama J. Bahekar	229-232
53	Technology Used For Protection of Women	Prof. Swati Gajarlewar Prof. Diksha Gabhane Prof. Dinesh Dhande	233-237
54	Violence Against Woman (VAW)	Shwetarani J. Sharma	238-241
55	Women Empowerment Through Technology Adoption	Mrs. Tehseen R. Choudhary	242-245
56	A Study on Gender Issues in Mental Health of Youth in India	Ujwal Sangawar	246-250
57	Overcoming the Hindrances and Challenges faced in Women Emprowerment	Prof. Urmi Chakravorty	251-255
58	Depiction of Women in Indian English Novels: An Overview	Dr. Vaishali Meshram	256-259
59	UUC and Gender equality : A Step ahead for Women Empowerment	Vaishali Shiwankar	260-264
60	"Ab Vakt Hai Badlane Ka": Marching towards Empowerment and Breaking Moulds (Depiction of Women in Advertisements in India)	Dr. Vandana Pathak	265-268
61	Issues of Migrant Women Labour in Sugar Cane Industry: Experience from the field of Beed and Parbhani district of Maharashtra	Ms. Vanita Tumsare	269-273
62	"Is She Safe?", Technological Devices Are The Answer	Vinita P. Khotele Jayshri M. Sonule	274-277
63	Gender Discrimination at Workplace Against Women	Mrs. Vishakha Mankar	278-283
64	महिला सबलीकरणातील आव्हाने एक चिंतन	आकाश शेषराव बांगर	284-287
65	लिंग असमानतेचा स्त्रियांच्या आरोग्यावरील परिणाम – स्त्री सक्षमीकरणातील आव्हान	डॉ. दीपक कृष्णराव पवार	288-291
66	महिला सक्षमीकरणातील आव्हाणे	प्रा. देवमन श्रीकृष्ण उंबरकर	292-296
67	महिलांवरिल अत्याचार	प्रो. दिनेश डी. पेटकर	297-300

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

68	सामाजिक बहिष्कृतता आणि ग्रामीण दलित स्त्रीयांचा स्त्रीवाद	गणेश लक्ष्मण माने	301-304
69	स्त्री सक्षमीकरण आणि स्वयंरोजगार संदर्भात इतर क्षेत्रात वाढता सहभाग	प्रा. हितेष मा. दडमल	305-309
70	नारी सशक्तिकरण के मार्ग में आनेवाली समस्याओं का विश्लेषण एवं समाधान	डॉ. सौ. ज्योती वसंत खडसे	310-313
71	स्त्रीयांच्या विरोधातील सायबर गुन्हेगारी चे अध्यन – भंडारा जिल्हा यांच्या संदर्भात	करिश्मा किसन रेहपाडे	314-317
72	लिंग समानता	प्रा. करुणा इंगळे	318-320
73	ग्रामिण महिलाओं का सामाजिक सबलीकरण : जनसंवाद माध्यमों के परिणाम पर एक सर्वेक्षण	प्रा. क्रिष्णा पासवान	321-324
74	स्त्रीयांविरूद्ध हिंसाचार	प्रा. क्षमा चव्हाण	325-329
75	स्त्रीच्या आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक	प्रा. मनिषा दे. क्षीरसागर	330-334
76	कामाच्या ठिकाणी होणारा लिंग भेदभावः एक ज्वलंत समस्या	प्रा. डॉ. मंजिरी पाठक	335-338
77	आरोग्य आणि लिंगभाव	मंजुषा माळवतकर	339-341
78	स्त्री सबलीकरणाचे विमिन्न साधने	मयुरी म. सावरकर (स.प्राध्यापक)	342-345
79	महिलांचे कायदेविषयक अधिकार	डॉ. नलिनी बोरकर	346-350
80	लिंग आधारीत महिलाओं के विरुध्द हिंसा	कु. पौर्णिमा ह. रहांगडाले	351-355
81	महाराष्ट्र की राजनितिक निर्णय प्रकिया में महिलाओं का सहभाग	प्रा.डॉ. प्रभाकर ग. जाधव	356-363
82	स्त्रीयांविरूद्धचे अत्याचार	प्रा. प्रतिभा उ. गडवे (दातीर)	364-367
83	स्त्री – पुरूष समानता	प्रा. प्रविण एफ. कांबळे	368-370
84	महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने	डॉ. प्रिती किषोर उमाठे	371-373
85	"महिला सक्षमीकरणाकरीता विविध साधने"	प्रियंका केवलदास अंबादे अमिता महातळे, अश्विनी धारकर	374-378
86	लातूर जिल्हा परिषदेतील महिला नेतृत्वाची स्थिती : एक चिकित्सक अध्ययन, 1992–2012	राहूल बावगे	379-382
87	ग्रामीण स्त्रियांचे सक्षमीकरण	डॉ. राहुल भगत	383-387
88	स्त्री सक्षमीकरणाचे विविध आयाम	प्रा. आर. बी. बुरीले	388-391
89	21व्या शतकातील भारतीय स्त्रीयांपुढे आव्हान	प्रा. डॉ. रत्नपाल एम. डोहणे	392-394
90	स्त्री शिक्षण – महिला सशक्तिकरणाचा प्रमुख आधार	रोशन तुळशिराम गजबे	395-397
91	महिलांचे आरोग्य व आहार	प्रा. कु. रूपाली एस. कणसे	398-400
92	आरोग्य आणि लिंगभाव : गलिच्छ वस्तीतील परिप्रेक्ष	डॉ. साधना विजय लांजेवार	401-403

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

महिलांचे कायदेविषयक अधिकार

79

डॉ. नलिनी बोरकर, [1]
समाजशास्त्र विभाग, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा

अधिकार सामाजिक जिवनाचा आधारस्तंभ आहे. अधिकाराशिवाय मानवी समाजाची कल्पना सुध्दा करता येणार नाही. लॉस्की म्हणतात, 'एक राज्य आपल्या नागरिकांना ज्या प्रकारचे अधिकार प्रदान करतो त्याच आधारावर राज्याला चांगले किंवा वाईट म्हटले जावू शकते.' अधिकारांशिवाय मानव स्वतःच्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करून घेवू शकत नाही. निसर्गाने मानवाला वेगवेगळया प्रकारच्या देणग्या प्रदान केलेल्या आहेत. परंतू या देणग्यांचा वापर करण्यासाठी स्वतःचे व समाजाच्या हिताचा वापर करण्यासाठी काही सुविधा आवश्यक आहेत. राज्याद्वारे अशा सुविधा पुरविल्या जातात त्यांनाच 'अधिकार' असे म्हणतात. अधिकार म्हणजे राज्याद्वारा व्यक्तीला देण्यात येत असलेल्या सकारात्मक सुविधा आणि स्वातंत्र्य होय, ज्यांच्यामुळे व्यक्ती आपल्या शारीरिक, मानसिक आणि नैतीक शक्तींचा पूर्ण विकास करून घेवू शकतो. मानव मुलतः स्वतंत्र आहे व त्याचे जन्मजातच काही अधिकार आहेत उदा. स्वातंत्र्याचा उपभोग घेणे, संपत्ती मिळवणे आणि जीवन सुखमय करणे.

लॉस्की च्या मते, 'अधिकार म्हणजे जिवनातील अशी परिस्थिती आहे की, जीच्या अभावामुळे कोणीही व्यक्ती आपल्या व्यक्तीमत्वाचा विकास करू शकनार नाही.' वाइल्ड च्या मते, 'अधिकार म्हणजे काही विशिष्ट कार्य करण्याच्या स्वातंत्र्याची योग्य मागणी होय.' बोसांके च्या मते, 'अधिकार ती मागणी आहे, जिला समाज स्विकार करतो आणि राज्य लागू करतो.' श्रीनीवास शास्त्री यांच्या मते, 'अधिकार समुदायाच्या कायद्याद्वारे स्वीकृत ती व्यवस्था, नियम किंवा पध्दती आहे जी नागरिकांच्या सर्वोच्च, नैतीक कल्याणासाठी सहाय्यक असेल.' उपरोक्त व्याख्यांवरून अधिकारांचे स्वरुप लक्षात येते.

अधिकारासाठी सामाजिक स्विकृती आवश्यक आहे. सामाजिक स्विकृतीशिवाय व्यक्ती अधिकाराचा वापर करीत असेल तर त्या त्याच्या नैसर्गिक शक्ती समजल्या जातात. अधिकार राज्याद्वारे व्यक्तीला प्रदान केला जातो म्हणून अधिकाराचा उपयोग त्याला समाजात व राज्यात राहूनच घ्यावा लागतो. शुन्यात व्यक्तीला कोणतेच अधिकार प्राप्त नसतात. राज्याद्वारे व्यक्तीला ज्या उद्देशाने अधिकार दिले जातात त्या उद्देशांची प्राप्ती व सिध्दता समाजात राहूनच करता येते. अधिकाराचा उपयोग मूलतः व्यक्तीला व्यक्तीमत्व विकासासाठी होत असतो म्हणून अधिकारात त्याच स्वातंत्र्याचा आणि सुविधांचा समावेश होतो. ज्याचा उपयोग व्यक्तीच्या विकासास आवश्यक आणि सहाय्यक असतात. व्यक्तीला त्याच्या व्यक्तीमत्व विकासास बाधक अधिकार कधिच मिळत नाही. त्यामुळे मद्यपान, आत्महत्या, मादक द्रव्य सेवन इत्यादी अधिकार मिळत नाही. व्यक्तीला मिळालेले अधिकार, त्याचा स्वतःचा व्यक्तिमत्व विकास आणि संपूर्ण समाजाच्या सामूहिक हितासाठी मिळालेले असतात. त्यामुळे हे आवश्यक आहे की, अधिकाराचा उपयोग व्यक्तीच्या स्वतःच्या उन्नतीसाठी व संपूर्ण समाजाच्या प्रगतीसाठी व्हायला पाहिजे. जर एखादी व्यक्ती अधिकाराचा उपयोग समाजाच्या हिताच्या विरोधात करीत असेल तर व्यक्तीचे अधिकार संपूष्टात आणले जावू शकतात. राज्य अधिकाराच्या सुरक्षेचे दायित्व स्वतःकडे घेतो आणि त्यासाठी आवश्यक ती व्यवस्थाही करतो. व्यक्तीला रोजगार आवश्यक आहे व त्यामुळे समाजाचा व व्यक्तीच्या

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

समतेचा अधिकार :

प्रत्येक क्षेत्रात व्यक्तीला मग स्त्रि असो वा पुरूष तिला सन्मान व महत्व प्राप्त व्हावे. जात, धर्म, आर्थीक स्थिती हे भेद न राहता सर्व व्यक्तींना आपल्या जिवनाचा विकास करण्याची संधी व सुविधा मिळावी. समता संविधानाचा मुलाधार आहे. संविधानाचा अनुच्छेद 14 नुसार 'भारतातील राज्य क्षेत्रामध्ये राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समान न्याय असेल, जर कायदा स्त्रि–पुरूष असा भेद करीत असेल तर तो समतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन होय.' कायद्यासमोर समानता यासोबतच अनुच्छेद 15 नुसार 'राज्याद्वारे धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्म स्थान इत्यादिंच्या आधारे नागरिकांशी जिवनाच्या कोणत्याच क्षेत्रात पक्षपात करणार नाही.' कायद्याने असे निश्चित करण्यात आले आहे की, दुकान, हॉटेल, मंदीर, रस्ते, विहीर, तलाव, बाजार इत्यादी मध्ये कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. अनुच्छेद 16 नुसार 'सर्व नागरिकांना सरकारी पदांवर नियुक्तीचे समान संधी प्राप्त होतील आणि धर्म, वंश, लिंग, जात या आधारावर कोणताही भेदभाव करण्यात येणार नाही.' अशा प्रकारे सेवेमध्ये मागासलेल्या वर्गांना पूर्ण संधी देण्याचा व त्यांचे स्थान सुरक्षित ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. अनुच्छेद 17 नुसार अस्पृश्यतेचा अंत करण्यात आला आहे. अस्पृश्यतेमुळे निर्माण होणाऱ्या अयोग्यतेला लागु करणे दंडणीय अपराध राहील. अनुच्छेद 18 नुसार 'सेना आणि विद्याविषयक पदवी व्यतीरिक्त राज्य कोणतीच पदवी प्रदान करू शकत नाही.' ब्रिटिश शासन काळात बहादुर, सर, खानसाहब इत्यादी पदव्या दिल्या जात होत्या त्यांचा शेवट या अनुच्छेदात केलेला आहे.

स्वातंत्र्याचा अधिकार :

भारतीय संविधानाचा उद्देश विचार अभिव्यक्ती, विश्वास, धर्म, उपासना यांचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करणे आहे. संविधानाच्या 19 पासून ते 22 अनुच्छेदांमध्ये स्वातंत्र्यांच्या अधिकारांचा उल्लेख केलेला आहे. मूळ संविधानाच्या अनुच्छेद 19 द्वारे नागरिकांना सात प्रकारची स्वातंत्र्ये बहाल करण्यात आलेली आहेत. यामध्ये सहावे स्वातंत्र्य संपत्ती विषयक आहे. 44 व्या घटनादुरूस्तीनंतर संपत्तीच्या मौलीक अधिकारांसोबत संपत्तीचे स्वातंत्र्य संपुष्टात आले. आता फक्त सहा स्वातंत्र्य मिळालेले आहेत. 1) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य. 2) शस्त्र विरहीत शांतीपूर्ण संम्मेलनाचे स्वातंत्र्य. 3) समुदाय व संघ निर्माण करण्याचे स्वातंत्र्य. 4) भ्रमणाचे स्वातंत्र्य. 5) निवासाचे स्वातंत्र्य व 6) व्यवसाय निवडीचे स्वातंत्र्य. याशिवाय अनुच्छेद 20, 21, 22 द्वारे नागरिकांना इतर स्वातंत्र्ये व अधिकार प्राप्त होतात. जसे 1. कायद्याचे उल्लंघन न होईपर्यंत दंडापासून स्वातंत्र्य. 2. जिवन आणि शरीर रक्षणाचा अधिकार. 3. बंदिवासातील अधिकार. व 4. निवारक निरोध.

शोषणाविरूध्दचा अधिकार :

संविधानाच्या अनुच्छेद 23 आणि 24 द्वारे सर्व नागरिकांना शोषणाविरूध्दचा अधिकार प्रदान करण्यात आला आहे. मानवाची खरेदी विक्री, गुलामी, वेठबिगारी वर अनुच्छेद 23 (1) नुसार बंदी आनण्यात आली आहे. राज्य सार्वजनिक उद्देशाने आवश्यक श्रम योजना लागू करू शकते परंतू त्यासाठी धर्म, मूळ, वंश, जाती, वर्ण इत्यादी आधारावर कोणताच भेदभाव करणार नाही. अनुच्छेद 24 नुसार 14 वर्षाखालील वयाच्या मुलांना कारखाने, हॉटेल इत्यादी ठीकाणी बालमजूरीसाठी प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

धार्मीक स्वातंत्र्याचा अधिकार :

भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 25 ते 28 द्वारे प्रत्येक नागरीकांस धार्मीक स्वातंत्र्याचा अधिकार बहाल करण्यात आला आहे. धार्मीक व परोपकारी कार्यासाठी, संस्था निर्माण करणे, चल व अचल संपत्ती अर्जीत करणे, धार्मीक संस्थांच्या संपत्तीचा प्रबंध राज्याच्या कायद्यानुसार करणे, धार्मीक कार्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रकमेला आयकर मुक्त केलेले आहे. अनुच्छेद 28 नुसार 'शासकीय अनुदानावर चालणाऱ्या कोणत्याही शिक्षण संस्थेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे धार्मीक शिक्षण दिले जाणार नाही' यासोबतच राज्याद्वारे

डॉ. नलिनी बोरकर.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

मान्यता प्राप्त किंवा आर्थीक सहायता प्राप्त शिक्षण संस्थेत कोणत्याही विशेष धर्माचे शिक्षण घेण्यास बाध्य करता येणार नाही.

शिक्षण आणि सांस्कृतिक अधिकार :

संविधानाच्या 29 आणि 30 द्वारे भारतातील सर्व नागरिकांना शिक्षणाचा व संस्कृतिचा अधिकार प्रदान केलेला आहे. अल्पसंख्यांक वर्गांना आपली भाषा, लिपी आणि संस्कृती संरक्षित ठेवण्याचा अधिकार आहे. अल्पसंख्यांक वर्गांना शिक्षण संस्था स्थपन करणे व प्रशासकीय अधिकार आहे. ही व्यवस्था सुध्दा केलेली आहे की, शिक्षणसंस्थांना अनुदान देतांना राज्य धर्माच्या किंवा भाषेच्या आधारावर भेदभाव करणार नाही.

संवैधानिक संरक्षणाचा अधिकार :

संवैधानिक अधिकारांना लागू करतांना त्यांना क्रियान्वीत करण्याची सुध्दा व्यवस्था केलेली आहे, ज्याशिवाय मौलिक अधिकार अर्थहीन सिध्द होतात. नागरिक संवैधानिक अधिकारांना लागू करण्यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात जावू शकतात. या न्यायालयाद्वारे ते कायदे व कार्यपालिकेचे कार्य असंवैधानिक घोषीत केले जावू शकते जे मौलीक अधिकारांच्या विरूध्द आहे. संवैधानिक अधिकाराला घटनाकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'संविधानाचे हृदय' म्हणतात.

संपत्तीचा अधिकार :

भारतीय नागरिकांना सध्या संपत्तीचा अधिकार मुळ अधिकारांच्या स्वरूपात नाही. 1978 पर्यंत संपत्तीचा अधिकार मूळ अधिकार होता परंतू पुढे अनेक घटनादुरुस्ती व संशोधन झाले व हा अधिकार विवादाचा विषय झाला होता. अनुच्छेद 31 नुसार 'कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या संपत्तीपासून तोपर्यंत वंचीत केले जावू शकत नाही जोपर्यंत असे करण्यासाठी विधीप्रधिकार (Authority of Law) प्राप्त केले नसेल.' या संबंधीत प्रथम संशोधन 1951 ला व चतुर्थ संशोधन 1955 ला करण्यात आले.

स्त्रि पुरूष असा भेदभाव नसलेल्या संविधानातील कलमा :

अनुच्छेद 15 नुसार जाती, धर्म, लिंग किंवा जन्मस्थान किंवा यापैकी कोणत्याही आधारावर अयोग्य ठरविण्यात येणार नाही. अनुच्छेद 16 नुसार रोजगाराच्या संधी सर्व नागरिकांना समान आहेत. कोणत्याही नियुक्तीसाठी जात, धर्म, वंश, लिंग, जन्मस्थान यावरून भेदभाव केला जाणार नाही. अनुच्छेद 19 नुसार भारतातील प्रत्येक नागरिक स्त्रि किंवा पुरूष दोघांनाही भाषण स्वातंत्र्य समान आहे. अनुच्छेद 23 नुसार वेठबिगारी करवणे, बंधुवा मजूर किंवा भिक मागण्यास बाध्य करविण्यासाठी प्रतिबंध आहेत. अनुच्छेद 32 नुसार स्त्रि व पुरूष दोघांना समान कार्यासाठी समान वेतनाचे प्रावधान करण्यात आले आहे. अनुच्छेद 42 नुसार गर्भावस्थेच्या वेळी कामावरून सूट तसेच रजा मिळण्याचा अधिकार आहे.

याशिवाय भारतीय संविधानात महिलांना संरक्षण देणारे महत्वपूर्ण कायदे व अधिनियम पुढीलप्रमाणे आहेत. 1) हुंडा प्रतिषोधक कायदा 1961. 2) वेश्यावृत्ती निवारण कायदा 1956 (1986). 3) हिंदू विवाह कायदा 1955. 4) विशेष विवाह कायदा 1954. 5) शरीयत प्रार्थना अधिनियम 1937. 6) सिनेकॉटोग्राफ अधिनियम 1952. 7) मुस्लिम विवाह भंग अधिनियम 1959. 8) स्त्री अरिष्ट रूपण (प्रतिबंध) अधिनियम 1956. 9) बालविवाह बंदी कायदा 1929. 10) गर्भजल परिक्षण बंदी कायदा 1956. 11) हिंदू दत्तक विधान पालनपोषण कायदा 1956. 12) हिंदू उत्तराधिकार कायदा 1956.

महिलांच्या अधिकारांचे संरक्षण :

सृष्टीतील सर्व जीव परस्परावलंबी असूनही स्वतंत्र आहेत. स्वातंत्र्य हा प्रत्येकाचा मूलभूत अधिकार आहे. जगातील अधिकतर व्यक्ती आपल्या मूलभूत अधिकारापासून वंचित आहेत, ज्यांना संपूर्ण जगाने पारंपारीक अधिकार म्हणून मान्यता दिलेली आहे आणि त्यांच्याशिवाय कोणीही सन्मान व स्वातंत्र्याचा उपभोग घेवू शकत

डॉ. नलिनी बोरकर,

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, E[illegible]

नाही.[4] स्त्री ही मानव समाजाची महत्वाची घटक असूनही तिला पुरूषांच्या बरोबरीने हक्क मिळत नव्हते, त्यामुळे तिला आपला सर्वांगिण विकास करून घेणे शक्य होत नव्हते. तेव्हा महिला विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी स्त्रियांना त्यांचे मूलभूत हक्क मिळतील अशी व्यवस्था भारतीय संविधानाने केलेली आहे.[5] स्त्रियांच्या अधिकाराला संरक्षण देण्याचा महत्वपूर्ण प्रयास म्हणजे भारत सरकारने राष्ट्रीय महिला आयोगाचे गठन केले. या आयोगाची स्थापना 31 जानेवारी 1992 रोजी झाली. या आयोगाचे कार्य हेच आहे की, महिलांसाठी संविधान आणि इतर तरतुदींच्या अधिन जे संरक्षक उपाय आहेत त्यांचे संशोधन, परिक्षण व स्त्रियांच्या तक्रारींचे निवारण करणे हे आहे. प्रत्येक राज्यात राज्य महिला आयोगाची स्थापना केलेली आहे. कायद्याने महिलांना संरक्षण देण्याचे भरपूर प्रयत्न केलेले आहेत फक्त दूरवरील ग्रामीण क्षेत्रात महिलांना आपल्या अधिकारांप्रती जागृत करणे आवश्यक आहे. समाजाला विकसित करायचे असेल तर महिलांना त्यांच्या अधिकारांची जाणिव करून देणे आवश्यक आहे. भारताचा सर्वांगिण विकास महिलांच्या प्रगती शिवाय अशक्य आहे.

संदर्भ :

1. शर्मा रमा, मिश्रा, एम. के., महिलाओंके कानूनी, धार्मिक एवं सामाजिक अधिकार, अर्जुन पब्लिशिंग हाऊस, नई दिल्ली, 2010, पृ. 4.
2. तत्रैव, पृ. 5.
3. तत्रैव, पृ. 10.
4. तत्रैव, पृ. 224.
5. पाटील, व्ही. बी., मानवी हक्क, के. सागर पब्लिकेषन, पुणे, 2009, पृ. 99.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

17-18

COLLEGE OF SOCIAL WORK, KAMPTEE

Old Court Building, Lala Oli, Kamptee, Dist. Nagpur-441001
Affiliated to Rashtrasant Tukdoji Maharaj Nagpur University, Nagpur
Accredited "B" Grade by the NAAC

I.C.S.S.R Sponsored

Two Day Interdisciplinary National Seminar on

FARMERS IN INDIA : ISSUES, CONCERNS AND SOLUTIONS

29 - 30 MARCH 2018

Certificate

This is to certify that Shri / ~~Ms.~~ / ~~Smt.~~ / ~~Dr.~~ Vijay sakharam Ganvir *of* Arts and comm. degree college, P.P. Jawahar nagar, Bhandara. *has participated / presented paper entitled* Agrarian crisis : causes and Remedies *in two day Interdisciplinary National Seminar on "Farmers in India : Issues, Concerns and Solutions" in Nagpur.*

DR. PRANALI PATIL
Assistant Professor & Convener

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

DR. R. R. SOMKUWAR
Officiating Principal
College of Social Work, Kamptee

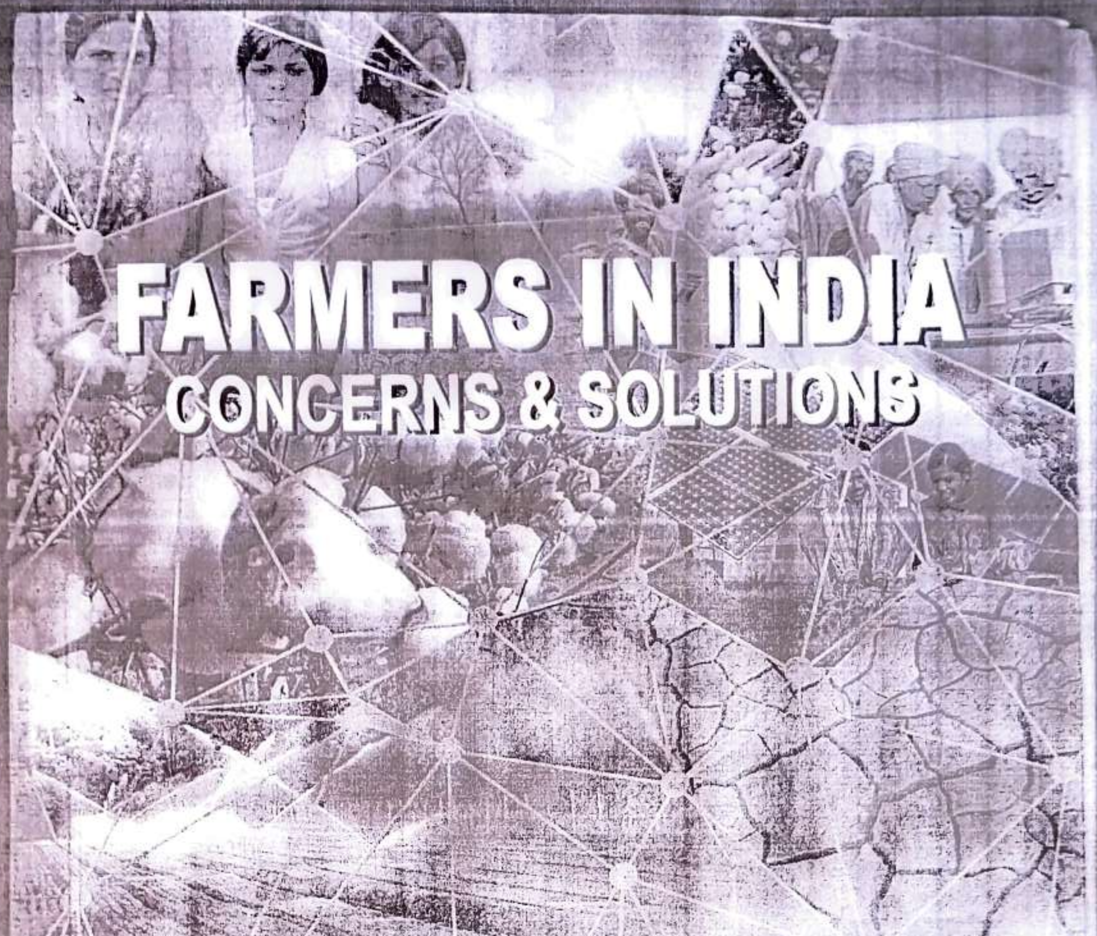

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawahar[illegible] (Bhandara)

Farmers in India : Concerns and Solutions

Published By
College of Social Work, Kamptee
[illegible] Building, Lala Oli, Kamptee
Phone: 07109282759
Email: principalcswkamptee@gmail.com

Publisher & Distributor :
Sivali Publications
[illegible] Vishwakarma Nagar,
NAGPUR-440027
Email: [illegible]bhowate@gmail.com
(M) 9881712149

First Edition : 2018

ISBN: 978-81-934270-5-7
© 2018 Editor in Chief
Composing
Sivali Graphic Nagpur
(M) 09881712149

Printing
Vansh Creation, Nagpur

Price : Rs. 700/-

- All rights reserved. No part of this publication should be reproduced, store in retrieval system, or transmitted in any form or by any means: electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior written permission of the editor in chief and the publisher.

This book has been published in good faith that the material provided by authors is original. Every effort is made to ensure accuracy of material, but the publisher and the printer will not be held responsible for any inadvertent error(s). In case of any dispute, all legal matters are to be settled under Nagpur jurisdiction only.

The Opening Remark...

Agriculture is the principal and most significant sector of Indian economy. 70% of the population in the country depends upon agriculture directly or indirectly. Agriculture sector is the only source of revenue to two-third of its population which gives employment to the 57% of work force. In this scenario monsoon plays a crucial role in yearly agricultural production. Thestrength of rainfall in each region is also indecisive which makes the agriculture a wild gose chase many a time.

Indian forests are called 'green gold'. They are renewable resources. Forests possess a variety of natural plant life since the country has a varied climate that provides quality milieu. In spite of this the nature of farming vocation itself is risky because of uncertainty in water availability.It is unfortunate that since last ten decades farmers are suffering from tremendous loss in agriculture due to irregular rain, excessive rainfall and sometimes drought which lead to the farmer's suicide rate. More than 23,000 farmers have committed suicide in the state of Maharashtra from 2009 to 2016.There are ample reasons of farmers committing suicide in India such as floods, drought and debt, use of genetically modified seeds, public health and use of lower quanlity pesticides due to less investment producing a very frugal yield.

I am very much optimistic that this book on "Farmers in India : Concerns and Solutions" published by College of Social Work, Kamptee, district Nagpur on the occasion of National Seminar entitled "Farmers in India: Concerns and Solutions" which was held on March 29 &30 will certainly behelpful to find out the answers to different issues related to farmers.

Dr. Puranchandra Meshram
Registrar
R.T.M. Nagpur University, Nagpur &
Chairman, College of Social Work, Kamptee, District Nagpur

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

INDEX

1	Farmers in India	Dr. Pranali K. Patil	1
2	Promoting Indian Agriculture and Resolving Problems Through Social Work Intervention	Dr. R. R. Somkuwar	14
3	Crucial Issues of Indian Farmers: In Quest of Solutions	Dr. Vijay J. Shingnapure	21
4	Status of Widows of the Farmers Who Have Committed Suicide in India	Priyal K. Patil	26
5	Understanding Outcome and Status of Agriculture Policy	Nishant Mate	35
6	Organic Farming in India: Challenges and Prospects	Dr. R. M. Patel Dr. Mohan C. Patel	42
7	Farmers Suicide in India: A Myth or Reality	Dr. J. R. Mahanty Dr. M.N. Parmar	50
8	Farmers Suicide and its Impact	Dr. Pravin L. Wankhede	56
9	Climate Change and Agriculture in Gujarat: Challenges,Prospects and Suggestions	N. D. Vasava M. N. Parmar	61
10	Marginal Farmers in Vidharbha Region: Opportunities & Challenges	Dr. Vinay V. Dhongle	66
11	Historical Inputs From Five Year Plans on Agricultural Sector	Dr. Vandana M. Ingle	73
12	Sustainable Development a Solution for Farmer's Suicide	Madhavi Peddada	79
13	Agrarian Crises and Challenges	Dr. Rajeev P. Chauhan	86
14	Agricultural Policy and its Impact on Pardhi Farmers	Abhay R. Shende	94
15	Agrarian Crises, and the Challenges with Health	Sonali R. Khandekar	102
16	Psycho-Social Aspect of Farmers Suicide Widows and Social Work Intervention	Dr. Seema Lobo	113
17	Gender Inequality in Agriculture Sector in Maharashtra	M. M. Meshram	118
18	Farmers Suicide: Reasons and Remedies	Ranjana H. Ade	125
19	Problems of Farmers in an Agrarian Economy	Sulok B. Raghuwanshi	130
20	Farmers in India: Concerns and Solutions	Ratndip B. Gangale	137
21	Farmer Suicide in India	Harshna R. Sonkusare	145
22	Government Programme: Digital Empowerment of Farmers	Kalpana S. Mukunde	150
23	Performance of Women in Indian Agriculture	Dr. Vinod G. Gajbhiye	157
24	Multipronged Agricultural Strategy Need of the Hour	Dr. N. N. Daware	162
25	Agriculture Productivity in Vidarbha	Dr. Kavita P. Kanholkar	167
26	Agrarian Crisis : Causes and Remedies	Vijay S. Ganvir	174
27	Agricultural in Vidarbha : Performance And Problem Areas	Kavita N. Badwaik	181
28	Magnitude and Etiology Behind Farmers Suicide in India	Dr. Sanjoo C. Utpure Dr. Jyoti S. Khare Utpure	186
29	शेतकरी कुटुंबाच्या शैक्षणिक समस्या व उपाययोजना	डॉ. राजश्री मेश्राम	१९३
30	शासनाचे धोरण: शेतकऱ्यांच्या वाढत्या आत्महत्या	डॉ. सविता भा. चिवंडे	204
31	शेतकरी आत्महत्या व मानवी अधिकार एक दृष्टिक्षेप	मनीष प्रभाकरराव मुडे	213
32	शेतकरी आत्महत्या व शासनाची जबाबदारी	डॉ. चंदू के. पोपटकर	220
33	शेतकरी आत्महत्या : कारणे, धोरण, परिणाम व उपाययोजना	डॉ. आनंद प्रकाश भेले	226
34	ग्रामीण शेती विकासात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा सहभाग	नरेश यादवराव पेंदाम	236
35	शेती विकास आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या व उपाय	वसंत भाऊराव राठोड	246
36	विदर्भातील कृषी उत्पादन व उद्योग	रेखा ला. मेश्राम	252
37	वैदर्भिय अल्पभूधारक शेतकऱ्यांच्या समस्या व त्यांचे निर्मूलन	सतिश ढोके	258
38	लिंगभाव आणि स्त्री शेतकऱ्यांच्या समस्या	क्रिष्णा पासवान	263
39	पारधी जमातीतील शेतकऱ्यांची स्थिती व आव्हाने	डॉ. प्रल्हाद एस. धोटे	268
40	भारतीय कृषी व्यवस्थेतील महिलांची स्थिती	प्रविण दि. मुधोळकर	271
41	विदर्भातील शेतीची स्थिती आणि समस्या	डॉ. दयानंद ऊ. राऊत	279
42	भारतीय शेतकऱ्यांच्या सामाजिक समस्या	डॉ. प्रकाश मु. सोनक	284
43	महाराष्ट्रातील कृषी प्रगती व अडचणी	डॉ. मिनाक्षी एन. कुंबडे	291
44	भारतीय कृषी अर्थव्यवस्थेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे योगदान व आधुनिक कृषीव्यवस्था	डॉ. एच. यू. पेटकर	295
45	विदर्भातील शेतकऱ्यांच्या समस्या सरकारी योजना व तरतूदी एक दृष्टीक्षेप	डॉ. ललीता ई. पुन्नय्या	303
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : शेती आणि शेतकरी	शशिकांत व्ही. डांगे	310
47	प्रकल्पग्रस्त शेतकरी व समस्या	मनोज ह. होले	315
48	सेंद्रिय शेती : शेतकऱ्यांच्या उत्थानाचा जाहीरनामा	डॉ. बाबा शंभरकर	323
49	शासन धोरणे आणि शेतीकरिता कार्यक्रम	प्रज्ञा प्र. पाटील	328
50	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय	महेंद्र अ. पत्याले	334
51	विदर्भातील शेतकरी आणि आत्महत्या	डॉ. सी.पी. गायगवाळे	342
52	महाराष्ट्रातील शेतकरी आत्महत्या आणि उपाययोजना	शैलेश दी. बलकी	346

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar, Bhandara)

AGRARIAN CRISIS : CAUSES AND REMEDIES

■ VIJAY S. GANVIR

Agriculture is backbone of Indian economy. More than 70 percent population of the country is involved in agricultural activities and it still contributes a major share to the national income. As agriculture provide the basic necessities for human survival and the major inputs for manufacturing and services, it is of crucial importance for economic development. It is equally important to see what is the reason to create crisis in agriculture sector. A serious crisis has broken out in agriculture. The crisis is most glaringly manifested in the growing incidence of farmers' suicides. While number of suicides are still routinely reported from backward regions prompted by heavy indebtedness and crop failure. The present paper attempts to find out causes of the agrarian crisis and to suggest possible remedies.

Causes of the Agrarian Crisis

1. Monsoon

Agriculture in India has been widely held to be heavily dependent on monsoon. Due to uncertainty of monsoon losses the seasonal crop production by farmers. Agriculture still depend on rains. high monsoon rainfall, recurrence of floods, impeded drainage.

2. Environment

The most important cause of decline in growth rate of agricultural production in India is the inadequacy of favorable environment for agricultural growth. Most of the rural areas in the country suffer from infra-structural facilities which include rural electrification and timely supply of power , markets storage, extension services, etc. Credit facilities are also not easily available to the farmers. Co-operators in the country are also inadequate and weak.

• Assistant professor in English Arts & Commerce Degree College

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

3. Lack of Moisture in Soil

In India, soils lack moisture, sandy soils require frequent water than the alluvial or black soils. Residual moisture is not available in the soil in dry season, which may support multiple cropping. Thus, crop production in India is insufficient due to this factor also.

4. Lack of Fertilizer

Fertilizer plays a crucial role in boosting up of agricultural production. But low level of fertilizer consumption among the farmers is the outcome of present subsistence nature of agriculture in India. In such situation there is not scope to improve the existing position to achieve higher production, higher yield per unit of area. The under developed status of agriculture is not due to want of programs and policies of the government.

5. High Cost Inputs

The cost of modern inputs required for agricultural production, such as high yielding variety seeds chemical fertilizers, pesticides, diesel, electricity modern agricultural machinery and tools etc. are beyond the reach of the poor, small and marginal farmers. . Reduction in input subsidies on fuel and fertilizers, input prices are likely to increase at higher rates The new technology of agriculture is not only expensive but it involves risks also. The small and marginal farmers who are in majority in the country cannot use modern inputs on their hands. Thus, our agriculture growth rate has been declining rapidly.

6. Problems of Agriculture Finance

India is a vast country based on agriculture. Hence more than two-third people depend upon agriculture for their earnings. But the financial needs of rural farmers cannot be matched with the finance provided by the Financial Institutions. The repayment of loans of farmers is very poor. It is severely affected the financial performance of such Institutions. Political intervention in the lending programs creates serious problems to identify the right beneficiaries. The farmers in India generally are not utilizing the financial assistance provided them in commensurate manners. At last, the lack of awareness among the rural people leads to so many problems in rural credit.

Lack of Water Management and Irrigation

... t of available water supply to cultivated ... farmers, Small and scattered pieces of ... are not reach to the most required areas. Delay ... development plans and projects, Lethargic ... machinery, Non co-operation attitude of farmers ... and lack of proper agricultural extension services.

Wage Rates

... rates are increased per year. It directly affect the poor and ... farmers. They have to bear the adverse impact of it.

... are some basic problems which create agrarian crises across ... After close observation of such facts, the following remedial ... should be taken to improve growth rate and productivity of ... land and providing better life to the farmers for reduce ... hopelessness.

Remedial Measures to Reduce Agrarian Crisis

1. Irrigation and Water Management

... channels of irrigation may influence structure and ... Thus, major steps should have been taken to increase ... facilities through medium and minor irrigation projects. Efforts ... irrigation facilities especially in those areas ... irrigation facilities are essential.

... management requires suitable system of soil survey, crop ... use of high yielding Variety seeds, quantity of ... used and adoption of improved agricultural ... demonstrations should be given to convince the ... irrigation water for different crops and

... which is static, should be repaired at ... by the state government. The ... the efficiency of minor irrigation ... at the village levels. In the ... encouraged to install new ... The state government

2. Facility of Electricity

Proper facility of electricity should be given to the farmers according to their need with continue power supply. In the absence of power supply, electrical pump sets cannot operate. Therefore the state government should ensure regular supply of electricity in the rural areas for agricultural purposes. Besides, the electricity supply rate for irrigation purpose should be given with proper subsidy.

3. High Yielding Variety Seeds

The state government should supply high yielding variety seeds to the farmers in proper time. But the government never supply these seeds according to the requirement, so the farmers compel to go to the private dealers for their supply, who do not supply good quality seeds resulting in poor yield to the farmers. It is, therefore, required that the timely and adequate distribution of pure variety seeds should be regularized by the government. Moreover, the government should ensure that the germination capacity of the seeds supplied of superior level and there are no administers in handling and storing such seeds.

The state government should appoint inspecting agencies whose task should be to prescribe and enforce standards of purity, quality and genetic entity of the seeds. This agency should be made responsible to conduct careful field survey and laboratory investigations of all seeds produced and offered for sale. Thus, proper arrangement of distribution and ensuring quality seeds to the farmers should be made by the state government.

4. Management of Chemical Fertilizers

The state government should also give incentives to small and marginal farmers in supply of fertilizers. The use of chemical fertilizers should however, depend upon the result of soil survey of particular areas or regions. Further, all precautions should be taken before ... chemical fertilizers as their over doses may be harmful.

5. Availability of Pesticides and Insecticides

As pesticides and insecticides are very highly priced ... made by the farmers as a very limited scale. The government ... therefore, take steps to reduce their prices so that ... greater quantity by the farmers ... The state government should give ... to be ... small and marginal ...

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

... pesticides and insecticides to the farmers.

6. Plant Protection Scheme

In each ... Development Block in the one extension officer ... plant protection should be appointed whose task ... assistance in this respect. If the possibilities for given ... the outbreak of epidemics and plant diseases should be ... by the government.

7. New Agricultural Machines and Implements

The small and marginal farmers cannot use modern machines and implements on their farms. The government should encourage the small and marginal farmers to use the new machines and implements, which can be used conveniently on their lands. Owing to high cost of modern agricultural machines and tools the small and marginal farmers who have almost no savings cannot purchase them. It is, therefore, suggested that the state government should provide this facility on nominal charges with proper subsidy. This will encourage these farmers to use new machines and implements on selective basis.

8. Financial Support

In order to provide financial support to farmers in the event of crop failure as a result of natural calamities and to restore the credit eligibility of farmers after a crop failure. The credit should be made available to the farmers on easy terms. The co-operated credit societies, commercial banks and other financial institutions should adopt such measures, which may benefit the farmers. In this matter credit needs of the small and marginal farmers should be given priority and no room should be left for non-institutional credit and the exploitation of the farmers. The commercial lands should show liberal attitude in grouting loans to small and marginal farmers and should bring their credit plans to the notice of all, the farmers by launching effective campaign in rural areas. The Regional Rural Banks are functioning in almost all the states of the country. These banks can do a lot in granting loans to prove farmers and farm laborers. The agriculture credit to be the farmers should be provided at the lowest rate of interest.

The government should provide financial security to the small, marginal and sub marginal farmers and labors.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

9. Provision of Technical Staffs

The District Agriculture Department in every state should make effective efforts to transfer new agricultural technology to all categories of farmers. The technical staff for this purpose served is appointed by the state governments.

10. Proper Management of Demonstrations and Training Programs

To attain higher lands of productivity and production, the government should grant incentives to small and marginal farmers such as subsidy on inputs and should organize demonstrations on their farms and provide effective training to motivate them.

It is also required that the farmers are given adequate training in farm management techniques by the experts from agricultural uncertain in the country. The present day agriculture is technology sensitive and therefore is requires proper management.

11. Implementation of Plans and Projects

All plans and projects prepared for agricultural development should be implemented without delay.

12. Advanced Agricultural Technology

Technology is the need of the hour, as it is the prime mover of change. The aim should be to enhance income per hectare on an environmentally sustainable basis. Lab to land demonstrator should include post-harvest technology. For land less agricultural labor, the aim should be to convert them into skilled workers, thereby, adding economic value to their time and labor. There should a pro-nature, pro-poor and pro-women orientation to technology development and dissemination.

The government should take all steps, as directed, to increase agricultural production and productivity and only then the present agrarian crisis in the country will be ours. It is really very sad that even after 70 years of our independence, we have not been able to produce enough food grain for our population.

13. Agricultural Marketing

The government should improve the agricultural marketing system through the establishment of regulated markets and introduction of a variety of measures like standardization of weights and measures,

grading and standardization of firm out-put and providing information regarding market price to farmers.

In a globalized economy, we should develop appropriate institutional instruments and policies to safeguard the livelihood security of nearly 70% of our population who depend on crop. Farmers need appropriate institutional support to enhance their agricultural competitiveness. Institutional support to confer on small farm families is vital to enhance the productivity and profitability of small farms. Small farmers who are especially depended on the monsoon should be provided services like credit and crop insurance more accessible. In order to improve the livelihood systems of rural household, the government should introduce liberal economic policies in agriculture sector.

References:

- Thakur, Anil Kumar and Surendra Kumar ; Agrarian Crisis in India, Deep & Deep Pub. New Delhi, 2009.
- Rao, B. Dayakar and M. Pavan Kumar ; Indian Agriculture in Changed Scenario of Globalization, Agricultural Situation in India, Vol. LXII, No. 5. (2005).
- Singh, R. P. ; Singh, Alka and et. al.; Indian Agriculture in the Global contest : Calls for Competitiveness, Agricultural Situation in India, Vol. LXII, No. 5. (2005).
- M. Selvekumar and N. Manicka Mahesh ; Agriculture Credit in India, Third Concept, Vol. 20, No. 233. (2006)
- Pradhan, Manoj; Indian Agriculture and Challenges for Foreign Policy, Third Concept, Vol. 15. No. 180. (2002)
- Das, Sarada Prasanna; Globalization and Agriculture, Third Concept, Vol. 19, No. 236. (2005)
- http://www.preservearticles.com/agricultural policies-in-india.html

■■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

चर्चासत्र 2016-17

नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड

ता.नरखेड, जि.नागपूर

(नॅकद्वारा पुनर्मूल्यांकन 'बी' ग्रेड)

द्वारा आयोजित

विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत

राष्ट्रीय चर्चासत्र

आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता

मंगळवार, दिनांक २० सप्टेंबर २०१६

प्रमाणपत्र

प्रा. जगजीवन कोटांगळे

ह्यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१६ रोजी झालेल्या **'आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ'** ह्यांची कविता

या विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत एक दिवसय राष्ट्रीय चर्चासत्रात

नामदेव ढसाळांच्या विद्रोही जाणिवेचा प्रभावी आविष्कार

या विषयावर सत्राध्यक्ष / निबंधवाचक / चर्चक / वक्ता / सूत्रसंचालक / आभारप्रदर्शक / प्रतिनिधी

म्हणून सहभाग घेतला.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

संयोजक डॉ. अशोक भक्त मराठी विभागप्रमुख	चर्चासत्राध्यक्ष मा.डॉ.अक्षयकुमार काळे सुप्रसिद्ध काव्यमीमांसक व	आयोजक डॉ. किशोर झिलपे प्राचार्य

आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता

प्रकाशक *
प्राचार्य
नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड
दुरध्वनी : ०७१०५-२३६२७४
ई-मेल : npsmm@rediffmail.com

प्रथम आवृती : २० सप्टेंबर २०१६

ISBN : 978-93-5235-973-8

© संपादकीय

मुद्रक *
शिवम् प्रिंटर्स
जैन मंदीर जवळ, काटोल

किंमत - ४५०/-

Principal
Arts & Comm. Degree College

या पुस्तकाच्या शोधनिबंधातील मतेही प्रत्येक निबंधकाराची वैयक्तिक मते असून त्या मतांशी संपादक व प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

विद्यापीठ अनुदान आयोग पुरस्कृत

एक दिवसीय

राष्ट्रीय चर्चासत्र

आंबेडकरवाद आणि नामदेव ढसाळ ह्यांची कविता

२० सप्टेंबर २०१६

शोधनिबंध पुस्तिका

* संपादक *

डॉ.किशोर झिलपे

डॉ.अशोक भक्ते

* आयोजक *

मराठी विभाग

नगर परिषद शिवाजी महाविद्यालय, मोवाड

ता.नरखेड, जि.नागपूर

Principal
Arts & Comm. Degree
P. P, Jawaharnagar, B

विद्रोही जाणिवेचा प्रभावी काव्यविष्कार

सह. प्रा. जगजीवन विश्वनाथ कोटांगले

कला, वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर

नामदेव ढसाळांची कविता विद्रोही जाणिवेचा प्रभावी काव्य आविष्कार आहे. आंबेडकरवादी काव्य प्रवाहात विद्रोहाचे चळजळीत रूप घेऊन अवतरलेला पहिला वहिला काव्य आविष्कार ढसाळांच्या करवी झाला असल्याचे ठळकपणे म्हणता येईल. 'गोलपिढा', 'मूर्ख म्हाताऱ्याने डोंगर हलविले' तुही इयत्ता कंची', 'आमाच्या इतिहासातील एक अपरिहार्य पात्र प्रियदर्शनी, 'खेळ गांडू बगिचा' आणि 'या सत्तेत जीव रमत नाही' इत्यादी कविता संग्रहातून विद्रोहाची जाणीव व्यक्त झाली आहे.

तसे पाहिले तर नकार चीड, क्रोध व दुःख–प्रक्षोभ इ. भावांनीही ढसाळांची कविता सारख्याच गतीने अविष्कृत होत असली तरी विद्रोहाची जाणव ठळकपणे लक्षात येणारी विशेष बाब आहे. एवढेच नव्हे तर विद्रोह हा ढसाळांच्या कवितेचा मुख्य गाभा आहे. विद्रोह व्यक्त होत असताना त्याला समर्पक भाषा आविष्कारही लक्षवेधक ठरला आहे. त्यांची भाषा लढाऊ वृत्तीची, सर्जनशील स्फोटक शब्द–प्रतिमांची भाषा एकूणच मराठी काव्याला नवे आयाम देणारी अशी सर्वश्रुत आहे.

दलित समाजाच्या मनात शतकानुशतके सोसाव्या लागणाऱ्या छळामुळे, जे प्रक्षोभक भाव उदयास आले आहे, त्या समाजाचे मन ढसाळांनी तीव्र शब्दात व्यक्त केले आहे. वेशीची तटबंदी फोडून आत येणाऱ्या विजेच्या लोळाला मायेचे आलिंगण देण्यास ते दलित बांधवांना सांगत आहेत. हा दलित समाज आजपर्यंत नरकाच्या कोंडवाडयात अगतिक किडयासारखा सडत होता; पण तो आता इथून पुढे हे लाजिरवाणे जिणे झुगारून देणार आहे; कारण

''लक्तरात गुंडाळलेली आमुची अब्रू
गेलपिढयावर नागविणारांनो
तुमचा ऱ्हास जवळ आलाय
मुक्तछंदाच्या संजीवनीने
आम्ही जिवंत झालो आहोत
तुमच्या पापाचे छिनाल घट फोडण्यासाठी !''

नामदेव ढसाळांच्या काव्यातील विद्रोह हा जीवनमूल्यांसाठी लढाई लढणाऱ्या तत्वातून निर्माण झाला आहे. शेकडो वर्षे अन्याय सहन करणाऱ्या व आता अन्यायाविरूद्ध पेटून उठणाऱ्या दलित मनाचा उद्रेक ढसाळांच्या कवितेत रेखाटला आहे. त्यामुळे त्यांचा विद्रोही जाणीव भाषेची मोडतोड करतांना दिसते. त्यात शिव्या, लैंगिक शब्द असले तरी त्याचा संदर्भ दलित जीवनजाणिवांसी आहे.

''माणसाने प्लेटो आईन्स्टाईन आर्किमिडीज सॉक्रेटीस
मार्क्स अशोक हिटलर बिटलर काम सार्त्र काफ्का
..... एडिसन वगैरेंना त्यांच्या शब्दासकट गटाराचे
मेनहोल उघडून त्यात सलग सडत ठेवावे'' (गोलपिटा)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar

"आमच्या सारखाच, तूही
झोपलास बायकोबरोबर
पोरं काढलीस...."

असे काही लैंगिक शब्द आले ते केवळ अन्यायाविरूद्धचा विद्रोह ताकतिनिशी व्यक्त करण्यासाठी हे सगळे अभिव्यक्त होत असताना सामाजिक बांधिलकीची किणार सोटली नाही दलितांच्या अन्यायाचा ऐतिहासिक दुःखभरा संदर्भ स्मृतीत ठेवून एका नव्या आशेचा ध्यास त्यांची कविता घेते.

"सूर्यफुले हाती ठेवणारा फकीर हजारो वर्षानंतर लाभला आता सूर्यफुलासारखे सूर्योन्मुख झालेच पाहिजे" ही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयीची कृतज्ञता नवे आवाहन करीत राहते.

स्वातंत्र्यानंतरच्या चाळीस वर्षानंतरसुद्धा दलितांवर होणारे अन्याय अत्याचार पाहिल्यानंतर ते प्रक्षोब व्यक्त करतात तो मार्मिक आहे.

"पंधरा आगस्ट एक संशयात्मक भगोष्ट
स्वातंष्य कुठल्या गाढवीचं नाव आहे?
रामराज्याच्या कितव्या घरात न्हातोत आपण ..."
"ही लोकशाही नाहीय
ही विटंवना सतरा पिढयांची मूग गिळून पोसलेली
हा प्रकाश नाहीय
हा पिंजरा पिंजरा पिळवणुकीचा"

ढसाळ हयांची कविता अशाप्रकारे सर्वप्रथम सामाजिक शोषणाला, वर्ण आणि जात हया आधारे केल्या जाणाऱ्या शोषणाला अधोरेखित करते व विषमतेची आक्रस्ताळवृत्ती पाहून त्यावर प्रक्षोभक हल्ला करते. त्यांची ही चीड शतकानुशतके ज्या परंपरेने दलितांना गुलाम ठेवले त्याविरूद्ध आहे. हया परंपरेचे समर्थन करणाऱ्या धर्मग्रंथांविरूद्ध आहे. हया धर्मग्रंथांना पवित्र मानणाऱ्या, स्वतःला श्रेष्ठ म्हणवून घेणाऱ्या वर्गावर आहे. ढसाळ हयांच्या कवितेविषयी विजय तेंडुलकर म्हणतात, "पांढरा पेशा थराने दिमाखाने जपलेली अलवार घरंदाज भाषा नामदेव ढसाळ एखाद्या बटकीसारखी वाफवतातो. निर्दयपणे तिची मोडतोड करतो. अथवा तिच्यात अशिष्ट भर घालून तिचे बुद्धयाच एक विद्रूप करतो. त्याच्या कवितेच्या आशयासाठी हे सारे त्याला आवश्यक वाटते." हे तेंडुलकरांचे विधान नामदेव ढसाळ हयांच्या विद्रोही काव्याविष्काराला तंतोतंत न्याय देते.

ढसाळ हयांची विद्रोही कविता सामाजिक बांधिलकी मानणारी, क्रांतिप्रवण वळणाची व पुरोगामी आशयाची कविता आहे म्हणूनच तिची मौलिकता अनंत काळ टिकणारी आहे.

संदर्भ :—

१) फडके भालचंद्र : दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, १९७७
२) तेंडुलकर विजय : 'गोलपिठा', प्रस्तावना, १९७५.
३) कवठेकर बाळकृष्ण : दलित साहित्य : एक आकलन, १९८१.
४) मनोहर यशवंत : दलित साहित्याची प्रेरणा : दलित क्रांती, १९७७.
५) मनोहर यशवंत : आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, १९९९.
६) डांळस वसंत : दलित साहित्य प्रेरणा आणि स्वरूप, १९९२.

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar,

Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities
Amravati

One Day Interdisciplinary National Seminar
3rd December 2016

VARIOUS ASPECTS OF
DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S WORK

Editors -
Dr. Sheela Umale
Dr. B. R. Maske
Dr. G. S. Mahadik
Dr. N. K. Tembhekar
Prof. H. D. Dalavi
Dr. Vinod Gawande
Dr. Vaishali Deshmukh

PROCEEDING

ISBN-978-93-84021-53-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

Organized By
Dr. Babasaheb Ambedkar 125th Anniversary Committee &
Department of History, G.V.I.S.H., Amravati.

Govt. Vidharbha Institute of Science & Humanities Amravati

One Day Interdisciplinary National Seminar

3rd December 2016

VARIOUS ASPECTS OF DR. BABASAHEB AMBEDKAR'S WORK

- Editors : Dr. Sheela Umale, Dr. B. R. Maske

- Editorial Board : Dr. G. S. Mahadik, Dr. N. K. Tamhekar, Prof. H. D. Dalavi, Dr. Vinod Gawande, Dr. Vaishali Deshmukh, Shri. Prafulla B. Gawai

- ISBN : 978-93-84021-53-5
- Published by : Sapna Girish Kharkar, Sugam Prakashan, Green Park Colony, Amravati Mo. 9420721192
- Date of Publication : 3rd December, 2016

- Note :
  1. The Proceeding is for Private distribution only.
  2. The Editor and the board of Editors may or may not agree with the thoughs of the writes published in this Proceeding. It is the sole repon siblity of the writer in case of authenticity of thir paper.

© All the rights are reserved by HOD, Dept. of History, GIVISH, Amravati.

Asst. Professor
Arts & Comm. Degree College

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

स्त्री सशक्तीकरणात डॉ. आंबेडकरांची भूमिका

डॉ. रतनपालन एम. डोहाने
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, जवाहरनगर, भंडारा

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजीक, शैक्षणिक व धार्मीक व राजकिय चळवळीत स्त्रियांना सोबत घेतलेले होते. स्त्रियांना शैक्षणिक महत्त्व पटवून देत असतांना स्त्रियांचा पूर्णपणे विकास करवून घ्यायचा असेल तर तुम्ही इतरांपेक्षा कमी समजू नका, यापूढे असे कलंकीत जिवन जगणार नाही त्यासाठी जुन्या सर्व बाबींचा त्याग केला पाहीजे त्यासाठी स्त्री-पुरूष यांच्यात समानता आणण्यासाठी स्त्रियांना समाजात उत्तम समान दर्जा मिळाला पाहिजे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजीक, आर्थीक व राजकिय व इतर क्षेत्रात असणारा भेदभाव मान्य नव्हता. पूर्वीपासून स्त्रियांच्या वाटयाला चुल आणि मुल एवढेच मर्यादित जिवन डॉ. आंबेडकरांना मान्य नव्हते. कारण लोकशाहीत स्त्रि-पुरूष समानता आणने आवश्यक आहे. तरच कुटुंबाचा व राष्ट्राचा विकास होऊ शकेल. त्यासाठी समाजात निःस्वार्थ प्रेम, नितीमत्ता आणावी लागते. स्त्रियांना उपदेश करतांना डॉ. आंबेडकर म्हणतात की, स्त्रियांनी चांगले कपडे, स्वच्छ राहने, स्वतःची व कुटुंबाची काळजी घेणे त्यासोबत आपली गुणवत्ता वाढवावी लागते. कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचे मुल्यांकन त्या समाजातील स्त्रियांनी केलेल्या प्रगतीच्या प्रमाणावरून ठरते. स्त्रियांनी आपली प्रगती साधत असतांना कोणत्याही प्रकारचे न्यूनगंड काढून टाकायला पाहीजे. पुरूषांप्रमाणेच स्त्रियांनी ही स्वतःची उन्नती करूण योग्यतेप्रमाणे स्थान प्राप्त करून घेतल्यास राष्ट्राचा उत्कर्ष होईल. लोकसंख्या वाढ नियंत्रन व कुटूंबनियोजनासंबंधी आपले विचार मांडले होते. त्या काळात या विषयावर जाहीर बोलने हे धाडसाचे काम होते.

हिंदू कोड बिल :-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्वतंत्र भारत देशाच्या मंत्रीमंडळात पहिले कायदेमंत्री असतांना देशहिताच्या दृष्टीने अनेक महत्त्वपूर्ण गोष्टी केल्या. मात्र भारत देशासाठी त्यांनी दोन महत्त्वपूर्ण योगदान दिले ते म्हणजे भारताची राज्यघटना व हिंदू कोड बिल होय. हिंदू कोड बील तयार करण्यासाठी डॉ. आंबेडकरांना अथक परिश्रम घेतले. त्यातील प्रत्येक कलम कटाक्षाने निरीक्षण करून व कायदयाच्या परिभाषेत सुक्ष्म अभ्यास करूण तयार केले होते. त्याद्वारे महिलांना वडिलांच्या संपत्तीत वारसा हक्क, पूनर्विवाह, घटस्फोट, पोटगी यासारखे अनेक महत्त्वाचे हक्क व अधिकार प्राप्त होऊन त्यांचे जीवनमान उंचावावे यासाठी संसथेत आणले परंतु हे विधेयक संसदेत पारीत होण्याअगोदरच सनातनी लोकांना विरोध केला. म्हणजे एका अस्पृश्य नेत्याने हे हिंदू कोड बिल आणावे हा विचार रूचनारा नव्हता. प्रसंगी संसथेत चर्चा झाली. विधेयांच्या विरोधाला त्याचे समाधान होईल अशी उत्तरे देण्यात आली. परिणामी संसथेत हे बिल पास होऊ शकले नाही. त्यावेळेस सर्वाचा विरोध पाहून डॉ. आंबेडकर व्यथीत झाले व मंत्रीपदाचा राजीनामा दिला.

मनुस्मृती दहन :-

मनुस्मृती हा हिंदूचा पवित्र ग्रंथ म्हणून मान्यता होती त्याच ग्रंथाला हिंदू धर्मीयांना कायदा मानला होता. स्त्रियांना गुलामगीरीच्या जोखडात अडकवून ठेवून पुरूषप्रधान व्यवस्था प्रस्थापीत करण्याचे एक षडयंत्र होते. त्यानुसार समाजधारणा, रचना तयार झाली होती. धार्मीक रूढी, प्रथा, परंपरा, विषमता, अस्पृश्यता, स्त्रीयांची अवहेलना ईत्यादी बाबी समाजात रूढ झाल्या होत्या. त्यामुळे डॉ. आंबेडकरांनी स्त्रियांना व भारतीय समाजात या बंधनातून दुर सारण्यासाठी मनुस्मृतीची होळी केली व स्त्री मुक्ती करूण भारतीय समाजाला नवीन भारतीय राज्यघटना दिली.

महीलांना संविधानीक अधिकार :-

भारतीय राज्यघटना ही देशाची सर्वोच्च कायदा आहे. त्यात काही महत्त्वाचे नियमांची तरतुद करून दिली. सार्वजनिक ठिकाणी कोणत्याही स्त्रियांना लिंग, वर्ण, जाती, भाषेच्या आधारावर भेदभाव करून प्रवेश नाकारता येणार नाही. स्त्रियांच्या संपूर्ण विकासासाठी विशेष कायदे व तरतुदी करण्यासाठी शासनभुमीका महत्त्वाची राहील. सार्वजनिक सोयी सवलती व सरकारी नोकऱ्यांमध्ये स्त्रियांसोबत लींगाच्या आधारे भेदभाव करता येणार नाही. धर्म, शिक्षण, व्यवसाय या सर्व बाबतीत स्वातंत्र, समान संधी व समतेचा अधिकार स्त्रियांना पुरूषांच्या बरोबरीने आहे. पुरूष व स्त्रियांना समान कामासाठी समान वेतन मिळावे, समान नागरी संहीता व कामगार स्त्रियांना मातृत्व प्राप्त करूण देण्यासाठी शासनाने कायदेशीर तरतुदी कराव्या, स्त्रियांना सन्मानपूर्वक वागणुक दयावी व त्यांच्यावर अत्याचार होणाऱ्या प्रथांचा बिमोड करावा ई. महत्त्वपूर्ण तरतुदी भारतीय संविधानात केल्या आहेत.

राष्ट्रविकासात महीलांची भुमिका :-

डॉ. आंबेडकरांच्या मतानुसार मनुष्यजातीचा विकास करून घ्यायचा असेल तर स्त्रीला मागे ठेवून चालणार नाही. त्यासाठी जबाबदारी

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

दिली पाहीजे. १९४२ मध्ये दलित महीला फाऊंडेशनच्या अधिवेशनात केलेल्या भाषणात म्हणतात की, पुरूषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांनीही पुढे यावे त्यासाठी महीलांच्या स्वतंत्र संस्था असाव्यात. स्त्रियांनी समतेच्या लढाईत सहभागी झाले पाहीजे. स्त्री शक्तीवर डॉ. आंबेडकरांचा विश्वास होता. म्हणूनच स्त्रीयांची अस्मीता जागविण्याचे कार्य आपल्या लेखनातून व व्याख्यानातून केले. स्त्रींनी कुटुंबनियोजन करावे, जास्तीची संतती जन्मास घालणे, गरोदरपनाचा, मुलाच्या संगोपनाचा भार स्त्रीयांवर असल्यामुळे त्याचा परिणाम तिच्या आरोग्यावर होते. अशाप्रकारे डॉ. आंबेडकरांना स्त्रीयांना उद्देशून व्यक्तीगत व सामाजीक प्रश्नांना उचलुन धरून राष्ट्रविकासात महिलांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.

प्राचिन भारतातील स्त्रियांची स्थिती :-

प्राचीन भारताचा इतिहासात स्त्रियांचे स्थान सांगायचे झाले तर वेदकालीन स्त्रियांची स्थिती अत्यंत वाईट होती. अधिकाअधिक सामाजिक, धार्मीक बंधनात जखडली गेली. भारतीय धर्मग्रंथात स्त्रीला एक तर देवी किंवा दासीचे स्थान होते. पुरूषांप्रमाणे तिच्याही भावना, स्वातंत्र, अशा आकांक्षा याकडे धर्मग्रंथानी लक्ष दिले नाही. त्यानंतर भारतात मनुस्मृती या विकृत ग्रंथाचा फार मोठा प्रभाव समाजावर होता. परंतु बुध्दकाळात स्त्रियांचे स्वातंत्र मान्य केले. बुध्दांनी भिक्षुणी संघात स्त्रियांना मान्य केले होते. त्यामुळे त्यांचा आत्मोन्नतीचा मार्ग मोकळा झाला. मात्र हिंदू धर्म व्यवस्थेने भारतातील सर्व स्त्रियांना शिक्षणाची बंदी होती.

अज्ञानतेमुळे स्त्रियांवर अमानुष अन्याय अत्याचार होत असत. प्राचीन भारतातील स्त्रियांची जी स्थिती होती त्याची जाणीव डॉ. आंबेडकरांनी आपल्या ग्रंथामध्ये केली आहे. म्हणनूच या सर्व दास्यातून, अंधत्तेध्येतून मुक्तता मिळवायची असेल तर शिक्षणाशिवाय दूसरा मार्ग नाही.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे एक प्रकांड पंडीत होते. त्यांच्या विद्येतून विविध पैलुंवर प्रकाश पाडला. त्यांच्या एकुण तत्त्वज्ञानामध्ये स्त्री विषयक असलेली जाणीव दिसून येते. त्यांच्या एकुण तत्त्वज्ञानातून पुरूष व स्त्री यांना समान अधिकार आहेत. असे सांगणारा विसाव्या शतकातील महामानव आहेत. स्त्रियांच्या अस्मीतेसाठी अभूतपूर्व कार्य केले याची जाणीव आजच्या भारतीय स्त्रीला कितपत आहे? हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. युगानयुगे गुलामगीरीत खितपत पडलेली व हीन जीवन जगणाऱ्या स्त्रीच्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करण्याची तळमळ या महामानवात होती.

एकंदरीत, भारतीय स्त्रीयांना स्वावलंबी व स्वाभीमाणी करण्यासाठी बाबासाहेबांनी अनेक संघटना उभारल्या. स्त्रीयांना न्याय-हक्क मिळवून ध्येयासाठी हिंदू कोड बील मांडले. बाबासाहेबांच्या सांगण्यावरून अनेक भारतीय स्त्रिया चळवळीमध्ये सहभागी झाल्या. विविध आंदोलनात सहभागी झाल्या. भारतीय संविधान हे स्त्रियांना मिळालेली संजीवनी ठरली. आज ज्या स्त्रिया सर्वोच्च पदापर्यंत पोहचल्या आहेत याचे श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते. राज्यघटनेतील स्वातंत्र, समता, बंधूता ही लोकशाही मूल्ये रूजली आहेत. ज्या लोकशाहीमुळे स्त्रियांना खरे स्वातंत्र प्राप्त झाले आहे. याच स्वातंत्र्यामुळे स्त्रियांनीं आपली प्रगती साधली आहे. पर्यायाने देशाचा विकास होत आहे. याचे सर्व श्रेय डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना जाते.

संदर्भ :-

१. डॉ. आंबेडकर - हिंदू स्त्रियांची उन्नती व अवनती, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
२. साळुंखे आ.ह. - हिंदू संस्कृती आणि स्त्री प्रकाशन मुंबई.
३. गणवीर रत्नाकर - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील.
४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे गाजलेले लेख - रघुवंशी प्रकाशन, मुंबई.
५. खरात शंकरराव - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजीक विचार.
६. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - लेखन आणि भाषणे महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
७. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची पत्रकारीता - महाराष्ट्र शासन मुंबई.

❑❑❑

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

2016-17

UGC SPONSORED ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON HUMAN RIGHTS OF THE SUBJUGATED

Backward Class Youth Relief Committee's

BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru

DISTRICT –NAGPUR, MAHARASHTRA STATE, PIN : 441201

Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Certificate

We are pleased to certify that

Dr./Mr./Mrs/Miss प्रा. मुरलीधर एस. नाकाडे

of कला वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोल पंप जवाहरनगर, भंडारा has attended & enriched the deliberations of UGC sponsored one day National Seminar on **HUMAN RIGHTS OF THE SUBJUGATED** organized under the auspices of Human Rights Education Centre (For the Promotion of Ethics and Human Values)on Friday, 20th January 2017. He/She has chaired the session/ presented / Published Research Paper entitled "बालमजुरी व मानवी हक्क"

Co-ordinator	Organizing Secretary	Principal Arts & Comm. Degree College P. P. Jawaharnagar, Bhandara	Organizer
Dr. Motiraj Chavhan	**Dr. Mangesh Kadu**		**Dr. Jobi George**
Seminar & Symposia Committee	Human Rights Education Centre		Principal

ISBN : 978-81-927767-7-4

UGC SPONSORED
ONE DAY NATIONAL SEMINAR
ON

HUMAN RIGHTS OF THE SUBJUGATED

20th January 2017

SEMINAR PROCEEDINGS

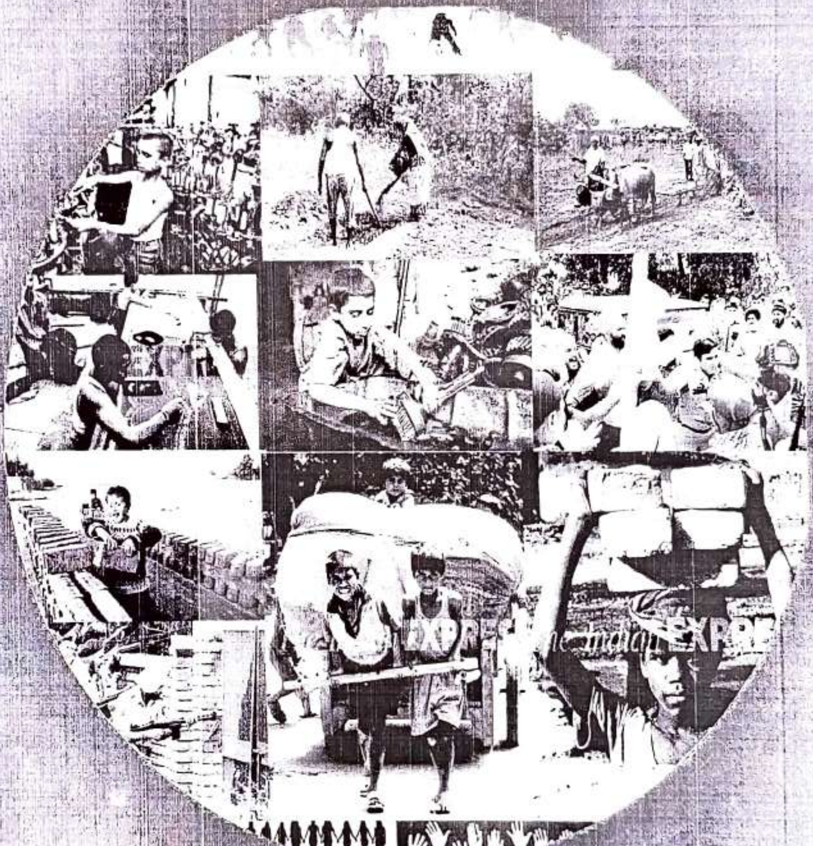

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR
Accredited with Grade B (CGPA - 2.54) by NAAC, Bengaluru
Bhiwapur post, Dist. Nagpur (MS) - 441 201

- बालकांच्या समस्या आणि मानवाधिकार .... प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार ८९
- असंघटित क्षेत्रातील महिला आणि मानवी अधिकार .... प्रा. डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर ९१
- मानवी हक्क आणि बालकांचा शिक्षणाचा अधिकार .... प्रा.डॉ. संजय गोरे ९४
- बालकामगारांच्या संदर्भात मानवाधिकाराची वास्तवता - एक अभ्यास .... प्रा. डॉ. विलास फरकाडे, प्रा. डॉ. शरद डबरे .. ९६
- पोलिस प्रशासन व मानवाधिकार .... प्रा. बंडू चौधरी ९८
- मानवी अधिकार व स्त्री सबलीकरण .... प्रा. सुधीर वि. बानुबाकोडे १००
- असंघटित महिला कामगार आणि मानवाधिकार .... प्रा. कु. रूपाली प्रभाकर बारापात्रे १०२
- मानव अधिकार आणि बालक .... प्रा. विठ्ठल एम. घिनमिने १०५
- बालमजुरी : विकसनशील भारतासमोरील आव्हान .... प्रा. दिनेश न. गुजर १०७
- स्त्रियांचे मानवी हक्क .... डॉ. अनुराधा रा. मुळे १०९
- भारतातील वंचित वर्ग आणि मानवाधिकार .... डॉ. संतोष संभाजी डाखरे १११
- कामगार कायद्यांची वास्तविकता आणि कामगार कायदे व मानवाधिकाराचे उल्लंघन : एक विश्लेषण डॉ. सुनिल शिंदे ११४
- बांधकाम क्षेत्रातील स्त्री मजूर आणि त्यांच्या मानवाधिकाराचा प्रश्न .... प्रा. डॉ. सुधिर अग्रवाल ११७
- बालकामगारांचे भवितव्य .... डॉ. सुधाकर जावळे, प्रा. एस.एम. देवकर ११९
- असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या महीला व मानवाधिकार .... प्रा. विजया एच. राऊत १२१
- स्त्रियांच्या संदर्भात मानवी हक्क आणि विकास .... प्रा.डॉ. नंदाजी सातपुते १२४
- बालकामगार मानवधिकार .... कु. स्नेहल उल्हास राठोड १२६
- मानवाधिकार आणि बाल श्रमिक .... प्रा. डॉ. साधना डी. वाघाडे १२९
- असंघटीत क्षेत्रात काम करणाऱ्या स्त्रिया आणि मानवाधिकार .... प्रा. रमेश एम. घोनमोडे १३१
- बालकांचा मानवी हक्क आणि जबाबदारी .... प्रा. डॉ. राजेंद्र एम झाडे १३५
- मानवाधिकाराचे महत्त्व .... प्रा. रमेश टिकाराम वागडे १३६
- बालमजूरी व मानवी हक्क .... प्रा. अरविंद सुर्यकांत मोतेवार १३८
- मानवाधिकार व बाल मजूरांची वास्तविकता .... डॉ. मंजुषा राजेंद्र ठाकरे १३९
- बालमजुरी व मानवी हक्क .... प्रा. मुरलीधर एस. नाकाडे १४१
- मानवाधिकार व बालकामगार .... प्रा. डॉ. मनोजकुमार का. भोवते १४३
- मानव अधिकार आणि बालश्रमिक : एक अध्ययन .... प्रा. संजय सी. गिऱ्हेपुंजे १४५
- नक्षलवादी चळवळीच्या प्रभावाने महिलांच्या मानवाधिकाराचे उल्लंघन .... प्रा. डॉ. प्रशांत विघे १४७
- मानवी हक्कापासून दुर्लक्षित असलेल्यांच्या समस्या आणि उपाययोजना .... प्रा. ईश्वर जणार्धनजी वाघ १५२
- बालकामगार आणि मानवाधिकार .... कु. पल्लवी बा. शिर्के १५५
- बालकामगार आणि मानवाधिकार .... प्रा. के.एस. फुलझेले १५७
- बालकामगार आणि मानवाधिकार .... प्रा. आर. बी. बुरीले १५९
- स्त्रीयांचे सक्षमीकरण आणि मानवाधिकार .... प्रा. डॉ. हरीदास लाडके १६२
- बालकामगार व मानवाधिकार .... डॉ. विष्णू रा. पडवाल १६४
- राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय मुलभूत मानवधिकारांची अंमलबजावणी .... प्रा. डॉ. प्रकाश वैद्य, प्रा. कार्तिक मोटघरे १६६
- बालकामगार आणि मानवी हक्क .... प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार १६९
- बालकामगारांचे मानवी हक्क .... प्रा. डॉ.सी.पी. साखरवाडे १७२
- मानवाधिकार आणि बालश्रमिक .... प्रा. लोकचंद भास्करराव जाधव १७४
- बालमजुर आणि मानवी हक्क .... डॉ. आर.एन. मानकर १७७

Principal.
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

 ISBN-978-81-927767-7-4

बालमजुरी व मानवी हक्क

❑ प्रा. मुरलीधर एस. नाकाडे
भूगोल विभाग प्रमुख
कला, वाणिज्य महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप (जवाहरनगर), त. जि. भंडारा
मोबा. ९४२२३४५५२६, ८२७५३९८८२६

प्रस्तावना :- विसाव्या शतकापासून मानवी हक्कांचा किंवा मानवाधिकारांचा जोरदार पुरस्कार करण्यात आला आहे. प्रामुख्याने संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेपासून मानवी हक्क विषयक प्रश्नांना विशेष महत्व देण्यात येवू लागले आहे. त्यामूळे मानवी हक्कांचे महत्व जाणून घेण्यास खुप मदत झाली आहे. मानवी हक्क हे मानवाच्या जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. जगातील प्रत्येक व्यक्तीला हे हक्क नैसर्गिकरित्या मिळाले आहेत. म्हणून कोणत्याही व्यक्तीला मानवी हक्काशिवाय आपल्या व्यक्तिमत्वाचा विकास घडवून आणता येणार नाही. एवढेच नाही तर उत्तम प्रकारचे जीवन जगणेही शक्य होणार नाही.

व्याख्या :-

प्रा. एच.जे. लास्की यांच्या मते, "हक्क म्हणजे सामाजिक जीवनाची अशी परिस्थिती होय की, ज्याशिवाय व्यक्तीला सामान्यतः स्वतःचा सर्वांगिण विकास करून घेणे शक्य होत नाही."

प्रा. बोझांके यांच्या मते, "आपण ज्या समाजाचे घटक असतो त्या समाजाच्या सर्वोच्च कल्याणाच्या दिशेने आपल्या जीवनाचा विकास घडवून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी साधने म्हणजे हक्क होत."

सुसंस्कृत समाजावरील फार मोठा कलंक :-

बालविकासाच्या प्रश्नाशी निगडीत असणारी बालमजुरीच्या समस्येचा उल्लेख करता येईल. विशेषतः बालमजुरी ही आधुनिक समाजाच्या दृष्टीने अत्यंत गंभीर स्वरूपाची समस्या म्हणावी लागेल. आपल्या उदर निर्वाहासाठी लहान मुलांना शारीरिक श्रमाची कामे करावी लागतात हा एक सुसंस्कृत समाजावरील फार मोठा कलंक होय.

मानवाच्या जीवनातील बालपण ही अत्यंत आनंदाची पहिली अवस्था समजली जाते. बालपणाच्या सुखद आठवणी झाल्यावर 'बालपण देगा देवा' अशी परमेश्वराकडे मागणी घालतो. बालपणीचे दिवस हे खेळण्या-बाडगण्याचे दिवस समजले जातात. परंतु पोटाची खळगी भरण्यासाठी मात्र काही मुलाच्या नशिबी काबाडकष्ट करण्याचेच दिवस असतात. यातुनच बालमजुरी समस्या जन्मास येते.

बालमजूर म्हणजे काय?

मानवी जीवनाच्या अनेक अवस्था मानल्या गेल्या आहेत. त्यातील बालपणाचा काळ हा सर्वसाधारणतः मुलाच्या वयाच्या चौदा वर्षापर्यंतचा मानला जातो. जेव्हा आपल्या उदरनिर्वाहासाठी चौदा वर्षाखालील मुले शारीरिक श्रमाची कामे करतात तेव्हा अशा मुलांना बालमजूर असे म्हणतात. आपल्या भारतीय संविधानातील मुलभूत हक्कातही चौदा वर्षाखालील मुलांना जोखमीच्या ठिकाणी कामावर ठेवणे बंधनकारक केले आहे. यावरून चौदा वर्षाखालील मुलांना जर शारीरिक श्रमाच्या कामाला लागली तर त्यांना बालमजूर म्हटले जाते.

बालमजुरीची कारणे :-

बालमजुरीची कारणे खालीलप्रमाणे -

१. **दारिद्र्य** :- बालमजुरीच्या समस्येचे मुळ कारण हे मुलांच्या आई-वडिलांच्या दारिद्र्यात आहे, हे लक्षात येण्यासाठी अधिक विद्वत्तेची गरज नाही. आपल्या भारत देशात दारिद्र्यरेषेखाली जीवन जगणाऱ्या लोकांची संख्या खुप अधिक आहे. आपल्या देशात आज अशी खुप कुटूंबे आहेत की, त्या कुटूंबातील प्रौढ लोकांनी दिवसभर शारीरिक श्रम केले तरी त्यांच्या उत्पन्नातून कुटूंबातील सर्व लोकांचा उदरनिर्वाह होवू शकत नाही. अशावेळेस कुटूंबातील लहान मुलांना सुद्धा कामावर पाठविणे भाग पडते.

२. **मोठे कुटूंब** :- आपल्या देशाला लोकसंख्यावाढीची समस्या अनेक काळापासून भेडसावत आहे. आपल्या देशातील लोकांना कुटूंब नियोजनाचे महत्व अजूनही समजले नाही. एकाच कुटूंबात पति-पत्नी व त्यांची चारपेक्षा अधिक मुले असणे सर्वत्र पाहावयास मिळते. जर कुटूंब गरीब असेल तर त्या कुटूंबप्रमुखाला इतर सदस्याचा भार पेलू शकत नाही. तो त्याला मिळणाऱ्या उत्पन्नातून कुटुंबातील इतर सदस्यांचा पालन-पोषण करू शकत नाही. अशा वेळेस लहान मुलांना सुद्धा कामावर पाठवावे लागते.

३. **कुटूंबाचे विघटन** :- जर कधी पती-पत्नीत पटत नसेल तर अशावेळेस कुटुंबाचे विघटन होवून बालमजूरीला चालना मिळते. कौटुंबिक कलहातून जर पती व पत्नी यांनी घटस्फोट घेतला आणि ते वेगवेगळे राहू लागले तर त्याचा सर्वाधिक फटका मुलांना बसतो. कधी-कधी तर पती-पत्नी यांना मुलांची जबाबदारी घेणे नकोसे वाटते. तसेच मुलांची जबाबदारी घेणाऱ्या व्यक्तीने जर पुनर्विवाह केला तर त्या मुलांना सावत्र वडिलांचा किंवा सावत्र आईचा त्रास सहन करावा लागतो. अशावेळेस लहान मुलाच्या नशिबी शारीरिक श्रमाशिवाय दुसरे काही येत नाही.

४. **व्यसनाधिनता** :- वडिलांची व्यसनाधिनता बऱ्याच वेळा बालमजुरीस कारणीभूत ठरते. दारू, जुगार, धुम्रपान इत्यादी सारख्या व्यसनांच्या आहारी गेलेला माणूस आपल्या उत्पन्नाचा बराचसा भाग व्यसनावरच खर्च करतो. त्यामुळे त्याला आपल्या कौटुंबिक जबाबदाऱ्या पार पडणे शक्य होत नाही. या व्यसनाधिनतेमुळे संपूर्ण कुटूंबाची वाताहत झाल्याची अनेक उदाहरणे पाहावयास मिळतात. कधी-कधी तर कुटूंबातील सदस्यांना दोन

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN-978-81-927767-7-

वेळचे अन्न सुद्धा मिळू शकत नाही. परिणामी कुटूंबातील लहान मुलांना निरनिराळ्या प्रकारची कामे करावी लागतात.

५. **कर्जबाजारीपणा** :- बऱ्याच वेळा गरीब कुटूंबातील लोकांवर कर्ज बाजारी होण्याची पाळी येते. गरीब लोकांचे उत्पन्न मुळातच कमी असते. अशा वेळेस आपल्या कुटुंबाचा उदरनिर्वाह कसाबसा तरी करण्याचा प्रयत्न करतो. अशातच एखादया सदस्यांचे आजारपण, मुलीचे लग्न यासारखी खर्चाची कामे जर आली तर कुटुंब प्रमुखाला कर्ज काढल्याशिवाय पर्याय राहत नाही. हे कर्ज जर खाजगी सावकाराकडून घेतले असेल तर त्याच्यावर व्याजाच्या बोजाखाली दबुन जायची वेळ येते. अशा वेळेस कुटुंब प्रमुखाला आपल्या मुलांना कामावर पाठविण्याखेरीज दुसरा पर्याय राहत नाही.

६. **अनाथपणा** :- कधी कधी मुलांवर लहान वयातच अनाथ होण्याची वेळ येते. काही कारणांमुळे त्याच्या माथ्यावरील आई-वडिलांचे छत्र हिरावले जातात. कुटुंबात इतरही कोणी जवळचे नातेवाईक नसतात आणि असले तरी ते नातेवाईक मुलांची जबाबदारी घेण्यास तयार होत नाही. त्यामुळे ही मुले निराधार बनतात. अशा अनाथ व निराधार मुलांना आपले पोट भरण्यासाठी शारीरिक श्रमाची कामे करावी लागतात.

७. **मालक वर्गाचा स्वार्थ** :- बेरोजगारीला चालणा देणारी ही एक फार मोठी समस्या आहे. आपल्या देशात अशी अनेक माणसे आहेत की, त्यांची कोणत्याही प्रकारचे श्रम करण्याची तयारी असते. पण त्यांना रोजगार मिळु शकत नाही. अशा परिस्थितीत मालक लोक त्याचा गैरफायदा घेण्यास तयारच असतात. मालक वर्गाच्या दृष्टीने प्रौढ माणसाऐवजी लहान मुलांना कामावर ठेवणे फायदयाचे असते. कारण लहान मुलांना कमी वेतनात राबवुन घेता येते. जरी कुटुंब प्रमुखाची इच्छा नसली तरी मुलांना कामावर पाठविणे भाग पडते. अन्यथा कुटुंबावर उपासमारीची वेळ येते.

बालमजुरीला प्रतिबंध करण्याचे शासकीय प्रयत्न :-

घटनात्मक तरतुदी :- बालमजुरीला प्रतिबंध करण्यासंबंधी भारतीय राज्यघटनेत काही तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. राज्यघटनेतील मुलभुत हक्काच्या यादीत शोषणाविरूद्धच्या हक्काचा समावेश आहे. त्या संबंधीच्या २४ व्या कलमानुसार १४ वर्षाखालील मुलांना जोखमिच्या ठिकाणी कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

कायदेशीर तरतुदी :- बालमजुरीच्या प्रथेला आळा घालण्यासाठी काही कायदेशीर तरतुदीही सरकारने केल्या आहे. सन १९५१ च्या मळेविषयक कायद्यात पंधरा वर्षाच्या आतील मुलांना कामावर घेण्यास बंदी घालण्यासंबंधी तरतूद आहे. सन १९५२ च्या खाणविषयक कायद्यानेही पंधरा वर्षांच्या आतील मुलांना कामावर घेण्यास बंदी घातली आहे. तसेच ५। कायद्याने पंधरा वर्षे ते अठरा वर्षे या दरम्यान वय असलेल्या व्यक्तींना किशोर ठरविण्यात आले असून त्यांना दिवसाकाठी साडेचार तासांपेक्षा जास्त वेळ काम येणार नाही अशी तरतूद केली आहे.

बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा १९८६ :- बालकामगाराची प्रथा कायमची बंद करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने 'बालकामगार (प्रतिबंध व नियमन) कायदा, १९८६' हा सर्व समावेशक कायदा संमत केला आहे. या कायद्यानुसार अत्यंत धोकादायक असे १३ व्यवसाय आणि ५७ प्रक्रिया यांमध्ये लहान मुलांना कामावर ठेवण्यास प्रतिबंध करण्यात आला आहे.

ग्रंथसुची :-

१. पाटील, प्रा. व्ही. बी., 'मानवी हक्क', के. सागर पब्लिकेशन, पुणे

२. पाटील, प्रा. व्ही. बी., 'भारतीय प्रशासन', के. सागर पब्लिकेशन, पुणे

३. बाचल, डॉ. वि. मा., 'भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार', के. सागर पब्लिकेशन, पुणे

४. सबनिस, श्री. नि., 'बालकांचे कायदे'

५. खडसे, भां. कि., श्री. मंगेश प्रकाशन, नागपूर

★★★

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

राष्ट्रीय शोध संगोष्ठी

National Research Seminar

20–21 जनवरी 2017

समकालीन साहित्य, समाज और संस्कृतिः वैचारिक चुनौतियाँ

राष्ट्रसंत तुकड़ोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर

स्नातकोत्तर हिन्दी विभाग

प्रमाणपत्र

प्रमाणित किया जाता है कि प्रा./डॉ./श्री./श्रीमती/सुश्री हरगोविंद चिखलु टेंभरे

स्थान शोधछात्र रा.तु.म विश्वविद्यालय नागपूर ने

'समकालीन साहित्य, समाज और संस्कृतिः वैचारिक चुनौतियाँ'

विषय पर आयोजित द्वि-दिवसीय राष्ट्रीय शोध संगोष्ठी में सत्राध्यक्ष /विषय प्रवर्तक / विषय विशेषज्ञ / प्रपत्र वाचक/ प्रतिभागी के रूप में सहभागिता की।

सत्र / शोधपत्र का विषय

विभाग प्रमुख

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

निदेशक/संयोजक

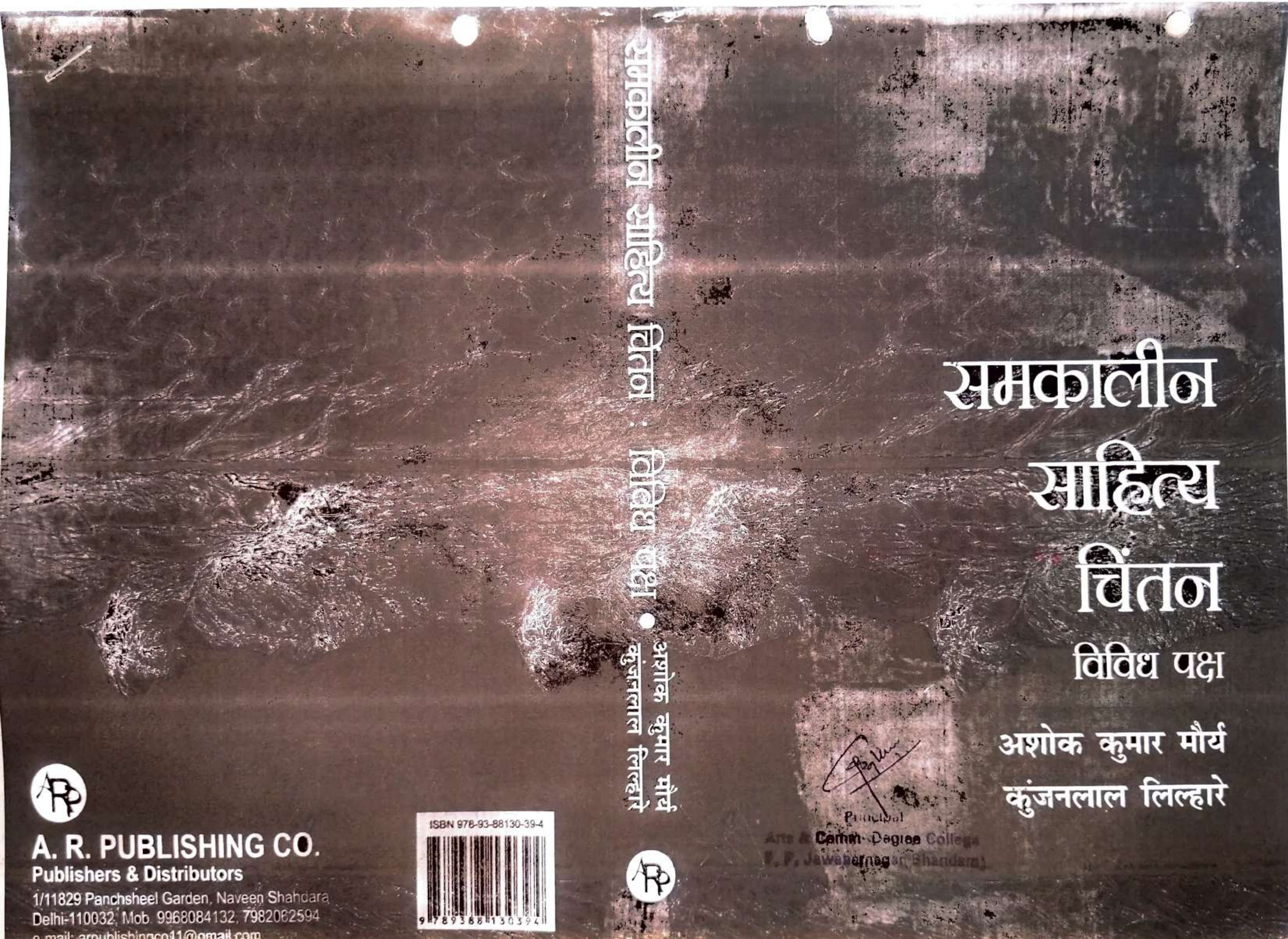

ISBN 978-93-88130-39-4

A. R. PUBLISHING CO.
Publishers & Distributors
1/11829 Panchsheel Garden, Naveen Shahdara
Delhi-110032, Mob. 9968084132, 7982062594
e-mail: arpublishingco11@gmail.com

भारतीय साहित्य एवं जीवन मूल्य —प्रशांत कौशिक	89
आज के साहित्य में सामाजिक सरोकार एवं लेखिकाओं की पीड़ा —डॉ. राजु आर. पटले	95
भारतीय बालसाहित्य —डॉ. शिवाजी वैद्य	100
कालजयी कृतिप्रगीता —सुमिता राय	105
हिंदी साहित्य में स्त्री विमर्श आधुनातन संदर्भ में —डॉ. मनीष जी. टेंभरे	110
साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन —प्रा. डॉ. नलिनी श. पशीने	115
गिरीराज किशोर के उपन्यास में मानवीय व संवेदना —सुधीरकुमार गौतम	127
हिंदी में अनुवाद विज्ञान की उपयोगिता प्रा. डॉ. एफ. मस्तानशाह	136
नासिरा शर्मा के साहित्य में मानवतावाद एवं वर्तमान साहित्यिक चुनौतियाँ —प्रा. हरगोविंद चिखलु टेंभरे	141
भारतीय साहित्य की अवधारणा —प्रा. संतोषकुमार	146
हिन्दी साहित्य में राष्ट्रीय चेतना के संदर्भ —डॉ. विजय कलमधार	154
हिन्दी साहित्य की कालजयी कृति-रामचरितमानस —रश्मि किरण	163
भारत विविधता मे एकता —जयेशकुमार लिल्हारे	169
साहित्य का तुलनात्मक अध्ययन —प्रा. डॉ. नलिनी श. पशीने	172

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

भारतीय साहित्य की अवधारणा

डॉ. कला जोशी

भारतीय साहित्य किसे कहा जाए यह प्रश्न समग्र भारतीयता के परिप्रेक्ष्य में रचित साहित्य की ओर इंगित करता है। भारतीयता आखिर क्या है? भारत में रहने वाला भारतीय है और उसका धर्म है भारतीयता। भारत शब्द 'भा' धातु में रत जोड़ने से बना है। 'भा' का अर्थ है प्रकाश और रत अर्थात् लगा रहने वाला। सतत प्रकाश की ओर रत रहने वाला भारतीय है। प्रकाश ज्ञान का, बुद्धि का प्रतीक है और बुद्धि सदा अज्ञान को दूर करने वाली अंधकार को नष्ट करने वाली होती हैं। भारतीय मनीषा ने सदा ही अज्ञान को दूर करने का प्रयास किया है। ज्ञान के मार्ग पर चलकर संसार को प्रकाशित करने के लिए उसने अहम से वयम तक की यात्रा की है। इस यात्रा में उसने मूलरुप से जो देखा, अनुभव किया उस पर गहन चिन्तन किया, मनन किया तो मुनि बना। इस चिंतन से उपजे सार को जब उसने वर्णित किया तो वह साहित्य में ढला। वर्णनावृत्ति ने उसे सृष्टा बनाया, साहित्य का सृष्टा। यहीं से भारतीय साहित्य की मूल अवधारणा अंकुरित होती है।

भारतीय साहित्य वाचिक परम्परा से होकर, गान में ढलकर, भाष्यों में विवेचित होकर वेदों से लोक तक आया है। इसका मूल लोक है, लोक की चिन्ता है, लोक का कल्याण है। यह बहुजन हिताय है। इसमें ऋषि मुनियों का निस्वार्थ कर्म है, वनवासियों का जीवन और उनकी पीड़ा है, नदियों की कलकल है, पक्षियों का कलख है। केवट, निषाद और शबरी की व्याकुलता एवं प्रतीक्षा है। इसमें वानर और नर का प्रेम सद्भाव है इसमें दानवों और वानरों का संघर्ष है! सृष्टि का आवर्त्तन और प्रकृति का परिवर्तन है। आकाश से परे अनन्त लोक का रहस्य है तो अनावृत सत्य का उद्घाटन भी है। वंचितों और तिरस्कृतों के लिए करुणा है। कहीं आर्य और रक्ष संस्कृति का टकराव है तो कहीं यादवों का कुलनाशक आपसी संघर्ष है। कहीं सीता का हरण और उसके सतीत्व की परीक्षा है, तो कहीं अंबिका

संदर्भ

1. अनुवाद क्या है, सम्पादक, डॉ.भ.ह.राजूरकर, डॉ.राजमल बोरा, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली–110002
2. प्रयोजनमूलक हिंदीः सिद्धांत और प्रयोग, डॉ. देगल झाल्टें, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली–110002
3. सूचना प्रौद्योगिकी हिंदी और अनुवाद, प्रधान संपादकः नीता गुप्ता, संपादकः डॉ. पूरनचंद टंडन प्रकाशन, भारतीय अनुवाद परिषद, नई दिल्ली-1100001
4. प्रयोजनमूलक हिंदी : विनोद गोदरे, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली–110002
5. अनुवाद विज्ञान : सिद्धांत और अनुप्रयोगः डॉ. नगेन्द्र

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

नासिरा शर्मा के साहित्य में मानवतावाद एवं वर्तमान साहित्यिक चुनौतियाँ

प्रा. हरगोविंद चिखलु टेंभरे

वर्तमान युग का सर्वोच्च सत्य मानवीय यातना और पीड़ा है । इस मानवीय पीड़ा एवं कराहती मानवता के आत्मक्रंदन को समाप्त करने का बीड़ा सर्वप्रथम प्रेमचंदजी ने उठाया था, उनके पश्चात वर्तमान पीढ़ी दायित्य निर्वाहन में जुटी हुयी है। नासिरा शर्मा जी उन्हीं साहित्यकारों में से एक हैं जिन्होंने मानवीय व्यक्तित्व की सम्पूर्णता हेतु भरपूर प्रयत्न किया है। विषम सामाजिक और पारिवारिक परिवेश, परम्परागत अंधविश्वास, धर्मांधता और अन्याय की चक्कियों में पिसता मनुष्य कराह रहा हैं, इन सबसे प्राप्त जख्मों की वेदना के कारण उसकी चित्कार, आत्मक्रंदन एवं दयनीय स्थिति सुख-शांति एवं प्रेम पूर्वक जीवन व्यतीत करने के लिये निवेदन कर रही हैं। नासिराजी ने सामाजिक कुरूपताओं, त्रासदियों एवं भीषण संताप को अपनी कहानियों एवं उपन्यासों के केन्द्र में रख परिवर्तन हेतु समाज और राष्ट्र से निवेदन किया है। उनके साहित्य में संघर्ष की भावना को बल मिला है।

समाज, बुनियादी रूप से मानव के जटिल संबंधों का एक समूह हैं जिसमें अनेक घटक या उपसमूह का समायोजन होता हैं। व्यक्ति, परिवार, समुदाय, वर्ग, राज्य आदि समाज में समाहित घटक हैं जिनके मूल में मानवी संबंध पनपते और फलते फूलते हैं। समाज का गठन व्यक्ति की सुरक्षा के लिये माना जाता हैं। सबको समान अधिकार और सुख-शांतिमय जीवन व्यतीत करने का हक समाज का मुख्य धर्म हैं। यहीं मानवता फलती-फूलती हैं। किंतु जब समाज के घटक स्वार्थ में डूब जाते हैं, जब उसमें मैं और केवल मैं की भावना बलवती हो जाती हैं तब मानवता आहत हो उठती हैं। आत्मक्रंदन, पीड़ा की चीख-पुकार एवं दर्द की छटपटाहट के आर्त स्वर साहित्यकार को झकझोर देते हैं और उसकी कलम क्रंदन

को अपने शब्दजाल में समेटकर सहानुभूतिपूर्ण सद्मार्ग का दीप प्रज्वलित कर देती हैं ताकि क्रंदन सुख में और छटपटाहट शांति में परिवर्तित हो सकें। नासिराजी ने भी यही किया है। उनके कथा साहित्य में सामाजिक बोध के विविध आयामों का चित्रण हुआ है।

मानवी उत्पीड़न और जिजीविषा, धार्मिक और साम्प्रदायिक असहिष्णुता, भ्रष्टाचार, शोषण, स्त्री-पुरुष भेदभाव इत्यादि के अतिरिक्त पुलिस व्यवस्था, महानगरीय जीवन की विद्रूपताएँ, जल समस्या आदि अनेक पहलुओं का सूक्ष्म विवेचन अपनी कहानियों के माध्यम से नासिराजी ने किया हैं। इसके अतिरिक्त गांव एवं शहर में भेद करके ग्रामीण जन की ओर दुर्लक्ष कर सीधे साधे कृषक नर-नारी, मजदूर एवं खेतीहर किसानों को उत्पीड़ित किया जाना अमानवीय कृत्य हैं।

साहित्य और समाज का अन्योन्याश्रित संबंध है। समाज को प्रतिबिंबित करने में कहानी एवं उपन्यास विधा अपना महत्त्वपूर्ण स्थान रखती है। यही कारण है कि वर्तमान युग में अन्य विधाओं की तुलना में कहानी एवं उपन्यास सर्वाधिक लोकप्रिय विधा हो गई है।

स्वतंत्रतापूर्व हिंदी कहानी साहित्य में आदर्शवाद का बीजांकुरन करने वाले प्रथम साहित्यकार कथा-कोविद मुंशी प्रेमचंद थे। इनपर गांधी दर्शन का प्रभाव होने के कारण हिन्दू, इस्लाम, सिख्ख एवं इसाई धर्म के मूल तत्त्व को इन्होंने पहचाना और समन्वयवाद का मार्ग अपनाया तथा मानव धर्म को अपने कथा साहित्य में केंद्रित किया। उनकी मानवतावादी आदर्श कहानियों में 'ब्रह्म का स्वांग', 'खून सफेद', 'जिहाद', 'मुक्तिधन', 'क्षमा', 'स्मृतिक पुजारी' आदि प्रमुख हैं जो हिन्दू-मुस्लिम एकता को रेखांकित करती हैं। पांडेय बेचन शर्मा 'उग्र' ने भी इसीकाल में अनेक आदर्शवादी कहानियाँ श्रजित किया। 'समाज के चरन', 'ईश्वर द्रोही', 'दोजख-नरक' आदि कहानियाँ धर्म के नाम पर सांप्रदायिक वैमनस्य का घोर विरोध करती हैं । इन कहानीकारों के अतिरिक्त उपेन्द्रनाथ 'अश्क', 'जयशंकर प्रसाद, सुदर्शन, राधिकारमणप्रसाद सिंह, कौशिक, चंद्रधरशर्मा 'गुलेरी', निराला, कमलादेवी, वृंदावनलाल शर्मा, सियारामशरन गुप्त आदि कहानीकारों का नाम भी आदर्शवादी कहानीकारों की श्रृंखला में जुड़ा हुआ हैं। इन सभी साहित्यकारों ने अपनी कहानियों के माध्यम से सांप्रदायिक वैमनस्य पर कठोर प्रहारकर मानवधर्म को प्रोत्साहित किया है। रांगेय राघव, यशपाल, भगवती चरण वर्मा, राहुल सांस्कृत्यायन, अमृतराय आदि कहानीकारों ने प्रेमचंद के यथार्थवादी दृष्टिकोण को अपना कर साहित्य सेवा में अपना जीवन समर्पित किया।

यथार्थवादी चेतना, सौंदर्यवादी चेतना, मनोवैज्ञानिक चेतना, नारी-सुधार चेतना,

राष्ट्रीय चेतना, प्रगतिवादी चेतना, आदि संघर्षों से जूझते हुये हिन्दी कहानी स्वातंष्योत्तर काल में 'नयी कहानी' के विवाद में फस गयी। 'नयी कहानी' के नामकरण को लेकर विरोध सुरू हो गये। नयी कहानी की परिभाषा को लेकर व्यापक चर्चा और विवाद हुआ। निर्मल वर्मा ने अपना विरोध दर्ज करते हुये कहा-नयी कहानी अपने में एक विरोधाभास है, उस सीमा तक वह कहानी नहीं है जैसा कि आज तक हम समझते आये है। इस तरह नयी कहानी के रूप, स्वरूप एवं परिभाषा को लेकर 1955 से 1965 तक खूब वाद-विवाद हुआ ।

नयी कहानी में विभिन्न आंदोलन चले। परिणाम स्वरूप समांतर कहानी, जनवादी कहानी, अकहानी, सक्रिय कहानी आदि पर जमकर चर्चा और विवाद बढ़ गया। और अंत में सभी आंदोलन बिखरने लगे। कहानीकार आंदोलनों के प्रति अधिक उत्साही नहीं रह गये। आठवे दशक में महिला कथा लेखन की चर्चा एक विशेष और रूढ़ अर्थ में होने लगी। महिला कहानीकारों का एक वर्ग खूब आगे बढ़ा और फला-फूला। उषा प्रियवंदा और मन्नू-भंडारी ये दो नाम नयी कहानी के दौरान शिखर पर थे। पश्चात अनेकों महिलाएँ कहानी लेखन के कार्य में जुट गयीं। दीप्ति खंडेलवाल, कृष्णा अग्निहोत्री, मणिका मोहिनी, मृदुला गर्ग, मंजुला भगत, चित्रा मुद्गल, राजी सेठ, प्रतिभा वर्मा, सूर्यबाला, कृष्णासोबती, नमिता सिंह, मेहरून्निसा परवेज, मृणाल पाण्डे, सुधा अरोड़ा आदि ने पर्याप्त मात्रा में कहानी साहित्य को रचा।

नयी कहानी आंदोलन के बाद महिला कथाकारा ने अपनी कृतियों के बहाने अपनी अलग पहचान बनाई हैं। सन अस्सी के दशक में अपने सशक्त लेखन के द्वारा नासिरा शर्मा ने हिंदी कहानी जगत में अपनी अलग पहचान बनाई। अस्सी का दशक साहित्य के क्षेत्र में बदलाव का युग माना जाता है। ऐसे संक्रमणशील वातावरण में नासिरा शर्मा ने अपने लेखन के माध्यम सें अपने विचारों को केन्द्र बिंदु बनाया। प्रेमचंद और यशपाल के बाद हिंदी साहित्य में मुस्लिम समाज का चित्रण लगभग विलुप्त होता गया। नासिरा जी ने मुस्लिम समाज औरभरतीय नारियों को पुनः अपने रचना संसार के विस्तृत फलक पर लाकर मुख्य प्रवाह से जोड़ने का प्रयत्न किया हैं।

नासिरा शर्मा का कथा साहित्य वर्तमानकालीन मानवीय वेदना को अत्यधिक बेबाक ढंग से समाज के समक्ष रखता है। उनके कथा साहित्य में रक्ताभ आकांक्षाओं की, जघन्य अपराधों-अत्याचारों की, शोषण एवं अन्यायों की कपोल कल्पना नहीं हैं। उन्होंने मानवी जीवन और जगत के सत्य को उघाड़कर सर्वसाधारण को यह दिखाने का प्रयत्न किया है कि मनुष्य का व्यक्तिगत स्वार्थ किस हद तक

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

गिर कर आतंक एवं क्रूरता को जन्म देता हैं जिससे मानवीय जीवन के उदात्त तत्त्व प्रेम, त्याग एवं सहिष्णूता आहत हुये बिना नहीं रहते।

नासिराजी प्रतिबद्ध साहित्यकार हैं। वह नारी लेखिका होते हुये भी नारीवादी नहीं हैं। वह स्पष्ट कहती हैं–''गलत समझे जाने का खतरा उठाकर भी मैं फिर कहना चाहूँगी कि मैं स्त्रीवादी नहीं हूँ न ही स्त्रियाँ सिर्फ मेरे लेखन के केन्द्र में रही हैं।'' वह साझा संस्कृति और धार्मिक सौहार्द की पक्षधर हैं। इनकी कृतियों में न केवल मुस्लिम समाज की सच्चाईयाँ और कडवाहट का रेखांकन हुआ है बल्कि हिंदू समाज में व्याप्त धार्मिक अंधविश्वासों की भी खुलकर चर्चा हुयी है। वह नारी को पुरुष के विरुद्ध खड़ा करने के बजाय उसे स्वयं के खिलाफ खड़ी करना चाहती हैं जिससे वे स्वयं का सुचारू रूप से विकास कर सकें।

नासिराजी के रचना संसार का फलक काफी विस्तृत है। उपन्यास, कहानी, नाटक, लेख, अनुवाद, रिपोर्ताज, पत्रकारिता, बालसाहित्य, संवाद लेखन, साक्षात्कार, दूरदर्शन हेतु फिल्म आदि सभी विधायें उनकी कलम के स्पर्श से अछूती नहीं हैं।

नासिरा शर्मा का भारतीय संस्कृति पर अटूट विश्वास है। आदर्श की स्थापना करनेवाली परंपराओं की वह पुरस्कर्ता हैं। अपने साहित्य में लुप्त हो रहे आदर्श, मर्यादा और परंपरागत मूल्यों को स्थान उन्होंने दिया हैं। उन्होंने कभी किसी धर्म को बुरा-भला नहीं कहा नही तो कभी उनका उपहास किया। धर्म-धर्म में भेद करना उन्हें नहीं सुहाता। वह प्रत्येक धर्म-स्थल, मंदिर, मस्जिद, चर्च, गुरूद्वारा, बौद्ध और जैनियों के मठों में श्रद्धा से प्रवेश करती हैं तथा इन्हें पवित्र मानती हैं। इस तरह उनका प्रत्येक धर्म के बारे में विशाल दृष्टिकोण उनके साहित्य एवं व्यक्तित्त्व के माध्यम से विश्व के समक्ष आया है। वे सर्वधर्म समभाव की हिमायती हैं। वे रूग्ण मान्यताओं की विरोधी हैं। आधुनिक दृष्टिकोण उनके व्यक्तित्त्व का हिस्सा हैं तथा लुप्त होते जीवनावश्यक पारंपारिक मूल्यों की स्थापना और नारी चेतना उनके साहित्यिक कृतियों की धरोहर है। उनकी रचनाएँ किसी धर्म, पंथ या मजहब विशेष की न होकर मानव मात्र के लिये है। उनका अनुभव व्यापक है तथा अनुभूतियों, संवेदनाओं व सामाजिक, राजनीतिक के नित नए आयामों का उद्घाटन उनकी कृतियों में स्पष्ट दिखायी देता हैं।

''पूर्व अनुसंधानकर्ताओं ने नासिराजी के समग्र चिंतन पर लक्ष न देकर उन्हें नारीवादी लेखिका के रूप में घोषित करने का प्रयत्न किया हैं। इंसान को इंसान बने रहने पर प्रेरित करते रहना। अपमान, शोषण, अत्याचार के विरोध में खड़े होने की प्रेरणा देना।'' उनके लेखन का मुख्य उद्देश्य हैं। इस ओर पूर्व अनुसंधानकर्ताओं का दृष्टिपात तथा चिंतन हुआ हीं नहीं। नासिराजी का कराहते मानवतावाद के

आत्मक्रंदन पर जो चिंतन हुआ हैं वह निःसंदेह शोध का विषय हैं जो सच्चाई की तह तक जाकर मानव कल्याण हेतु नया मार्ग प्रशस्त करेगा

नासिराजी ने बच्चों के लिए कहानियाँ लिखी हैं जिनके द्वारा बच्चों की दुनिया को समझा जा सकता हैं। उनके द्वारा सृजित बालकथाओं में बालजीवन का रंग उभरकर आया हैं। तनाव रहित बालजीवन प्रसन्नता से परिपूरित हैं तथा बच्चों में जात, धर्म, पंथ एवं व्यर्थ की दुर्भावनाओं का स्पर्श तक नहीं हैं। मंदिर-मस्जिद के चक्कर से विलग उनकी बालकथाओं के बच्चे विशुद्ध मानवता के साये में पल-बढ़ रहें हैं।

नासिराजी के लेखों का संग्रह 'औरत के लिये औरत' नारियों की संवेदनाओं का लेखा जोखा व्यक्त करता हैं और दर्शाता हैं कि वह दिन अब दूर नहीं जब समाजनारियों के प्रति अपने क्रूर एवं ईर्ष्यालू व्यवहार में परिवर्तन लायेगा और उनके प्रति अपना नजरिया बदलेगा। पुस्तक में संग्रहित लेख यद्यपि स्त्री-विमर्श पर लिखे गये हैं किंतु इनमें कुंठित मानसिकता और एकांगी दृष्टिकोण नहीं हैं।

इस तरह उक्त तमाम महत्त्वपूर्ण पहलुओं पर विचार कर मैं संक्षेप में यही अभिव्यक्त करना चाहता हूँ कि मानवता आज भी कराहती हुयी आत्मक्रंदन कर रही हैं। इस आहत एवं पीड़ित मानवता को सुख, संतोष एवं खुशियों से आपूरित करने हेतु नासिराजी का साहित्य पर्याप्त हैं।

संदर्भ

1. धर्मयुग, 16 जनवरी 1964
2. दूसरा ताजमहल, इन्द्रप्रस्थ प्रकाशन, दिल्ली, 2002
3. इब्ने मरियम, किताबघर प्रकाशन, नई दिल्ली, 1994
4. अक्षयवट, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण, 2003.
5. आधुनिक हिंदी कथा साहित्य में प्रगति चेतना, डॉ. लक्षमण दत्त गौतम ।
6. जिन्दा मुहांवरे, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली, प्रथम संस्करण, 1994

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

॥ प्रमाणपत्र ॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र)

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

'' गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था ''

सोमवार, दि. ०६ मार्च २०१७

प्रमाणित किया जाता है की, डॉ./ प्रा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री नलिनी बोरकर संस्था महाविद्यालय कला, वाणिज्य पदवी महा. पेट्रोल पंप ने महाविद्यालय के महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा ''गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'' विषय पर आयोजित, एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय Untouchability & Mahatma Gandhi.

प्राचार्य	Asst Professor	Principal	कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी		Arts & Comm Degree College P. P. Jawaharnagar(Bhandara)	डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

TBSS's Arts & Commerce College P. Pump J. Nagar, Bhandara

Proceeding of UGC Sponsored One Day National Seminar

गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था

Held on 6th March 2017

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. Jawaharnagar (Bhandara)

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College
Petrol-Pump, Jawahar Nagar, Dist-Bhandara
Maharashtra - 441906

© 2017

'गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'

Disclaimer

All data informaiton, views, opinions, tables, figures that are published are the sole responsibility of the author's, neighter the publisher nor the editors in any way are responsible for the same.

ISBN : 978-93-86011-98-5

Published by :

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College
(Re-accredited by NAAC)
Petrol-Purnp, Jawahar Nagar, Dist. - Bhandara
Maharashtra - 441906
www.accjbhandara.com
Email : accjbhandara@rediffmail.com
accjbhandara@gmail.com
Mob. : 9422834230, 9766698744

Printed by :

SAI JYOTI PUBLICATION
Teen-nal Chowk, Kasarpura,
Behind Panjivani Market,
Itwari, Nagpur.
Ph.No. : 9754573503, 9923693506
E-mail id : sjp10ng@gmail.com
Website : www.saijyoti.in

Typesetter :

Indra Pro Systems,
78, Ganesh Ngar, Nagpur

Principal
Arts & Comm... College
P. Jawah...

CONTENTS

Sr. No	Papers	Page No
1	Voice of Gandhi on Women *Prof. Parag Hedaoo*	1 - 3
2	Educational Philosophy of Mahatma Gandhi *Hemlata R. Selokar*	4 - 8
3	The Impact of Gandhi on Dr. Bhabani Bhattacharya's Novels *Dr. Anita Hanjari*	9 - 12
4	Gandhian Influence on Indian Writings in English *Dr. Ms. Kaneez Banoo Quraishi*	13 - 15
5	Mahatma Gandhi and Khandi *Dr. Mubaraque Quraishi*	16 - 21
6	Untouchability and Mahatma Gandhi *Dr. Nalini Borkar*	22 - 25
7	Gandhi's Khadi - Huts to High Street *Dr. Ravi N. Sakhare*	26 - 29
8	Mahatma Gandhi and the Beginning of Satyagraha in South Africa *Dr. Sawan Giridhar Dharmpuriwar*	30 - 34
9	Gandhian Thought in Indian English Fiction *Dr. Rajendra M. Pise*	35 - 39
10	Gandhi's Views on Democracy *Dr. Surendra D. Pawar*	40 - 44
11	Political Thought of Mahatma Gandhi *Dr. Vitthal Chauhan*	45 - 51
12	Mahatma Gandhi's Contribution to Education *Prof. Avinash G. Yette*	52 - 55
13	Empowerment of Women - Mahatma Gandhiji *Asst. Prof. Girish G. Gawai*	56 - 60
14	Gandhian Influence in Mulk Raj Anand's Novel Untouchable *Asst. Prof. Vijay S. Ganvir*	61 - 64
15	Gandhian Concept of Truth and Non-violence *Kavita N. Badwaik*	65 - 69

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISBN - 978-93-86011-98-5

Untouchability and Mahatma Gandhi

Dr. Nalini Borkar
Department of Sociology
Arts & Commerce Degree College
Petrolpump, Jawaharnagar Dist. Bhandara
Mobile - 421240963

Gandhiji's contribution in the field of social reform was important for the reconstruction of the life of the Nation that is India. The first and foremost item of the reform was the removal of untouchability. This reform was needed for all communities in India. Untouchability is a cruel and inhuman institution. It violates human dignity. It deadens the sensibility of both the oppressor and the oppressed. It is against the spirit of democracy which makes no distinction among all citizens. It also raises economic problems. It was the poorest section of our society. There avenues' of employment were strictly limited. They lived apart, in unhygienic surroundings, on the out skirts of villages and cities. They were Hindus but they were not allowed to enterHindu temples, public institutions like schools, hotels, hostels, etc. Gandhiji's also rightly felt that they who denied justice to those who suffered injustice at their hands had no right to demand justice for themselves from their oppressors.

About untouchability Gandhiji said, 'To remove untouchability is a penance that caste Hindus owe to Hinduism and to themselves. The purification required is not of 'untouchables' but of the so-called superior castes. It in its extreme form has always caused me so much pain, because I consider myself to be a Hindu of Hindus saturated with the spirit of Hinduism. He adds: 'I have never been able to reconcile myself to untouchability. I have always regarded it as an excrescence in Hinduism. It is true that it has been handed down to us from generation, but so are many evil practices even to this day.' He poured out his soul and said, 'I do not want to reborn. But if I have to be reborn, 'I should be born an untouchable so that I may share their sorrows, sufferings, and the affronts leveled at them, in order that I may endeavor to free myself and them from that miserable condition I, therefore pray that if I should be born again I should do so not as a Brahmin, Kshatriya, Vaishya or Shudra but as an Atishudra'. (R. K. Pruthi & Archana Chaturvedi - 2009 - 312)

Mahatma Gandhi's Views on Untouchability: - Gandhiji was the most out spoken and determined prophet who carried on a protracted was on the long surviving fortress of the evil of untouchability. In his own gentle but terrifically powerful way. Gandhiji tried to demolish the religious foundation of untouchability. Gandhi believed in the technique of change of heart of the Hindu orthodoxy. But in his philosophy, the change of heart meant doing penance on the part of the leaders of Hindu orthodoxy, because 'sin' of the institution of untouchability was existing on the basis of the support of orthodoxy. He wanted the orthodox leader to come forward and fraternize with the untouchables. But

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar Bhandara

ISBN - 978-93-86011-98-5

as an advocate of Ahimsa and 'heart unity' is Gandhi dissuaded Harijan leaders forum coercing the perpetrators of social injustice he also asked them not to hate the entire folel of Brahmans. Similarly he would ask the Hindus to fulfill their duties to the untouchables, as a part of penances. Gandhi was in favor of the opening of all temples to the Harijans. He advised them not to attempt to obtain worldly favors of potty political benefits by threatening conversion to some none Hindu not to get indentified with any political party.

What was Harijan Sevak Sangha? :- In 1933, Gandhi took up two movements, One was the opening of the Guruvayur temple. The other was the passing of the temple entry bill sponsored by Mr. Ranga Iyer in the central legislature. Gandhi said that he would fast un to death if the trustees of the Guruvayur temple did not throw if open to the untouchables by certain date.

The other movement which Gandhi sponsored in 1933 was the establishment of the Harijan Sevek Sangh with a network of branches all over India. There were three motives which lay behind the organization of the sangh. First was to prove that Hindus had enough charitable spirit towards the untouchables and that they won't show it by their generous contributions towards their uplift. The second motive was to serve the untouchables by helping them in the many difficulties with which they were faced in their daily life. The third motive was to create in the minds of untouchables a sense of confidence in the Hindus from whom they were estranged in mattes' political. In the first flush the Hindus contributed a total of about 8 lakhs of rupees for the sangh, after they have gone dry The sangh was depending for it's finances either an Government grants, or on the income derived from wealthy merchants (Sheshrao Chavan - 2012 - 102)

Gandhi and Ambedkar :- Dr. B. R. Ambedkar was an extremist by temperament. Dr. B. R. Ambedkar wanted that if complete justice was not done to the untouchables, they should ever themselves off from the body of the Hindu community. Gandhi's fast unto death to un do the separate electorate provisions of the communal Award of Ramsay MacDonald saved the sundering of the body of Hinduism. Ambedkar, regarded it as great disservice Gandhi because he deprived the untouchables of having two votes in elections and of constituting themselves in to a strong social and political body by virtue of the voting strength. Although the seats that were given to the untouchables according to the Poona Pact were somewhat more than that contemplated in Macdonald's communal Award, nevertheless, Ambedkar was bitter against Gandhi. Earlier he had demonstrated his venom against the Gandhi by challenging the credential of the latter to speak on behalf of the untouchables, at the second Round Table Conference in London. Although Article 17 of the Indian constitution emphatically declares that untouchability is abolished and although he prescribes penalty for the practice of untouchability, in any form, nevertheless, to the end of his life, Ambedkar remained unreconcilled. He found consolation, ultimately, in embracing the creed of Buddhism on October 14, 1956, Gandhi had the greatest veneration of Gautama Buddha but perhaps he would not have liked the conversion of

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

the untouchables to Buddhism, just as earlier, he had opposed the proposal of the conversion of the untouchables to Sikhism. (R. K. Pruthi and Archana Chaturvedi - 2009 - 319)

Dr. Ambedkar wrote, "Why did Mr. Gandhi Fail? :- According to Dr. Ambedkar there are three reasons which has brought about Gandhi's failure. The first reason is the Hindus to whom he makes his appeal for the removal of untouchability do not respond. Gandhi has built up his reputation of being a mahatma on his being an harking of political freedom and not on his being a spiritual teacher. His anti untouchability campaign is looked upon as a fad, it nor a side show. That is why the Hindus respond to his political biddings but never to his social on religious preaching. He thought that he could take up the task of solving the social question. That was a mistake. A politician is not the man for it. That is why the hope held out to the untouchables that Mr. Gandhi's sermons will do the trick has failed.

'The second reason is that Mr. Gandhi does not wish to antagonize the Hindus even if such antagonism was necessary to carry out his anti-untouchability programme.'

'The third reason is that Mr. Gandhi does not want the untouchables to organize and be strong. For, he fears that they might there by become independent of the Hindus and weaken the ranks of Hindus. This is best illustrated by the activities of the Harijan Sevak Sangh is to create a slave mentality among the untouchables towards their Hindu masters examine the sangh from any angle one may like and the creation of slave mentality will appear to be its dominant purpose.'

Dr. Ambedkar says, 'These are the reasons why Mr. Gandhi's anti-untouchability has failed'. (Sheshrao Chavan - 2012 -105, 106)

Evaluations and critique of the Gandhian Anti-Untouchability programme - In handling the problem of social change today, one has to think of problems of accommodation, tension, management and integration in the entire Indian social structure. Merely philanthropic and noble acts on the part of some Hindu individuals could not solve the problem. Gandhi was absolutely devoted to the total eradication of untouchability. His won Ashrama was free from the taint of untouchability. But it was doubtful if his Ashrama cam be a model which, the average Hindu would use for building his own ideal society. Gandhi felt that if religious equality was provided to the Harijans, their political and economic conditions would quickly improve. This suggestion perhaps not sounds. Gandhi refused to recognize any separate entity as the untouchables. He did want the untouchables to have all the rights common to the fourVarna's. Nation-building activities in India require that the lowest and the humblest must receive equal opportunities of recruitment socialization, mobilization, participation and involvement in the political system with every other citizen. The Gandhi's approach to the problem would demand that there should be no discrimination and no inequality. (R. K. Pruthi & Archana Chaturvedi - 2009 - 320, 321)

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Now a days we here and read many news about violence against Harijan and then we feel like questioning whether Gandhi's techniques of conversion or change of heart have been any success, or we say that in spite of political recruitment and economic advancement perhaps psychological communion and emotional involvement has not increased among the untouchability and the high caste Hindus.

Reference

1. Social Philosophy of Mahatma Gandhi, R. K. Pruthi, Archana Chaturvedi, 2009, Commonwealth Publication, New Delhi
2. Countries Gandhi and Ambedkar – Assessment and Observations of Untouchability, Sheshrao Chavan, 2013, Authors press, New Delhi
3. Gandhi : Samajik Rajnitik Parivartan, Dr. Harish Kumar, 2012, Arjun Publication, Delhi
4. Political Philosophy of Mahatma Gandhi, Dr. Harish Kumar, 2012, Arjun Publication, Delhi
5. गांधी [illegible] संपादक श्री [illegible], श्री [illegible], श्री [illegible], श्री [illegible] 2011 [illegible] पब्लिकेशन, दिल्ली

■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

स्थापना : रामनवमी

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree Co
(Re-Accredited by NAA
Petrol-Pump, Jawahar Nagar, Dis
Maharashtra - 441906
www.accjbhandra.org
accjbhandara@rediffmail.com
accjbhandara@gmail.com
Phon: 07184-276929, Mob.: 9766698744, 9595194549

ISBN : 978-93-86011-98-5

Published by : SAI JYOTI PUBLICATION
Behind Chawla Sadi Center, Tin-nal Chowk, Kasarpura, Itwari, Nagpur - 440002.
Phone : 9764673503, 9923593503
email : sjp10ng@gmail.com

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

॥ प्रमाणपत्र ॥

तुलसी बहुउद्देशीय शिक्षण संस्था तुमसर द्वारा संचालित

(नॅक द्वारा **Re - Accredited**) (राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विश्वविद्यालय, नागपूर संलग्न)

कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय

पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, नॅशनल हायवे क्र. ६ - ४४१९०६, त. जि. भंडारा (महाराष्ट्र)

एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र

" गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था "

सोमवार, दि. ०६ मार्च २०१७

प्रमाणित किया जाता है श्री, डॉ./ प्रॅा./ श्री/ श्रीमती / सुश्री हरगोंविद टेंभरे - शोधछात्र रा.तुम. नागपुर संस्था महाविद्यालय कला, वाणिज्य पदवी महा. पेट्रोल पंप ने महाविद्यालय के महात्मा गांधी अभ्यास केंद्र द्वारा "गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था" विषय पर आयोजित, एक दिवसीय राष्ट्रीय चर्चासत्र में सत्राध्यक्ष / प्रमुख अतिथि / विषय विशेषज्ञ / शोध निबंध वाचक / प्रतिभागी के रुप में उपस्थित रहकर चर्चासत्र की सफलतार्थ सकारात्मक सहयोग किया।

शोधपत्र का विषय राष्ट्रपिता महात्मा गांधीचे विचारदर्शन आणि जनतांत्रीक मुल्यव्यवस्था

प्राचार्य
डॉ. अजयकुमार एस. मोहबंसी

कार्यक्रम समन्वयक
डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Proceeding of UGC Sponsored
One Day National Seminar
on

'गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'

held on
6th March 2017

Organised by

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College,
(Re-accrediated by NAAC)
Petrol - Pump, Jawahar Nagar, Dist - Bhandara
Maharashtra - 441906

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P, Jawaharnagar(Bhandara)

33.	राष्ट्रीय एकात्मतेच्या संदर्भात महात्मा गांधीचे धर्म व सम्प्रदायवादासंबंधी विचार : एक विश्लेषण ***प्रा. डॉ. प्रमोद शंभरकर***	133 - 137
34.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक तत्वज्ञान ***डॉ. आर.एम. डोहणे***	138 - 141
35.	म. गांधीचे सत्याग्रह संबंधी विचारांची आवश्यकता ***डॉ. आर.एन. मानकर***	142 - 147
36.	महात्मा गांधी यांचे आरोग्य विषयक विचार, ***प्रा.डॉ. राम चौधरी***	148 - 153
37.	म. गांधीजींचे विचार आणि भारतीय लोकशाही मूल्यव्यवस्था ***प्रा. डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले***	154 - 157
38.	महात्मा गांधीजींचे सत्याग्रहविषयक विचारांचे अध्ययन ***डॉ. राजेंद्र ओ. बेलोकार***	158 - 160
39.	महात्मा गांधीजींचे जीवन विषयक तत्त्वज्ञान आणि वर्तमान स्थिती ***डॉ. एस .एन. रविदास***	161 - 164
40.	महात्मा गांधीजींचे स्त्री विषयक विचार व भारतीय संवैधानिक कायदे ***प्रा. डॉ. संजय बी. गोरे***	165 - 169
41.	महात्मा गांधीजींची ग्राम स्वराज्याची संकल्पना ***डॉ. विजया एच. राऊत***	170 - 172
42.	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांचे स्वातंत्र्याप्रति योगदान ***प्रा. आशिष आर. बोरकर***	173 - 177
43.	गांधीजींचे तत्त्वज्ञान, जीवनशैली व वास्तवता ***प्रा. अनिल भांडारकर***	178 - 182
44.	महात्मा गांधीचे उद्योजकात्मक विचार आणि राष्ट्रीय नेतृत्वाची भुमिका ***अर्चना एस. देशमुख***	183 - 187
45.	महात्मा गांधी आणि ग्रामस्वराज ***प्रा. डी.के. कटके***	188 - 191
46.	महात्मा गांधी यांची विश्वस्ताची कल्पना : एक दृष्टिकोन ***प्रा. हितेश मा. दडमल***	192 - 195
47.	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार ***प्रा. एच.डी. जाधव***	196 - 198
48.	राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे विचारदर्शन आणि जनतांत्रिक मुल्यव्यवस्था ***हरगोविंद टेंभरे***	199 - 202
49.	महात्मा गांधी यांचे शैक्षणिक विचार ***प्रा. हेमंतकुमार बागडे***	203 - 206

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal

राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचे विचारदर्शन आणि जनतांत्रिक मुल्यव्यवस्था

हरगोविंद टेंभरे
शोधछात्र, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर (महा.)
रिसर्च फेलो – महात्मा गांधी अभ्यासकेंद्र, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा
मु.पो. दासगाव खुर्द, ता.जि. गोंदिया (महा)
Email:- hargovindtembhare@gmail.com

विश्वात अनेक महापुरूष झाले. साऱ्यांचेच जीवन हे अद्‌भुत आणि प्रेरणास्पद आहे. पण काही महान व्यक्तींच्या नावाच्या अवतीभोवती एक वेगळया प्रकारचे वलय असते. आम्ही या व्यक्तीला पूर्णपणे ओळखले असे वाटत असतानाच त्याच व्यक्तीच्या जीवनाचे वेगळेच पैलू प्रकाशात येतात आणि मग असेही आहे काय! असले शब्द बाहेर पडतात. भारतवर्षात महात्मा गांधी हे असेच भव्य व्यक्तिमत्त्व विविध विचारांच्या वलयात दडलेले आहे.

भारतीय समाजजीवनात लो. टिळकांच्या मश्त्यूनंतर महात्मा गांधीचा उदय झाला. आपल्या विचारांची एक वेगळी दिशा आणि सामाजिक कार्य करण्याची वेगळी दृष्टी यातून त्यांनी सामान्य जनमानसावर आपला ठसा उमटवला. माणूस आणि माणसातली माणुसकी यावर त्यांचा नितांत विश्वास होता. कोणत्याही बाबीचा शांतपणे विचार करावा. न तोडता समन्वयाची भूमिका घ्यावी. आंतरिक सद्‌भाव, स्नेह आणि सहिष्णुता धारण करून सद्‌भावयुक्त अंत:करणाने समस्येकडे पहावे व ती सोडवावी हा त्यांचा सदैव निर्धार असे. सर्वांना घेऊन समोर जाण्याचा लो. टिळकांचाही स्वभाव होता. पण टिळकांची भाषा रोखठोक, तत्त्वनिष्ठ विचार आणि जोरकसपणा यामुळे सामान्यांना ते सूर्यदर्शनच भासायचे, तर त्यानंतर समाजकारणात अग्रेसर झालेले गांधीजी चंद्रासारखे शीतल भासायचे. त्यांची बोलण्याची विशिष्ट ढब, माणसाला विश्वासात घेऊन पटवून देण्याची अनोखी शैली, खांद्यावर हात ठेवून बोलण्याची पद्धत यामुळे सामान्य माणसाच्या अंत:करणात एक आत्मीय भाव निर्माण होत असे. एक अनोखा विश्वास उत्पन्न होत असे. पुढे राजकारणातील विविध प्रश्नांकडे पाहाण्याची व ते सोडवण्याचे दिशादर्शन यामुळे ही व्यक्ती सामान्य नाही हे सर्वांना ध्यानात येत असे. त्यामुळे काठियावाडमध्ये त्यांना महात्मा असे लोक म्हणू लागले. पुढे भारतवर्षातले त्यांचे कर्तृत्व पाहून गुरूदेव रवींद्रनाथ ठाकूरांनी त्यांना सार्वजनिक रूपात महात्मा म्हणून संबोधित केले.

असहकार आणि अहिंसेच्या तत्त्वावर आधारित सत्याग्रहाचा उपयोग गांधीजींनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तेथील भारतीयांना त्यांचे नागरी हक्क मिळवून देण्यासाठी केला. १९१५ मध्ये भारतात परत आल्यावर त्यांनी चंपारणमधील शेतकऱ्यांना जुलुमी कर व जमीनदार यांच्याविरूद्ध लढयासाठी एकत्र केले. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे सांभाळल्यानंतर गरिबी निर्मूलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रियांचे समान हक्क, सर्व–धर्म–समभाव, अस्पृश्यता निवारण आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे स्वराज्य यासाठी देशभरात चळवळ चालू केली. गांधीजी आजीवन साम्प्रदायीकतावादाचे विरोधक होते आणि ते मोठया प्रमाणात सर्व धर्म आणि पंथ यांच्यापर्यंत पोहोचले.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ढासळत जाणाऱ्या खिलाफत चळवळीला त्यांनी आधार दिला आणि ते मुस्लिमांचे नेते बनले. १९३० मध्ये इंग्रजांनी लादलेल्या मिठावरील कराविरोधात त्यांनी हजारो भारतीयांचे ४०० किमी लांब दांडी यात्रेमध्ये प्रतिनिधित्व केले. १९४२ मध्ये त्यांनी इंग्रजांविरूद्ध भारत छोडो आंदोलन चालू केले. या आणि यासारख्या इतर कारणांसाठी त्यांना भारतात तसेच दक्षिण आफ्रिकेमध्ये अनेकदा तुरूंगात टाकण्यात आले.

गांधीजींनी आयुष्यभर सत्य आणि अहिंसा यांचा पुरस्कार केला, स्वत:ही याच तत्वांनुसार जगले आणि इतरांनीही तसे करावे असे सुचवले. त्यांनी खेडयांना खऱ्या भारताचे मूळ म्हणून पाहिले आणि स्वयंपूर्णतेचा पुरस्कार केला. ब्रिटनमधील विंसटर्न चर्चिले याने त्यांची ''अर्धनग्न फकीर'' म्हणून निर्भत्सना केली. स्वत: कातलेल्या सुताचे धोतर आणि शाल अशी त्यांची साधी राहणी होती. त्यांनी शाकाहाराचा अवलंब केला आणि अनेकदा आत्मशुद्धीसाठी आणि राजकीय चळवळीसाठी साधन म्हणून दीर्घ उपवास केले.

ब्रिटनचे पंतप्रधान विन्स्टन चर्चिल यांनी १९३० साली गांधीजींची ''अर्धनग्न फकीर'' म्हणून कुचेष्टा केली होती. त्यांच्या शेवटच्या वर्षामध्ये भारत पाकिस्तान फाळणीमुळे व्यथित झालेल्या गांधीजींनी हिंदू मुस्लीम दंगे थांबवण्यासाठी प्रयत्न केले.

भारतीय स्वातंत्र्य, संग्रामातील गांधींचे नेतश्त्व, वर्चस्व आणि जनसामान्यांच्या अंत:करणात निर्माण झालेले स्थान पाहून महान क्रांतिकारक सुभाषचंद्र बोस यांनी त्यांना राष्ट्रपिता ही उपाधी बहाल केली. तरीपण ब्रिटिश राज्यकर्त्यांना, अधिकाऱ्यांना आणि कित्येक व्हाईसरायांना गांधीजी हे काय रसायन आहे हे ज्ञात होत नव्हते. बकरीचे दूध पिणारा, अर्धवट उघडया अंगाचा, 'मी आपल्या आत्म्याचा आवाज ऐकतो' म्हणणारा आणि काही समस्यांच्या निराकणार्थ उपवास आणि सत्याग्रह करणारा पुढारी हे अनेकांच्या पुढे एक कोडेच होते. अनेक लोक त्यांचे सत्याग्रह, जीवनशैली आणि वैचारिक विचार करण्याची पद्धती पाहून त्यांना कल्पनाप्रिय व स्वप्नात रममाण होणारा हरफनमौला मानत. पण मानवतेच्या जास्तीत जास्त जवळ जाण्याचा गांधीचा निश्चय, त्यादश्ष्टीने होणारे प्रयोग हे वरवर त्यांच्या कार्याकडे पाहणाऱ्यांना स्वप्नवत वाटणे साहजिकच होते. पण ज्यांना या जलाशयाचा अथांगपणा ध्यानात येत ती सर्व मंडळी गांधीजींकडे सदैव आकृष्ट होत. नव्हे त्यांच्या विचारांना आत्मसात करण्यासाठी जीवन समर्पण करीत असत. म. गांधींचे राजनीतिक गुरू गोखले यांनी गांधीजींबद्दल मार्मिक उद्गार काढले. ते म्हणतात, ''गांधी अशा लोकांपैकी एक महान व्यक्ती आहे जी आपल्या दुर्बल बंधूना असा जादूचा स्पर्श करते की, त्याच्या डोळयांना एक नवदश्ष्टी प्राप्त होते. त्यामुळे माणसातील एक दिव्य माणूस, वीर पुरूषातील महान वीरपुरूष आणि देशभक्तातील थोर देशभक्त आहेत. आम्ही असे सहजपणे म्हणू शकतो की, गांधीमुळे मानवता उच्च कोटीला पोहोचली आहे.''

गांधीचा पिंड एकप्रकारे आध्यात्मिकच होता. भगवद्गीतेला ते मातृस्वरूपात मानीत. तसेच प्राचीन वाङ्मय, ऋषिपरंपरा आणि आपली संस्कृती याविषयी नितांत आदर त्यांच्या अंत:करणात होता. अन्य धर्माचा अभ्यास करतांना आपल्या धार्मिक प्रथा, परंपरा, त्यातून निर्माण झालेली सभ्यता आणि संस्कार त्यांना परमप्रिय वाटत. गोमातेवर त्यांचे मातश्वत प्रेम होते. तिचे रक्षण, गोपालन, संवर्धन हे भारतवासीयांचे पवित्र कर्तव्य

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Degree College

आहे, हे ते सदैव सांगत होते. या त्यांच्या विचारधारेमुळे साम्यवादी, समाजवादी, परिवर्तनवादी विचारांचे लोक गांधीजींशी फटकून वागत असत. एक प्रतिगामी विचारांचा नेता अशीच संभावना ते करीत. पण आपल्या संस्कृति भांडारातील महान रत्ने जर आपण शोधली नाहीत, आपल्या जीवनात ती सत्ये, तत्त्व उतरवली नाहीत, तर आपण करंटे ठरू हे गांधीचे मत होते. भारतीय जनतेशी त्यांच्या भाषेत, त्यांना समजेल त्या शब्दात जर आपण संपर्क प्रस्थापित करू शकलो नाही, तर राष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी जी राष्ट्रीय चळवळ उभी करायची आहे ती कशी करणार? त्यामुळे ग्रामीण जनतेशी प्रथम संपर्क साधा, असे ते म्हणत. भारत हा खेडयांचा देश आहे, हे त्यांचे वचन प्रसिद्ध आहे. आणि खेडे या घटकाकडे सर्वात जास्त लक्ष कुणी पुरवले असेल तर ते गांधींनी होय, हे सत्य आहे. ग्रामस्वराज्य ही कल्पना व कार्यक्रम यातूनच उदयाला आला. त्यातूनच ग्रामस्वच्छता, ग्रामसफाई हे कार्यक्रम समोर आले. खेडे हे स्वयंपूर्ण असावे, हेच गांधीजींचे स्वप्न होते. त्यासाठी सर्व आटापिटा होता. गांधीजींच्या सेवाभाव आणि स्वजीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन या उदाहरणावरून ध्यानात येईल. सेवाग्रामला गांधीजींचा वाढदिवस साजरा करण्याचे ठरले. सायंकाळी प्रार्थनेच्या वेळेत तो छोटेखानी प्रमाणात करावा, असा कार्यकर्त्यांचा मनोदय होता. गांधीजी प्रार्थना स्थळावर आले. तेवढयात कस्तुरबांनी मोठया आकाराची समई समोर ठेवून वात पेटवतात त्या जागी, वाटीभर गाईचे तूप टाकून समई लावली आणि सर्वांनी शुभचिंतन करून बापूंना वाढदिवसाप्रित्यर्थ काही बोलण्याचा आग्रह केला. पण गांधीजी बोलतच नव्हते. शेवटी भुलाबाई देसाईंनी विनंती केली बोलण्याचर. तेव्हा गांधी म्हणाले, ''मी आज काय बोलू. आपल्या देशातील गरीब जनतेला, लहान मुलांना तुपांचा काटा भाकरीवर मिळत नाही आणि आज माझ्याच पत्नीने माझ्या वाढदिवशी एवढे विपुल तूप जाळले. घरच्यांची मनोवश्त्ती आणि सेवाभाव जागश्त केल्याशिवाय मला बोलण्याचा अधिकार पोहोचत नाही.'' असे होते गांधीजींचे मन आणि सेवाभावामागील मनोवृत्ती. आज त्यांच्या पुण्यस्मरणाच्या दिवशी आम्ही स्वतःला तराजूत तोलून पाहणार काय?

भांडवलवाद आणि श्रमप्रतिष्ठा या बाबतीत गांधीजींचे विचार खूपच भिन्न होते. त्यांच्या अनेक अनुयायांना ते पटत नसत. भांडवलदारांना ते म्हणत, त्यांनी त्यांच्या कुटुंबाला लागेल एवढाच संपत्तीचा उपभोग घ्यावा. अन्य संपत्तीवर समाजाचा अधिकार आहे, या जाणिवेतून वर्तन करावे. एकदा तर ते म्हणाले, एक मिलमालक, एक वकील, एक डॉक्टर आणि कारखान्यात काम करणारा एक मजूर यांना दिवसाच्या निष्ठायुक्त कामाचे सारखे वेतन का म्हणून मिळू नये. संपत्तीचे समान वितरण का करू नये. या आदर्श जीवन पद्धतीचा अवलंब आपण अवश्य करावा. हे शक्य नयेल तर कमीत कमी न्यायसंगत वितरण व्हायला हवे. पैशाचा हव्यास माणसाला राक्षसी प्रवृत्तीकडे नेतो आणि त्यातूनच अनेक हिंसक विचार जन्माला येत आहेत, हे कटु सत्य आपण रोज अनुभवतो आहे. गांधीजी असते तर त्यांनी नोटाबंदी या प्रकल्पाचे स्वागतच केले असते.

संतांनी म्हटले आहे

''साई इतना दीजिए जामें कुटुम समाय।
मैं भी भूखा ना रहूं साधु न न भूखा जाय।''

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN - 978-93-86011-98-5

आपल्या संस्कृतीचे प्रतिबिंबच यात सामावले आहे.

भांडवलवाद आणि साम्यवाद या विचारधारेला उत्तम शह देण्यासाठी गांधींनी निर्माण केलेली विश्वस्त (ट्रस्टीशिप) ही संकल्पना अजोड आहे; अतुलनीय आहे. अधिकाधिक संपत्तीची हाव हा मानवी स्वभाव असला, तरी कोणत्या तरी दुसऱ्या व्यक्तीचे शोषण हे त्यात आलेच. स्वामित्त्व भाव हा अहंकाराला, गर्वाला जन्म देणार आणि त्यातून वर्चस्व जन्माला येणार. समाजात होणाऱ्या शोषणाचा सोयीस्कर विसर पडून एक गर्वोक्त समाज पुढे येणार. मानवतेवरचा हा धोका गांधी ओळखून होते म्हणून त्यांनी ऑक्टोबर १९४७ लाच घोषणा केली होती की 'काँग्रेस–किसान मजूर व प्रजाराज आणण्याच्या विचारात आहे.' आपण कितीही म्हटले की, ही सर्व संपत्ती आम्ही आमच्याच कष्टाने, बुद्धिमत्तेने मिळवली आहे तरी हे पूर्ण सत्य नाही. समाजातील अनय घटकांचा त्यात निश्चित समावेश आहेच. तेव्हा संपत्तीकडे पाहण्याचा विश्वस्त संकल्पनेतून दृष्टिकोनच अगदी विलग आहे. ईशापनिषदात म्हटले आहे.

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यांजगत ।
तेन व्यक्तेन भुंजीथा: मागश्ध: कस्यचिद्धनं ।।

''या विश्वात सर्व काही परमेश्वरमय आहे ते पूर्ण आहे. त्यागपूर्वक त्याचा उपयोग घ्या. दुसऱ्याच्या धनाचा लोभ करू नका.'' आपल्या हिंदू संस्कृतीचे दर्शन घडवणारा आणि म. गांधींची विश्वस्त कल्पनेवर प्रकाश टाकणारा हा महत्वपूर्ण श्लोक आहे.

आज ज्या भयावह स्पर्धेच्या, चंगळवादाच्या वातावरणात वावरत असतांना म. गांधींच्या या विचारांचे अवंलोकन थोडे जरी आपण मनापासून करू शकलो, तर माणुसकीच्या दिव्यातील वात थोडी समोर सरकून अधिक प्रकाशमान होईल.

संदर्भ :

१. दैनिक वृत्तपत्र, तरूण भारत, दि. २९/१/२०१७.
२. उद्योजक मासिक पत्रिका, ऑगस्ट २०१६.
३. संवाद पत्रिका, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापिठ, महाराष्ट्र राज्य, ऑक्टोबर २०१३.
४. गांधी तत्वज्ञान आणि भारतीय लोकशाही, डॉ. पंजाब चव्हाण, डॉ. रामचंद्र भिसे, अवन पब्लीकेशन, दिल्ली, २०१३.
५. मूल्य व्यवस्था : गांधी विचार, प्रा. हनुमंत जवळणे, निर्मल प्रकाशन, नांदेड, २०१०.
६. गांधी विचार, डॉ. विजय हट्टेकर, निर्मल प्रकाशन, नांदेड.
७. महात्मा गांधी एवं विश्व, सेफाली बर्थोनिया, ए.डी.बी. पब्लिशर्स, जयपूर, भारत, २००८.
८. गांधी और भावी विश्व व्यवस्था, रामजी सिंह, कॉमनवेल्थ पब्लिशर्स, २०१२.

■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Proceeding of UGC Sponsored One Day National Seminar on

'गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'

held on

6th March 2017

Organised by

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College,
(Re-accrediated by NAAC)
Petrol - Pump, Jawahar Nagar, Dist - Bhandara
Maharashtra - 441906

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

50.	महात्मा गांधीची राजकीय व आर्थिक विचारधारा *ज्योती व्हि. कवठे (रणदिवे)*	207 - 211
51.	महात्मा गांधींची सत्य अहिंसा संकल्पना *पौर्णिमा एच. रहांगडाले*	212 - 215
52.	महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्य संकल्पना *प्रविणकुमार मधुसुदन लोणारे*	216 - 219
53.	महात्मा गांधीजींची विश्वस्ताची संकल्पना *प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेंडे*	220 - 222
54.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार *प्रा. रमेश टिकाराम बागडे*	223 - 226
55.	महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रह संबंधित विचार *प्रा. श्रावण ब. कापगते*	227 - 229
56.	समकालीन राजकीय प्रश्न व गांधी विचार - एक विश्लेषण *प्रा. सचिन एस. वेरूळकर*	230 - 233
57.	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार *सुनिल रामरावजी अखंडे*	234 - 236
58.	महात्मा गांधीजीचे औद्योगिक विचार आणि लघु उद्योग *प्रा. बाबुदास स. दमाहे*	237 - 239
59.	महात्मा गांधीजीचे सत्य व अहिंसेसंबंधी विचार *प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके*	240 - 243
60.	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व ग्रामस्वच्छतेची संकल्पना *प्रा. देवराम नामदेव डोरले*	244 - 250
61.	महात्मा गांधीचे पर्यावरण संतुलन विषयक कार्य *प्रा. विजय आनंदराव दरवडे*	251 - 252
62.	महात्मा गांधीचे सामाजिक विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्यापन *डॉ. दत्ता मा. तंगलवाड*	253 - 256
63.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार *संशोधक - गामा सेलोकर*	257 - 262
64.	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार *प्रा. किशोर बी. मेंढे*	263 - 264
65.	जाती निर्मूलनात महात्मा गांधीजीचे योगदान *प्रा. लुलेश्वर चेपाजी धरमसारे*	267 - 269
66.	महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाचे लोकशाहीला योगदान *प्रा. लक्ष्मण शा. पवार*	270 - 272

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

महात्मा गांधीजीचे औद्योगिक विचार आणि लघु उद्योग

प्रा. बाबुदास स. दमाहे
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, भंडारा

प्रस्तावना

गांधीजींच्या विचारात विकसीत, अविकसीत आणि विकसनशील देश अशी देशांच्या आर्थिक स्थितीची मर्यादा नाही. तसेच कालमापनेतीच्या मर्यादा त्यांच्या विचारात दिसून येत नाहीत म्हणून कोणत्याही काळात महात्मा गांधीजींचे विचार तेवढेच मार्गदर्शक व उपयुक्त ठरतात. त्यांनी मांडलेले सत्य, अहिंसा, मानवता, सर्वोदय धर्म व ग्रामोद्योग यावरील विचार आर्थिक आणि सामाजिकतेच्या अंगाने उपुयक्त ठरतात. ग्रामीण भागातील स्वबळाच्या ग्राम संस्था पायाभूत व बळकट बनू शकतील असे त्यांना सातत्याने वाटत असल्यानेच त्यांनी ग्रामविकासाला महत्व दिले

असहकार

शहरी भागातील सुशिक्षीत वर्गाने देशाला स्वातंत्र्य मिळु शकत नाही याची कल्पना त्यांना होती त्यामुळेच त्यांनी सर्वप्रथम राष्ट्रीय आंदोलणाला देश व्यापीजन आंदोलणाचे स्वरूप प्राप्त करण्याचा प्रयत्न केला. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी केवल अर्ज–विनंत्या करूण भागणार नाही तसेच केवल शस्त्राच्या भरोशावर देशाला स्वातंत्र्य मिळणार नाही. याची सुध्दा जाणीव त्यांना होती त्यामुळेच त्यांनी सर्वात सोपा आणि सर्व सामान्य जनतेला मानवेल असा सत्याग्रह होता नविन मार्ग सरकारशी प्रतीकार करण्यासाठी वापरलात्या संदर्भात त्यांचे इ.स. 1920 ते 22 चे देशव्यापी असहकार आंदोलण हे आंदोलण यशस्वी झाले नसले तरी पुढील स्वातंत्र्याची राजकीय पार्श्वभूमी तयार करण्याचे कार्य या चळवळीने केली म्हणूनच डॉ. ताराचंद म्हणतात "सरकारसी असहकारांची घोषणा गांधीच्या आणि भारतातील जनतेच्या दृष्टीने उचलले एक क्रांतीकारी पाऊल ते असे म्हटले आहे."

भारतीय उद्यौग आणि समाजव्यवस्था

गांधीजीची स्वतंत्र अशी विचारप्रणाली दिसून येते. पारतंत्र्यामध्ये असतांना भारतासमोर ज्या समस्या होत्या. त्यापैकी ग्रामीण विकासामध्ये जे वेगवेगळे प्रश्न असतात. ते सोडवण्यासाठी विविध पातळयांवर विविध प्रकारचे प्रयोग करणे अपेक्षित असते. विकासाची प्रक्रिया ही ज्यावेगाने चालू राहते ती गतीही विशेषत्वाने पाहणे गरजेचे असते. ग्रामीण विकास आणि शहरी विकास यामंध्ये फार मोठया प्रमाणावर बदल दिसून येईल. बदलाची प्रक्रियाही निरंतर चालणारी असते. त्यासाठी त्याकरिता विविध स्वरुपाचे बदलही स्वीकारले जातात. महात्मा गांधीनी सामाजिक जीवनातील सांगितलेली एक समस्या जाति व्यवस्था हिंदू धर्म के माथे कामलंक आहे. ही जी समस्या गांधीजी सांगतात त्यावेळी ही समस्या ग्रामीण भागाच्या विकासातही मोठया प्रमाणात ही अडसर ठरते आहे. ग्रामीण विकास करण्यासाठी जाति व्यवस्था हा घटक परस्परांतील समज गैर समज दूर करण्यासाठी महत्वाची भूमिका घेतो आहे. सामाजिक जीवन बदलण्यासाठी सामाजिक असमतोल दूर करण्यासाठी सामाजिक न्याय सर्वत्र रुजणे आवश्यक आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेतील ग्रामिण भागात आजही शोषित, पिडीत वंचितावर अन्याय होतात. समाजातील सामाजिक असमतोलाची दरी नष्ट होणे आवश्यक आहे. अमानवी प्रकारची

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
Bhandara

कृत्ये समाज व्यवस्थेत घडून येत असे ही गांधीजींना वाटत होते.

ग्रामिण अर्थव्यवस्था

ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मजबूत करण्याकरिता गांधीजींनी ग्रामोद्योगावर भर दिलेला होता. या उद्योगांत लुबाडणूक, भ्रष्टाचाराला वाव नसतो. कारागीरांनाही पैशाच्या मोबदल्यात मजुरी द्यावी लागत नाही तर ती अन्नधान्याच्या स्वरूपात असल्यामुळे या व्यवस्थेत अपप्रवृत्ती जन्म घेत नाही. शेती हा खेडयातील सर्वात महत्त्वाचा अर्थोत्पादनाचा घटक आहे. शेतीवर खेडयातील सर्व ग्रामोद्योग अवलंबून आहेत. त्या दृष्टीने शेतात उत्पादित केलेल्या कच्चा मालाचा पक्का माल करण्याची प्रक्रिया गावातच व्हावी, कापसापासून कापड बनविण्यापर्यंतचे सर्व टप्पे गावातच पूर्ण व्हावेत, अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वावलंबी व्हावे, तसेच कापडाच्या बाबतीत सुध्दा गावाने स्वावलंबी व्हावे. गावातील कारागिरांचा गावातील लोकांनी विचार करावा. गावाच्या सुताराने तयार केलेला वस्तू गावातील शेतकऱ्यांनी घ्यावी. शेतकऱ्यांनी उत्पादीत केलेला माल गावातील इतर लोकांनी घ्यावा म्हणजे दोघांनाही आर्थिक दृष्टया लाभ होईल.

युवा वर्ग आणि रोजगार

आपल्या देशात करोडो हात रिकामे आहेत. त्यांच्या हाताला काम नाही, अशा स्थितीत यंत्राच्या माध्यामातून काम करणे म्हणजे करोडो लोकांवर उपासमारीची पाळी येईल आणि खेडयांचे अर्थशास्त्र बिघडेल. अर्थव्यवस्था डबघाईस येईल व भारतातील खेडयांच्या नशिबी दारिद्रय येईल असे होऊ नये, प्रत्येकाच्या हाताला काम मिळावे, कामाचा योग्य मोबदला मिळावा, प्रत्येकाला आनंदी जीवन जगता यावे, स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी ग्रामसमाज निर्माण व्हावा याकरिता गांधीजींनी श्रमाला महत्त्व दिले होते. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत ग्रामोद्योग, लघु उद्योग आणि कुटीर उद्योगाचे समर्थन केले होते. ग्रामविकासाचा हाच एकमेव आधार आहे

आत्मविश्वासपुर्ण विचारसरणी

त्यांच्या जीवनाची सुरुवातच निर्भवृत्तीने झाली होती. जीवाला धोका असतांनाही अन्यायापुढे न वाकण्याचे आणि नापसंत गोष्टीला नकार देण्याचे साहस व धैर्य गांधीजींच्या अंगी होते. सत्यता, मानवता, त्याग, तेजस्विता यांचा अपूर्व गांधीजीमध्ये सामावलेला होता. कुणाचा ही मत्सर, धृणा, व्देष न करणे असे प्रबोधच व तत्व शिलत्यांचे जीवन होते. काम, क्रोध, मोह, मद, मत्सर इ. सारख्या दुर्गुणांना गांधीजीनी आपल्याजवळ भटकू दिले नाही. त्यांनी आपल्या वास्तविक जीवनात मनावर ताबा मिळवून मोहापासून दूर राहण्याचा निर्धार पूर्ण केला होता. आईला दिलेले वचनही पाळले होते. प्रवासात अन्याय, सुचनेला नकार देवून त्यांनी फार मोठे धैर्य दाखविले होते. आयुश्यभर गांधीजींनी जी मूल्ये जपली आणि आदर्शाचा पाठपूरावा केला त्यांचा पाया हा गांधीजींच्या निर्भय वृत्तीत दिसून येतो. गांधीजींच्या मृत्यूनंतर गांधीजीविशयी सांगतांना पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी असे म्हटले होते की, निर्भय स्वभावही गांधीजींना मिळालेली फार मोठी देणगी होती.

निष्कर्ष

आज अन्याया विरुध्द अहिंसक मार्गाने लढणे ही गांधीजींची विचारसरणी असल्यामुळे त्यांच्या जीवनाची सुरुवातच निर्भवृत्तीने झाली होती. जीवाला धोका असतांनाही अन्यायापुढे न वाकण्याचे आणि नापसंत गोष्टीला नकार देण्याचे साहस व धैर्य गांधीजींच्या अंगी होते. सत्यता, मानवता, त्याग, तेजस्विता यांचा अपूर्व गांधीजीमध्ये सामावलेला होता. कुणाचाही मत्सर, धृणा, व्देष न करणे असे प्रबोधच व तत्वशिलत्यांचे जीवन होते. काम, क्रोध, मोह, मद,

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

मत्सर इ. सारख्या दुर्गुणांना गांधीजीनी आपल्याजवळ भटकू दिले नाही. त्यांनी आपल्या वास्तविक जीवनात मनावर ताबा मिळवून मोहापूसन दूर राहण्याचा निर्धार पूर्ण केला होता. आईला दिलेले वचनही पाळले होते. प्रवासात अन्याय, सुचनेला नकार देवून त्यांनी फार मोठे धैर्य दाखविले होते. आयुष्यभर गांधीजींनी जी मूल्ये जपली आणि आदर्शाचा पाठपूरावा केला त्यांचा पाया हा गांधीजींच्या निर्भय वृत्तीत दिसून येतो. गांधीजींच्या मृत्यूनंतर गांधीजी विषयी सांगतांना पंडीत जवाहरलाल नेहरु यांनी असे म्हटले होते की, निर्भय स्वभावही गांधीजींना मिळालेली फार मोठी देणगी होती.

संदर्भ

1. चौधरी डॉ. कि.का. : वर्धा जिल्हा गॅझेटीअर ,महाराष्ट्र शासन विभाग मुंबई, 1992
2. चोळकर डॉ. पराग : गांधीजी जिवन और विचार, मंगेश प्रकाषन नागपूर, 2007
3. गांधी महात्मा : हमारे गावोका पुनर्निमाण, नवजिवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद.
4. गांधीजी, पंचायत राजनवजीवन प्रकाशन मंदिर, अहमदाबाद, पृष्ठ क्र. 12
5. गंगाप्रसाद अग्रवाल हिंद स्वराज्य, साम्य योगसाधना प्रकाशन, धुळे, 2005

■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Proceeding of UGC Sponsored
One Day National Seminar
on

'गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'

held on
6th March 2017

Organised by

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College,
(Re-accrediated by NAAC)
Petrol - Pump, Jawahar Nagar, Dist - Bhandara
Maharashtra - 441906

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

50.	महात्मा गांधीची राजकीय व आर्थिक विचारधारा ***ज्योती व्हि. कवठे (रणदिवे)***	207 - 211
51.	महात्मा गांधींची सत्य अहिंसा संकल्पना ***पौर्णिमा एच. रहांगडाले***	212 - 215
52.	महात्मा गांधीची ग्रामस्वराज्य संकल्पना ***प्रविणकुमार मधुसुदन लोणारे***	216 - 219
53.	महात्मा गांधीजींची विश्वस्ताची संकल्पना ***प्रा. प्रमोद चंद्रभान शेंडे***	220 - 222
54.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार ***प्रा. रमेश टिकाराम बागडे***	223 - 226
55.	महात्मा गांधीजीचे सत्याग्रह संबंधित विचार ***प्रा. श्रावण ब. कापगते***	227 - 229
56.	समकालीन राजकीय प्रश्न व गांधी विचार - एक विश्लेषण ***प्रा. सचिन एस. वेरूळकर***	230 - 233
57.	महात्मा गांधीचे आर्थिक विचार ***सुनिल रामरावजी अखंडे***	234 - 236
58.	महात्मा गांधीजीचे औद्योगिक विचार आणि लघु उद्योग ***प्रा. बाबुदास स. दमाहे***	237 - 239
59.	महात्मा गांधीजीचे सत्य व अहिंसेसंबंधी विचार ***प्रा. बाळकृष्ण कारू रामटेके***	240 - 243
60.	महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व ग्रामस्वच्छतेची संकल्पना ***प्रा. देवराम नामदेव डोरले***	244 - 250
61.	महात्मा गांधीचे पर्यावरण संतुलन विषयक कार्य ***प्रा. विजय आनंदराव दरवडे***	251 - 252
62.	महात्मा गांधीचे सामाजिक विचार - एक समाजशास्त्रीय अध्यापन ***डॉ. दत्ता मा. तंगलवाड***	253 - 256
63.	महात्मा गांधीजींचे शैक्षणिक विचार ***संशोधक - गामा सेलोकर***	257 - 262
64.	महात्मा गांधी यांचे शिक्षणविषयक विचार ***प्रा. किशोर बी. मेंढे***	263 - 264
65.	जाती निर्मूलनात महात्मा गांधीजीचे योगदान ***प्रा. लुलेश्वर चेपाजी धरमसारे***	267 - 269
66.	महात्मा गांधीच्या सत्याग्रहाचे लोकशाहीला योगदान ***प्रा. लक्ष्मण शा. पवार***	270 - 272

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व ग्रामस्वछतेची संकल्पना

महात्मा गांधीजींची ग्रामस्वराज्य व ग्रामस्वछतेची संकल्पना

प्रा. देवराम नामदेव डोरले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय,
पेट्रोल पंप, जवाहरनगर, ता.जि. भंडारा
Emai – Deoramdorle@gmail.com

प्रस्तावना :–

महात्मा गांधी यांचा जन्म २ ऑक्टोबर १८६९ रोजी पोरबंदर येथे झाला. त्यांचा पूर्ण नाव मोहनदास करमचंद गांधी असे होते. गांधीजींची जीवनातील तत्वे म्हणजेजगाला मिळालेली देणगी होय. त्यांचे सत्य–अहिंसा, सत्याग्रह, विश्वस्तसंकल्पना, ग्रामस्वराज्य म्हणजे विचारांचा मोठा ठेवा होय. महात्मा गांधीनी अनेक क्षेत्रात कार्य केले आहे. त्यांचे कार्यक्षेत्र अत्यंत व्यापक होते. सामाजिक, आर्थिक, राजकिय आणि शैक्षणिक इत्यादी गोष्टीवर वेळोवेंळी त्यांनी आपले विचार प्रदर्शित केले आहेत. म्हणून त्यांचे वैचारीक विश्व फार मोठे होते. विचारांच्याबाबतीत महात्मा गांधीची तुलना फक्त ॲरिस्टॉटलशी केली जावू शकते. ॲरिस्टॉटलहून महात्मा गांधीजींचा नैतिक दर्जा जास्त श्रेष्ट आहे हेही तेवढेच सत्य आहे. राजकारणाचे आध्यात्मिकरण हे त्यांच्या तत्वज्ञानाचे मुख्य सूत्र आहे. राजकारण आणि नितीशास्त्र यांची जी फारकत झालेली दिसत होती, ती त्यांना मान्य नव्हती. एका आध्यात्मिक व आदर्शवादी भूतिकेतून राजकारणाचा विचार महात्मा गांधी करतात. ते समाजवादी होते. वर्गहीन व दंडहीन समाजरचना त्यांना मान्य होती.

ग्रामस्वराज्याचा अर्थ :–

'ग्रामस्वराज्य' या शब्दाचा अर्थ आपले राज्य किंवा शासन असा होतो. वैदिक साहित्यामध्ये ग्रामस्वराज्य हा शब्द ' आत्मानुशासन ' किंवा ' आत्म–संयम ' या संदर्भाने आलेला आहे. ग्रामस्वराज्य म्हणजे खेडयातील जनतेच्या नियंत्रणाखालील व अधिन असलेले शासन होय.

'ग्रामस्वराज्याची' व्याख्या सांगतांना महात्मा गांधी म्हणतात की, लोकांच्या संमतीने होणारे भारत वर्षातील शासन. लोकांच्या संमतीने हे शासन देशवासीयांच्या मताधिकारांच्या प्रयोगावर आधारीत असेल. गांधीजीच्या मते लोकसंमती म्हणजे देशातील सर्वसामान्य जनता त्यामध्ये स्त्री असेल आणि पुरुषही असेल. हे लोक या देशातील असतील किंवा या देशात येऊन स्थायिक झालेले असतील. खरे ग्रामस्वराज्य हे थोडया लोकांकडून सत्ता प्राप्त केल्याने हस्तगत होत नाही.

ग्रामस्वराज्याची किंवा रामराज्याची संकल्पना :–

महात्मा गांधींना भारतीय संस्कशती आणि परंपरांचा अभिमान होता. रामाच्या राज्यात ज्याप्रमाणे सर्व सुबता होती त्याप्रमाणे आदर्श राज्य या युगातही शक्य आहे, असे गांधींना वाटे. महात्मा गांधींच्या रामराज्याचे वर्णन करतांना विनोबा भावे म्हणतात, 'महात्मा गांधींचे रामराज्य म्हणजे एखादया सुंदर स्त्रीने दागीने घालून मध्यरात्री

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

सुरक्षीतपणे जंगलातून एका गावाहून दुसऱ्या गावास जाणे होय.'

महात्मा गांधी वास्तविकता अराज्यवादी विचारवंत होते. सुखी जीवनासाठी राज्य आवश्यक आहे, असे गांधीजी मानत नव्हते. राज्याच्या वाढत्या शक्तीकडे ते भीतीने पाहात होते. राज्य कायद्याव्दारे जनतेचे शोषण कमी करते असे वाटते, पण राज्यच मनुष्याला जास्त हाणी पोहचविते. राज्याची उत्पत्तीच मुळात हिंसेतून झाली आहे. राज्याचा आधार शक्ती आहे, असे महात्मा गांधी म्हणत असत. गांधीजींना शासनाचा कोणताच प्रकार मान्य नव्हता. गांधीजींचा आदर्श समाज राज्यविहीन राहील. आदर्श राज्यात विभीन्न वर्गाचे अस्तित्व राहणार नाही. राज्यविहीन समाजातील सामाजिक जीवन स्वयंनियंत्रित राहील.

ग्रामस्वराज्याचे किंवा रामराज्याचे घटक :—

१. **ग्राम किंवा खेडे** :—ग्राम हा सर्वात महत्वपूर्ण घटक मानून गाव स्वावलंबी राहील. त्यात सहकार्याचा आधार महत्वाचा राहील. प्रत्येक गावासाठी एक पंचायत राहील. गांधीजी शक्तीच्या विकेंद्रीकरणाचे समर्थक होते. गावपंचायत हा गावाचा कारभार पाहील. गावातील प्रत्येक व्यक्ती स्वावलंबी राहील. कोणत्याही व्यक्तीच्या मार्गात कोणीही अडचणी निर्माण करणार नाही. गांधीजीचा आदर्शसमाज हा पिरॅमिडसारखा न राहता गोलाकार राहील. व्यक्ती हा केंद्रबिंदू राहील. गावातील कायदेविभाग, शासनविभाग व न्यायविभाग या तिन्ही विभागांची सत्ता ग्रामपंचायतीकडे राहील. व्यक्ती इतरांसाठी स्वतःचे बलिदान देण्यास तयार असाव्यात. सत्तेचे विकेंद्रीकरण त्यांना मान्य आहे. राज्य हे साध्य नसून साधन आहे. राजकिय विकेंद्रीकरणासोबतच आर्थिक विकेंद्रकरणावर त्यांनी विशेष भर दिला आहे. खेडयामध्ये लघुउद्योगांना व कुटीर उद्योगांना महत्वाचे स्थान असावे. यंत्राच्या उपयोगाला त्यांचा विरोध होता.

२. **शारीरीक श्रमाला महत्व** :—प्रत्येकांने आपला व्यवहारीक जीवनचरितार्थ चालविण्याकरीता श्रम करणे आवश्यक आहे. स्वतःच कर्तव्याचे पालन केल्यास म्हणजे परिश्रम केल्यास व्यक्तीला आरोग्य व समाधान लाभते. प्रत्येक व्यक्तीने काही तास परिश्रम केलेच पाहिजेत. काम नाही तर जेवन नाही, हे तत्व देशाने पाळावे. त्यामंळे श्रमाचे महत्व वाढेल. उच्च ध्येय व ज्ञानप्राप्तीसाठी श्रम करावे. कोणतेही श्रम करण्याची व्यक्तीने लाज बाळगू नये. श्रमाच्या आधारावर कनिष्ठता ठरवू नये. प्रत्येक श्रमिकाची देशाला गरज आहे असे समजून सर्व श्रमिकांकडे आत्मीयतेने पाहावे. लोकशाहीतील मतदानाचा हक्क पश्रिमाच्या आधारावर द्यावा.

३. **यांत्रिकीकरणाला विरोध** :—गांधीजीचा यांत्रिकिकरणाला विरोध होता. यंत्रामुळे बेकार व अर्धबेकार वर्ग निर्माण होतात. यंत्रे हे विध्वंसक ठरतात. मानवी परिश्रमाचे त्यामुळे उच्चाटन होते व फार थेडया लोकांच्याहाती संपत्तीचे केंद्रकरण होते व त्यातून भांडवलशाहीचा जन्म होतो. म्हणून त्यांना त्यांचा विरोध आहे. यंत्र मानवाला गुलाम बनविते. परंतू मानवाला सहकार्य करणारी व त्यांचा त्रास कमी करणाऱ्या लहान यंत्रांना त्यांचा पाठिंबा आहे. उदा. शिवनयंत्र, चरखा इत्यादी लहान यंत्रामुळे गरहोद्योगाला चालना मिळते. संसाराला हातभार लागू शकतो. म्हणून कुटिरउद्योग व लघुउद्योगाला ते महत्व देतात.

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

४. **कुटिरउद्योग व लघुउद्योगांना महत्व** :— हस्तव्यवसाय व कुटिरउद्योग ग्रामीण बेकारी व दारिद्रय नष्ट करतात. तसेच देशातील पैसा परदेशात जाणे बंद होते. आर्थिक स्वयंपूर्णता निर्माण होण्यासाठी उद्योगांना त्यांनी प्राधान्य दिले आहे. खादी व चरखा यांना आपल्या कल्पनेत मध्यवर्ती स्थान दिले आहे. ते म्हणतात, चरखा हा ग्रामउद्योगातील मध्यबिंदू असून चरख्याचे चाक हे सूर्याचे सोनेरी मंडळ आहे. इतर उद्योग हे या योजनेच्या भोवती फिरणारे ग्रह ठरतील. हिन्दूस्थानातील सात लक्ष खेडी जीवंत ठेवावयाची असतील तसेच सर्व सुधारणच्या मुळाशी असलेली शांतता प्रस्थापीत करुन घ्यावयाची असेल तर हस्तव्यवसायाच्या केंद्रस्थानी चरखा बसविला पाहिजे. शेतीतून निर्माण होणाऱ्या कापसापासून शेतीतील इतर कामे करीत असतांना घरीच सूत काढून कापड विणून खादीतयार होवू शकत आल्यामुळे शेतकरी रिकामा वेळ या कार्यात घलवू शकतो. त्यामुळे अर्धबेकारी नष्ठ होवू शकते. अन्न, वस्त्र, निवारा या मूलभूत गरजा पूर्ण होण्यास हातभार लागून खेडी स्वयंपूर्ण होऊ शकतील.

५. **वर्गसमन्वय व अस्पश्श्यतानिवारण** :— वर्गसंघर्षाची कल्पना गांधीजीनां हिंसक स्वरुपाची वाटत होती. प्रत्येक वर्गाने दुसऱ्याचे कार्य व महत्व ओळखून त्यांच्याशी समन्वय साधला पाहिजे. नागरीकांनी परस्परशोषण सोडून द्यावे. जुनी वर्णाव्यवस्था मान्य करुन वर्ण हे गुणर्धमावर आधारीत असावे. कृषीप्रवृत्तीला जास्त प्राधान्य द्यावे. धंदे व व्यवसाय करणाऱ्यांनी परस्परांना कनिष्ठ लेखू नये. गांधीजींना स्वराज्यापेक्षाही अस्पृश्यतानिवारण ही गोष्ठ जास्त महत्वाची वाटत होती. अस्पृश्यता वर्णाश्रमाच्या विरोधी आहे. म्हणूनच त्यांनी अस्पृश्यतानिवारण्याचे कार्य आजन्म केले. अस्पृश्यता पाळणे हा भारतीय संस्कृतीला लागलेला कलंक आहे. एका व्यक्तीने दुसऱ्या व्यक्तीस हीन लेखने मानवतेच्या विरोधी आहे. म्हणून मतभेद, जातीवर्गातील मतभेद नष्ट करुन त्यात समन्वय साधला पाहीजे.

६. **राज्यहीन समाजरचना** :— राज्य हे शक्तीचे प्रतीक आहे. अहिंसात्मक समाज हा आदर्श समाज होय. सर्व व्यक्ती सत्याग्रही बनल्यास समाजात राज्याची गरज राहणार नाही. गांधीजी अराज्यवादी होते. त्यांच्या मते, राज्य ही एक आपत्ती आहे. ते व्यक्तीवादी विचारसरणीचें होते. व्यक्तीच्या नैतिक कमतरतेमुळे राज्याची आवश्यकता भासते असे त्यांचे मत होते. अहिंसात्मक समाज निर्माण झाल्यास राज्याची सत्ता निरुपयोगी होईल. सत्ता हे हिंसेचे प्रतीक असल्यामुळे आदर्श राज्यात राज्यसत्तेला स्थान नाही. राज्यविरहीत समाजात लोकसत्ता कायम राहील. सुबुध्द जनतंची सत्ता राहील. ग्रामाद्योगावर आधारीत स्वयंपूर्ण अर्थरचना राहील. त्यात प्रत्येक व्यक्ती स्वयंशासक राहील. सत्ता कुणाच्याही हाती नसल्यामुळे सत्तेचा दुरुपयोग होणार नाही. जर असा आदर्श समाज निर्माण होत नसल्यास समाजाने हे आदर्श डोळयांपुढे ठेवल्यास समाजाची जास्तीतजास्त प्रगती होऊ न नैतिकता वाढेल.

७. **अहिंसात्मक राज्य** :—राज्याला स्वातंत्र्य आवश्यक आहे. स्वातंत्र्याशिवाय सत्य निर्माण होणार नाही. आधुनिककाळात राज्य सर्वांच्या कल्याणाचे एकमेव साधन नव्हे. त्यात लोकशाही धर्मराज्य असावे. त्यात प्रजेचा आवाज ऐकला जातो व

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

सहकार्य आणि प्रेमाला प्राध्यान्य असते असे राज्य असावे. अहिंसात्मक मार्गाचा नागरीकांनी अवलंब करावा. कुणीही कुणाचे मन विनाकारण दुखवू नये. कोणत्याही व्यक्तीला अपमानकारक बोलणे ही हिंसा आहे. अहिंसात्मक राज्य गांधीजीनी श्रेष्ठ मानले आहे.

८. **शासन व्यवस्था :—** मताधिकार हा शिक्षण किंवा संपत्तीच्या आधारावर असू नये. तो श्रमाच्या आधारावर असावा. जनसेवा हीच प्रमुख अट त्यात असावी. प्रचारात प्रतिपक्षाची निंदा करु नये. न्यायालयाचे क्षेत्र हे न्यायाधीशांचे पोट भरण्याचे साधन न राहता जनतेत सहकार्य प्रस्थापित करण्याचा उद्देश असावा. व्यक्तीचे वादस्वतंत्र्य न्यायालयात न चालविता गावातील पंचसमितीव्दारे चालवावे. पोलीसव्यवस्थेला मान्यता देवून पोलीसांनी जनहित दृष्टिकोन ठेवून कार्य करावे. तसेच शासकीय अधिकाऱ्यांनी लोकसेवा करण्याचा दृष्टिकोन ठेवावा. गांधीजीनी सत्ता विकेंद्रीकरणावर जास्त भर दिला आहे. अस्पृश्यांना खास प्रतिनिधित्व असावे. त्यांना जास्तीतजास्त सत्ता द्यावी. खेड्याचे मुख्य संघटन राहून खेडी ही जिल्ह्याकरीता आपली जिल्हा कारभारमंडळे निवडतील. जिल्हा मंडळे, प्रांतीय मंडळे व केंद्रीयमंडळे अध्यक्षाचीनिवड करतील.

एकगृह कायदे मंडळ राहील. खेडयातील प्रत्येक ग्रामपचायतीला एक मत राहील. त्यांच्या मते, ७ लाख खेडयाची मते कायदेमंडळात असल्यामुळे "The greates good of all" सर्वांचे अधिकतम सुख साधले जाईल. सर्वांचे अधिकतम सुख हे शासनाचे ध्येय राहील. संरक्षण व शांतता हे कार्य पार पाडतांना पोलिसांचे कार्य संरक्षकस्वरुपाचे असावे. पोलिस व सैन्याचा कमीतकमी उपयोग करावा.

९. **न्यायव्यवस्था :—** न्यायव्यवस्था ही साधी, सरळ व कमी खर्चाची असावी. न्यायदानाचे कार्य गावातील ग्रामपंचायतीव्दारे अथवा पंचकमेठीव्दारे व्हावे. वकीलांची योग्यता समाजसेवा समजन्यात यावी. वकीलांची फी कायद्याने निश्चित व्हावी. न्याय लवकर मिळावा.

१०. **शिक्षणव्यवस्था :—** ७ ते १४ वर्ष वयाच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण विनामूल्य व सक्तीचे असावे. अहिसात्मक समाजव्यवस्था निर्माण करण्याचे ध्येय पुढे ठेवून त्यांनी शिक्षण द्यावे. स्वयंपूर्णता हे नवे तालीमचे वैशिष्ट्य होते. शिक्षण मातश्भाषेतून असावे. जीवनपयोगी हस्तोद्योगांचे शास्त्रशुध्दपध्दतीने शिक्षण देण्यात यावे. विषयाचे ज्ञान करुन देताना विश्वकुटूंब कल्पनेला प्राधान्य द्यावे. शारीरीक श्रम विद्यार्जनाशी सलग्न करुन शारीरीक श्रमांचे महत्व विद्यार्थ्यांना पटवून द्यावे. शिक्षण हे चार भिंतीच्या आत कोंडून न ठेवता सर्वांगीण स्वरुपाचे असावे. धंदेवाईक शिक्षणावर विशेष भर असावा. पुस्तकी शिक्षणापेक्षा कृतिपर शिक्षणाला त्यांनी जास्त महत्व दिले. विद्यार्थ्यी स्वावलंबी बनविणयाच्या हेतूने शिक्षण द्यावे. विद्यार्थी जीवनात पडल्यानंतर स्वतंत्र उद्योगधंदा करण्याची पात्रता त्यांच्यात असली पाहिजे. हस्तव्यवसायांचे मुलांना शिक्षण द्यावे. अर्थिक स्वयंपूर्णता व शैक्षणिक कार्यक्षमता या दोहात एकसुत्रता आणण्याचा गांधीजींनी प्रयत्न केला.

११. **राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार :—** गांधीजीनी राज्याला विरोध करण्याचा अधिकार नागरिकांना दिला. राज्य जर जनतेच्या इच्छेप्रमाणे कार्य करीत नसेल तर

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal

जनतेनेराज्याच्या कायद्यांना विरोध करावा. अशा वेळी राज्याचा विरोध करणे हे नागरिकांचे कर्तव्यही ठरते. राज्याचा विरोधमात्र अहिंसक मार्गानेच करण्यात यावा.

ग्रामस्वराज्याचे किंवा रामराज्यावरील आक्षेप किंवा टिका :—

१. गांधीजी यंत्राला शाप मानतात. पण यंत्राव्दारे निर्माण होणाऱ्या वस्तू या हस्तव्यवसायातून निर्माण होणाऱ्या वस्तूपेक्षा चांगल्या असतात व यंत्राव्दारे जास्त वस्तूंचे उत्पादन करता येते.

२. गांधीजींची विश्वस्तकल्पना आदर्शावर आधारीत आहे. पण गरीब व श्रीमंत हे दोन वर्ग राज्यात नेहमी कायम राहतात. श्रीमंतांचे हृदयपरिवर्तन करणे कठीन आहे.

३. गांधीजींची अहिंसेची कल्पना प्रत्यक्षात येणे फार कठीण आहे.

४. सैन्य अतिश्य अल्प असावे ही कल्पना आजच्या युगात विसंगत आहे. कारण परकियांचा प्रतिकार करण्यासाठी जास्तीतजास्त सैन्यबळाची गरज असते. त्याशिवाय देश सुक्षित राहू शकत नाही.

५. मानवी स्वभावासंबधी गांधीजींचा अभ्यास दोषपूर्ण आहे. हृदयपरिवर्तनाव्दारे वाईट व्यक्तीतील दोष नष्ट करणे अशक्य आहे. त्यासाठी व्यक्तीला विनाकारण असत्मक्लेश सहन करावा लागतो व हश्दयपरिवर्तन करण्यास बराच विलंब लागतो.

महात्मा गांधी यांची ग्रामस्वच्छतेची संकल्पना

महात्मा गांधीचे ग्रामस्वच्छतेचे स्वप्न १९२१ नंतरचे आहे. गांधीजींनी भारतात जे प्रयोग आणि उपक्रम राबविले त्या सर्वांचा प्रारंभ दक्षिण आफ्रिकेत त्यांनी जो लढा दिला त्यामधून दिसून येते. स्वच्छ, सुदंर, सुबक, स्वावलंबी गाव, छोटीशी शाळा, छोटेशे मैदान असे टूमदार स्वच्छ गाव गांधीजींना अभिप्रेत होते.

गांधीजीच्या मते, श्रम व बुध्दीचा अन्योन्य संबंध स्वच्छतेशी आहे. परंतू गावे बेजबाबदार झाली आहेत. तो गुनी मानला जावा, असे गांधीजींना वाटते. बेजबाबदारपणामुळे छोटी सुदंर गावे बघायला मिळण्यापेक्षा घाणेरडी गावे बघायला मिळत आहेत. गावात प्रवेश करतांना गावाचा तिटकारा वाटावा, अशी परिस्थिती आहे. म्हणून गावातील व्यक्तिला प्रथम स्वत:च्या हाती स्वच्छतेचे काम घ्यावे. हा कार्यकर्ता ग्रामसेवक असावा आणि त्याने स्वच्छापूर्वक मैला बाहेर नेण्याचे काम करावे. लोकांना त्याने सांगावे, त्यांचे प्रबोधन करावे. स्वच्छतेचे धडे द्यावेत. गावातील लोक त्याचे म्हणणे ऐकोत अथवा न ऐकोत मात्र ग्रामसेवकाने त्याचे काम करीत राहीले पाहिजे, असे गांधीजी म्हणत. कार्यकर्ते जर सफाई कामगाराप्रमाणे स्वत:च सफाईसाठी पुढे आले, त्याचबरोबर प्रबोधन केले तर ग्रामस्थ निश्चित सहकार्य करतील. गावातील रस्त्यावरील कचरा गोळा करुन त्याचे वर्गीकरण करणे, त्याचे खत बनविणे, रद्दीतून हात कागद बनविणे, शेतीसाठी मलमुत्राचा उपयोग करणे अशाप्रकारे सफाईतून उत्पादकांना असे एक सक्षम अर्थकारण गांधीजीनीं प्रस्थापीत केलेले आहे. यातून स्वावलंबन आणि श्रमनिष्ठा या दोन जीवनविषयक तत्वाचाही उगम होतो. रस्त्यात वा मोकळया जागेत शौचाला जाणे, रस्त्यावर थुंकणे हा ईश्वर आणि मानवविरोधी अपराध आहे, असे गांधीजीचे मत होते.

गावाने सामूहीक जबाबदारी स्वीकारली तर ग्रामस्वच्छता अजिबात अवघड नाही.

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
...nagar Bhandara

घरातील कचऱ्याचे योग्य नियोजन केले तर सामुहीक कचरा अतिश्य कमीप्रमाणात निर्माण होईल, ज्याची विल्हेवाट लावणे सापे जाईल. आपले राहाणीमान, वस्तूंचा वापर असा व्हावा की, ज्यातून कमीतकमी कचरा निर्माण होईल. निर्माण झालेल्या कचऱ्याचे विघटनशिल व अविघटनशिल कचऱ्यातून शेणखत, गांडूळखत, बायोगॅस यांची निमिर्ती व अविघटनशिल कचऱ्याचा पुनर्वापर म्हणजे कचऱ्यातून ,खतनिमिर्ती जी आपल्याला अतिशय उत्कृष्ठ पिके देऊ शकते.

यावरुन असे म्हणता येईल की, व्यक्तीचे स्वातंत्र्य, स्फूर्ती, स्वावलंबन, क्रयशक्ती दडपली जाऊ नयेत हा गांधींचा कटाक्ष होता. गावाची सामुहीक जबाबदारी घेऊन ग्रामस्वच्छता केली तर गावात आरोग्य निर्माण होईल, म्हणजे औषधोपचाराचा खर्च टळेल. जो आज गरिबांच्या आणि सर्वसामान्यांच्या आवाक्याबाहेर आहे.

इंडिया ऑफ माय ड्रिम' या पुस्तकात महात्मा गांधी म्हणतात आपल्या जीवनात आपण बुध्दीला, बौध्दीक कामाला खूप महत्व दिले. शारीरीक श्रमाला आपण कमी मानले. यामुळे खेडयाकडे आपले दुर्लक्ष झालेले आहे. खेडयातील जणता श्रमजीवी आहे. म्हणून तीचे महत्व आपण कमी मानले. त्यामुळे ती अज्ञानीअंधश्रध्दा बनली. राहणीमान अस्वच्छ राहीले. खेडयातले कच्चे रस्ते, विहीरी, आड, तलाव अस्वच्छ राहीले, हे सर्वांनी एकत्र येऊन बदलावयास हवे.

'गांधीजीचे सचिव महादेवभाई देसाई' टुडे विथ गांधी' या गांधीजीच्या विचारांचे संकलन केलेल्या ग्रंथात म्हणतात :—

१. बोरसद येथे गांधीजी गेले होते. तेथे त्यानीं केलेल्या भाषणात सांगितले होते की, गाव किती सुसंस्कश्त आहे हे पाहायचे असेल तर त्या गावाची गटारे आणि संडास पाहा.

२. ग्रामीण भागातली अस्वच्छता, घाण पाहून गांधीजी खिन्न मनाने एकदा म्हणाले होते,' देवा, मला तू सफाई कार्यकर्ता कर. कारण त्याचे काम किती पवित्र. कारण तोच तर आहे स्वच्छतेचा, सुंदरतेचा निर्माता, मला सेवाधर्म आवडतो, म्हणून मला सफाई कारगीर होणे आवडते.

३. गांधीजींनी आपल्या धाकटया मुलाला (देवदास) लिहीलेल्या पत्रात म्हणाले, ''उन्हाळयात खेडयात राहायला हरकत नाही, पण पावसाळयात खेडयात फार हाल होतात. रस्ते कच्चे असल्यामूळे पावसात ते चिखलाने भरतात. अशा ठिकाणी संडासाला जायचे कसे ?'' दुसऱ्या एका प्रसंगी ते म्हणाले, ''बाहेर संडासाला जातांना मी फार काळजी घेतो. तसेच एक पावडेही घेतो. आधी खड्डा खणतो, त्यात संडास केल्यावर तो खड्डा बुजवतोव त्यावर माती टाकतो, असे सर्वांनी केले तर उघडयावरच्या घाणीवर माशा बसणार नाहीत आणि त्या माशांमुळे रोगराई पसरणार नाही.

४. सोलापूर नगरपालिकेतर्फे झालेल्या सत्कार सभेत गांधीजी म्हणाले होते, ''परदेशातले संडास अगदी स्वच्छ असतात. आपण देव मानणारे आहोत, असे आपण कसे म्हणू शकतो, कारण साधी स्वच्छताही आपल्याला माहीत नाही. आपली शास्त्रे आपल्या अंतर्बाह्य शुध्दी शिकवितात. देव देवळात असतो तसा इतर ठिकाणीही, सर्वत्र असतो. अगदी संडासात सुध्दा, रामनाम सर्वत्र जपा असेही सांगितले जाते.

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
... Bhandara

त्या सर्वत्रात स्वच्छता सुध्दा येते.

निष्कर्ष :—

महात्मा गांधींची ग्रामस्वराज्याची किंवा रामराज्याची संकल्पना आदर्श तत्वावर आधारीत आहे. खेडयाच्या विकासासाठी ग्रामपंचायतींना दिलेले अधिकार, देशात सत्तेच्या विकेंद्रीकरणावर दिलेला भर, दारुबंदी करणे काळाची गरज तसेच ग्रामपंचायतीचे व ग्रामसभेचे वाढते महत्व पाहून गांधीजींच्या विचारांना न्याय मिळाल्याचा आनंद वाटतो. ग्रामस्वराज्याची किंवा रामराज्याची संकल्पना नैतिकतेच्या दृष्टिकोनातून गांधीजींनी मांडलेली असली तरी याची आपल्या लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यकता भासतांना दिसून येते. खेडयाला देशाच्या विकासाचा केंद्रबिंदू मानून गांधीजींनी ग्रामस्वराज्याची संकल्पना मांडली. 'स्वराज्य' या संकल्पनेला भारतामध्ये सर्वप्रथम गांधीजींनीच जनसामान्याचा आणि लोकशाहीचा संदर्भ प्राप्त करुन दिला.

महात्मा गांधीजींच्या मते, "Sanitation is more important than independence." कारण स्वच्छतेचा सरळ संबध गांधीजींनी आरोग्याशी आणि समश्ध्दीशी सांगितला. १९८१ ते १९९० हे दशक सयुक्त राष्ट्राने 'आंतरराष्ट्रीय पाणी स्वच्छतेचे दशक' म्हणून साजरे केले. २००८ हे वर्ष 'आंतरराष्ट्रीय स्वच्छता वर्ष' म्हणून साजरे केले. भारतात २ ऑक्टोबर २००० पासून मागणी व लोक सहभागावर आधारीत ग्रामस्वच्छता मोहीमेने वेगघेतलेला आढळतो. प्रामुख्याने वैयक्तिक व सार्वजनीक शौचालयांची उपलब्धता, घनकचरा व्यवस्थापन, सांडपाणी व्यवस्थापन, पर्यावरण सरंक्षण आदी कार्यक्रमावर अधिक भर दिला. शेवटी स्वच्छतेच्या उद्दीष्टांची साध्यता गांधी विचारांचे फलीत आहे, असे म्हणता येईल.

संदर्भ :—

१. ग्रामस्वराज्य, महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी गांधीभवन, पुणे, १९९५
२. भारत, २००७, प्रकाशन विभाग माहिती व प्रसारण मंत्रालय, भारत सरकार.
३. महात्मा गांधीजी, हिन्द स्वराज्य, परंधाम प्रकाशन, पवनार.
४. प्रा. अनंतराव जगताप, मराठीचेये नगरीड गांधीजी, उषाज्योती प्रकाशन, औरंगाबाद
५. निर्मलकुमार बोस, स्टडी इन गांधीझम, मेरिट पब्लिशर्स, कलकत्ता.
६. डॉ. नागेश्वर प्रसाद, गांधी का अराजकतावाद, प्रकाश बुक डेपो, बरेली.
७. कराळे, गंगाधर २००८, ' ग्रामीण विकासाचा एकात्मिक दश्ष्किोन', मंगेश प्रकाशन, नागपूर.
८. जाधव, श्रीराम २००९, ' गांधीजी आणि सामाजिक समता ' म. गांधी अध्ययन केंद्र, औरंगाबाद.
९. गायकवाड, श्रीकांत व इतर २००५, ' भारतीय समाज संरचना आणि परिवर्तन', अरुणा प्रकाशन, लातुर

■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN - 978-93-86011-98-5

Proceeding of UGC Sponsored
One Day National Seminar
on

'गांधी विचार धारा और भारतीय जनतांत्रिक मूल्यव्यवस्था'

held on

6th March 2017

Organised by

Mahatma Gandhi Study Centre
Arts & Commerce Degree College,
(Re-accrediated by NAAC)
Petrol - Pump, Jawahar Nagar, Dist - Bhandara
Maharashtra - 441906

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

CONTENTS

Sr.No	Papers	Page No.
1.	Voice of Gandhi on Women ***Prof. Parag Hedaoo***	1 - 3
2.	Educational Philosophy of Mahatma Gandhi ***Hemlata R. Selokar***	4 - 8
3.	The Impact of Gandhi on Dr. Bhabani Bhattacharyats Novels ***Dr. Anita Wanjari***	9 - 12
4.	Gandhian Influence on Indian Writings in English ***Dr.Ms. Kaneez Banoo Quraishi***	13 - 15
5.	Mahatma Gandhi and Khandi ***Dr. Mubaraque Quraishi***	16 - 21
6.	Untouchability and Mahatma Gandhi ***Dr. Nalini Borkar***	22 - 25
7.	Gandhi's Khadi - Huts to High Street ***Dr. Ravi N. Sakhare***	26 - 29
8.	Mahatma Gandhi and the Beginning of Satyagraha in South Africa ***Dr. Sawan Giridhar Dharmpuriwar***	30 - 34
9.	Gandhian Thought in Indian English Fiction ***Dr. Rajendra M. Pise***	35 - 39
10.	Gandhi's Views on Democracy ***Dr. Surendra D. Pawar***	40 - 44
11.	Political Thought of Mahatma Gandhi ***Dr. Vitthal Chauhan***	45 - 51
12.	Mahatma Gandhi's Contribution to Education ***Prof. Avinash G. Yette***	52 - 55
13.	Empowerment of Women - Mahatma Gandhiji ***Asst. Prof. Girish G. Gawai***	56 - 60
14.	Gandhian Influence in Mulk Raj Anand's Novel Untouchable ***Asst. Prof. Vijay S. Ganvir***	61 - 64
15.	Gandhian Concept of Truth and Non-violence ***Kavita N. Badwaik***	65 - 69

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

Gandhian Concept of Truth and Non-violence

Kavita N. Badwaik
Art's &commerce college
E-mail - p.pumpjawaharnagar

Abstractc:

Gandhi was a great supporter of Truth and Non-violence. He had a great portance to the concept of Truth and Non-Violence.Truth or Satya, Ahimsa or Non-Violanceareoundation of Ganghi's philosophy. The word 'Non-violence' is a translation of the Sanskrit term 'Ahimsa'. He stated that in its positive form, 'Ahimsa' means 'The largest love, the reatest charity'. Moreover he stated that Ahimsa binds us to one another and also to God. So it is a unifying agent. Gandhi wrote, 'Ahimsa and Love are one and the same thing'. according to Gandhi the word 'Satya' comes from the word 'Sat' which means 'to exist'. So by the term 'Satya' Gandhi also means that which is not only existent but also true. Gandhi said that Truth and Non-Violence are the two sides of a same coin.

I. Introduction:

Gandhi was a great supporter of Truth and Non-violence. He had a great importance to the concept of Truth and Non-Violence.Truth or Satya, Ahimsa or Non-Violancearefoundation of Ganghi's philosophy. The word 'Non-violence' is a translation of the Sanskrit term 'Ahimsa'.He stated that in its positive form,'Ahimsa' means 'The largest love, there atest charity'. According to Gandhi the word 'Satya' comes from the word 'Sat' which means 'to exist'. So by the term 'Satya' Gandhi also means that which is not only existent but also true. Gandhi said that Truth and Non-Violence are the two sides of a same coin, or rather a smooth unstamped metallic disc. Who can say, which is the obverse, and which the reverse? Ahimsa is the means; Truth is the end. Gandhi identifies Truth with God. According to many philosophers God is the highest reality. At the same time Gandhi says that there is nothing besides Truth. So both Truth and God stands for the highest reality or the ultimate reality. And hence the two can be identified. He said that there is no person in earth who can deny Truth. God can be denied because the atheist does not believe in God. But the atheist cannot deny the power of Truth. Hence God is identified with truth.

Objectives of the Paper :

1. This paper tries to focus the relation between Truth and Non-Violence.
2. This paper tries to focus how Gandhi influenced by satyagraha.
3. This paper tries to focus the identification of Truth and God.

According to Gandhi, Truth and Non-Violence constitute the Kernel of Gandhi's philosophy. He said that Truth stands for 'reality'. By Truth, according to Gandhi, we do

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

not mean the character of proposition which is either true or false. Gandhi sometimes described Truth as existence, consciousness and bliss(sat, cit, and ananda).At first Gandhi used to say God is Truth. But later on he converted Truth is God. Therefore, according to Gandhi Truth is God and 'Satyagraha' is 'agraha' of and thus, it means holding fast to truth. Gandhi explained the term 'Satyagraha' from various viewpoints. Satyagraha is not a weapon of the weak, the coward, the unarmed and the helpless. It is a weapon of the morally vigilant and the active. Satyagraha is not the traditional resistance of evil by evil. It is a resistance of evil by its opposite, i.e., by good. Satyagraha is essentially based on love. In fact, according to Gandhi, Satyagraha appears to be as a religious pursuit. It rests on a religious belief that there is one God behind everything and being, and as such the same God resides in every one of us. Gandhi also feels that a belief in rebirth is almost a pre-condition of Satyagraha. Satyagraha demands selfless and sincere pursuit of Truth without having any consideration of any advantage or gain, But, one will be able 'to walk on such a sharp 'razor's edge' only if he somehow believes that he will get the fruits of his good work, if not in this life, in subsequent life. Gandhi says, 'with the knowledge that the soul survives the body, he (the satyagraha) is not impatient to see the triumph of in the present body." Gandhi describes Satyagraha as a force against violence, tyranny and injustice. All these evils arise on account of a neglect of the 'Truth' that is all-pervasive and all-comprehending.

The aim of satyagraha is not to embarrass the wrong-doer.Its intention is to bring about, what Gandhi calls, a 'change of heart'. In fact, satyagraha is based on the pre-supposition that there are no 'enemies' or 'opponent', but that there are only wrong-doers. Satyagraha also demands extreme patience on the part of the Satyagrahi. A wrong-doer cannot see his wrong at once, he will take time to win over his anger and hatred. The Satyagrahi must wait patiently for the good sense of the wrong-doer to be aroused. Gandhi distinguishes Satyagraha from Passive Resistance. Firstly, Satyagraha is not a passive state; in fact it is more active than violence. Secondly in passive resistance, there is an element of force; it does not completely forbid the use of violence. In Satyagraha, on the other hand violence is completely forbidden even in the face of very adverse situation. **Requirement of a Satyagrahi**: According to Gandhi, a Satyagrahi must possess a number of qualities and characters. Some of the basic ones are given below......

1) A Satyagrahi must be basically honest and sincere.
2) A Satyagrahi must not have any mental reservations, he must be open-minded.
3) A Satyagrahi must be a disciplined soldier. Truth alone should be his master and conscience his guide. He should be loving, but firm.
4) This means that a Satyagrahi must be completely fearless. He must not fear anything worldly—even death.
5) Fearlessness leads to another virtue, sacrifice. A Satyagrahi must be prepared for the

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College
... Jawaharnagar, Bhandara

greatest possible sacrifice.

6) Suffering and Sacrifice have to be undergone in an attitude of simplicity and humanility.

7) Gandhi asserts that a Satyagrahi is required to practise truthfulness and non-violence not only in his action, but also in thought and speech.

8) A Satyagrahi must be firm in his dealings and behaviour.

9) There must be conformity between the thought and action of a satyagrahi.

10) Gandhi also recommends that the Satyagrahi must learn to put on restraints upon his own self.

Gandhi feels that a true Satyagrahi who has been able to fulfil the requirement mentioned above can work wonder. He alone can face the might of an army or even of an empire. **Ahimsa or Non-Violence**: Ahimsa or Non-Violence is the central concept of Gandhi's philosophy. According to Gandhi, Ahimsa or Non-Violence has a positive meaning also. In positive sense Non- Violence means 'love'. It means love towards all living creatures. The concept of non- violence is extended not only means to human love but love towards all sentient creatures of the world. That means one should not love only human being but every living being in the world. When a person claims to be non-violent, he is expected not to be angry with one who has injured him. He will not wish him harm; he will wish him well. He will not swear at him, and he will not cause him any physical hurt. He will put up with all the injury to which he is subjected by the wrong-doer. Thus Non-Violence is complete innocence. Complete Non-Violence is complete absence of ill-will against all that lives. Therefore, it embraces even sub-human life not excluding noxious insects or beats. Non- Violence is, therefore, in its active form goodwill towards all life. It is pure love. When the idea of Non-Violence in Gandhi's philosophy is analysed then a number of characteristics features stand out. In his book '**Social and Political Thought'** of Gandhi J. Bandyopadhyaya stated the following characteristics features of Gandhian Non-Violence.

1. Non-Violence is not the same as non-killing.

2. Non-Violence is not non-resistance born out of cowardice.

3. Non-Violence implies several positive values. These values include love, active, resistance to injustice, courage in the face of violence, non-possession, truthfulness and brahmacharya.

4. Non-Violence implies bread-labour, which Gandhi derived from **Ruskin** and **Tolstoy** and ultimately from the **Bible**. Gandhi defined it as the 'Divine Law that man must earn his bread by labouring with his own hands.'

5. Non-Violence is a higher value than life. Gandhi regarded Non-Violence to be an ultimate value on three grounds. First, it is universally applicable. Secondly, it enhances all other values without detracting from any. Thirdly, it is unlimited in its application.

ISBN - 978-93-86011-98-5

Principal
Arts & Comm. Degree College

Gandhi believed that Non-violence in its absolute form is not realisable in practice. But relative Non- Violence can be realised in practice. Gandhi stated that Justas the perfect straight line as understood by Euclid cannot be drawn. Similarly perfect Non-Violence cannot be attained. But limited Non-Violence can be attained. Gandhi stated that the Divine Spark is present within man and we must constantly endeavour to keep alive that Divine Spark. Gandhi therefore regarded Non-Violence to be the law of our species. But at the same time Gandhi recognised the point that the practice of total Non-Violence in our life is not possible. Gandhi wrote, 'Man cannot for a moment live without consciously or unconsciously committing outward violence.' This violence is directed against life. in its pure form become an irresistible power in the service of the state. Non- Violence is the law of our species as violence is the law of the brute. Non- Violence in its dynamic condition means conscious suffering. It does not mean meek submission to the will of the evil-doer, but it means putting one's whole soul against the will of the tyrant. The Gandhian concept of Non-Violence is dharma in action, and truth translated. It is not a static code of morality ready for adoption. It evolves and is in essence 'creativity morality', in the language of Bergson. Non-Violence is a dynamic and creative concept centred on truth. Truth, the supreme Gandhian value, is the consummation of all that is spiritual in man. He regards violence as an evil in itself. He does not consider it to be neutral. According to Gandhi 'Ahimsa or Non-Violence' is the means; Truth is the end. They are so intertwined that it is impossible to separate them. They are the two sides of a coin. Ahimsa or Non-Violence should practice in the mental level. It means barring no ill-will against others. So, Ahimsa or Non-Violence is non injury to others not only in the physical sense but of in the mental sense also. Hence the concept truth and non-violence according to Gandhi has a very wide application. Gandhi is of opinion that 'Killing or Injury to life can be an act of violence only under certain conditions. These conditions are anger, pride, hatred, selfish consideration, bad intention and similar other consideration. Any injury to life done under these motives is 'himsa'. Thus, the negative meaning of Ahimsa is 'non killing or non injury,' but this presupposes that a non-violent act is free from hatred, anger, malice and the like. For example, when an animal which is going to die is suffering from intense pain in that case we may kill him to end his suffering or there may be cases when a woman ...o safe dignity or owner against the criminal. In that case she can use violence in ... herself. So there are certain exceptions according to Gandhi to the law of ...andhi, the positive aspects of Ahimsa are much more basic than its ...a is not merely refraining from causing injures to creature; it ... towards other living beings that one must cultivate. In ... that Ahimsa represents one of the basic and essential ...es not mean that violence does not have any place in life. ...ne's existence one has to commit himsa of one kind or the ... considered to be the law of our species. In fact Ahimsa is

3)

4) T... wor...

5) Fearle...

67

ISBN - 978-93-860... ...-5

Principal Arts & Comm. Degree College ... Bhandara

nothing but Love. Love is a kind of feeling of oneness. In an act of love one identifies himself with the object of his love, and this cannot be possible unless there is an effort to free mind from every such disposition that prevents the spontaneous outflow of love. Therefore, Ahimsa demands a sincere effort to free mind from feelings like anger, malice, hatred, revenge, jealously etc., because these create obstacle in the way of Love. According to Gandhi, love is the energy that cleanses one's inner life and uplifts him, and as such, love comprehends such noble feelings as benevolence, compassion, forgiveness, tolerance, generosity, kindness, sympathy etc. Gandhi believed that without the practice of Non-Violence Truth cannot be realised. Gandhi employed a curious argument to establish this point. Gandhi stated that God and Truth are identical. At the same time Gandhi accepted a pantheistic conception of God. He argued that God pervades all beings. All beings are united by God and the act of unification is made possible through love or Non-Violence. So Non -Violence is ultimately the cementing bond of the Universe that has its origin in God or Truth.

Conclusion:

In conclusion we can say that both Truth and Non-Violence are closely interrelated. They are the same sides of a same coin. A critical account of the Gandhianconept of Non-Violence shows that Gandhi was not aware of the deep rooted aggressive instinct in man. Contemporary psychologist have pointed out that this instinct plays a major role in the human mental life. Gandhi did not play sufficient attention to it. His account of Non-Violence seems to be more dependent on his readings of religious texts than on psycho-social considerations. This is a major critical point that may be raised against the Gandhian conception of Non-Violence. If Non-Violence is the expression of the life-instinct within man then violence is the expression of the death-instinct.

References:

1. Gandhi, Mohadev K. Autobiography: The Story of My Experiments with Truth. Translated by Mohadev Desai. Washington, D.C: Public Affairs Press, 1948; reprinted New York: Doves Publications, Inc,1983.
2. Borman, William. Gandhi and Non-Violence.Albay: State University of New York Press 1986.
3. Basanta Kumar Lal, Contemporary Indian Philosophy, By. JainendraPrakash Jain AtShriJainendra Press, 1973.

■■■

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN - 978-93-86011-98-5

राष्ट्र उभारणीत महिलांचे योगदान
Women's Contribution in Nation Building

ISBN - 978 - 81 - 932125 - 2 - 3

Certificate of Publication

प्रमाणित करण्यात येते की,

This is to certify that a research paper titled

महिला बचत गट

हा शोध निबंध

Authored by

प्रा. कु. पौर्णिमा एच. खोब्रागडे
ग्रंथपाल, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोल पंप, जवाहरनगर भंडारा.

यांनी लिहलेला असून तो राष्ट्र उभारणीत महिलांचे योगदान या विशेषांकात
दिनांक ८ मार्च २०१६ रोजी प्रकाशित करण्यात आला आहे.

Was published on 8th March 2016
in Special Issue Women's Contribution in Nation Building
The research paper is original and innovative.

Dr. Pandurang B. Barve
Editor

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

महिला बचत गट

प्रा. कु. पौर्णिमा एन. खांडारे
सहा. प्राध्यापक, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोल पंप, जवाहरनगर भंडारा

प्रस्तावना :

वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या परंपरा रूढी चालीरीती यामुळे महिलांची स्थिती खालावलेली आहे. तसेच अस्वस्थितपणा शिक्षणाचा अभाव रोजगार व आरोग्य यांचा अभाव पुरुषांना असलेले व्यसन यामुळे दारिद्र्य वाढलेले आहे. अशी अठरा विश्व दारिद्र्यात एखाद्या अकस्मात आलेल्या संकटाच्या वेळेवर कुटुंबाला आर्थीक मदतीचा हात पाहिजे असते हि भुमीका स्त्री पुर्वीपासुनच बजावत आहे. कोंबड्या–बकऱ्या पाळुन घरच्या परसबागेतील भाजीपाला विकुन माहेरून मिळालेली अल्प आर्थिक भेट व घरातील खर्चामध्ये काटकसर करून स्त्री काही पैसा पतीला न सांगता ठेवत असते. मुलांचे शिक्षण, आरोग्य, शेतीवरील संकट किंवा नात्यांमध्ये लग्नासाठी लागत असलेल्या पैश्यांची व्यवस्था जेव्हा पती करू शकत नाही. तेव्हा उदास व निराश पतीजवळ स्त्रीच मदतीचा हात देत असते. तिने केलेली अल्प बचत त्या संकटाच्या वेळेस खुपच मोलाची ठरते. स्त्रीच्या स्वभावातच बचत करणे हा मोठा दैवी सद्गुण आहे.

'महिला बचत गट' म्हणजे देशातील कोट्यावधी महिलांच्या आर्थिकच नाही तर समग्र भवितव्याला आकार देणे होय यालाच 'महिला सक्षमीकरण' असे म्हणतात. सर्वप्रथम बांगला देशातील चित्तगाव विद्यापीठील अर्थशास्त्रज्ञ, ग्रामीण बँकेचे प्रणेते व शांतता नोबेल अवॉर्डचे मानकरी डॉ. महंमद यांनी स्वयंसहायता बचत गटाची प्रथम सुरूवात केली.

भारतामध्ये सन १९९१ – ९२ मध्ये नाबार्ड (बँक) गटांना वित्तिय क्षेत्रात कायदेशीर मान्यता देऊन बचत गटाच्या चळवळीचा प्रारंभ केला. बचत गट ही चळवळ आर्थिक प्रश्नांची सोडवणूक असली तरी महिलांच्या वैयक्तिक, सामाजिक, आरोग्यदृष्टया प्रश्नांची सोडवणूक देखील या गटांच्या माध्यमातून होत आहे. त्यामुळे महिलांचे सबलीकरण स्वयंसहायता गटांच्या माध्यमातून होत असते.

संकल्पना

स्वयंसहायता गट – १) परावलंबनाकडून स्वावलंबनाकडे जाण्यासाठी स्वेच्छेने,समतेने, सामुदायिकपणे बचतीच्या निमित्ताने केलेली वाटचाल म्हणजे स्वयंसहायता बचत गट होय.

२) A self help group is voluntary association of homogenous set of people either working together or living in the neighborhood engaged in similar of activity, working with or without registration for the common good, the members.

2) वैशिष्टये :

समान गरजा, समान परिस्थिती, सर्वानुमत, स्वेच्छा सभासदत्व, नियमित बचत, पारदर्शकता, स्त्री शक्तीची जाणीव, एकात्मतेची भावना, समानता, सामुदायिक निर्णय व कृती, व्यवहाराच्या प्रमाणात लाभ, महाकार्यांत सहकार, सहकार प्रशिक्षण, अधिकृत नोंदणी स्वयंनिर्मित लवचिक नियमावली काटकसरवृत्ती, सुरक्षितता, धनव्यवहार बरोबर मनव्यवहार, विश्वासाचे प्रतीक, हक्काचे व्यासपीठ, कार्यकर्ते निवृत्ती, भावी नियोजन व मुक्त अभियान असे अनेक वैशिष्ट्ये आहेत

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

[illegible]

[illegible] महिलांना [illegible] प्रवृत्त करणे, महिलांचे सबलीकरण करणे, [illegible] आदर निर्माण करणे, सामाजिक दर्जा वाढविणे, महिलांच्या ज्ञान कला [illegible], स्वयंरोजगारासाठी [illegible] वाढविणे, महिलांचा ग्रामविकासात सहभाग वाढवून त्यांचे नेतृत्व वाढिस लावणे, स्त्रियांच्या [illegible] मानसिकतेत बदल घडवून आणणे व बचत गटामुळे गटातील सदस्य कुटुंब, गाव, राज्य व देशाचे उत्पन्न [illegible] होऊन देशाचा सर्वांगीण विकास होतो

गट स्थापना व कार्यपध्दती :

१) गट स्थापना : एकाच गावातील,प्रभागातील व समान आर्थिक परिस्थितील १० ते २० स्त्रिया एकत्र येवून गटाची स्थापना करतात. व त्या गटाला नाव देवून त्या गटाच्या नावाने व्यवहार केले जातात. गटामध्ये अध्यक्ष, सचिव व कोषाध्यक्ष यांची निवड सर्वानुमते केली जाते. काही गटांमध्ये उपाध्यक्ष, संघटिका व सहसंघटिका असे पदे सुध्दा असतात. पदाधिकाऱ्यांचा कार्यकाल निश्चित मुदतीपर्यंत असतो गटाच्या नावांनी राष्ट्रीयकृत किंवा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेत खाते उघडले जाते. खाते उघडतांना सर्व सभासदांच्या सह्या आवश्यक असतात. खाते उघडतांना सुरवातीला बँकेच्या नियमानुसार काही रक्कम भरावी लागते.

कार्यपध्दती :

१)मासिक सभा : मासिक सभेची तारीख, वेळ व स्थळ निश्चित करून मासिक सभा घेतली जाते. सभेची सुरूवात गीत, ओवी किंवा अभंगानी केली जाते व त्यानंतर मागील सभेचा वृतांत वाचून कायम केला जातो. मासिक सभेस सर्व सभासदांची उपस्थिती अनिवार्य असते. पूर्वकल्पना देवून एखादा सभासद गैरहजर राहू शकतो अन्यथा त्याला दंड दयावा लागतो. सर्व सदस्य उपस्थित झाल्यानंतर निश्चित केलेली बचत रक्कम जमा करावी लागते. ज्या सभासदांनी बचत रक्कम जमा केली नाही त्याच्यावर दंड आकारणी केली जाते. बचत जमा झाल्यानंतर दिलेल्या कर्जाचे मुद्दल व्याजासह जमा करून घेतले जाते. सर्व रक्कम जमा झाल्यानंतर सर्वानुमते कर्ज वाटपाचा निर्णय घेतला जातो. हे कर्जवाटप बँकेमार्फत केले जाते.

बचत गटातील सर्व व्यवहार झाल्यानंतर सभेतच सचिव गटाच्या कार्यालयात नोंदी करतात. हया नोंदीसाठी कॅशबुक, सदस्य बचत खतावणी, सदस्य कर्ज खतावणी, सदस्य पासबुक प्रोसेडींग बुक ची आवश्यकता असते.

सभेमध्ये सर्व आर्थिक व्यवहार झाल्यानंतर गटाचे पूर्ण महिनाभराचे नियोजन केले जाते. सभेचे कामकाज संपल्यानंतर सर्व तपशील पुन्हा सांगितला जातो. सचिव किंवा अध्यक्ष सर्वांचे आभार मानून सभेची सांगता करतात. मासिक सभेच्या दुसऱ्याच दिवशी बँकेत भरणा केला जातो.

महिला बचत गटांचे मुल्यांकन :

बचत गटाचे खाते उघडल्याच्या सहा महिन्यानंतर (१) निरंतर प्रक्रिया (२) सहभागी प्रक्रिया (३) प्रवाही प्रक्रिया या प्रमाणे मुल्यांकन केले जाते. मुल्यांकन करून गुण देवून त्यानुसार श्रेणी ठरविली जाते. या श्रेणीनुसार बँका गटांना वित्तिय मदत करतात.

बचत गटाचे मुल्यांकन करण्यासाठी गटविकास अधिकारी, विस्तार अधिकारी, बँक शाखाधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांचे प्रतिनिधी असतात.

गटाची बँकेशी संलग्नता : बचत गटाचे बँकेत खाते उघडल्यानंतर गटाचे मुल्यांकन केल्यानंतर गटाची संलग्नता बँकांकडून होते व गटांना बँकेकडून वित्तपुरवठा केला जातो

कर्जफेड : [illegible] हप्ते बँका निश्चित करतात व त्यानुसार परतफेड करावी लागते

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

[illegible]

[illegible] गुरु [illegible] बचत गटाच्या [illegible] केले जाते [illegible]

बचत गटाचा संदेश प्रसार : बचत गटाची निर्मिती [illegible] सर्वांना गटांची निर्मिती, [illegible] मजबूतीकरण, बँक [illegible] इ. बाबत प्रत्येक गट प्रचार, प्रसार करून [illegible] चळवळ मजबूत करते जाते

बचत गटाची मार्गदर्शक नियमावली : गटातील सदस्य स्वतःच नियम करतात, असल्या बजावणी करतात नियम मोडले जात नाही

सारांश :

पिढयानपिढयापासुन शोषण, असमानता व रुढी परंपरेच्या पाशवी साखळीत जखडलेल्या महिला बचत गटामुळे त्या सक्षम होत आहेत. घरातील आणिबाणिच्या वेळी तीने केलेली बचत कुटुंबाचे संकट दूर करते महिलांचे आत्मविश्वास वाढून त्या प्रत्येक क्षेत्रात नेत्रदिपक प्रगती करीत आहेत.

संदर्भ :

१. मुलानी एम. यु. महिला स्वयंसहायता बचत गट, डायमंड प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पुणे, २००६.
२. मुलानी, एम. यु. अल्पबचत नियोजन (बचत गट) डायमंड प्रकाशन, प्रथम आवृत्ती, पुणे, २००८

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

युगप्रवर्तक क्रांतिबा
(Yugpravartak Krantiba)

ISBN : 978-93-5288-364-6

संपादक
© डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
के. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
ता. जि. लातूर-४१३ ५३१.

प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल, २०१७

प्रकाशक
सुनंदा दुष्यंत कटारे
युगप्रवर्तक प्रकाशन,
श्रावस्ती निवास, सिद्धार्थ हौसिंग सोसायटी, यशवंत शाळेच्या पाठीमागे,
नांदेड नाका, लातूर-४१३ ५१२.
संपर्क : ८३०८३०५०५०

अक्षरजुळणी
लता मस्के, दिगंबर मस्के
विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव ता. जि. लातूर-४१३५३१
संपर्क : ७०५८८४८६४८

मुखपृष्ठ-सजावट
डॉ. मा. ना. गायकवाड,
के. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव

मुद्रक
विश्व कॉम्प्युटर सर्व्हिसेस, बाभळगाव

[illegible]
१०००/- (एक हजार रुपये)

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

१००.	**Cultivators Whipcord : A Real Portrayal of Farmers** **Prof. Dipak Ulemale**	४१३
१०१.	**महात्मा फुले यांचे आर्थिक विचार** **डॉ. अनिल दि. वाडकर**, श्री कुमारस्वामी महाविद्यालय, औसा, जि. लातूर	४१९
१०२.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक विचार** **डॉ. एस. एन. रविदास**, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा	४२५
१०३.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे लोककल्याणकारी आर्थिक विचार** **प्रा. पी. डी. हुडेकर**, विदर्भ महाविद्यालय, बुलडाणा	४२८
१०४.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक विचार** **प्रा. श्रावण ब. कापगते**, श्यामराव कापगते कला महाविद्यालय, साकोली, जि. भंडारा	४३०
१०५.	**सत्यशोधकीय जलसे ते आंबेडकरी जलसे : मौखिक लोकपरंपरेतील परमोच्च सांगीतिक धम्मप्रवास** **सागर दिवाकर चक्रनारायण**, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद	४३५
१०६.	**'छत्रपती शिवाजीराजे भोसले यांचा पवाडा'मधील जोतीरावांचे क्रांतिकारी तत्त्वविचार** **प्रा. विजय वाघमारे**, लोकमान्य टिळक महाविद्यालय, वणी	४३७
१०७.	**महात्मा फुले के विचारों की प्रासंगिकता** **डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले**, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा	४३९
१०८.	**महात्मा जोतिबा फुले इनके कार्य एवं विचारों की प्रासंगिकता** **हरगोविंद टेंभरे**, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपूर विद्यापीठ, नागपूर	४४२

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

महात्मा फुले के विचारों की प्रासंगिकता

१०७

डॉ. राजेंद्रप्रसाद पटले
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा

प्रस्तावना :

उन्नीसवी सदी के आरंभ में जिस समाज सुधारकों नें अथक प्रयासों से समाज में समता का ध्वज उंचा रखने का प्रयास किया है, उनमें महात्मा जोतिबा फुले का नाम अग्रसर है। उनका परिवार गरीब था, उनके काल में सामान्य व्यक्ति को शिक्षा प्राप्त करना कठिन था। उनकी बुद्धि तीक्ष्ण थी। वे अनिष्ट रूढि परम्पराओं के विरोधी थे। उन्होंने मानव धर्म को प्राथमिकता दियी। उन्होंने आधुनिक समतावादी विचार रखें एवं समाज प्रबोधन कर समाज में जनजागृती की। जोतिबा का लेखन एक उद्देश को लेकर है। शूद्रातिशूद्रों के दुरवस्था के कारणों को विशद कर उनका प्रबोधन करना, बहुजन समाज के सुशिक्षित युवकों को सामाजिक कर्तव्यों की पहचान कराना तथा पिछडें हुए जाति-जनजातियों में शिक्षा का प्रसार करना ऐसे तीन उद्देशों से उन्होंने ग्रंथ लेखन किया।

महिलाओं के संबंध में विचार :

जोतिबा फुले नें विधवा स्त्रियों को उनका हक्क दिलाने के लियें अथक प्रयास किया। उनके काल में स्त्रियों को मुंडन कर उन्हें विद्रूप किया जाता था। वास्तव में विधवा होने में उसका कोई दोष नहीं होता था। ऐसी स्त्रियों को समाज में अपमान सहन करने पडते थे। यदि कम आयु में किसी स्त्री पर यह प्रसंग आया तो उसका भविष्य अंधःकारमय होता था। किसी सामाजिक अथवा सार्वजनिक समारोह में वह भाग नही ले सकती थी। जीवन के आनंद से यह वंचित रहती थी। केशवपन करते समय उसे शारीरिक तथा मानसिक यातनायें होती थी। एक दुःख से दूसरे दुःख में जाते समय उसे कितना कष्ट होता होगा इसका विचार पुरूष प्रधान समाज में कोई नहीं करता था। इस प्रकार विधवा स्त्रियों की स्थिती दयनीय होती थी। ऐसी स्त्रियों की दया केवल जोतिबा को आयी। जोतिबा तथा उनकी धर्मपत्नी सावित्रिबाई ने इस संबंध में अनेक लोगों से चर्चा की। मानवता को कलंकित करनेवाली ऐसी रूढियाँ कितनी हानीकारक है यह भी समझाने का उन्होंने प्रयास किया। उनकी गलतियों का उन्हें अहसास दिलाया। इतना ही नहीं तो पुणे के सब हजामों को एकत्रित कर उनका मतपरिवर्तन किया। यह करते समय विरोधकों का उन्होंने सामना किया। हजामों को विरोध करनेवालों ने काफी कष्ट दिए। परंतु जोतिबा और सावित्रिबाई हजामों के पीछे बडे धैर्य से खडे रहे। इस प्रकार केशवपन की यह अनिष्ट प्रथा हमेशा के लिए समाप्त हुई। जैसी कथनी वैसी करनी। ''यह जोतिबा की विशेषता थी। कोई भी सुधार करने हो तो वह पहले घर से शुरूवात करते थे। पुरानी प्रथाओं से चिपके रहना उन्हें मान्य नही था। जब उनके पिताजी का निधन हुआ तब उनकी अन्त्य विधी उन्होंने अलग प्रकार से की उन्होंने जो किया वह आज के समाज के लिये भी प्रेरक है। जोतिबा का जीवन की ओर देखने का दृष्टिकोण बुद्धिवादी था। उसी प्रकार से ही उन्होंने अन्त्यसंस्कार किए। कौओं को पिंड अर्पित करने के पश्चात् ही मृतात्मा को उद्गति प्राप्त होती है, इस पर उनका विश्वास नहीं था। उसके बजाय उन्होंने अनाथ, विकलांग, अस्पृश्य समाज के दीन दलितों को भोजन दिया। गरीब विद्यार्थियों को पुस्तकें तथा अन्य वस्तुएँ दी। ऐसा अलग प्रकार का पिंडदान कर समाज को एक पुरोगामी विचारों का मार्ग दिखलाया।''

किसानों की समस्या,थर :

प्रत्येक देहात में छोटे-छोटे किसान होते हैं। उस समय किसानों की स्थिति काफी गंभीर थी। उनकी दयनीय स्थिति

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

ISBN : 978-93-5288-364-6

उनसे देखी नहीं गई। किसान गरमी, धूप, बरसात, ठंड तथा तूफानों का सामना कर दिन-रात काम कर उत्पादन करता है। उसके द्वारा निर्मित अनाज पर केवल समाज ही नहीं पूरे देश की जनता का जीवन निर्भर होता है। इसलिए खेती के काम को प्रोत्साहित करना प्रत्येक का राष्ट्रीय कर्तव्य है यह जोतिबा ने सबको समझाया। 'किसान सुखी तो देश सुखी' ऐसा वे कहते थे। इस संदर्भ में जोतिबा गांधीजी के पूर्वानुगामी थें। इसमें कोई संदेह नही है। किसानों की गरीबी समाप्त किए बिना देश सुखी नहीं हो सकता, यह उनका मत था। इसलिए उन्होंने अकाल की स्थिति में किसानों के आंदोलन का नेतृत्त्व किया था। उनका स्वभाव निर्भय तथा निर्भीक था। एक बार महारानी व्हिक्टोरिया के सुपुत्र ड्युक ऑफ कॅनॉट ने भारत को भेंट दी थी। उस समय पुणे में चिपलूणकर वाडे में उन्हें सम्मानपत्र देने का कार्यक्रम आयोजित किया था। वहाँ पर बडे-बडे लोग अच्छे पोषाख में उपस्थित थे। परन्तु जोतिबा वहाँ लंगोट पहनकर तथा सर पर पगडी और एक कंबल ऐसे भारतीय किसान की पोषाख में कार्यक्रम में उपस्थित हुए और जमीन पर बैठे। जब उन्होंने ड्युक साहब से बोलने की अनुमति माँगी, तब अच्छी अंग्रेजी में उन्होंने देश की गरीबी का तथा किसानों की कठिनाईयों का चित्र उनके सामने रखा। इतना ही नहीं तो उन्होंने अज्ञान दूर करना, प्राथमिक शिक्षा की नि:शुल्क सुविधा प्रदान करना आदि सूचनाएँ भी दी। सरकार ने किसानों को अच्छे बीज तथा हल एवं खेतों के लिए अन्य अत्यावश्यक उपकरण अल्प दामों पर उपलब्ध कराने चाहिए, इसकी माँग वे अपने भाषणों तथा लेखों से हमेशा करते थे। इसके पीछे उनका उद्देश यह था कि अच्छे बीजों के उपयोग से फसल अच्छी होगी और उसका लाभ किसानों को प्राप्त होगा और उनकी गरीबी दूर होगी। किसानों की परिस्थिती में सुधार लाने का वह हमेशा प्रयत्न करते थे। उसी प्रकार उनके दोषों को भी वह नजरअंदाज नही करते थें। इस प्रकार किसानों की स्थिति सुधारने के लिए उन्होंने भरसक प्रयत्न किया और खेती को सुधारने के लिए कुछ उपाय भी सुझाएँ।

जन्मसिद्ध मानवीय अधिकार के सम्बन्ध में विचार :

मानव के प्राकृतिक अधिकार जोतिबा के सामाजिक विचारों का केन्द्र बिन्दु था। मनुष्य के जन्मसिद्ध अधिकारों की कल्पना नेपोलियन के स्वतंत्रता युद्ध के पश्चात् सर्वत्र प्रसृत हुई। मनुष्य के नागरिक अधिकारों का उगम उनके प्राकृतिक अधिकार से हुआ है। अंग्रेजी शिक्षा के द्वारा यह कल्पना भारतीय विचारकों तक पहुँची। प्रोटेस्टंट सम्प्रदाय के ईसाई धर्मोपदेशकों के सहवास से और विशेष रूप से थॉमस पेन के ग्रंथ से जोतिबा को मानव के इन जन्म सिद्ध अधिकारों का महत्त्व समझा। उन्हें इस आधुनिक संकल्पना का विशेष आकर्षण था। वास्तव में प्रत्येक मनुष्य को निसर्गत: कुछ अधिकार प्राप्त होते है। परन्तु प्रत्यक्ष व्यवहार में बहुत कम लोगों को उसके उपयोग का अवसर प्राप्त होता है। क्योंकि सामाजिक संस्थां, रूढि, शिष्टाचार का बहुसंख्य लोगों पर प्रभाव होता है। उसमें से उन्हें मुक्त किए बगैर मानवी समाज को सुख तथा स्वास्थ प्राप्त नहीं हो सकता। उनकी सर्वांगीण प्रगति नहीं हो सकती। इस आधुनिक तत्त्वप्रणाली का प्रतिबिंब उनके मत प्रतिपादन में दिखाई देता है।

गोरक्षण :

सिंचाई के समान जानवरों की पैदाईश की समस्या पर भी उन्होंने विचार किया। गोरक्षण की आवश्यकता को उन्होंने प्रतिपादित किया। इस सम्बन्ध में उनकी दृष्टि धार्मिक न होकर सामाजिक उपयोगिता की थी। सन् १८७७-७८ के अकाल में महाराष्ट्र में बहुत बड़ी मात्रा में मवेशियों की हानि हुई थी। यहाँ के किसानों को नई तंत्रविद्या का ज्ञान होकर यंत्रो द्वारा खेती के काम करने की समझ आने तक गोहत्या को कानूनन बंद करना चाहिए। अंग्रेज और मुसलमान गाय, बैल के बजाय बकरियों का खाने के लिए उपयोग करें। अच्छी बकरियों की नस्ल की पैदाइश बढाकर उसके मलमूत्र का उपयोग खेती के लिए करना चाहिए। इससे किसानों को लाभ होगा। फसल की सुरक्षा के लिए किसानों को बंदूक रखने की अनुमति सरकार देती नहीं। इसलिए खेती का नुकसान पहुँचानेवाले जानवरों को मारने का उत्तरदायित्त्व सरकार ने पुलिस विभाग को सौंपना चाहिए। जानवरों से यदि खेती का नुकसान होता है तो पुलिस विभाग के वरिष्ठ अधिकारों के वेतन से उसे पूरा करना चाहिए अथवा सरकारी खजाने से उसकी पूर्ति करनी चाहिए।

सामाजिक सुधार में शासन ने पहल करनी चाहिए :

सामाजिक सुधार के लिए सरकार ने प्रयत्न करने चाहिए ऐसा जोतिबा का मत था। राजनीतिक क्षेत्र में समानता निर्माण करनेवाली सरकार सामाजिक क्षेत्र में विषमता को सहन कर रही थी। दलितों पर होनेवाले अन्याय को दूर करने के लिए सरकार ने हस्तक्षेप करना आवश्यक है। शूद्रों की आर्थिक परिस्थिति सुधारने की आवश्यकता है। इसके लिए उन्हें सरकारी नौकरियाँ प्राप्त होनी चाहिए। अन्य क्षेत्रों मे उच्चवर्णीयों का एकाधिकार नष्ट होना चाहिए। शूद्रों को सभी स्थानों पर अवसर प्राप्त होना चाहिए। इसके लिए उनकी शिक्षा की विशेष व्यवस्था होनी चाहिए।

खेती सुधारने के लिए उपाय :

सिंचाई की व्यवस्था : किसानों की स्थिती सुधारने के लिए उन्होंने 'शेतकऱ्याचा असूड' इस ग्रंथ में सुझाव दिये है। उसमें

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

 ISBN : 978-93-5288-364-6

सिचाई को प्राथमिकता दी है। पहाडों पर कृमि, कीटक, पान, फूल, हड्डी, मांस आदि खाद के लिए आवश्यक सत्व बरसात में बाढ के पानी से बहते है, उसका उपयोग खेती के लिए करने हेतू पुलिस विभाग तथा सेना की मदद से सरकारने जगह-जगह बाँध बाँधने चाहिए। छोटी-बड़ी नहरें बनानी चाहिए। प्रत्येक गाँव में पानी खोजने वाले व्यक्ति की मदद से जहाँ पानी की उपलब्धता हो सकती है उन सब जगहों को उस गाँव के नक्शों पर चिन्हांकित करना चाहिए! सरकार की मदद के बगैर ऐसी जगहों पर स्वयं कुएँ खोदनेवाले किसानों को सरकार ने इनाम देने चाहिए। नदी, नाले तथा तालाब का मलबा किसानों को निःशुल्क देने की व्यवस्था करना चाहिए। जिस गाँव की चारागाह की जमीन वन विभागद्वारा ली गई हो वह उसे वापस करनी चाहिए।

मनुष्य मूलतः सत्यप्रवृत्त है। परन्तु प्रकृति से लढते समय हम प्रकृति की ही संमान है यह उसके ध्यान में नहीं रहता। इस लड़ाई में सफल होने के लिए वह जो संस्थात्मक जीवन निर्माण करता है, उसकी अस्वाभाविकता अंतर्विरोध के कारण वह गलत मार्ग से चलता है! उसके स्वभाव का निरागसता सादगी नष्ट होती है ऐसा जोतिबा का मत है। इसलिए प्रारंभिक आदिम अवस्था के लोगों का वर्णन करते समय उन्हें पवित्र यह विशेषण उन्होंने लगाया है। ईसाई, मुस्लीम, हरिजन, ब्राह्मण इस प्रकार के भेदभाव का थोडा-सा स्पर्श भी इस आदिम अवस्था में रहनेवाले लोगों के मन को नहीं छुआ। वह एक दुसरे को केवल मानव के रूप में ही पहचानते थे। यह आदिम अवस्था अच्छी थी ऐसा उनका कहना नहीं था। परन्तु प्रकृति से विद्रोह करनेवाली अपने ही देश के दीन दुखियों को दास बनानेवाली जीवनपद्धति यह उस आदिम अवस्था से भी अधिक घातक है यह उनका मत था। परन्तु प्रकृति से विद्रोह करनेवाली अपने ही देश के दीन-दुखियों को दास बनानेवाली जीवनपद्धति यह उस आदिम अवस्था से भी अधिक घातक है, यह उनका मत था।

महात्मा फुले के विचारों का मूल्यांकन :

सामाजिक न्याय के बिना स्वतंत्रता निरर्थक है, ऐसा सामाजिक न्याय के सम्बन्ध में उनका मत था। सामाजिक न्याय में प्रत्येक व्यक्ति की समान प्रतिष्ठा, व्यक्ति स्वतंत्रता सम्मिलित है। राजनितिक अधिकार प्राप्त होने के पहले सामाजिक न्याय प्रस्थापित होना चाहिए। राजनितिक स्वतंत्रता पहले प्राप्त होने से उच्चवर्णीयों के हाथों में सत्ता का केन्द्रिकरण होगा। इससे दलितों की दास्यत्व से मुक्ति होना संभव नही होगा इस प्रकार उनका सामाजिक न्याय के सम्बन्ध में मत था। जोतिबा का जीवन समाज के लिए पूरी तरह से समर्पित था। उनका कार्य ही अलग था। दूसरों के आँसू पोछना, समाज को पारंपरिक रूढियों से मुक्त करना, शिक्षा का प्रसार करना, अनाथ बालकों को माता-पिता का प्यार देना, विधवाओं को सहारा देना ऐसे सामाजिक कार्यों के लिए उन्होंने संकटों की परवाह नहीं की और सामाजिक कार्य में सफलता प्राप्त करने में वह सफल हुए। उन्हें स्वतंत्रता का महत्त्व समझता नहीं था ऐसा नहीं है। वे सही मायने में स्वतंत्रतावादी थे। उन्हें समाज के सभी स्तर के लोगों की स्वतंत्रता अपेक्षित थी। उनका जीवन शूद्रादि शूद्रों के लिये प्रेरित था। देश की विषमता दूर हुए बिगर शूद्रादि शूद्रों की दयनिय स्थिती समाप्त नहीं होगी ऐसा उनका मानना था। आज समाज के शूद्रादि शूद्रों को शासन के विभिन्न विभागों में प्रवेश प्राप्त हुये बिना उनकी स्थिति में सुधार नहीं होगा, ऐसा उनका मत था। उन्होंने किसानों की दयनिय स्थिति में सुधार लाने के लिये अथक प्रयास किया एवं परम्परागत हिंदू समाज की जाति-व्यवस्था में जो अनिष्ट रूढि-परम्परायें हैं, वह शिक्षा के माध्यम से ही नष्ट हो सकती है ऐसा उनका मानना था। इसलिये उन्होंने समाज जागृति के लिये शिक्षा को महत्त्व दिया। इस तरह महात्मा फुले इनके विचार आज भी समाज में प्रासंगिक हैं।

सन्दर्भ :

१. गं. बा. सरदार : 'म. फुले व्यक्तिमत्त्व और विचार', मुंबई.
२. डॉ. शकर वागडे : 'महात्मा जोतीराव फुले : साहित्य और कर्तृत्व', स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. डॉ. रवींद्र ठाकूर : 'महात्मा जोतिराव फुले इनकी चरित्रकहानी', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
४. लक्ष्मणशास्त्री जोशी : 'महात्मा फुले : समग्र वाङ्मय', (संपा. य. दि. फडके) ३ नि. 'प्रस्तावना'.
५. राम मुठाल : 'भारतीय तथा पाश्चात्य राजनितिक विचार', विश्व पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स, नागपूर.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

April 2016

125th Birth Anniversary of Dr. Babasaheb Ambedkar

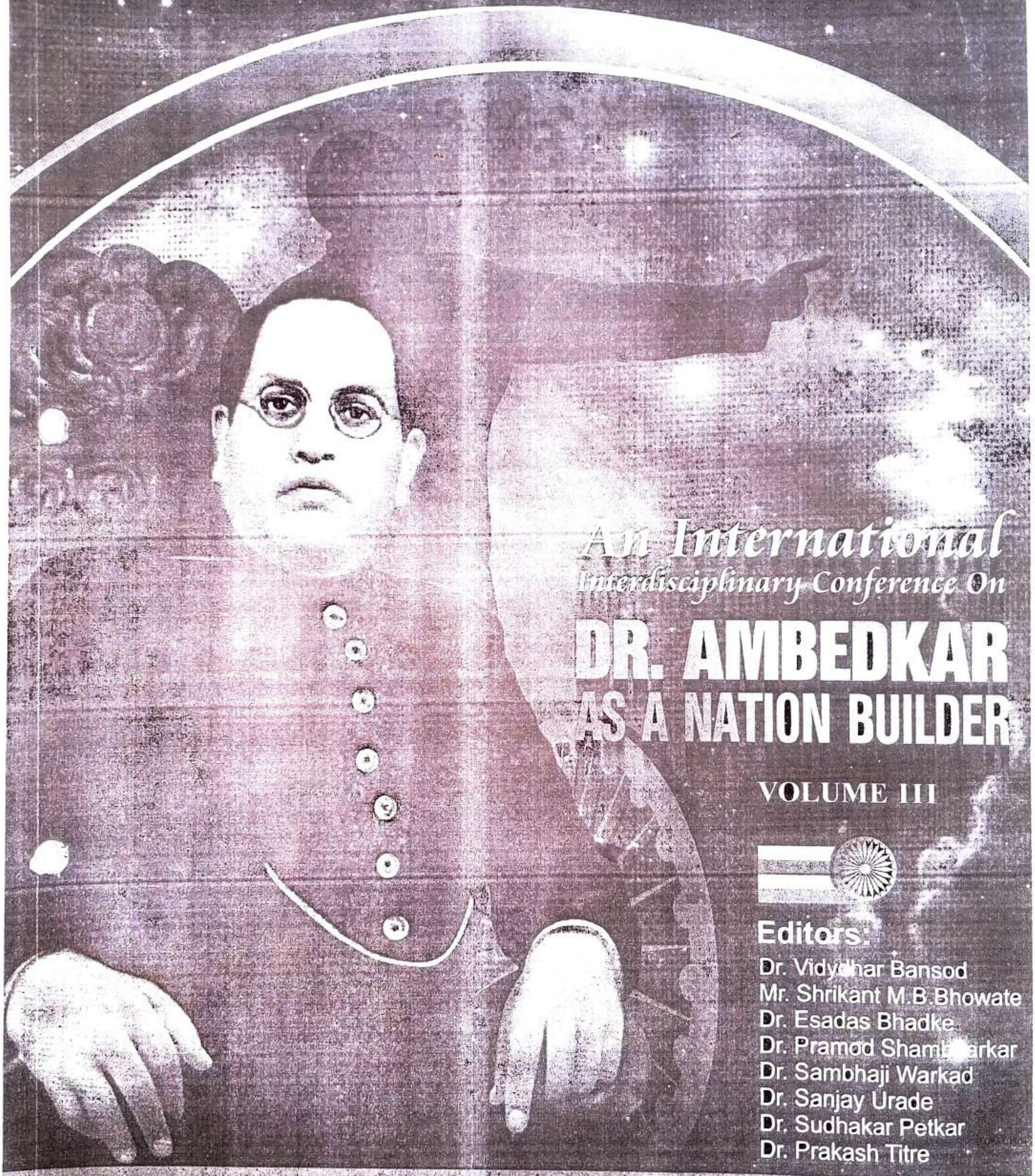

An International Interdisciplinary Conference On

DR. AMBEDKAR AS A NATION BUILDER

VOLUME III

Editors:

Dr. Vidyadhar Bansod
Mr. Shrikant M.B.Bhowate
Dr. Esadas Bhadke
Dr. Pramod Shambharkar
Dr. Sambhaji Warkad
Dr. Sanjay Urade
Dr. Sudhakar Petkar
Dr. Prakash Titre

Dr. Esadas Bhadke Convener | **Dr. Pramod Shambharkar** Organising Secretary | **Prof. Sudhakar Petkar** Convener

DR. BABASAHEB AMBEDKAR GONDWANA UNIVERSITY, TEACHERS' ASSOCIATION, CHANDRAPUR

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

श्री चक्रधर स्वामी व त्यांचा महानुभाव संप्रदाय

■ प्रा. डॉ. राम चौधरी

पार्श्वभूमी

महाराष्ट्र ही संताची पावन भूमी होय. भारतीय संस्कृतीचे आणि उदात्त जीवनमुल्यांचे अधिष्ठान भारतातील अनमोल अशा साहित्याला लाभले आहे. ज्या महाराष्ट्राची ओळख भूवैकुंठाचा प्रदेश म्हणून ओळखल्या जातो. त्याच प्रकारे महाराष्ट्राची छाप आणखी इतर बाबतीतही तसीच प्रभावी व उठावदार आहे. महाराष्ट्राची संस्कृती आपले वेगळेपणा दाखविण्यात तिला जो सक्षम, उदात आणि तेजस्वीपणा जो प्राप्त झाला आहे. त्याचे गुपीत महाराष्ट्रात उदयास आलेल्या भक्ती संप्रदायात दडलेले आहे. या महाराष्ट्र भूमीत वैराग्या बरोबर वीरत्व शिगेला पोहचलेला आहे आणि म्हणुनच महाराष्ट्र ही थोर मोठयाची जसी जन्मभूमी ठरली आहे. तसीच काहींची कर्मभूमी ठरली आहे. महाराष्ट्रात थोर साधूसंतांनी, थोर महापुरुषांनी समाज घडविण्याचे, समाज उध्दारण्याचे, मानवाला माणूसपण बहाल करण्याचा मंगल पवित्र असे त्रिकालदर्शी कार्य केलेले आहे. त्याचेच फलित आज पावेतो महाराष्ट्र प्रदेश स्वाभीमानाने आपली परंपरा तन मन धनाने जोपासतो आहे. त्याचे गुनगान गातो आहे. मोठया स्वाभीमानाने इतरांपुढे जगाला सांगतो आहे की, आपली संस्कृती किती खास मोलाची आहे. याचे जितेजागते उदाहरण म्हणजे सव्वीस जानेवारी पंधरा रोजी राजपथावरील प्रदर्शनातून जाणवते. या आपल्या महान अशा राष्ट्रात अनेक भक्तीपंथ, संप्रदाय उदयास आली. त्या-त्या सर्वांनी आपापल्या आचार धर्मानुसार समाजाची सेवा करण्याचे काम केले. तत्कालीन समाजात बोकाळलेली बुवाबाजी, कर्मकांड, अंधश्रध्दा, बाल विवाह, स्त्री दास्यत्व, स्त्री-पुरुष भेद अशा अनेकविध समस्यांनी समाज फार गुरपटून गेला होता. कर्मकांडाने डोके भूजंगासारखे वर उचलेले होते. बुवाबाजी शैतानी कृत्यांनी माजून गेली होती. समाज मन पराधिन झाला होता. स्वत:चे अस्तित्व विसरला होता. माणूस आपली माणूस पणाची जाणीव हरपून बसला होता. समाजात सर्वत्र सैराचार, अनाचार, दुराचार यांचे साम्राज्य फोफावत होते. एकूणच समाजमनाची अवस्था एखाद्या वाट चुकलेल्या वाटसरु सारखी झाली होती. अशातच महाराष्ट्रात एकामागून एक अशी आणि अत्यंत प्रभावीपणे समाजाचे संगोपन करणारी अशी भक्तीमार्गाच्या रुपाने, मोक्षाच्या म्हणजेच जन्मामरणाच्या फेऱ्यांपासून मुक्तता मिळविण्याच्या अपेक्षेने समाजात या भक्ती संप्रदायाला मानाचे स्थान प्राप्त झाले. यापैकीच एक म्हणजे ''परमार्ग'' संप्रदाय होय. 'परमार्ग' याच नावाने संबोधले गेले होते. या संप्रदायात महान अशा लोकांची मांदियाळी फार म्हणून परमार्ग या नावाऐवजी महानलोकांचा संप्रदाय म्हणून 'महानुभाव' संप्रदाय असे नामकरण सर्वप्रथम वारकरी संप्रदायातील भागवतरुपी खांब ठरलेले संत एकनाथ महाराज यांनी बहाल केले. तेव्हा पासून परमार्ग हे नाव मागे पडले व सर्वामुखी महानुभाव असेच उच्चारण सुरु झाले. संत एकनाथांनी उच्चारल्या प्रमाणे या संप्रदायात फार तज्ञ व अनुभवी असे लोक एकत्र आलीत. त्यांनी श्री चक्रधर स्वामी यांचे अनुयायीत्व स्वीकारुन आपल्या जीवनाची खरी सार्थकता समाज घडविण्यात असल्याचे मानले.

प्रमुख मराठी विभाग कलावाणिज्य पदवी महा, पे.पंप, जवाहर नगर, भंडारा.

चक्रधरांचा कालखंड महाराष्ट्रातील ऐश्वर्याचा आणि समृध्दीचा कालखंड समजला जातो. देवगिरीच्या यादवांची कारकीर्द या वेळी चालू होती. सर्वत्र आत्यंतिक धर्मश्रध्देचे वातावरण होते. यज्ञयाग आणि असंख्य सामान्य व क्षुद्र देवतांची उपासना समाजात बोकाळली होती. या काळातील लोकांचा वेळ व्रतवैकलयातच कसा जात होता, हे सिध्द करण्यास हेमाडपंडिताचा. 'चतुर्वर्गचिंतामणी' हा ग्रंथ म्हणजे चांगला पुरावा आहे. देवळात पुराणे आणि नृत्येच अधिक चालत असत. अंधश्रध्दा सर्वत्र बोकाळली होती आणि भुताखेतांवर सर्वांचाच फार विश्वास होता. होड, जुआठा यांसारखी अध:पतनाकडे नेणारी मनोरंजनाची अनेक साधने उपलब्ध होती. अव्दैत तत्वज्ञानाचा उदय होऊनही सामान्यांपर्यंत ते पोहोचलेले नव्हते, व त्यांना ते पटलेलेही नसावे. चातुर्वर्ण्याची मिरासदारी मात्र समाजात वाढलेली होती. अशा काळात चक्रधरांनी शंकराचार्य व रामानुजाचार्य यांच्या तत्वज्ञानाचा मिलाफ करुन आपल्या व्दैती तत्वज्ञानाचा प्रसार केला आणि सामान्य देवतांचे प्रस्थ कमी केले. देवतांच्या पूजेचा निषेध केला आणि चातुर्वर्ण्यावर हल्ला चढविला. आपल्या पंथात त्यांनी स्त्री, शूद्र, ब्राम्हण, क्षत्रिय अशा सर्वांनाच संन्यास घेण्याची सोय ठेवली. शिवाय संन्याशाने जातिभेद न मानता कोणाकडूनही भिक्षा घ्यावी असे सांगितले. संपुर्ण अहिंसा आणि कडकडित वैराग्य यांचे पालन आपल्या संप्रदायात अपरिहार्य मानले.

श्री. चक्रधर स्वामींचा कालखंड इ.स.११९४ ते १२७२ म्हणजेच महाराष्ट्रात ऐश्वर्याचा व समृध्दीचा कालखंड. या काळात देवगिरीच्या यादवांची कारकिर्द मोठया थाटात नांदत होती. या काळातील यादवांच्या साम्राज्या विषयी सांगायचे झाल्यास श्रीसंत श्रेष्ठ ज्ञानदेव यांच्या एका ओवीने आपल्या लक्षात आल्याशिवाय राहणार नाही. ''साहित्य सोनियाचिया खाणी। उघडवी देशियेचिया आक्षोणी। विवेक वेलीची लावणी। हों देई सैंध।। किंवा द्राक्षाच्या मळयांना दूध पाजण्याइतपत सामर्थ्यान असलेले राज्य यादवांचे होते. हे सामर्थ्य व अशी समृध्दता ही त्या काळातील लोकांची व राज्याची जमेचीच बाजू होती. परंतु त्या बरोबरच समाजात अनिष्ठ अशा रुढी परंपरांना ऊत आला होता. समाजात वाईट अशा प्रथा, परंपरेने समाजाला दुबळे व हतबल करुन टाकले होते. यज्ञ, क्रियाकर्म वाटेल त्याला देव संबोधण्याची प्रथा फारच डोके

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

वर उचलू पाहत होती. एकुणच समाज फोफावल्या सारखा वावरु लागला होता. जरी आर्थिकतेने समाज परिपूर्ण असा असला तरी समाज खरा सुखी व समाधानी नव्हता. कारण समाज हितापेक्षा समाजाला हिन कसे करता येईल याचीच सूत्रपाठ सांगणाऱ्यांची कमी नव्हती. समाजाची अशी दैना अवस्था पाहुनच श्री. चक्रधर स्वामींनी महाराष्ट्राला आपली कर्मभूमी करण्याचा महान मान दिला. श्री. चक्रधर स्वामींनी महाराष्ट्र समाजाला सावरण्यासाठी, त्याचे उध्दार करण्यासाठी आपले आयुष्य चंदणासारखे दरवळले. श्री. चक्रधर स्वामी यांना पारमार्थिक शक्तीचा बोध श्री. गोविंद प्रभू यांच्या कडून मिळतो. वैराग्यमुर्ती श्री. चक्रधर स्वामींना भोगावती काठी, श्री. गुरुवर्य श्री. दत्तात्रेय दर्शन देतात. दत्तगुरुंचे दर्शन झाल्यापासून श्री. चक्रधर स्वामी देश भ्रमंती करताना सर्वप्रथम रामदेव, दादोस, बोणेबाई आणि बाईसा हे शिष्य त्यांना लाभतात. श्री. चक्रधर स्वामींचा मानसच असतो. की, समाज सुधारण्या करिता जो उपदेश समाजासमोर ठेवणार आहे त्याला प्रसारीत करणारा त्याचा योग्यपणे प्रचार करणारा असा योग्य शिष्यांचा समुदाय असल्याशिवाय भागणार नाही. करिता श्री. चक्रधर स्वामी देशाटण करीत असता शिष्य मंडळी तयार करतात.

''भारतीय दर्शनात महानुभाव दर्शनाचे एक महत्वपूर्ण स्थान आहे. या पंथाचा प्रसार केवळ महाराष्ट्रातच नाही तर उत्तर भारतातही झाला. या पंथाच्या दार्शनिक दृष्टीकोणाने पाश्चिमात्य अभ्यासकांचेही लक्ष वेधल आहे. त्यामुळे केवळ भारतीय विद्यापीठातच नव्हे तर पाश्चिमात्य विद्यापीठातही त्याचे अध्ययन-संशोधन होत आहे.''

संत साहित्याचे तसेच महानुभाव संप्रदायाचे गाडे अभ्यासक डॉ. यु.म. पठाण यांनी 'महानुभाव संप्रदायाचे चिंतन' या ग्रंथाच्या संदर्भात आपले अभिप्राय नोंदविला आहे. यावरुन महानुभाव पंथातील ग्रंथाची महती आजही कशी व किती आहे हे लक्षात येते. मराठी साहित्य भांडारात महानुभाव संप्रदायातील अनुयायांनी अनमोल असा साहित्य रत्न अर्पण केलेला आहे. जो सदा सर्वकाळ जनसामान्यांना अमृतरस चाकण्यास प्रवृत्त करेल.

१) महानुभाव संप्रदायाचे चिंतन ले.श्री.तु.कपाटे प्रथमावृत्ती १९९२

संदर्भ :-

१) प्राचीन मराठी वाङ:मयाचा इतिहास ल.रा. नसिराबादकर, फडके प्रकाशन

२) महानुभाव संप्रदायाचे चिंतनश्री. तु. कपाटे, प्रथमावृत्ती १९९२

३) रा. श्री. जोग, मराठी वाङ:मयामिरुचीचे विहंगमावलोकन,

४) व. दि. कुलकर्णी, लीलाचरित्र :

■ ■ ■ ■

भारतीय शेतकरी आणि भारताचे कृषी विषयक धोरण

■ प्रा.डॉ.विशाल मालेकार

प्रस्तावना:-

परांपरागत काळापासून कृषीला भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा संबोधले जाते. कारण स्वतंत्र्याच्या पहिल्या दशकापर्यंत म्हणजे १९५० ते १९५७ या काळात भारतातील ७० ते ७७ टक्के लोकांचा मुख्य व्यवसाय शेती होता. त्यामुळे स्वाभाविकच भारत हा कृषीप्रधान देश आहे त्या काळात देशाच्या एकुण राष्ट्रीय उत्पन्नात शेती क्षेत्राचा वाटा ५९ टक्के होता. परंतु इ.स १९९१ मध्ये तात्कालिन सरकारणे स्विकारलेल्या नविन आर्थिक धोरणांचा परीणाम इ.स. २००३ – २००४ पर्यत कृषीवर निर्भर असणाऱ्या लोकांच्या प्रमाणात घट होऊन ते ५८.२ टक्के इतके खाली आले आहे. इ.स. २००७– ०८ मध्ये एकुण जी. डी. पी. मध्ये कृषीक्षेत्राचा वाटा केवळ १७.५ टक्का होता आणि राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषीक्षेत्राचा वाटा घटून २३.८ ते २४ टक्यावर येऊन पोहचला आहे. असे असले तरी भारतातील सहा लक्ष खेडयात वास्तव्य करणाऱ्या बहुतांश म्हणजे एकुण लोकसंख्येच्या जवळपास ५९ टक्के जनता वर्तमान काळातही कृषीवरच निर्भर असल्याचे दिसुन येते. त्यामुळे नियोजन काळात भारतीय शेतीला स्वयंपूर्ण बनविण्याच्या दृष्टिने पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून विकासाला प्राधान्य देण्यात आलेले असले तरी, भारतीय शेतीची वर्तमानकाळातील स्थिती किती दयनीय याची कल्पना शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येची आकडेवारी बघितल्यास लक्षात येते. आणि हा सर्व जागतिकीकरणाच्या कराराचा व नविन कृषी धोरणांचा परीणाम आहे असेच म्हणावे लागेल.

१९९७ ते २००७ पर्यत भारतात नॅशनल क्राईम ब्युरो च्या प्रसिध्द आकडेवारीनुसार १,८२,९२७ शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या झाल्याचे दिसून येते. हाच आकडा २०११ पर्यत २,७०,९४० च्यावर गेल्याचे एन.सी.बी.आर ने दर्शविले आहे. ही अत्यंत गंभीर बाब आहे. भारतात १९९७ ते २००५ पर्यत भारतात १,५०,०० च्या वर शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या त्या एकूण आत्महत्ये मध्ये ९०,००० शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हया महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश (छत्तीसगढ) आणि कर्नाटक या राज्यातील शेतकऱ्यांच्या होत्या म्हणजेच भारतातील एकुण शेतकऱ्यांच्या आत्महत्तेपैकी ६० टक्के आत्महत्या वरील चार राज्यातील शेतकऱ्यांनी केल्या. १९९७ते २००१या पाच वर्षात भारतातील

अर्थ शास्त्र विभागप्रमुख कला महाविद्यालय, कोरपना, जि. चंद्रपूर

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar, Bhandara

युगप्रवर्तक
क्रांतिबा

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय

बाभळगाव, ता. जि. लातूर

युगप्रवर्तक क्रांतिबा

युगप्रवर्तक क्रांतिबा
(Yugpravartak Krantiba)

ISBN : 978-93-5288-364-6

संपादक
© डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
ता. जि. लातूर-४१३ ५३१.

प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल, २०१७

प्रकाशक
सुनंदा दुष्यंत कटारे
युगप्रवर्तक प्रकाशन,
श्रावस्ती निवास, सिद्धार्थ हौसिंग सोसायटी, यशवंत शाळेच्या पाठीमागे,
नांदेड नाका, लातूर-४१३ ५१२.
संपर्क : ८३०८३०५०५०

अक्षरजुळणी
दत्ता मस्के, दिगंबर मस्के
विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव ता. जि. लातूर-४१३५३१
संपर्क : ७०५८८४८६४८

मुखपृष्ठ-सजावट
डॉ. मा. ना. गायकवाड,
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव

मुद्रक
विश्व कॉम्प्युटर सर्व्हिसेस, बाभळगाव

स्वयंसहाय्यता निधी
₹ १०००/- (एक हजार रुपये)

*प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकांच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

३८

क्रांतिबा फुले यांचा सामाजिक दृष्टिकोन

प्रा. सुभाष आर. गोंडाणे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा

महात्मा जोतीराव फुले यांचे कार्य हिमालयापेक्षा उत्तुंग व महासागरापेक्षा अथांग आहे. वास्तविक पाहता, देश-प्रांत, जात-पात, धर्म-ग्रंथ, भाषा-संस्कृती इत्यादी मानवनिर्मित कृत्रिम भेदाभेद बाजूला सारून निखळ, वस्तुनिष्ठ व व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टीने महात्मा फुले यांच्या कार्याकडे तत्कालीन संदर्भांसह बघावे, म्हणजे जोतीरावांच्या दैदीप्यमान कार्यामुळे आपले डोळे दीपून जातील, यात शंका नाही.

देश म्हणजे नुसती दगडमाती, डोंगरदऱ्या नव्हे, तर देश म्हणजे त्यातील जनता होय. म्हणून महात्मा जोतीराव फुले यांनी सर्वसामान्य जनता, शेतकरी, मजूर, कामगार व स्त्रियांच्या कल्याणासाठी संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले.

एकोणिसाव्या शतकातील सामाजिक क्रांतीचे आद्यजनक महात्मा फुले असून, सर्वप्रथम भारतात त्यांनीच सामाजिक क्रांतीचा विचार मांडला. संपूर्ण 'भारताच्या सामाजिक क्रांतीचे प्रणेते' म्हणून यांचा गौरव सर्वत्र केला जातो, तो त्यांच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानामुळे व त्यांनी केलेल्या अद्वितीय कार्यामुळे.

महात्मा फुले यांना थॉमस पेनची एकेश्वरवादी भूमिका आवडली होती. दासप्रथेचे उच्चाटन, व्यक्तिस्वातंत्र्याचा आग्रह आणि मानवतेची प्रतिष्ठापना या तत्त्वांचा जोतिबांनी आपल्या लेखातून प्रभावीपणे पुरस्कार केला. जोतिबांना समाजात समता अपेक्षित होती. शूद्रांना माणुसकीने वागविले जावे, असे त्यांना वाटत होते. जेव्हा त्यांच्या या कल्पनेतला सुखी समाज त्यांना प्रत्यक्षात दिसत नव्हता, तेव्हा ते विषमतेविरुद्ध बंड करून उभे राहिले. तत्कालीन कालखंडात समाजामध्ये राजकीयदृष्ट्या अनास्था होती, सांस्कृतिक पातळीवर नैराश्य होते, सामाजिक स्तरावर दुही आणि विषमता होती. अशा परिस्थितीमध्ये जोतीराव फुले यांना समाजाचे ऐक्य प्रस्थापित करावयाचे होते.

महात्मा फुले यांची विचारसरणी ही प्रखर बुद्धिवादातून आणि मूलगामी मानवतावादातून निर्माण झाली होती. भारतीय समाजव्यवस्थेतील विविध दोषांचे उच्चाटन करण्याचा प्रयत्न म. जोतीराव फुले यांनी केला व मानवाचे जन्मसिद्ध अधिकार त्यांना समजावून सांगितले. स्त्री आणि पुरुष एकसारखे, एकंदर सर्व मानवी अधिकारांचा उपभोग घेण्यास पात्र असतात. या विचारामुळे त्यांनी भारतातील जुन्या अन्यायी समाजरचनेला आव्हान दिले व ती समाजरचना खिळखिळी करून टाकली.

समाजपरिवर्तनाच्या चळवळीत त्यांना सर्व समाज एका व्यासपीठावर हवा होता. जोतीराव फुले म्हणतात, ''ईश्वराने शूद्रादी अतिशूद्रांस व इतर लोकांस आपण निर्माण केलेल्या सर्व सृष्टीतील वस्तूंचा सारख्या रीतीने उपभोग घेण्याची मोकळीक दिली असून, भट लोकांनी त्यांच्या नावाने खोटे ग्रंथ बनवून त्यामध्ये सर्वांचे हक्क रद्द करून आपणच अग्रगण्य होऊन बसले.''(जो. फु. १९९१:१३०)

'गुलामगिरी' या ग्रंथात ते लिहितात की, ''मनुष्याला स्वतंत्रता असणे ही एक मोठी जरूरीची गोष्ट आहे. जेव्हा मनुष्य स्वतंत्र असतो, तेव्हा त्यास आपले मनात उद्‌भवलेले विचार स्पष्ट रीतीने इतर लोकांस बोलून अथवा लिहून दाखविता येतात

Principal
Arts & Comm. Degre
P. P. Jawaharnagar(

ISBN : 978-93-5288-364-6

व स्वतंत्रता नसल्यास दुसऱ्यास कळविता येत नाही. असे झाले म्हणजे काही काळाने ते सर्व विच
व्यक्तींच्या बौद्धिक क्षमतेचा लोप होऊन तो निर्बुद्ध होतो, त्याच्या विचारांना चालना मिळत नाही.''

सामाजिकदृष्ट्या हीन मानलेल्या अस्पृश्य, महार, मांग आदी समाजाला सामाजिक समता मिळ
होऊनच महात्मा फुले यांनी अस्पृश्यतेविरोधी व जातिभेदविरोधी आपल्या विचारांचे व कृतीचे प्रहार सुरु
दूरदृष्टी होती, त्याला बुद्धिप्रामाण्यवादाचा आधार होता. महात्मा फुले यांचा काळ, परिस्थिती व साधने
द्रष्टे विचार अस्पृश्यतानिवारण्याचे क्रांतिकार्य, विषमता मूलत: नष्ट करून त्या ठिकाणी सामाजिक समता
कार्य हे फारच मोलाचे आहे.

आपल्या देशातील हिंदू समाजरचना जातीय पद्धतीवर आधारलेली आहे. जात ही माणसाच्या
शैक्षणिक व आर्थिक परिस्थितीवर नियंत्रण ठेवते. माणसाचे श्रेष्ठत्व गुणांवर अवलंबून न राहता, ते
आधारलेले असते. धंदा व जात पक्की झाली व जोपर्यंत हिंदू धर्म आहे, तोपर्यंत 'जात' मूळासकट बदलून
व न्याय अशा नवीन श्रेष्ठ मूल्यांवर आधारलेला नवसमाज निर्माण केला पाहिजे, असे फुल्यांना वाटत
जातिसंस्था या शोषणाच्या यंत्रणा असून, त्यांचा संपूर्ण बीमोड झाल्याशिवाय न्यायाधिष्ठित, समताधि
अशक्य आहे, असे जोतीराव फुलेंनी स्पष्टपणे प्रतिपादन केले. जोतीराव फुले यांनी सामाजिक विचार मां
स्वीकारला आहे. फुले हे जातिव्यवस्थेवर प्रहार करणारे आधुनिक भारतातील पहिले बंडखोर पुरुष होत.

स्त्रियांचे शिक्षण आणि त्यांचे दास्यविमोचन हे जोतीरावांचे एक उदिष्ट होते. जोतीराव फुले स्त्री
लिहितात, ''काही लोभी पुरुष आपल्यास जास्त सुखी व्हावे अथवा आपल्या मन:कामना जास्ती पूर्ण व्हा
दोन-दोन, तीन-तीन लग्नाच्या बायका करून नांदतात व त्याविषयी आपण काही हेकड पुरुषांनी केले
दाखवितात. त्याचप्रमाणे जर काही स्त्रियांनी आपल्या मन:कामना तृप्त करण्यासाठी दोन-दोन, तीन-तीन
घरात नांदू लागल्यास आपणा सर्व पुरुषांस याविषयी काही विधीनिषेध वाटणार नाही का?'' (जो.फु.१९
यांनी आपल्या विचारांतून या देशातील विषम समाजव्यवस्थेची उपपती सांगून माणसाचे माणूसपण मह
कोणीही, कधीही, कोठेही नाकारू शकत नाही, ही भूमिका त्यांनी आपल्या कृतीने मांडली. जातिभेद निरा
आणि स्त्री-पुरुष समानतेचा पाठपुरावा केला.

त्यांच्या कार्यामुळे ते स्त्रीमुक्तीचे आद्यजनक ठरतात. स्त्रियांसाठी शाळा उघडणे, पत्नीला
शिकवण्यास सांगणे, विधवांचे केशवपन करणाऱ्या रानटी रूढींविरुद्ध संघर्ष करून न्हाव्याचा पहिला संप
तरी पाशवी अत्याचाराला बळी पडून मातृत्त्व लादले गेलेल्या निराधार विधवा स्त्रियांसाठी बालहत्या
करणे अशी मानवतेची ठोस कामगिरी महात्मा फुले यांनी केली. स्त्रीला स्वतंत्र व स्वायत्त दर्जा अस
महात्मा जोतीराव फुले हे पहिले स्त्रीउद्धारक होत.

जोतीरावांच्या क्रियाशील प्रहारामुळे येथील व्यवस्थेला तडे गेले आणि दीडशे वर्षानंतरचा महाराष्ट्र
आहेच; परंतु पुरोगामी स्त्रियांच्या व दलितांच्या चळवळीमध्ये विश्वाच्या नोंदबुकात नोंदला गेलेला आहे
फुले यांचे व त्यांना सक्रीय साथ देणाऱ्या क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचेच आहे.

महात्मा फुले यांचा लढा ब्राह्मणांच्या विरूद्ध नव्हता. जराजीर्ण झालेल्या धर्मकल्पना, अज्ञान
श्रेष्ठत्त्व, दारिद्रय इत्यादी अनेक समाजविघातक गोष्टींविरूद्ध हा लढा होता. धार्मिक, सामाजिक व आर्थि
होता. माणसाला मानवतेचे लवलेश खऱ्या अर्थाने जपता यावेत, ते रूजविता यावेत, या नात्याने महात्मा
दिसतात व गुन्हेगारी जगतात आपले अस्तित्त्व अद्वितीय, असामान्य कसे आहे, हे त्यांच्या कार्याची

या देशात त्या गुन्हेगारी प्रवृत्तीने आपले वर्चस्व वाढविले होते. त्याच्याविरोधात महात्मा
बजावलेली दिसते. आपल्या समाजव्यवस्था व राजकीय अधोगतीचे मूळ कोठे आहे, याचा शोध
आपल्या लेखनसामर्थ्यातून महात्मा फुलेंनी केली. जोतीरावांचे विचार आणि कार्य यात त्यांनी मुख्य
आपले लक्ष केंद्रित केले होते. तरी त्यांची दृष्टी मूलत: सर्वसमावेशक होती. वन्य जमाती, दलित

 ISBN : 978-93-5288-364-6

Principal
Arts & Comm Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara)

...ांचा त्यांना कधी विसर पडला नव्हता.

महात्मा फुले हे बोलघेवडे पुढारी नव्हते किंवा समाजाचे फक्त विश्लेषण करणारे विद्वान नव्हते. 'आधी केले मग सांगितले' या प्रवृत्तीचे ते लढाऊ संघटक होते. त्यांनी हिंदुस्थानातील शूद्रातिशूद्रांच्या दैन्यावस्थेचे कारण शोधून काढले. ते कारण म्हणजे त्यांच्यावर वर्षानुवर्षे लादण्यात आलेली आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक व राजकीय गुलामगिरी हे होय.

समाजाच्या संरचनेत व कार्यात ज्या बदलांमुळे फेरफार होतात, तेच फक्त 'सामाजिक परिवर्तन' म्हणावयास पात्र असतात. व्यक्ती-व्यक्तीच्या आंतरसंबंधाची चौकट म्हणजे सामाजिक संरचना, मानवीसंबंधाने ती केंद्र असल्याने मानवी जीवनस्थितीइतकीच परिवर्तनीय असते; पण काही वेळा व्यक्तिमात्रांमधील संबंध बदलले, तरी आंतरसंबंधाची चौकट कायम राहते. अशा बदलांना मग 'सामाजिक परिवर्तन' म्हणता येणार नाही.

मानवप्राणी जन्मत: स्वतंत्र आहे. म्हणून राजकीय, सामाजिक किंवा कोणत्याही प्रकारची गुलामगिरी ही मानवी स्वातंत्र्याच्या विरोधी आहे. एका मानवसमूहाने दुसऱ्या मानवसमूहाला गुलामीत ठेवता कामा नये. तसेच पुरुषांनी स्त्रियांना आपल्या दास्यामध्ये ठेवू नये. कारण तीदेखील एक माणूस आहे. त्यामुळे माणूस म्हणून तिला स्वातंत्र्य मिळणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, फुले यांनी मानवी स्वातंत्र्याबाबत सविस्तर विचार मांडले आहेत.

भारतात इ. स. १८४७ पर्यंत स्त्रियांना सर्व प्रकारच्या अधिकारांपासून समाजाने वंचित ठेवले होते. तसेच स्त्रियांवर धर्माची कडक बंधने होती. शेकडो वर्षांच्या गुलामगिरीच्या सवयीमुळे आपण गुलामगिरीत आहोत की नाही, असा प्रश्नदेखील स्त्रियांच्या मनाला कधी शिवला नाही. मनूने आपल्या स्मृतिवचनाने स्त्रियांच्या गुलामगिरीवर शिक्कामोर्तब केले. परिणामी, स्त्रियांना दासी म्हणून समाजात दुय्यम स्थान प्राप्त झाले. अशावेळी महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्री-पुरुष समानता व स्त्रियांना सम ाजामध्ये प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी जिवाचे रान केले. समाजाने स्त्रियांवर लादलेल्या अनावश्यक व जाचक रूढी-परंपरा यांच्या दास्यातून स्त्रियांना मुक्त करण्याचे महान कार्य सर्वप्रथम महात्मा फुले यांनीच केले.

अशा प्रकारे, महात्मा जोतीराव फुले यांनी मानवाचे जन्मसिद्ध अधिकार, अस्पृश्यता, जातिव्यवस्था, वर्णव्यवस्था, स्त्रीमुक्तीचे तत्त्वज्ञान आणि स्त्रीमुक्तीची चळवळ, गुन्हेगारांच्या प्रश्नांची मांडणी, गुलामगिरीविरूद्ध बंड पुकारणारा पहिला पुरुष अशा विविध समस्यांचा अभ्यास करून कृतीत आणले. त्यांना 'सामाजिक क्रांतीचे आद्य जनक' म्हणतात. त्याचप्रमाणे ते स्त्री-मुक्तीचेही आद्य जनक ठरतात.

संदर्भ :

१) डॉ. शंकर बागडे : 'महात्मा जोतीराव फुले (साहित्य आणि कर्तृत्व)', स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर, २०१३.
२) सरोज आगलावे : 'जोतीराव फुले सामाजिक तत्त्वज्ञान', पुणे, २००३.
३) राजा जाधव : 'प्रबोधनाचे शिल्पकार', ठाणे.
४) बी. जी. जावळे : 'बोधिसत्त्व क्रांतिबा जोतिबा फुले', बीड, २००३.
५) राम काडगे : 'महा-महात्मा जोतीराव फुले : व्यक्ती व कार्य', राजश्री प्रकाशन, चाकण, २००४.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

युगप्रवर्तक

क्रांतिबा

संपादक
डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय
बाभळगाव, ता. जि. लातूर

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. Jawahar Nagar, Bhandara

युगप्रवर्तक क्रांतिबा

* युगप्रवर्तक क्रांतिबा
(Yugpravartak Krantiba)

* ISBN : 978-93-5288-364-6

* संपादक
© डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
ता. जि. लातूर-४१३ ५३१.

* प्रथमावृत्ती : ११ एप्रिल, २०१७

* प्रकाशक
सुनंदा दुष्यंत कटारे
युगप्रवर्तक प्रकाशन,
श्रावस्ती निवास, सिद्धार्थ हौसिंग सोसायटी, यशवंत शाळेच्या पाठीमागे,
नांदेड नाका, लातूर-४१३ ५१२.
संपर्क : ८३०८३०५०५०

* अक्षरजुळणी
दत्ता मस्के, दिगंबर मस्के
विश्व ऑफसेट प्रिंटर्स, बाभळगाव ता. जि. लातूर-४१३५३१
संपर्क : ७०५८८४८६४८

* मुखपृष्ठ-सजावट
डॉ. मा. ना. गायकवाड,
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव

* मुद्रक
विश्व कॉम्प्युटर सर्व्हिसेस, बाभळगाव

* स्वयंसहाय्यता निधी
₹ १०००/- (एक हजार रुपये)

*प्रस्तुत ग्रंथातील लेखकाच्या मताशी संपादक, प्रकाशक सहमत असतीलच असे नाही

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

क्रांतिबा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार

डॉ. सी. पी. साखरवाडे
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा

प्रास्ताविक :

जोतिबांचा जन्म दि. ११ एप्रिल १८२७ रोजी माळी समाजात झाला. त्या काळात या समाजातील लोकांनी शिक्षण घेण्याची प्रथा नव्हती. शिक्षणाचे मार्गही उपलब्ध नव्हते. समाजात चातुर्वर्ण्य व्यवस्था, जातिभेद, रूढी, प्रथा व परंपरा यांच्या प्रभावामुळे जनतेची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील अवनती होत होती. तेव्हा या दैन्यावस्थेतून जनतेला बाहेर काढण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे 'शिक्षण' हे ओळखून त्यांनी शिक्षणासंबंधी सखोल विचार करून आपली मते मांडली.

''विद्येविना मति गेली। मतिविना नीति गेली।
नीतिविना गति गेली। गतिविना वित्त गेले।
वित्तविना शूद्र खचले। इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।''

या त्यांच्या प्रसिद्ध वचनातून दीनदलितांच्या दैन्यावस्थेची कारणमीमांसा करणारे, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्त्व या बाबीवर मनात श्रद्धा ठेवणारे, अज्ञान, अंधश्रद्धा, दैव, प्रारब्ध यांच्या फेऱ्यांतून समाजाला मुक्त करणारे, अनेक शतकांपासून अस्पृश्य व दीनदलित जनतेस ज्ञानार्जनाची कवाडे उघडी करणारे, स्त्रीशिक्षणाची कास धरणारे युगपुरुष म्हणजे 'महात्मा जोतीराव फुले' होय.

क्रांतिबा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार :

१. सर्वासाठी शिक्षण : प्रत्येक मनुष्यप्राण्यास ईश्वराने सारखेच अधिकार दिलेले आहेत. त्यात त्यांनी उच्च-नीच असा भेदभाव केला नाही. मग मानवाने भेदभाव करणे उचित नव्हे. या सिद्धान्तानुसार शिक्षण घेण्याचा अधिकार समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आहे. मनुष्य कोणत्याही जाती-धर्माचा असतो, शिक्षणापासून वंचित राहता कामा नये, असे जोतिबांनी आग्रहाने मांडले.

बुद्धी व शिक्षण घेण्याची क्षमता मनुष्याला जन्मजात नसते, तर ते परिश्रमाने मिळविता येते, हे महात्मा जोतिबा फुले यांनी सांगितले. यासाठी त्यांनी प्रत्यक्ष शाळा काढून लोकांसमोर आदर्श उभा केला. 'सर्वासाठी शिक्षण' घोषवाक्य आपल्याला ऐकावयास मिळतात. हे सर्व कार्य महात्मा जोतिबा फुले यांच्या शैक्षणिक क्रांतीचे फलित होय.

२. स्त्रीशिक्षण : महात्मा जोतिबा फुले यांनी आपल्या शैक्षणिक कार्यात स्त्री-शिक्षणाला अत्यंत महत्त्वाचे स्थान दिले आहे. 'जिच्या हाती पाळण्याची दोरी, ती जगाते उद्धारी' या उक्तीला सिद्ध करण्यासाठी समाजक्रांतीचे पहिले शस्त्र, जोतिबा फुले यांनी स्त्रीशिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. पुणे शहरातील भिडेवाड्यात १८४८ मध्ये मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. या कार्यात त्यांची धर्मपत्नी सावित्रीबाई फुले यांनीही मोठे सहकार्य केले. स्त्रियांमध्ये शिक्षण घेण्याची पात्रता जन्मजात असते, असे क्रांतिबा म्हणतात. 'स्त्री-पुरुषांमध्ये निवड नसावी गुणी आदरावी सर्व काळ.' क्रांतिबा यांनी हंटर आयोगाकडे स्त्रीशिक्षणाबद्दल निवेदन सादर केले. त्यात त्यांनी स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणाची उपाययोजना करावी,, असे सुचविले.

३. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत असावे : जोतिबा फुले यांच्या मते, प्राथमिक शिक्षण १२ वर्षे वयापर्यंतच्या सर्व

ISBN : 978-93-5288-364-6

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

विद्यार्थ्यांसाठी सक्तीचे व मोफत असावे. ही जबाबदारी शासनाने स्वीकारून त्यासाठी आवश्यक तो पैसा खर्च केला पाहिजे. दलित, शोषित आणि पीडित तसेच सर्व शूद्र जातींच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

४. प्राथमिक शिक्षण व प्रशिक्षणाकडे विशेष लक्ष द्यावे : प्राथमिक शिक्षणाबाबत जोतिबा फुलेंचे विशेष लक्ष होते. मुलांना प्राथमिक शिक्षण देताना पुस्तके, बक्षिसे व अन्य सोयीसवलती देऊन त्यांना शिक्षणाकडे आकर्षित करावे, असे त्यांचे मत होते. त्या काळात ग्रामीण भागात शाळांची विशेष आवश्यकता होती. खेड्यातील बहुसंख्य लोक शेतीचा व्यवसाय करीत होते. त्यामुळे शिक्षणाचा उद्देश व त्यांचा अभ्यासक्रम शेतीच्या कामाशी निगडित असावा, शिक्षणाचा उद्देश ज्ञानप्राप्ती, समाजजागृतीसोबतच उपजीविका हाही असावा, असे त्यांचे आग्रही प्रतिपादन होते.

प्राथमिक शिक्षण चांगले मिळण्यासाठी प्रशिक्षकही उच्च दर्जाचे असले पाहिजे. यासंदर्भात जोतीरावांनी खालील विचार मांडले.

१. प्राथमिक शाळेतील शिक्षक प्रशिक्षित असावेत आणि त्यांना पुरेसे वेतन द्यावे. २. समाजाच्या शाळेत त्याच समाजातील शिक्षक नेमावेत, म्हणजे मुलांना प्रेमाची वागणूक मिळेल. ३. ज्या शाळांमधून जास्तीत जास्त मुले पास होतील, त्या शाळेतील शिक्षकांना उत्तेजनार्थ पारितोषिक व विशेष वेतन द्यावे. ४. सरकारने खेड्यापाड्यांत शाळा सुरू कराव्यात, म्हणजे शिक्षण तळागाळापर्यंत पोहोचेल. ५. प्राथमिक शाळेच्या अभ्यासक्रमामध्ये व्यावसायिक शिक्षणाचा समावेश असावा.

५. शिक्षणाकरिता शिष्यवृत्ती व वसतिगृहांची सोय असावी : शिक्षणातून समाजाचा उद्धार व्हावा, लोकांमध्ये शिक्षणाचा जिज्ञासा निर्माण व्हावी, यासाठी शासनाने विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली पाहिजे, असे जोतिबा फुलेंना वाटत होते. शासन शिक्षणासाठी जी शिष्यवृत्ती देत होते, ती गुणवत्तेच्या व स्पर्धा परीक्षांच्या आधारावर देत होते. त्यामुळे दिल्या जाणाऱ्या शिष्यवृत्त्या उच्चवर्गीयानाच मिळत. म्हणून त्यावेळी जोतीरावांनी हंटर आयोगासमोर आपले विचार व्यक्त केले. ते म्हणाले, ''सरकार गरीब शेतकरीवर्गाकडून कर वसूल करते. त्याचा खर्च उच्चवर्गीयांच्या शिक्षणावरच होतो. त्यामुळे कनिष्ठ वर्गातील लोक शिक्षणापासून वंचित राहतील. त्यामुळे त्यांच्याही शिष्यवृत्तीचा विचार व्हावा, त्याचबरोबर खेड्यापाड्यांतील विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध व्हाव्यात, याकरिता वसतिगृहाची सोय करण्यात यावी,'' याचा पाठपुरावा जोतिबा फुलेंनी केला.

६. जोतिबा फुलेंचे तत्त्वज्ञान म्हणजे अध्यात्मवाद, कार्यवाद व सामाजिक वास्तववाद यांचा संगम : जोतिबा फुले यांचे तत्त्वज्ञान हे भारतीय अध्यात्मवाद, कार्यवाद व सामाजिक वास्तववाद यांचा सुरेल संगम आहे, हे खालील विवेचनावरून दिसून येते. जोतिबा फुले यांनी ईश्वराला 'निर्मिक' संबोधले आहे व अध्यात्मानुसार या सृष्टीचा निर्माता ईश्वर आहे. यावरून त्यांचा अध्यात्मवादी दृष्टिकोन दिसून येतो. माणसाचे श्रेष्ठत्त्व हे त्याच्या जातीवर अवलंबून नसून, त्याच्या विचारांवर, त्याच्या कर्मांवर व गुणांवर अवलंबून असते, या विचारावरून जोतिबा फुले कार्यवादी विचारसरणीचे होते, हे दिसून येते. त्यांनी समाजाचे वास्तव रूप जाणले होते. त्या दृष्टीने समाजात जागृती करून व स्पृश्य-अस्पृश्य हा भेदभाव नष्ट करून समाजाला चेतना देण्याचे कार्य हाती घेतले. त्यासाठी 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना केली.

सारांश :

अशा प्रकारे, आधुनिक भारताचे आद्य समाजप्रवर्तक म्हणजे महात्मा जोतिबा फुले होत. समाजात समता, बंधुता व स्वातंत्र्य तसेच शिक्षण व समता या अलौकिक कार्याचा क्रांतिबा फुले यांनी समाजाला दिलेला ठेवा आजच्या युगात तसेच भविष्यातसुद्धा मिळेल.

संदर्भ ग्रंथ :

१. प्रा. निमजे, योगेश वासुदेव : 'शिक्षणातील भारतीय व पाश्चात्त्य विचारवंत', पृ क्र. ४२ ते ४४. २. डॉ. पेंडके, प्रतिमा सुधीर : 'जागतिक शिक्षणतज्ज्ञ', पृ. क्र. ३४ ते ३९. ३. प्रा. पंडित, बंसी बिहारी : 'उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षक', पृ. क्र. २९ ते ३०. ४. कीर, धनंजय : 'महात्मा जोतिबा फुले', पृ. क्र. ४९ ते ५०.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

युगप्रवर्तक क्रांतिबा

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे

कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव
ता. जि. लातूर

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

Assistant Professor
Degree College
Pump, Bhandara

१६.	**क्रान्तिसूर्य महात्मा जोतीराव फूले : एक आदर्श व्यक्तित्त्व** **प्रा. डॉ. महारूद्र व्यंकट सिरसट**, शिवजागृती महाविद्यालय, नलेगाँव, ता. चाकूर, जि. लातूर	७६
१७.	**क्रांतिबा फुले यांचे आदर्श जीवनचरित्र** **भगवान रोकडोबा जाभाडे**, लातूर	८२
१८.	**महात्मा जोतिबा फुले यांचे आदर्श जीवनचरित्र** **डॉ. विवेक विष्णुदास जाधव**, कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, ता. जि. लातूर	८४
१९.	**महात्मा फुले : एका 'विचार'युगाचे नाव** **डॉ. प्रमोद भी गारोडे**, बी. एस. पाटील महाविद्यालय, परतवाडा, जि. अमरावती	८९
२०.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान** **डॉ. आर. एन. मानकर**, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा	९२
२१.	**क्रांतिबा फुले यांची शैक्षणिक विचारक्रांती** **डॉ. माधवी बादाडे**, जयक्रांती महाविद्यालय, लातूर	९६
२२.	**क्रांतिबा फुले यांचे स्त्री-शिक्षणविषयक विचार** **प्रा. महावीर कटके**, के. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, ता. जि. लातूर	९८
२३.	**क्रांतिबा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक विचार** **डॉ. सी. पी. साखरवाडे**, कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा	१०१
२४.	**क्रांतिबा जोतीराव फुलेंचे भारतीय शिक्षणाच्या बहुजनीकरणातील योगदान** **डॉ. गोरोबा खुरपे**, प्राचार्य, मानवेंद्र केंद्रे अध्यापक महाविद्यालय, जळकोट, जि. लातूर	१०३
२५.	**क्रांतिबा फुले यांची शैक्षणिक विचारक्रांती** **डॉ. साधना डी. वाघाडे**, कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा	१०६
२६.	**युगपुरूष क्रांतिबा जोतिबा फुले : शैक्षणिक एवं सामाजिक विचार** **मनीष जी. टेंभरे**, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज नागपुर विश्वविद्यालय, नागपुर	११२
२७.	**महात्मा फुले : शैक्षणिक तत्त्वज्ञान व कार्य** **प्रा. मुनेश्वर टी. जमईवार**, विदर्भ महाविद्यालय, बुलडाणा	११५
२८.	**महात्मा जोतिबा फुले यांचे शिक्षणविषयक कार्य** **प्रा. डॉ. डी. टी. राजगुरे**, स्वा.से. श्री. क. रा. इन्नाणी महाविद्यालय, कारंजा (लाड), जि. वाशिम	११८
२९.	**महात्मा जोतीराव फुले यांचे शिक्षणविषयक विचारांचे विश्लेषणात्मक अभ्यास** **प्रा. सी. एस. मोरे**, कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, ता. जि. लातूर	१२१
३०.	**क्रांतिबा फुले यांची शैक्षणिक विचारक्रांती** **प्रा. प्रशांत संपत्ती कांबळे**, संभाजीराव केंद्रे महाविद्यालय, जळकोट, ता. जळकोट, जि. लातूर	१२४
३१.	**'महात्मा जोतीराव फुले' यांचे शैक्षणिक विचार : एक अभ्यास** **प्रा. ज्योती उद्धराव मामडगे**, सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय, लातूर	१३०
३२.	**महात्मा जोतीराव फुले : विचार व कार्य** **डॉ. बी. एल. शिलवंत**, कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव, ता. जि. लातूर	१३३

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

ISBN : 978-93-5288-364-6

२५

क्रांतिबा फुले यांची शैक्षणिक विचारक्रांती

डॉ. साधना डी. वाघाडे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, जि. भंडारा

देशाच्या स्वातंत्र्यचळवळीला येऊ लागलेल्या आकारामुळे विचारांची जागृती झाली. अशा अनेक खळबळजनक घटना एकीकडे घडत होत्या, तर दुसरीकडे अज्ञान, गरीबी, अस्पृश्यता, सावकारशाही, स्त्रियांची गुलामगिरी, शेतकऱ्यांची दैन्यावस्था अशा अनेक जुनाट रोगांनी समाज पोखरून निघाला होता. याचवेळी महात्मा जोतीराव फुले हे महाराष्ट्रातील सामाजिक समतेच्या चळवळीचे आद्यप्रर्वतक म्हणून उदयास आले. ज्यांचा काहीही अपराध नसताना शेकडो वर्षे समाजातील तळाच्या आपल्या बांधवांना जो छळ सहन करावा लागत आहे, त्यातून त्यांची कशी सुटका होईल, याची जोतीरावांना तळमळ लागून राहिली होती. शब्दांद्वारे केवळ तळमळ व्यक्त करण्यात समाधान मानणाऱ्या तथाकथित बोलभांड समाजसुधारकांपैकी महात्मा फुले नव्हते. वाणी, लेखणी व चळवळीने त्यांनी हिंदू समाजाची कठोर चिरफाड केली. शहाणपणाचा ठेका मिरविणाऱ्या उच्चवर्णीयांकडून बहुजन समाजातील कनिष्ठ जातींना, अस्पृश्यांना जो अपमान, अवहेलना व पशुवत् जिणे सहन करावे लागले, त्याचे वास्तव चित्रण त्यांनी आपल्या ग्रंथातून मांडले. उपलब्ध साधनांच्या आधारे त्यांनी या देशातील मूळच्या समाजाला बाहेरून आलेल्या आर्यांनी कसे गुलाम बनविले, हे स्पष्ट करण्यासाठी शक्य तेवढा संशोधनाचा व्याप केला. ऐतखाऊ व खुशालचेंडू मतलबी भटाभिक्षुकांनी खऱ्या धर्माची येथील बहुजन समाजाला ओळख होऊ दिली नाही. त्यातून अंधश्रद्धा, रूढी-परंपरा यांना करा जोर चढला, त्यामुळे सर्वसामान्य माणसाची ओळख महात्मा फुले यांनी आपल्या ग्रंथातून केली.

शैक्षणिक कार्य :

महात्मा फुल्यांच्या विद्येचे/शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देणाऱ्या खालील ओळी प्रसिद्ध आहेत.

''विद्येविना मती गेली । मतिविना नीती गेली ।।
नीकमविना गती गेली । गतिविना वित्त गेले।
वित्ताविना शूद्र खचले । इतके अनर्थ एका अविद्येने केले।।''

बहुजन समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य आणि समाजातील जातिभेद पाहून ते अतिशय अस्वस्थ होत असत. ही सामाजिक परिस्थिती सुधारण्याचा त्यांनी निश्चय केला. त्याप्रमाणे त्यांनी इ. स. १८४८ साली पुण्यामध्ये बुधवारपेठेतील भिडे यांच्या वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढून तेथील शिक्षिकेची जबाबदारी सावित्रीबाईंवर सोपविली. महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाची ही मुहूर्तमेढ ठरली. तसेच अस्पृश्य मुलांसाठी त्यांनी पुण्याच्या वेताळपेठेत इ. स. १८५२ मध्ये शाळा स्थापन केली. त्यांच्या या कार्याला सनातन्यांकडून सतत विरोध होत असे; पण जोतीराव आपल्या भूमिकेवर खंबीर असायचे. समाजसुधारण्याच्या कार्याला गती दिली. जोतीरावांनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन शिक्षणकार्यास प्रवृत्त केले. शाळेच्या मुख्याध्यापकपदी आरूढ झालेली भारतातील पहिली महिला म्हणजे सावित्रीबाई. त्याचप्रमाणे स्वतंत्रपणे फक्त स्त्रियांसाठी शाळा काढणारे महात्मा फुले पहिले भारतीय होत.

इष्ट दिशेने घडून आलेला बदल, विकास, आचारविचारांना लावलेले वळण, संस्कार अशा निरनिराळ्या शब्दांत

Principal
Arts & Comm. Degree College
Jawaharnagar Bhandara
Assistant Professor
Arts & Commerce Degree College

 ISBN : 978-93-5288-364-6

शिक्षणप्रक्रियेचे वर्णन केले जाते. शिक्षण म्हणजे अनुभवातून होणारे परिवर्तन किंवा विकास होय. माणसाच्या आवश्यक गरजेमधील शिक्षणसुद्धा माणसाची आवश्यक गरज आहे. व्यक्ती आणि समाज यांच्या सर्वांगीण आणि शाश्वत प्रगतीवरचा एकमेव उपाय म्हणजे शिक्षण होय. व्यक्तीला जी नानाविध दुःखे भोगावी लागतात, त्यातील एक महत्त्वाचे कारण म्हणजे शिक्षणाचा अभाव. ''शिक्षण नसलेला माणूस म्हणजे शेपूट नसलेला पशू होय. असे म्हटले जाते. बुद्धीचा विकास, श्रमातील कौशल्य, विवेकशील मनाची समृद्धी, कलागुणांचा बहर, जीवनाविषयीची समंजस, धारणा, परिस्थितीवर मात, श्रद्धेचा डोळसपणा, मूल्यांचे महत्व, माणसांची पारख, अनुभवजन्य शहाणपणा, नव्याची ओढ, प्रगतीचा ध्यास या साऱ्या गोष्टी शिक्षणापासून माणसाला मिळत असतात. प्रगती, विकास, संस्कार नि प्रेम यांचे निदान म्हणजे विद्या. एखाद्या पाषाणातून जसे मूर्तीचे रूप प्रगट व्हावे, तसे विद्येमुळे माणसातले 'माणूसपणा' म्हणजे देवत्त्व साकार होते. माणसातील लपलेला 'माणूस' बाहेर काढणे आणि रंग-रूप, आकार, तेज, गंध बहाल करून त्याला आकाशाएवढा बनविणे हे काम विद्या किंवा शिक्षण करीत असते. माणसाचे जगणे श्रीमंत आणि निरामय करण्याचे काम ही विद्या करीत असते,'' असे विद्येचे महत्त्व महात्मा फुले यांनी जाणून घेतले.

जोतीरावांच्या शैक्षणिक कार्याविषयी :

एन. एम. परमानंद यांच्या मते, ''महात्मा जोतीरावांच्या महानत्त्वाविषयी अतिशय आदर आहे. आपल्या पत्नीला शिक्षित करून जोतीरावांसारख्या मराठी माणसाने ब्राह्मणांच्याच नव्हे, तर महार-मांगांच्या मुलींना व मुलांना शिक्षित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न चालविला आहे आणि हे त्यांचे कृत्य महार-मांगाच्या मुलांना शिकविण्याचे त्या काळात आपल्या स्वतःच्या घरात सिंहाचे रांगोपन करण्यासारखे आहे. त्यांच्या या सद्कार्यात पुण्यातील दोन ब्राह्मणमित्रांनी त्यांना मदत केली.

शिक्षण ही विकासाची पायवाट आहे :

'शूद्रादिका विद्या न देता मूढच ठेवावे, नाव देशाचे सांगुनी आपण पार्लमेंटी व्हावे, शूद्रादिकांनी रणामध्ये लान मरावे.' 'अविद्या' हे अविकासाचे मूळ आहे. माणसामधील अविद्या ही अनर्थकारी आहे. मती, नीती, गती आणि वित्त यांच्या नष्टाला कारणीभूत अविद्या आहे. समाजातील अंधश्रद्धा, अंधविश्वास व अंधविचार समाजाच्या प्रगतीला मारक असतात, बाधक ठरतात. त्यामुळे माणसाची प्रगती खुंटते.

शिक्षणातून राजकारण :

ब्राह्मणाच्या ब्राह्मणवादाला महात्मा फुलेंचा नेहमी कडवा विरोध असायचा. वास्तवात त्यांच्यासमवेत बरेच ब्राह्मण कार्यकर्ते चळवळीत काम करीत असत. ब्राह्मण ठकांच्या गुलामगिरीची मूळे नष्ट करण्यासाठी, त्यांच्या कपटी कारस्थानांना यशस्वीरीत्या शह देण्यासाठी, सर्व जातिहितार्थ समाजपरिवर्तनासाठी व्यूहरचना करून विद्येतून किंवा शिक्षणातून राजकारण करावे व त्यांचा कपटी राजकारणी डाव कसा चित करून पाडावा, हे समजावून सांगताना महात्मा फुले म्हणतात, ''समज काही धरी उमज अंतरी कर। विद्येचा प्रसार सोडू नये कर्तव्यसार। जोतीराव कसा देई डाव। राजनीतीवर शहाणा टक आरपार।'' ही व्यूहरचना करण्यासाठी त्यांनी योजनेच्या तीन टप्प्यांचा उपयोग केला.

१. पहिला टप्पा उद्दिष्ट होते. जुन्या रचनेला मूळापासून उपटून काढणे व नवी रचना तयार करणे.
२. दुसऱ्या टप्प्यात ठरविलेल्या उद्दिष्टाकडे घेऊन जाणाऱ्या कार्यक्रमाचे होते.
३. तिसरा टप्पा या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी मुख्य शत्रूंविरुद्ध बांधावयाच्या दोस्तशक्तीच्या आघाडीचे होते.

अशा प्रकारे, शिक्षणातून राजकारण करून राज्यसत्ता हाती घेण्याचे स्वप्न त्यांनी पाहिले होते.

शिक्षण ही शोषणमुक्तीची पायवाट आहे :

शूद्र आणि अतिशूद्र अज्ञानाने पछाडले. देवधर्म, रूढीअर्चा, दारिद्र्याने गळाटले. महात्मा फुल्यांनी भारतातील ब्राह्मणेतरांना आपल्या कर्तृत्त्वाने, नेतृत्त्वाने, वक्तृत्त्वाने, मित्रत्त्वाने अपार कष्ट सहन करून पदोपदी अपमान सहन करून, विविध ग्रंथरचना करून जागविण्याचा प्रयत्न केला. त्याला ब्राह्मणसमूहाने बराच कडवा विरोध केला; पण फुल्यांच्या प्रतिकारक्षम व सतत आघात झेलणाऱ्या मनावर त्याचा परिणाम झाला नाही. उलट, अधिक प्रखरतेने, तळपत, धगधगत विरोधांना तोंड देऊन त्यांनी ब्राह्मणेतरांकरिता पहिली शाळा सन १८४८ मध्ये काढली व भारताच्या इतिहासात सर्वप्रथम शूद्रातिशूद्रांच्या मुलींकरिता १८५१ साली दुसरी शाळा काढली. अशा प्रकारे, परिसरात अनेक शाळा काढून शिक्षणाची गंगा भगीरथ प्रयत्न करून, गोरगरीबांच्या

Assistant Professor
Arts & Commerce Degree College
Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar

ISBN : 978-93-5288-564-0

दारात नेली.

शिक्षणाशिवाय स्वातंत्र्याची बीजे पेरल्या जाणार नाहीत :

महाराष्ट्रातील सर्व समाजाला मानवी हक्कांची व कर्तव्यांची जाणीव करून देणारे व समता, स्वातंत्र्य व बंधुभाव या त्रिसूत्रीवर आधारित एक नवीन स्थापना करून जातिभेद, धर्मभेद धिक्कारण्यासाठी त्याचे उन्नयरान करण्यासाठी, समाजमनाला अनिष्ट चालीरीती, दैववाद, नशीबवाद यांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी शिक्षणाची फार मोठी गरज आहे. शिक्षणाशिवाय त्यांच्या मनात स्वातंत्र्याची बीजे पेरल्या जाणार नाहीत. शिक्षणाशिवाय त्यांच्या मनातील धर्मांध, पुराणप्रिय, अंधश्रद्धायुक्त कर्मठ व जुन्या विचारांना मूठमाती दिल्या जाणार नाही. सर्वांना सक्तीचे शिक्षण द्यावे, ब्राह्मणांच्या उपयोगी पडणाऱ्या उच्च शिक्षणावर जास्त खर्च न करता, शूद्रातिशूद्रांच्या, बहुजनांच्या प्राथमिक शिक्षणावर जास्त खर्च करावा, असा मतप्रवाह त्यांनी हंटर कमिशनसमोर मांडला गेला व त्यांच्या जीवनाच्या शेवटच्या क्षणापर्यंत पाठपुरावा केला.

शिक्षण हे उन्नतीचे साधन आहे :

'जे जे आपणासी ठावे । ते ते शूद्रासी शिकवू नये।।
अडाणी करून ठेवावे। सकल शूद्र।।'

शिक्षण म्हणजे दळण नव्हे, वळण होय. शिक्षण हे मानवाच्या जीवनाला वैशिष्ट्यपूर्ण वळण लावण्याचे प्रभावी साधन मानले जाते. शिक्षणापासून, संस्कारातून माणसाला, मुलांना वळवायचे असते. माणसात, मुलांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता फक्त शिक्षणातच आहे. शिक्षणातूनच असाध्य गोष्ट साध्य झाल्या, तरच शिक्षणाचा फायदा झाला, असे म्हणता येईल.

मूळ पाया म्हणजे शिक्षण :

शिक्षण ही शूद्रातिशूद्रांची मूलभूत गरज आहे. शिक्षण हे जीवनजागृतीचे प्रतीक आहे. 'तुम्हां सांगतो बहुतांपरी। गोष्ट ही खरी शूद्राहिताची। दुर्दशा ती अविद्येनपायी। ऐकतो मी ही कथा बहुतांची।' महात्मा जोतीराव फुले हे भारतातील आद्य लोकशिक्षक होते. लोकशिक्षणाचा डोळस, व्यावहारिक व क्रांतिकारी सिद्धांत मांडणारे ते पहिले शिक्षणमहर्षी व शिक्षणद्रष्टे होते. राजकारणाच्या दोऱ्या शिक्षणाशिवाय आपल्या हाती येणार नाहीत.

महात्मा जोतिबा फुले यांचे शिक्षणविषयक विचार :

१. स्त्रीशिक्षणाचा पाठपुरावा : स्त्रियांना शिक्षण मिळावे, या मताचे महात्मा जोतिबा फुले होते. समाजक्रांतीचे पहिले शस्त्र म्हणून जोतिबा फुल्यांनी स्त्रीशिक्षण हाती घेतले होते. त्यावेळी स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे कुकर्माला लावणे, अशी समज होती. स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे भ्रष्टाचार करणे, असे सनातनी लोकांना वाटत असे. स्त्रियांसाठी शिक्षणाची दारे बंद ठेवण्यात आली होती. महात्मा फुले यांना त्याबद्दल काही वाटत नव्हते. त्यांना वाटत होते की, स्त्री शिक्षण देणे म्हणजे तिच्या मुलांना शिक्षण देणे होय. म्हणून त्यांनी स्त्रीशिक्षण सर्वप्रथम हाती घेतले. सनातनी लोकांच्या बुरसटलेल्या विचारांना मूठमाती देऊन महाराष्ट्रात महात्मा फुल्यांनी स्त्रीशिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवण्याची, शाळेचे दरवाजे खुले करण्यासाठी अहोरात्र प्रयत्न केले. त्यामुळे स्त्रियांना शिक्षण घेण्याची ओढ लागली. सर्वप्रथम सावित्रीबाई फुले यांना शिकवून त्यांना शिक्षिका बनविले. पुणे येथे भिडेवाड्यात मुलींची पहिली शाळा सन १८४८ मध्ये स्थापन करून सुरू केली. पुण्यात सन १८५१ मध्ये बुधवारपेठेत दुसरी शाळा व सन १८५२ मध्ये पुण्यात रास्तापेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली. सन १८५२ मध्ये अस्पृश्यांसाठी पुण्यात वेताळपेठेत चौथी शाळा सुरू करून या शाळेस 'महार-मांग इ. लोकांना विद्या शिकविणारी मंडळी' असे नाव दिले होते. शिकण्यासाठी मुलींचा दिवसेंदिवस चांगला प्रतिसाद मिळत होता.

२. प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत :

दलित, शोषित आणि पीडित तसेच सर्व शूद्र जातीच्या लोकांना शासनाने प्राथमिक शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे, यासाठी महात्मा जोतिबा फुल्यांनी शासनदरबारी मागणी केली होती. बारा वर्षांखालील सर्व बालकांना सवलतीचे आणि मोफत प्राथमिक शिक्षण देणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे, अशी महात्मा जोतिबा फुल्यांनी जोरदार मागणी केली होती. या मागणीचा पाठपुरावा त्यांनी दि. १९ ऑक्टोबर १८८२ मध्ये हंटर शिक्षण आयोगापुढे एका निवेदनाद्वारे केला होता. ते म्हणतात ''सरकार जर जनतेच्या शिक्षणावर अधिक भर देईल, तर नीतीच्या आणि सद्‌वर्तनाच्या दृष्टीने कितीतरी चांगले लोक शिकून तयार होताना मुळीच अडचण पडणार नाही.''

Principal
Assistant Professor
Arts & Commerce Degree College

 ISBN : 978-93-5288-364-6

३. प्राथमिक शिक्षणाकडे अधिक लक्ष देण्याची गरज :

सरकारी वरिष्ठपदाच्या जागांवर उच्चवर्णीयांची मक्तेदारी झाली आहे. याचे कारण त्यांना उच्च शिक्षण घेण्याची तरतूद होय. उच्च शिक्षणाकडे कमी व ग्रामीण जनतेच्या प्राथमिक शिक्षणाकडे जास्त लक्ष दिल्यास प्राथमिक शिक्षणाचा प्रसार अधिक होईल. त्यामुळे वागणुकीने व नीतीने चांगले लोक तयार होतील व ते नोकरी करण्यास सक्षम होतील. प्राथमिक शिक्षणास सर्व शिक्षणाचा पाया समजला जातो. म्हणून प्राथमिक शिक्षणाची शासनाने अधिक सोय केली आहे.

४. प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची तरतूद करणे :

प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केल्याने विद्यार्थ्यांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे त्यांना उच्च दर्जाचे, दर्जेदार शिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची नेमणूक केली पाहिजे, यावर महात्मा जोतीराव फुल्यांनी भर दिला होता. त्यांनी दि. १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी हंटर आयोगासमोर आपले म्हणणे मांडले. ''प्राथमिक शाळांसाठी शक्यतो प्रशिक्षित शिक्षक असावेत आणि ते शेतकरीवर्गातील असावेत. त्यामुळे ते मुलांच्या गरजा ओळखून, त्यांना समजावून शिक्षण देतील. ब्राह्मण समाजातील शिक्षक मुलांपासून स्वत:ला अलिप्त ठेवतील. कारण त्यांचा धार्मिक पूर्वग्रहदूषित दृष्टिकोन आड येईल.'' यासाठी कनिष्ठवर्गातील शिक्षकांची प्रशिक्षणासाठी निवड करावी. प्राथमिक शालेय अभ्यासक्रमात आरोग्य आणि शेती, ग्रामोद्योग, कला अशा विषयांना प्राधान्य दिले पाहिजे. शहरी विद्यार्थ्यांना जो अभ्यासक्रम राहील त्यापेक्षा कमी अभ्यासक्रम ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांचा असला पाहिजे, यावर जोतिबा फुले यांनी भर दिला.

५. ग्रामीण भागातील मुलामुलींच्या शिक्षणाची तरतूद करणे :

बहुजन समाज ग्रामीण भागात राहतो. त्यांच्या शिक्षणाची महात्मा जोतिबा फुल्यांना विशेष काळजी वाटत होती. दि. २ मार्च १८८८ रोजी पुणे येथे ड्युक ऑफ कॅनॉट यांच्या मेजवानीप्रसंगी महात्मा फुले म्हणाले, ''खरा हिंदुस्थान खेड्यात राहतो. खेड्यातील लोक निर्धन, भुकेकंगाल आणि बेघर असतात. ते अनवाणी चालतात. महाराणी व्हिक्टोरिया हिला असे सांगा की, गरीब जनता दारिद्र्यामध्ये फसली असून, त्यांना शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे.'' महात्मा जोतीराव फुल्यांना खेड्यातील गरीब जनतेच्या शिक्षणाची तळमळ होती.

६. राष्ट्रनिर्माणासाठी शूद्रातिशूद्र, भिल्ल, कोळी यांना शिक्षण देणे गरजेचे :

आपल्या देशात बहुजन समाज अजाण, अडाणी आहे. स्त्री, शूद्रातिशूद्र म्हणजे सर्व उपेक्षित समाज हा भारताचा भाग्यविधाता आहे. सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या ते मागासलेले आहेत. राष्ट्राची संकल्पना स्पष्ट करताना फुले म्हणतात, ''जोपर्यंत शूद्रातिशूद्र, भिल्ल, कोळी इ. शिक्षित होऊन वैचारिक व समानरूपाने एकरूप होत नाही, तोपर्यंत राष्ट्र बनू शकत नाही.'' ज्या देशात सामाजिक आणि आर्थिक गुलामी असते, तेथे राष्ट्रवाद निर्माण होऊ शकत नाही. हीन जातीच्या लोकांना शिक्षण मिळाल्यास राष्ट्रनिर्माण होण्यास मदत होऊ शकते.

७. शिक्षणप्रणालीत आमूलाग्र बदल करणे :

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या काळात जी शिक्षणप्रणाली सुरू होती, ती बहुजन समाजाला शिक्षणापासून वंचित करणारी होती. प्रचलित शिक्षणप्रणाली फक्त कारकून व शिक्षक निर्माण करणारा एक कारखाना होय. या शिक्षणप्रणालीत मॅट्रिक पास होण्यास वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व दिले जात होते. अनेक वर्षांपासून ही शिक्षणप्रणाली सुरू असल्याने अनेक विद्यार्थी मॅट्रिक पास होऊन नोकरीसाठी वणवण भटकत होते. त्यामुळे फुले यांनी त्या काळातील शिक्षणपद्धतीवर कडाडून हल्ला चढविला होता. म्हणून शिक्षणप्रणाली बदलवावी, असे त्यांना वाटत होते.

८. व्यावसायिक व औद्योगिक शिक्षणास तांत्रिक शाळांची स्थापना करणे :

भारतात बहुसंख्य लोक खेड्यात राहतात. त्यांना तेथे व्यवसायाचे संधी उपलब्ध नसते, म्हणून त्यांच्यामध्ये बेरोजगारीची समस्या निर्माण होते. फुले म्हणतात, ''ग्रामीण भागात शेतकी आणि ग्रामीण व शहरी भागात व्यावसायिक शिक्षण देण्यासाठी तेथे तांत्रिक शाळा सुरू केल्या पाहिजेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना विविध व्यवसाय करण्याची संधी मिळेल. शहरी भागातील लोकांना विविध उद्योगधंदे करण्यास वाव मिळेल.''

९. शिक्षणात त्रिभाषा सूत्राचा अवलंब करणे :

स्वतंत्र भारतात शिक्षणाचा आकृतिबंध असावा, यासाठी अनेक आयोगांची स्थापना करण्यात आली त्यापैकी

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

...istant Professor
Arts & Commerce Degree College
Petrol Pump, Jawahar Nagar, Bhandara

ISBN : 978-93-5288-364-6

कोठारी शिक्षण आयोगाने शिक्षणप्रणालीचा आराखडा तयार करताना 'त्रिभाषा सूत्राचा शिक्षणात अंतर्भाव असावा' अशी शिफारस केली होती. त्यांच्या 'अखंडादि काव्यरचने'मध्ये खालील ओळी आहेत.

स्वभाषा लिहावी भाषण करावे ।। सद्‌गुणी असावे । स्वभावात ।
इंग्रजी लिहावे भाषण करावे ।। जगात त्यागावे । व्यसनास ।।
यवनी (हिंदी) लिहावे भाषण करावे । सर्वस्वी त्यागावे । व्यसनास ।।

तीन भाषांमध्ये सध्या जे तरबेज असतील, तेच सद्‌गुणी, संपन्न आणि सन्मानित होतील, या मताचे महात्मा फुले होते.

१०. शिकण्यासाठी शिष्यवृत्त्या आणि वसतिगृहांची सोय करणे :

जनसामान्यात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, त्यांच्यामध्ये शिकण्याची जिज्ञासा अभिरुची निर्माण करणे गरजेचे वाटत होते. त्यासाठी शासनाने सवलती द्याव्यात. ''सामान्य व्यक्तीचे अज्ञान आणि अंधश्रद्धा दूर करण्यासाठी ब्रिटिश सरकारने त्यांच्या शिक्षणात रस घेतला पाहिजे.'' वरच्या थरापासून खालच्या स्तरापर्यंत शिक्षण पाझरले पाहिजे, या हंटर आयोगाच्या झिरपणीच्या सिद्धांताला महात्मा फुल्यांनी विरोध दर्शविला होता. म्हणून बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार सत्त्वर करण्यासाठी त्यांना शिष्यवृत्त्या, वसतिगृहांची सोय करण्यात आली पाहिजे, याचा पाठपुरावा करून प्रयत्न केले.

११. शिक्षण म्हणजे माणसाचा तिसरा डोळाच :

महात्मा फुले हे शिक्षणाला तिसरा डोळा मानत होते. त्यांनी 'तृतीय रत्न' नाटक लिहिले. यामध्ये पंडित पुरोहित यांच्याकडून धर्माच्या नावावर खोटे प्रलोभन देऊन, अशिक्षित शूद्रांना कसे फसविले जाते आणि ख्रिश्चन पादरी निष्पक्ष धर्माच्या आधारावर अशिक्षित शूद्रांना खरे ज्ञान देऊन कसा योग्य मार्ग सांगतात, ते यात सांगितले आहे. समाजप्रबोधनापासून शिक्षणाचा मंत्र 'तृतीयरत्न' यात मांडला. यात 'रत्न' चा वापर नेत्र म्हणजे 'डोळा' म्हणून शिक्षणाला त्यांनी 'माणसाचा तिसरा डोळा' म्हटले आहे. शिक्षणरूपी त्यांना तिसरा डोळाच मिळाला, म्हणून फुल्यांनी शिक्षणावर अधिक भर देऊन शिक्षणाची क्रांती घडविली.

महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक कार्यातून विचारांची क्रांती :

१. 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना :

समाजामध्ये असलेल्या अनिष्ट रूढीपरंपरा, वाईट चालीरीती व सत्यधर्माची महती पटवून देण्यासाठी जोतिबांनी 'सत्यशोधक समाजा'ची स्थापना दि. २४ सप्टेंबर १८७३ रोजी केली. समाजातील अनिष्ट परंपरांचे अंधानुकरण यातून मार्ग काढण्यासाठी कार्य करण्याचे ठरवून समाजाला स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव आणि माणुसकी या चतुःसूत्रीवर आधारित संदेश सांगून, समाजातील दुर्बल, वंचित घटकांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव करून देण्यासाठी त्यांनी विडाच उचलला होता.

'सत्यशोधक समाजा'ची तत्त्वे :

१. परमेश्वर व माणूस यांच्यामध्ये दलाल नाहीत.
२. सगळी माणसे परमेश्वराची लेकरे आहेत.
३. सगळ्यांनी एकमेकांशी बंधुभावाने वागावे.

२. स्त्रीशिक्षणविषयक कार्य :

सन १८४८ मध्ये पुण्यात भिडेवाड्यात मुलींच्या शिक्षणासाठी पहिली शाळा स्थापन केली. त्यावेळी महात्मा जोतिबा फुले केवळ एकवीस वर्षांचे होते. स्त्रीशिक्षणाचे महत्त्व लोकांना पटवून देण्यासाठी व त्यांच्या मुलींना शिक्षणाकडे आकृष्ट करण्यासाठी हा जोतीरावांचा पहिला खडतर प्रयत्न होता. त्या प्रयत्नास चांगला प्रतिसाद मिळाला. फुले यांनी धर्मपत्नी सावित्रीबाई फुलेंना स्वत: शिकवून शिक्षिका केले. सावित्रीबाई फुले ह्या भारतातील पहिल्या शिक्षिका होत.

३. बहुजन समाजातील मागासलेल्या मुलांच्या शिक्षणाचे कार्य :

भारतास ब्रिटिशांच्या जोखडातून सोडविण्यासाठी बहुजन समाजातील जनतेला सर्वप्रथम शिक्षण देणे गरजेचे आहे, याची तळमळ फुलेंना होती. इंग्लंडमध्ये राणीकडे आर्थिक मदत मागण्यास गेले होते. गरीब मुलांच्या शिक्षणासाठी वसतिगृहे, मागासवर्गातील शिक्षक, मागासवर्गीय मुलांना व्यावसायिक शिक्षण इत्यादींसाठी मागण्या मांडून कार्य केले. शेतसाऱ्याच्या म ोबदल्यात भारतीयांना शिक्षण देण्याची व्यवस्था करावी, यासाठी भारतीय समाजात जनमत तयार करण्याचे कार्य आरंभिले होते.

Principal
Arts & Comm. Degree Coll
P. Jawaharnagar(Bhand

४. अनाथ बालगृहाची स्थापना :

महात्मा फुले यांनी एक अनाथ बालगृह स्थापन केले होते. या अनाथालयात काशीबाई नावाची एक ब्राह्मण विधवा तेथे बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला. त्या मुलाला फुले यांनी सन १८७९ मध्ये दत्तक घेतले. त्याचे नाव 'यशवंत' ठेवले. त्याचे लग्न करताना कोणी मुली देण्यास तयार नव्हते. परंतु ज्ञानोबा ससाणे यांनी आपली मुलगी दिली. त्याचे लग्न दि. ४ फेब्रुवारी १८८९ रोजी झाले. सव्वाशे वर्षांपूर्वी फुले यांनी जे कार्य केले, ते आजसुद्धा कोणी करू शकेल का, याची शंका आहे. फुले यांनी आत्मविश्वासाने आणि जिद्दीने हे कार्य घडवून अतिमोलाचे कार्य केले.

५. हंटर शिक्षण आयोगासमोर महात्मा जोतिबा फुलेंनी सादर केलेले निवेदन :

सर विल्यम विल्सन हंटर यांचे अध्यक्षतेखाली भारतात शैक्षणिक सुधारणा करण्यासाठी शिक्षण आयोगाची सन १८८२ मध्ये स्थापना झाली. याला 'हंटर शिक्षण आयोग' असे म्हणतात. भारतीय प्रतिनिधी म्हणून महात्मा फुले यांनी दि. १९ ऑक्टोबर १८८२ रोजी निवेदन सादर केले. भारतात शिक्षणप्रणाली कशी असावी, याबद्दल आपले शैक्षणिक विचार मांडले. ते कार्य ऐतिहासिक स्वरूपाचे आहेत. ते पुढीलप्रमाणे-

१. बारा वर्षे वयापर्यंतच्या मुलांना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे असावे.
२. लोकल सेस फंडापैकी निम्म्याहून अधिक भाग प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्च करावा.
३. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी.
४. प्राथमिक शाळांना प्रांतिक सरकारने अधिक अनुदान द्यावे.
५. नगरपालिकांनी शाळांवर होणाऱ्या खर्चाची जबाबदारी घ्यावी.
६. प्राथमिक शाळांचा कारभार शिक्षण खात्याच्या देखरेखीखाली चालावा.
७. प्राथमिक शाळांतील शिक्षक प्रशिक्षित असावे.
८. विद्येची आवड निर्माण होण्यास शिष्यवृत्त्यांची व सहामाही वा वार्षिक बक्षिसांची विशेष प्रलोभने ठेवणे.
९. ज्या ठिकाणी अस्पृश्यांची वस्ती मोठी असेल, तिथे स्वतंत्र शाळा उघडाव्यात, अशी कळकळीची विनंती राणीच्या जाहिरनाम्यास अनुसरून सरकारला केली.
१०. गरीब व अज्ञानी लोकांत विद्येची आवड निर्माण होण्यास सरकारी शाळा उघडून खास प्रलोभन ठेवणे.
११. सध्याच्या अभ्यासक्रमाची आमूलाग्र पुनर्रचना करणे.
१२. अभ्यासक्रमात इतर विषयाबरोबर शेतकी आणि आरोग्य यांचा अंतर्भाव करावा.
१३. लायक शिक्षक मिळण्यास वेतनमान वाढवावे.
१४. शिक्षकांचे वेतन बारा रुपयांपेक्षा कमी नसावे. मोठ्या गावी ते पंधरा ते वीस रुपयांपर्यंत असावे.
१५. खेड्यातील शाळांमधून जास्त उत्तीर्ण होणाऱ्या शाळांतील शिक्षकांच्या पगाराखेरीज त्यांना उत्तेजनार्थ खास भत्ता द्यावा.

संदर्भग्रंथ :

१. 'भारतीय व पाश्चात्त्य शैक्षणिक विचारवंत' : डॉ. के. यु. घोरमोडे, डॉ. कला घोरमोडे.
२. 'फुले, शाहू, आंबेडकर शैक्षणिक विचारप्रवाह' : यु. पी. इंगोले.
३. 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व थोर भारतीय विचारवंत' : प्रा. डॉ. धनंजय गभणे.
४. 'महात्मा जोतिबा फुले' : ज्ञानेश्वर भिलाडे.
५. .www.google.co.in
६. 'महात्मा जोतीराव फुले : साहित्य आणि कर्तृत्त्व' : डॉ. शंकर बागडे.

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

Assistant Professor
Arts & Commerce Degree College
Petrol Pump, Jawahar Nagar, Bhandara.

ISBN : 978-93-5288-364-6

युगप्रवर्तक

क्रांतिबा

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे

के. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय

बाभळगाव, ता. जि. लातूर

संपादक मंडळ

अतिथी संपादक

मा. यशवंत मनोहर
प्रसिद्ध साहित्यिक तथा विचारवंत

संपादक

डॉ. दुष्यंत मनोहर कटारे
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव ता. जि. लातूर

कार्यकारी संपादक

डॉ. मल्हारी मसलखांब
[illegible] कदम महाविद्यालय, देऊर ता. कोरेगाव जि. सातारा

सहसंपादक

प्रा. परमेश्वर हटकर
माऊली महाविद्यालय, वडाळा ता. उत्तर सोलापूर जि. सोलापूर

सहसंपादक

डॉ. जयद्रथ जाधव
शिवाजी महाविद्यालय, रेणापूर जि. लातूर

सहसंपादक

डॉ. लहू वाघमारे
शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव, ता. चाकूर, जि. लातूर

सदस्य

प्राचार्य डॉ. मनोहर तोटरे
अण्णा भाऊ साठे महाविद्यालय, मुखेड

प्राचार्य डॉ. सुनील कांबळे
ए. एस. सी. कॉलेज, रामानंदनगर (बुर्ली), जि. सांगली

डॉ. पंचशील एकंबेकर
वसंतराव नाईक महाविद्यालय, नांदेड

डॉ. डी. एम. तगलवाड
सहायक कुलसचिव, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड

डॉ. एस. पी. पैकेकरी
[illegible] पाटील महाविद्यालय, कर्जत, जि. अहमदनगर

प्रा. अर्चना एस. देशमुख
राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विद्यापीठ, नागपूर

डॉ. राजेश भामरे
ईकराधिप महाविद्यालय, जळगाव

डॉ. नारायण तु. कांबळे
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर (ता.), जि. लातूर

डॉ. आबासाहेब उमाप
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, पुसेगाव

डॉ. शैला चव्हाण
ॲड. व्ही. एन. शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, नाशिक

डॉ. बा. ना. गायकवाड
कै. व्यंकटराव देशमुख महाविद्यालय, बाभळगाव ता. जि. लातूर

डॉ. एस. एन. रविदास
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, जवाहरनगर, जि. भंडारा

प्रा. अनिल प्रभाकर निकम
कै. म. दि. सिसोदे महाविद्यालय, नरडाणा ता. सिंदखेड

डॉ. राजेंद्र साहेबराव धाये
संत रामदास महाविद्यालय, घनसावंगी, जि. जालना

Principal
Arts & Comm. Degree College

ISBN : 978-93-5288-364-6

महात्मा जोतीराव फुले यांचे आर्थिक विचार

१०२

डॉ. एस. एन. रविदास
कला व वाणिज्य पदवी महाविद्यालय, पेट्रोलपंप, जवाहरनगर, भंडारा

प्रस्तावना :

महात्मा जोतीराव फुले यांची ओळख मला माझ्या शालेय जीवनात झाली होती. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या संबंधित शाळेत वेगवेगळ्या कार्यक्रमाच्या अंतर्गत व वक्त्यांची भाषणे ऐकून महात्मा जोतीराव फुले यांचे जीवनचरित्र व त्यांचे कर्तृत्व लक्षात आले. त्यांच्याविषयी एक आदरभाव आपोआपच मनात निर्माण झाला आहे.

जोतीराव फुले यांचे कार्य हिमालयापेक्षा उत्तुंग व महासागरापेक्षा अथांग आहे. त्यांच्या चारित्र्याचा अभ्यास करीत असताना असे लक्षात आले की, जोतीरावांचे विचार, आचार, देश, प्रांत, जातपात, धर्म-वंश, पक्ष विपक्ष, भाषा, संस्कृती इत्यादी मानवनिर्मित कृत्रिम भेदाभेद बाजूला सारून फक्त वस्तुनिष्ठ वं व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टीने महात्मा फुले यांच्या कार्याकडे बघितले, तर जोतीरावांच्या कार्यामुळे आपले डोळे दीपून जातील, यात शंका नाही.

देश म्हणजे नुसती दगडमाती, डोंगरदऱ्या नव्हे, तर देश म्हणजे त्यातील जनसामान्य जनता, शेतकरी, मजूर, कामगार व स्त्रियांच्या कल्याणसाठी संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. भारत देश महान बनावा, याकरिता महात्मा फुले यांच्या शैक्षणिक, सामाजिक व आर्थिक प्रेरणा घेऊन त्यावर अंमलबजावणी करणे, हीच जोतीरावांना दिलेली खरी आदरांजली होय. महात्मा जोतीराव फुले यांचे बुद्धिवादी आणि मानवतावादी आचार विचार जनतेला योग्य दिशा आणि मार्ग दाखवतील.

शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती :

महात्मा जोतीराव फुले यांनी आर्थिक विचार मांडला. इंग्लंडच्या आर्थिक धोरणाचा पगडा आपल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेवर कशा पद्धतीने होता व त्याचे भारतासाठी दुष्परिणाम व इंग्लंडच्या दृष्टीने हितावह आहेत, हे सांगितले; परंतु भारतीय समाजाच्या वेगवेगळ्या घटकांवर या शासकीय विषमतेच्या धोरणाचे काय परिणाम होतात, याचे विश्लेषण मात्र त्यांनी केले नाही. त्यांनी फक्त अलिप्ततेच्या धोरणाऐवजी संरक्षणाच्या तत्त्वाचा आग्रह धरला होता.

समाजातील अधोगतीचे मार्ग जोतीरावांना दिसत होते. समाजात वाढलेले रूढीप्रिय प्रथा-परंपरांवरील अवास्तव खर्च, अर्धपोटी राहून देव-देवतांचे व्रत-वैकल्ये, कबाडकष्ट करून अंधश्रद्धेच्या पोटी होणारी आर्थिक, मानसिक व शारीरिक झीज त्यांच्या लक्षात येत होती. याकरिता शिक्षण दिल्यानंतर सत्य-असत्य ओळखणे, त्यांच्या सामाजिक समस्या सोडविण्याकरिता नवे ज्ञान, उद्योगाची निवड व सुधारित अशा वेगवेगळ्या योजनांची निवड जोतीराव फुले यांनी आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी केलेली दिसते.

महात्मा जोतीराव फुले लिहितात, "आमच्या दयाळू सरकारने एकंदरीत सर्व शेतकऱ्यांना युरोपियन शेतकऱ्यांसारखे शिक्षण व यंत्रसामग्री पुरविण्यात यावी. तसेच सर्व इंग्रजांनी, तसेच मुस्लीम वगैरे लोकांनी हिंदुस्थानातील गाय-बैलांसह त्यांची वासरे कापून खाण्याऐवजी त्यांनी शेळ्या-बकऱ्या मारून खावीत, म्हणजे बाहेरदेशातून गाय-बैल वगैरे खरेदी करून मारून खावे, म्हणून कायदा करून अंमलात आणावा. त्याशिवाय शूद्र शेतकऱ्यांजवळ बैलाचा पुरवठा होऊन त्यांना आपल्या शेतांची मशागत भरपूर करता येणार नाही व त्याजजवळ शेणखताचा पुरवठा होऊन सरकारचा फायदा होणार नाही." जोतीराव फुले यांचे अशाप्रमाणे आर्थिक आकलन होते.

महात्मा जोतीराव फुले यांचा शोषणव्यवस्थेला सरासर विरोध होता. दीनदुबळ्या जनतेचे होणारे शोषण ही वस्तुस्थिती

Principal
Arts & Comm. Degree College

ISBN : 978-93-5288-364-6

कायम राहिली, तर सामान्य शूद्राच्या परिस्थितीला बदलविता येणार नाही व परंपरागत वरिष्ठवर्गाकडून होणारी पिळवणूक थांबणार नाही. त्याकरिता अशी उपाययोजना दोन्ही मार्गांचा अवलंब करून श्रमिक वर्ग आणि गरीब कष्टकरीवर्गाला मदत होईल. त्यांची कमजोर बाजू लक्षात घेऊन हक्काचे व्यासपीठ न्याय्य पद्धतीने मिळवून देण्याचा व त्यांचे आर्थिक प्रश्न सोडविण्याचा प्रयत्न महात्मा जोतीराव फुले यांनी केला.

महात्मा जोतीराव फुले यांच्या मते, शेतकऱ्यांना कृषिज्ञान द्यावे, गोमांस खाण्याची बंदी करावी, शेतकऱ्यांच्या मुलांना नोकऱ्या द्याव्यात, शेतकऱ्यांना नीतिमान बनविणे, ब्राह्मणांना त्यांच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात नोकऱ्या द्याव्यात, शिक्षणाचा प्रसार करावे, व्यापाऱ्यांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवावे. तलाव, तळी बंधारे बांधणे, शेतीची पाहणी करून पाण्याचा शोध घेणे, शेतीच्या पिकाचे संरक्षण, उत्तम शेळी-मेंढरांचे उत्पादन करणे, कृषिदर्शने भरवावी जेणेकरून शेतकऱ्यांच्या कार्याला वाव मिळेल इत्यादी योग्य सुधारणा करण्याचे सरकारला निवेदन महात्मा जोतीराव फुले यांनी केले. अशा प्रकारे शेतीतील स्थित्यंतराची भूमिका दिसून येते.

नवनवीन साधने व यंत्रसामुग्री :

अठराव्या शतकाच्या अखेरीस इंग्लंडमध्ये औद्योगिक क्रांती घडून आली. मोठ्या प्रमाणावर वस्तूंचे उत्पादन होऊ लागले. शास्त्रीय शोधामुळे घडून आलेला तंत्रविद्येचा विकास आणि उत्पादनपद्धतीतील श्रमविभाग यांमधून वेगवेगळ्या वस्तूंचा खर्च कमी-कमी होत गेला. भारतातील कारागीर अन्यत्र सुबक व चित्तवेधक वस्तू तयार करण्यात कुशल होते. तरीही त्यांचे उत्पादनतंत्र मागासलेले होते व उत्पादनखर्चही जास्त होता. इंग्लंडमधील प्रगत उत्पादनतंत्राच्या मालाशी तुलना केल्यास आपल्या देशातील माल मागे पडत होता.

भारतात सन १८५० नंतर रेल्वेबांधणीला सुरुवात झाली. लॉर्ड डलहौसी यांनी सार्वजनिक बांधकाम खाते स्थापन करून रस्ते, कालवे, सरकारी इमारती व लष्करासाठी निवासस्थाने बांधण्याचे काम त्यांच्याकडे सोपविण्यात आले. सार्वजनिक बांधकाम वर पोट भरण्यासाठी काम करणाऱ्या अकुशल कामगारांचा संवर्ग अस्तित्वात आला. या वर्गात शूद्र व अतिशूद्र समाजापैकी लहान शेतकऱ्यांच्या कुटुंबातील लोकांची भरती होत होती.

जोतीराव आपल्या ग्रंथात लिहितात, ''सरकारने जनतेच्या उत्थानाकरिता अनंत खटपटी करून अनेक सुधारणा केल्या आहेत. तसेच योजना राबविल्या. प्रवासाच्या अडचणी दूर करण्यासाठी सडका बांधल्या, पूल बांधले, मोठमोठी विद्यालये स्थापन केली. तसेच दवाखाने बांधले सर्व जातीच्या गोरगरीबांसाठी धर्मशाळा बांधल्या. इंग्रज सरकारने स्तुत्य कार्य केले होते.''

दळणवळणाची नवी-नवी साधने अस्तित्वात आल्यामुळे शेतीच्या व्यापारीकरणाला प्रारंभ झाला. मुंबईच्या धर्तीवर औद्योगिक शहरांची वाढ झाली. इंग्लंडच्या बाजारपेठेत कापसाचा अतिशय तुटवडा भासू लागला. अनेक कापडगिरण्या बंद पडल्या. जागतिक बाजारपेठेत कापसाच्या किंमतीने उच्चांक गाठला. अशा परिस्थितीत इंग्रजी राज्यकर्त्यांनी येथील शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन दिले.

इंग्रजी राजवटीत नवीन कायद्यामुळे दलाल, कमिशन एजंट आणि व्यापारी तयार झाले. हे सर्व शेतकऱ्यांच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन लुटत असत. दामदुप्पट व्याज घेत व जमिनीवर कब्ज करीत. याचे वर्णन फुले यांनी केले आहे. व्याजाने पैसे देणाऱ्या सावकारात ब्राह्मण आणि मारवाडी असे दोन वर्ग समाविष्ठ झाले. शेतकऱ्यांची पिळवणूक करून माळेचे माळे आपल्या घशात घालत. यातूनच सन १८७५-७६ यावर्षी पुणे व अहमदनगर जिल्ह्यांत सावकारांच्या घरावर हल्ले केले व सावकारांच्या तलाठ्यातील कागदपत्रे जाळून टाकले. या दंग्यावर कारणे शोधून निराकरण करण्याकरिता एका आयोगाची स्थापना सन १८७९ मध्ये करण्यात आली व सावकारीवर नियंत्रण घालणारा कायदा मंजूर केला.

तथापि, शेतकऱ्याची लुबाडणूक बंद झाली नाही. शेतकऱ्यांच्या ज्वलंत प्रश्नांची सोडवणूक करण्यासाठी महात्मा फुले यांनी अथक प्रयत्न केले. गिरणीकामगार, शेतमजूर, स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे फुले यांनी सरकारचे लक्ष वेधले. शेवटी सरकारला त्यांची दखल घ्यावी लागली. यात महात्मा फुले यांचा सिंहाचा वाटा होता. सरकारला शेवटी शेतकऱ्यापुढे नमते घेऊन 'अॅग्रीकल्चर अॅक्ट' पास करावाच लागला आणि आताच्या पंचवार्षिक योजनेचा आराखडाही महात्मा फुले यांच्या लिखाणात दिसून येतो. यावरून महात्मा फुले यांची दूरदृष्टी चौफेर होती.

महाराष्ट्रातील या आर्थिक घडामोडींवर आधारित जोतीराव फुले यांनी 'शेतकऱ्याचा असूड' हा ग्रंथ लिहिला. पूर्वी शेतकऱ्यांजवळ अगदी थोडी शेतजमीन असे. ते जंगलातील झाडांची पाने, फळे खाऊन गवत व लाकडे विकून आपल्या गरजा भागवित होते. पुढे महात्मा फुले सांगतात, ''युरोपियन कामगारांनी आपले अष्टपैलू हुशारी लढवून फार मोठे जंगल, दऱ्या, डोंगर, टेकड्या, पडित जमीन या सर्वांचाच उपयोग करून फॉरेस्ट खाते उदयास आले होते. त्यामुळे दीनदुबळ्या शेतकऱ्यांना कोणतीही

Principal

 ISBN : 978-93-5288-364-6

जागा उरली नव्हती.

खेड्यातील लोक साळी, कोष्टी, लोहार, सुतार वगैरे कर्तनी लोकांच्या कारखान्यात त्यांच्या हाताखाली किरकोळ कामे करून आपली उपजीविका भागवित होते; परंतु आता इंग्लंडमधील कारागीर प्रत्येक प्रकारच्या वस्तू यंत्राद्वारे तयार करून येथे पाठवितात. त्याचा परिणाम हा विदेशी माल देशी वस्तूपेक्षा स्वस्त दरात मिळत असल्यामुळे त्याची मागणी सतत वाढत होती. त्यामुळे साहाजिकच या देशातील कारागिरांचे वंशपरंपरागत व्यवसाय बंद पडले.

महात्मा फुले लिहितात, ''पेशवाईत महाराष्ट्रातील ब्राह्मणांचेच वर्चस्व दिसून येते. शासनयंत्रणेतसुद्धा त्यांचेच प्राबल्य होते. एकदरीत सर्व खात्यांत सरकारी किंवा घरगुती खाते यात ब्राह्मणांचे केंद्रीकरण दिसून येते.

शेतकऱ्यांनी थोडीही कुरबूर केली तर हे नारद कुलकर्णी त्यांच्यात कुठल्याही प्रकारच्या गैरसमजुती निर्माण करून मामलेदारांकडे दावा घालण्यास त्यांना प्रवृत्त करत. तसेच त्यांची शेती सावकारांच्या हाती सोपविली जात होती.

या प्रकारे शेतकऱ्यांच्या शोषणाची भूमिका त्या काळी मोठ्या प्रमाणात करणारा वर्ग होता.

कामगार चळवळ :

महात्मा फुले यांनी शेतकरी, दलित व स्त्रिया यांच्या उद्धाराचे कार्य केले. त्याचप्रमाणे त्यांनी मजूर व कामगारांच्या स्थितीतही सुधारणा करण्याचे कार्य केले. मुंबईत नेहमीचे साठे असल्यामुळे गिरणी कामगारांच्या हालअपेष्टांविषयी त्यांना चांगली माहिती होती. कामगारांना जेवणापुरतीच सुट्टी मिळत होती. महात्मा फुले यांच्या प्रेरणेने मजूर संघटनेचे पहिले जनक नारायण लोखंडे यांच्यासोबत सन १९८० मध्ये 'बॉम्बे मिल हँड असोसिएशन' स्थापन केली. भारतात पहिली कामगार संघटना हीच मानली जाते.

कामगारवर्गाचे हाल पाहून जोतीराव फुले यांच्या मार्गदर्शनाप्रमाणे नारायण लोखंडे यांनी इंग्रज सरकार व मालक यांच्याकडे कामगारांच्या समस्या अर्ज व निवेदनाद्वारे पाठविल्या. या कामगारांच्या प्रश्नावर इंग्लंडमधील पार्लमेंट मध्ये आवाज उठविला. म्हणून महात्मा फुले यांनी आपल्या आर्थिक विचारात शेतकरी, ग्रामीण कारागीर आणि कामगार यांना केंद्रबिंदू मानले होते.

शेतकऱ्याचा असूड :

महात्मा फुले 'शेतकऱ्याचा असूड'मध्ये लिहितात, ''आमच्या सरकारने डोंगर, टेकड्या यांमधून तलाव व तळी जितके शक्य होतील तितके बांधावीत. त्यामुळे खालच्या प्रदेशात, ओढ्याखोढ्यात भर उन्हाळ्यात पाणी असल्यामुळे जागोजाग लहानमोठी धरणे बांधून सर्व विहिरींस पाण्याचा पुरवठा होऊन त्यापासून सर्व ठिकाणी बागायती देऊन त्यापासून शेतकऱ्यांसहित सरकारचाही फायदा होणार आहे. ज्या-ज्या ठिकाणी पाण्याचे झरे सापडतील, अशा ठिकाणी नकाशात नमूद करून सरकारच्या मदतीशिवाय पाण्याचा मार्ग दाखविणाऱ्या पाण्यासह विहीरी खोदून बांधून काढणाऱ्या शूद्र शेतकऱ्यास लहान-मोठी बक्षिसे सरकारकडून देण्यात यावीत.

भारत हा कृषीप्रधान देश आहे; परंतु या शेतात राबणाऱ्या शेतकऱ्यांची आजच्या काळात शैक्षणिक, राजकीय, सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक स्थिती आताही २१ व्या शतकातदेखील जशीच्या तशीच आहे. सन २००५-१५ दरम्यान शेतकऱ्यांच्या कर्जापायी व नापिकीमुळे आत्महत्या सुरूच आहेत. १०० वर्षांपूर्वी महात्मा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या दैन्यव्यवस्थेसंदर्भात मांडलेले विचार आजही तेवढेच मोलाचे आणि महत्त्वाचे वाटतात.

शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी महात्मा फुले यांनी सुचविलेल्या उपाययोजनादेखील लक्षात घेतल्या पाहिजेत. आधुनिक विज्ञान व शेतीची पद्धती यांची सांगड घालावी, शेतकऱ्यांनी जुनाट अवजारे वापरणे सोडून देऊन त्याऐवजी त्यांना आधुनिक यंत्रसामुग्री पुरविण्यात यावी व कशा पद्धतीने वापरावे याचे प्रशिक्षण देण्यात यावे. गुरेढोरे चराईसाठी शेतकऱ्यांना जमिनी मोफत द्याव्यात, खतांचा पुरवठा करून त्याचा वापर कसा करावा याविषयीची माहिती शेतकऱ्यांना द्यावी. उत्तम शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यास पारितोषिके द्यावीत. या सर्व उपाययोजना जोतीराव फुले यांनी सुचविल्या आहेत.

संदर्भ :

१. ग. बा. सरदार : 'म. फुले : व्यक्तिमत्त्व आणि विचार', मुंबई.
२. धनंजय कीर, स. गं. मालशे : 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय' (संपा. य. दि. फडके), महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.
३. डॉ. शंकर बागडे : 'महात्मा जोतीराव फुले : साहित्य आणि कर्तृत्व', स्वच्छंद प्रकाशन, कोल्हापूर.
४. लक्ष्मणशास्त्री जोशी : 'महात्मा फुले समग्र वाङ्मय', (संपा. य. दि. फडके), महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ, मुंबई.

Principal
Arts & Comm. Degree College

ISBN 978-93-5288-

UGC SPONSORED

ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON

ENGLISH STUDIES IN A TRANSNATIONAL ENVIRONMENT: SOCIETY, CULTURE AND LANGUAGE

Backward Class Youth Relief Committee's

BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru

DISTRICT – NAGPUR, MAHARASHTRA STATE, PIN : 441201

Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Certificate

This is to certify that

Dr./Mr./Mrs/Miss Anita P. Wanjari (Pise)

of .... has attended & enriched the deliberations of UGC sponsored one day National Seminar on **ENGLISH STUDIES IN A TRANSNATIONAL ENVIRONMENT: SOCIETY, CULTURE AND LANGUAGE** organized by Department of English, Bhiwapur Mahavidyalaya on Thursday, 20th April 2017.

He/She has chaired Technical Session / presented / published Research Paper entitled Gender Consciousness in the Novel Nectar in a Sieve

ORGANIZING SECRETARY

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

CO-ORDINATOR

ORGANIZER

with those of her contemporary women writers, seem

Gender consciousness in the Novel Nectar in a Sieve

❑ Dr. Anita P. Wanjari (Pise)
Asst. Professor
Dept. of English
ani_pise@rediffmail.com

Abstract

Gender consciousness has become a major thrust area for women novelist. As a result women are struggling for their rights, for respect, for identity and for equality. Today woman writing has become a woman fighting. Indian literature of the earlier era has depicted women as one who is submissive, self-sacrificing, the very embodiment of selfless love, a monument of patience and silence always willing to suffer. Now the silence has been broken by many writers. There is a long list of women writers.

Keywords : Gender, Feminism, gender Consciousness, women writers

Introduction

The post-independence era in the Indo Anglican novel marks a striking exit from the customary depiction of the female as but a weak, dependent adjunct to her counter parts in society. We can find grand inception of the literary emancipation of women in the period. It exhibits the creative announcement of the feminine sensibility.A galaxy of women novelists have sprung up a remarkable phenomenon by itself. These women novelists have contributed to the development of the Indo Anglian novels by inclusion of new things, with special focus on the issues of women and their struggle against the repressive social structure. Among these Kamala Markandaya is most outstanding writer. Dr. A V K Krishnarao said,

"Kamala Markandaya's novels, in comparison with those of her contemporary women writers, seem to be more fully reflective of the awaken feminine sensibility in modern India.As she attempts to project the image of the changing traditional society. As such, Markanday's merits a special mention both by virtue of variety and complexity of her achievement, and as a representative of a major trend in the history of Indo Anglian novel." [1]

All the contemporary novelists and especially Kamala Markandaya depicts the preface of a fresh awakening in case of Indian women. Her objective is to help women in general to attain identity, dignity and recognition for their contribution to society. She is not a radical feminist and her novels are not a total condemnation of an oppressive male dominated society calling for radical reconstructing of male-female roles. Her novels are not propaganda for reforms but they reflect the uncertainty of change in women & being a conventional feminist, her feminism is implied in her novels.She can be called a feminist writer on the basis of her feminine perspective.

Kamala Markandaya realistically presented emotional, moral and spiritual problems of the awakenedwoman. Her female protagonists are seeking self-fulfillment and recognition through self-expressionwithout losing their basic personality. Rejecting the conventional role of subjugation and self-denial, they raise the flag ofawakened woman in their hands to make the male oriented society realize of their integral position and importance. Kamala Markandaya has attempted a reassessment of what a woman in the Indian set up aspires to be. Her female protagonists like Rukmani, Ira, Mira, Roshan, Nalini, Helen, Lalitha, Mohini, Usha, Valli etc. who have shown that theyare not inferior to their male counterparts in any way, prove Kamala Markandaya's viewpoint. She shows the woman who is struggling to find out her identity in the maledominated world. A woman'squest for identity finds reflection in her novels and shows an important motif of female characters. She portraits realistic pictures of contemporary women through her characters .They are ready for sacrificing themselves. They move from self-denial to self – assertion and from self-negation to self-affirmation. The feminist voice is heard in all her novels.

Markandaya is the first Indian writer who probes into the women's psyche. She portrays the woman who struggles against those forces which are beyond her control. But it does not mean they rebel. In patriarchal Indian culture, with its history of colonization and preponderance of poor people in many areas of the nation, women and girls-submissive to husbands, fathers, and sons-suffer most in the process of devel-

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhandara

 ISBN-978-81-927767-9-8

opment.

In Nector in a SieveMarkandaya cleverly deals with the pains, pleasures, sufferings and the heart burning problems of women through the character of Rukmani. Rukmani is stronger and memorable thanother characters in her novels. Her life is full of hopes and frustrations, pleasures and pains, rise and fall. She is gifted with depth and rationale thinking. There is a dip longing for self-fulfillment through self-expression. Rukmani typifies, in her exemplary conduct her character, traditional Indian womanhood. She suffers but is not inclined to rebel against the traditional values. The novel depicts the tragedy of a traditional village under the assault of tremendous modernity.

Gender discrimination has emerged as an immortal worm to the social fabric, and communal flux.Mere imitating the male can bring infamy not only to the female but also her family. Not only the male but also the outlook of the female for her own species, is responsible for her pathetic plight. When females try to imitate the male, they have to pay a high price for their desires to fly high.

All the human beings are the outcome of reproduction, the union of man and woman. The word 'female' etymologically, it consists of both the species male and female. Woman is also empowered by the nature with its amazing gifts but still she is humiliated, degraded and disgraced in the male-dominated society. In the patriarchal society, woman has been denied the right to play any considerable role in the family, society and world. She is expected to work within the family itself. She is ill-treated everywhere. A barren woman is a cursed in the family and society. The birth of girl is looked upon with resignation. Mother of a male child is welcome, while female child is not. Rukmani suffers the humiliation of both. To her great disappointment, her first born child is a girl and in anguish she cries;

"I turned away and despite myself, the tears came, tears of weakness and disappointment, for what woman wants a girl for her first born."[2]

Kamla Markandaya's main focus is the predicament of women. Rukmani, no doubt, is a triumph of the spirit of tradition. She shows exemplary patience in the acceptance of the reality of her situation. She is straightforward and hardworking woman. But hunger and poverty crush the spirit in Rukmani. The novel also depicts the tragedy of a traditional village under the assault of tremendous modernity. The traditional culture of Rukmani's village, its slow and calm beauty and innate human values is destroyed by the instructions of modernity. This tension between tradition and modernity pervades the entire novel. The conflict remain unresolved, there is a silent acceptance of change. People have to acquiesce into modernity. Time has changed and women are fighting for recognition in the face of stiff resistance offered by man. She is the pioneering female protagonist who raises her voice of protest against the repressive practices. Rukmani represents every Indian woman. She is the mixture of moral energy and spiritual greed and physical fiber.

Kamala Markandaya's Rukmani is the harbinger of the modern woman to liberate herself from the degrading, obviously unjust traditions.In each of her novels she has portrayed strong women characters who are prepared to meet the challenges of life come what may. One day definitely they will proclaim their individuality and identity.

REFERENCES :

- Rao. A.V.Krishna. The Indo-Anglian Novel and Changing tradition. Rao And Raghwan, mysour. 1972.
- Markandaya, Kamala. Nectar in a Sieve.New York: Signet Books, 1954.
- The Journal of Indian Writing in English.Vol. 6. No.2. July 1978.
- Bhatnagar, M.K. Kamala Markandaya: A Critical Spectrum.New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors, 1999.
- "Feminism in the Novels of Kamala Markandaya."Indian Women Novelists. Set II Vol. II. Ed. Ed. R.K. Dhawan.

☆☆☆

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar, Bhilai-2

UGC SPONSORED
ONE DAY NATIONAL SEMINAR ON

ENGLISH STUDIES IN A TRANSNATIONAL ENVIRONMENT: SOCIETY, CULTURE AND LANGUAGE

Backward Class Youth Relief Committee's
BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR
Accredited with Grade B (CGPA-2.54) by NAAC, Bengaluru
DISTRICT – NAGPUR, MAHARASHTRA STATE, PIN : 441201
Affiliated to R.T.M. Nagpur University, Nagpur

Certificate

This is to certify that

Dr./Mr./Mrs/Miss Vijay S. Ganvir

of Arts & comm's college petrol-pump Jawaharnagar has attended & enriched the deliberations of UGC sponsored one day National Seminar on **ENGLISH STUDIES IN A TRANSNATIONAL ENVIRONMENT: SOCIETY, CULTURE AND LANGUAGE** organized by Department of English, Bhiwapur Mahavidyalaya on Thursday, 20th April 2017.

He/She has chaired Technical Session / presented / published Research Paper entitled Rukmani Is A - Model For All In Kamala Markandaya's Novel Necter In A Sieve'

ORGANIZING SECRETARY

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar (Bhandara)

CO-ORDINATOR

ORGANIZER

ISBN : 978-81-927767-9-8

SEMINAR PROCEEDINGS OF ONE DAY UGC SPONSORED NATIONAL SEMINAR

on

English Studies in a Transnational Environment: Society, Culture and Language

Thursday, 20th April 2017

BHIWAPUR MAHAVIDYALAYA, BHIWAPUR

Accredited with Grade B (CGPA - 2.54) by NAAC, Bengaluru

Bhiwapur post, Dist. Nagpur (MS) - 441 201

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P, Jawaharnagar, Bhandara)

ISBN-978-81-927767-9-8

Rukmani Is A Model For All In Kamala Markandaya's Novel 'Necter In A Sieve'

❑ Vijay S. Ganvir
Assistant Professor,
Department English
Arts & Comm. Degree College, Petrol-pump,
Jawaharnagar, Bhandara.

Abstract

In the post- colonial India, Indian writing has acquired a great significance all over the world. In this scenario women writers, particularly novelists, occupy an important place. Kamala Markandaya is one of them explores and shows deep insight into women's nature. Markandaya won international fame and recognition with the publication of her first novel Nectar in a Sieve (1954) Theme of Hunger and degradation is portrayed in the context of rural India. Rukmani is a symbol of traditional values in life. As a rural women, she was interested in agricultural works in her husband's house she managed the household affairs well. Though she was a daughter of the village headman, she did not refuse to marry Nathan, a tenant-farmer. Ups and downs, joys and sorrows are common in life, she faced them with great courage.

Key Words : Hunger and degradation, industrialization, socio-cultural ethos, disintegration

In the post- colonial India, Indian writing has acquired a great significance all over the world. In this scenario women writers, particularly novelists, occupy an important place. Kamala Markandaya is one of them explores and shows deep insight into women's nature. Her investigation and presentation feminine consciousness is directed towards an objective account of women's emotions. She investigates the actual social and emotional bonds that shackle women. She has a first-hand knowledge of western ways and manners of life. Since she visited many places as a journalist, she had a thorough knowledge of men and their manners. As a woman, she understands and exposes the real feelings of a woman Rukmani in her novel "Nectar in a Sieve." The story of her hard peasant life illustrates the truth of Coleridge's line, ' work without hope draws nectar in a sieve.' The novel has been compared to a well-known novel Good Earth. It records vividly the poverty-sticken, heart breaking existence of the poor tenant-farmers of Madras. But in its particular theme the story of Rukmani, her husband and children there is a universality of love and loyalty that will appeal to readers all over the world.

In the day-to--day's life, whenever the news paper is opened in the morning, the horrific cases of debt ridden formers suicide are obviously increasing even today. The nature also plays a game of hide and seek besides low productivity and infertility of land propelling them to succumb death. But, the narrator-protagonist of Kamala Markandaya in her Nectar in a Sieve try to survive. She accept the fatalism and does not grumble at all. That is life full of ups and downs. She proves it. She is a model for all. In short, the novel is a realistic presentation of the suffering, hunger and starvation ,poverty and disease, portrayed of social evils.

Markandaya won international fame and recognition with the publication of her first novel Nectar in a Sieve (1954) Theme of Hunger and degradation is portrayed in the context of rural India. The novel takes us to the heart of a South Indian village where life has apparentle not changed for a thousand years. Now industry and modern technology invade the village in the shape of a tannery, and from this impact sinister consequences issue. Markandaya writes that fear, hunger and despair are the constant companions of the peasant- " fear of the dark future; fear of the sharpness of hunger; fear of the blackness of death." But the heart that is tempered in the flames of love and faith, of suffering and sacrifice, will not easily accept defeat.

"Markandaya dramatizes the tragedy of a traditional Indian village and a peasant family assaulted by industrialization; Rukmani and Nathan, the peasant couple in a South Indian village, are the victims of the two evils, zamindari system and the industrial economy." Rukmani views and accepts the tannery, Nature, liquidation, death, hunger, prostitution and other things. Her calm stoic acceptance of life has no metaphysical support but it is firmly established in an Indian woman's faith in the intractable laws of karma, her patience and fortitude and above all, a quality of compassion we associate with woman folk

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)

 ISBN-978-81-927767-9-8

in India. " Rukmani's calm acceptance of the reality of the situation is more in agreement with the traditions of an Indian woman."

The novelist has made Rukamani, the protagonist and narrator the tale in order to show the subtle intensities of the emotional fabric. Generally, rural people are not educated, but Rukmani is quite literate. She teaches her children at home because of their poor condition. She cannot afford to send them to school. Her views are reflections of typical socio-cultural ethos which is designed to make an Indian woman tolerant, submissive, innocuous and easily satisfied with her lot, ready to accept everything that comes her way with a calm resignation. Her unflinching faith in God, her strong will power and morality give her strength to face vicissitudes of life. Even during the days of adversity her spirit does not droop. She does not lose her patience even in the most adverse situations. Sufferings and sacrifice, will not easily accept defeat Rukmaṇi. Her most prominent feature is her serenity and the sense of balance even in crisis. Poverty and hunger cannot dehumanize her. Calamities of the flood call for major attack of starvation, but she does not show any emotional outburst. She considers misfortunes and sorrows as essential parts of life and accepts poverty and hunger as constant companions thereof. She consider that there is grandeur in endurance and she looks at hunger in á philosophical manner. She says, "our priests fast and inflict on themselves severe punishments, and we are taught to bear our sorrows in silence, and all this is so that the soul may be cleaned".

Rukmani receives shock after shock, symbolizes the mother Earth, is the virgin soil, the source, the origin, the well –spring, the life giver, the supporter, the sustainer, the nourisher and even more, the last resort, the consoler, the healer. It is the positive sustaining force of life. Her integrity is never on the brink of collapse.

The novel unfolds the story of Rukmani's life. She is a widow. In the novel, she looks at her own life in a flash-back. She narrates various and varied experiences and records her observations about life. Her life story gives us a first-hand information about the hardships faced by the Indian rural people. She was forced to sell even her clothes to pay the rent to the landlord. The poverty forced the only daughter into prostitution and caused three sons to leave the village to seek employment.

Rukmani, the daughter of the village headman was married to Nathan, a mere tenant-farmer. She married beneath herself and she felt humiliated. She herself says, "How well I remember the day and the sudden sickness that overcame me when the moment for departure (from her home) comes." She managed to live in a mud hut with her husband and bore a daughter, Ira, and six sons, four of them in quick succession following a long period of infertility after Ira's birty. As the family grew in size, their resources diminished and their problems increased Ira eventually returned to live with her parents after her childless marriage ended. She subsequently had an illegitimate son, Sacrabani. The two eldest sons of Rukmani and Nathan migrated to Ceylon after losing their jobs at the tannery for instigating a strike; the third son went to the city to take up employment; the fourth was killed when he was found searching for food in the vicinity of the tannery; the fifth became apprenticed to a white doctor; the last died as a child.

The family's home was a mud walled structure with thatched roof and earthen floor. They planted rice and vegetables, crops were destroyed by drought and monsoon, they were forced to sell most of their possessions and live extremely frugally .Rukmani was helpless and she was forced to sell even her clothes to pay the rent of the landlord to make the matters worse she was also exploited by Biswas, the money lender and the business man of the village . He gave only two pounds of rice for two rupees to Rukmani, however she tolerated the exploitation of Biswas and saved her family . For brief periods, they enjoyed some degree of prosperity. When the family was small, the crop good, and the boys worked in the tannery the family ate well, had crops to sell, and they were able to store some of the rice. Kenny , the white doctor, whose ambition was to build a hospital with the foreign aid he collected, became a close family friend and helped them with money, food, and medicine. Rice cultivation, being very labor-intensive, took a toll on Nathan's health, especially since sons disappointedly but understandably did not help much.

The construction of tannery in the village provided employment for some but increased the prices of consumer goods and succeeded in squeezing many of the peasants of the land. This led to disintegration of her family. The land of Rukmani and her husband was also swallowed by the tannery.They found it very difficult to make their living. When Nathan's land was sold to the tannery. Rukmani and her husband became orphan in their own native place. They were

Principal
Arts & Comm. Degree College

 ISBN-978-81-927767-9-5

asked to vacate the land and the cottage. Murugan Rukmani's third son had already got a job in the city. As Rukmani and her husband could no longer earn their livelihood in the village, they were forced to go to the city in search of their third son with whom they had never corresponded .In the city they experienced great difficulties and found an equal cruel environment. They were unable to find out their son so they seek shelter in a temple and ate the food given by way of charity to the beggars. At night they stayed in a temple where they lost their few belongs and the money were stolen. They were forced to survive mainly on handouts of food given as offerings to the gods and goddesses.

A boy of nine years Puli came to the rescue and help Rukmani and her husband to locate the address of Murugan and they found only their daughter in law . Ammu, who was living alone for Murugan had deserted her. As Ammu herself was poor and starving, she could not shelter them . So they sought shelter in the temple where they lived on charity like beggars and worked as stone breakers. Rukmani's husband Nathan died out of fever and left Rukmani alone but she gather courage to face the situation with calm and tranquility. Rukmani adopted Puli as her son and reached her native once again and in the course of time she regained her spirit to live a cheerful life.

Rukmani is a symbol of traditional values in life. As a rural women, she was interested in agricultural works in her husband's house she managed the household affairs well. Though she was a daughter of the village headman, she did not refuse to marry Nathan a tenant-farmer. Ups and downs, joys and sorrows are common in life, she faced them with great courage. When industrialization led to the disintegration of her family, she was forced to live horrible life in a city. Yet she made living by her hard work.

References

- Naik Dr. M. K, "A History of Indian English Literature", Sahitya Academy, New Delhi, 1982.
- Iyengar, Srinivasa K. R. 'Indian Writing in English'. New Delhi: Sterling Publishers Pvt. Ltd., 1993. Print.
- Bhatnagar Anil Kumar, 'Kamaka Markandaya: A Thematic Study', Sarup and Sons, New Delhi,2010.
- Singh Anita, 'Feminist Visions: Indian English Women Novelists', Creative Books, New Delhi. 2000.
- Markandaya Kamala, 'Nectar in a Sieve' (1954). Penguin Books, New Delhi, 2009.
- Kumar Arora, Sudhir, 'A Study of Kamala Markandaya's Women', Atlantic, New Delhi. 2006.
- Web Sources:
- www.ijelr.in.
- www.researchjournals.in.
- www.degruter.com

***

Principal
Arts & Comm. Degree College
P. P. Jawaharnagar(Bhandara)